

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Марина Лобода

Трудові ресурси
у важкій промисловості України
під час нацистської окупації
та у відбудовний період
(1941-1950)

КИЇВ
2012

УДК 331.522.4:338.45(477)«1941/1950»
ББК 65.03(4Укр)6
Л68

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Г. Боряк
доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАН України В. Даниленко

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор О. Лисенко

Редактор: Н. Мельник

Переклад: О. Николайчук

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України. Протокол № 5 від 26 травня 2011 р.*

Лобода М.К.

Л68 Трудові ресурси у важкій промисловості України під час
нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / Марина
Лобода; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 206 с.
ISBN 978-966-02-6082-5

*Монографія охоплює період німецької окупації України (1941–1944 рр.)
та відбудовний період (1943–1950 рр.). У праці комплексно досліджуються
особливості використання працездатного населення у важкій промисловості
України та основні напрями політики тоталітарних держав у сфері
залучення трудових ресурсів, показано реальні умови життя та праці
промислових робітників та їх родин під владою нацистської Німеччини та
після повернення радянської влади в Україну. Дослідження базується на
архівних документах, періодичній пресі, спогадах очевидців.*

*Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться
історією.*

УДК 331.522.4:338.45(477)«1941/1950»
ББК 65.03(4Укр)6

ISBN 978-966-02-6082-5

© Інститут історії України НАН України, 2012
© М. Лобода, 2012

У рамках міжнародної науково-дослідницької програми «Документування примусової праці як завдання збереження пам'яті» Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» підтримав 13 проектів, які займалися вивченням різноманітних аспектів примусової праці в період націонал-соціалізму. Ці проекти сприятимуть усуненню прогалин в історичних дослідженнях примусової праці людей, звезених з усієї Європи до Райху, і, в першу чергу, повоєнного становища колишніх примусових робітників та робітниць. Представлена монографія була підготовлена в межах цієї дослідницької програми.

За зміст матеріалу, достовірність фактів, цитат, статистичних даних та інше відповідає автор.

Зміст

Вступне слово академіка НАН України Валерія Смоля	7
Вступне слово Гюнтера Заатхофа, члена правління фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє»	9
Вступ	11
РОЗДІЛ I. «Обов'язок праці...» як гасло нацистської окупації	25
1. Політичне й нормативно-організаційне підґрунтя залучення трудових ресурсів	25
2. Проблема залучення робочої сили	38
3. Трудові ресурси на виробництві	52
4. Повсякдення в окупації	65
РОЗДІЛ II. «Все для відбудови» – головний зміст радянської дійсності 1943–1950 рр.	81
1. Політика радянського керівництва у сфері трудова ресурсів та її нормативна база	81
2. Практика залучення робочої сили у важку індустрію	98
3. Виробничий процес: проблеми і здобутки	125
4. Повсякденне життя робітництва	147
Післямова	169
Перелік умовних скорочень	175
Джерела та бібліографія	177
Іменний покажчик	200
Географічний покажчик	203

Вступне слово

Епічна тема Другої світової війни залишається одним із провідних напрямів фундаментальних історичних досліджень уже понад шість десятиліть, не втративши актуальності й донині. Стрижневою лінією зусиль українських учених у цій сфері є драма України у часи світового конфлікту та її роль у розгромі гітлерівської Німеччини, мілітаристської Японії та їхніх союзників. Одним із провідних центрів досліджень цієї тематики є Інститут історії України Національної академії наук України.

В останнє десятиріччя значною активністю позначене дослідницьке поле, пов'язане з періодом нацистської окупації, у тому числі й висвітлення особливостей працевикористання й залучення трудових ресурсів України до економіки Третього райху.

Водночас у фокусі дослідницького інтересу перебуває гуманітарна складова війни, соціальні аспекти функціонування українського суспільства, адаптація до викликів та екстремальних умов війни, пошук стратегій виживання у ворожому середовищі. Серед магістральних напрямів висвітлення подій воєнної доби – з'ясування обставин життєдіяльності великих соціальних груп – інтелігенції, селянства, робітників, оstarбайтерів, військовополонених, неповнолітніх громадян та інших за умов кількаразової зміни влади.

Ще одним виразно позиціонованим вектором досліджень учених Інституту історії України є документування злочинів сталінського режиму, у тому числі й стосовно жертв націонал-соціалізму в повоєнний час.

Комплексні дослідження історії Другої світової війни розвиваються на основі інтеграції зусиль науковців Інституту історії України та зарубіжних наукових центрів. На підставі двосторонньої угоди між Інститутом історії України НАН України та Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», співробітниками Інституту у 2008–2010 роках були здійснені наукові проекти: «Повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945–2000)» та «Працевикористання трудових ресурсів у важкій промисловості України тоталітарними системами нацистської Німеччини та Радянського Союзу (1941–1950)».

Вступне слово

Репрезентовані у цьому виданні результати проекту розкривають не лише маловідомі сторінки історії доби націонал-соціалізму й сталінізму, а й сприяють вшануванню жертв Другої світової війни та збереженню пам'яті про них.

Валерій Смолій

Академік НАН України
Директор Інституту історії України
Національної академії наук України

Вступне слово

Німецький фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» був заснований у 2000 році для здійснення виплат колишнім примусовим робітникам та іншим жертвам нацизму. Це завдання він успішно виконав: з 2001 до 2007 року кошти в розмірі 4,4 млрд євро були розподілені між 1,66 млн осіб у майже 100 країнах світу. Іншими напрямками діяльності Фонду залишаються подальше опрацювання минулого, збереження пам'яті про жертви націонал-соціалізму, боротьба за зміцнення прав людини і взаєморозуміння між народами, активна робота на користь тих жертв, які вижили. Таким чином, Німецький фонд є виразником політичної та моральної відповідальності держави, її економіки й суспільства за злочинну діяльність нацистів.

Страшні злочини, вчинені в нацистських концтаборах і гетто, добре відомі, а от використання праці мільйонів людей у Третьюму райху тривалий час свідомо замовчувалося. З метою усунення прогалин у дослідженнях цього періоду німецької та європейської історії та, в першу чергу, становища колишніх примусових робітників та робітниць у повоєнний час Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» впродовж 2008–2011 років підтримав 13 міжнародних наукових проєктів, одним з яких був цей український проєкт. Вчені досліджували різноманітні аспекти примусової праці людей, звезених до Райху з територій окупованих держав та країн-союзників Німеччини.

Підтримані Фондом дослідницькі проєкти реалізувались у таких тематичних нішах: історія таборів примусової праці для євреїв у дистрикті Краків, практика діяльності німецьких бірж праці в окупованих Польщі, Югославії й Україні, працевикористання депортованих до «Трансністрії» ромів, досвід білоруських оstarбайтерів, повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві та спогади болгарських очевидців про табори. Результати цих досліджень були опубліковані в серії статей та монографій, а також представлені на розгляд громадськості у формі виставок.

Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» в листопаді 2010 року організував міжнародну конференцію «Примусова праця у гітлерівській Німеччині», в якій взяли участь 150 учених та молодих істориків із 17 країн світу. Вона стала певним громадським підсумком цієї науково-дослідницької програми. Форум дав можливість репрезентувати результати досліджень, порівняти й обговорити їх із провідними експертами та зав'язати контакти

Вступне слово

науковцям, які працюють над цією темою. Тим самим нині став можливим диференційований погляд на працю у часи націонал-соціалізму як на транснаціональний досвід у європейській історії.

Після завершення виплат колишнім примусовим робітникам Фонд вбачає власну спонсорську діяльність у тісному взаємозв'язку зі своїм основним призначенням: підтримуючи національні та міжнародні дискурси про примусову працю у період націонал-соціалізму, сприяти збереженню пам'яті та публічному ознайомленню з минулим безправ'ям, прагнучи взаєморозуміння між народами.

Бажаю цій роботі Марини Лободи, яка висвітлює важливий розділ в історії примусової праці в Україні, заслуженої уваги і популярності.

Гюнтер Заатхоф

Член Правління Фонду

«Пам'ять, відповідальність і майбутнє»

Вступ

У роки Другої світової війни територія України перебувала в центрі військового конфлікту СРСР та нацистської Німеччини. В результаті протистояння двох держав постраждали мільйони людей: серед них – знищені з ідеологічних чи расових причин, ті, хто помер від тяжкої праці, хвороб, недоїдання, під час депортацій, евакуацій, утечі від армії, загинули під час бомбардувань та інших військових дій. Водночас ті, хто залишилися, стали об'єктом жорстокої експлуатації, оскільки населення українських територій становило інтерес для влади обох держав у першу чергу як джерело робочих рук та мобілізаційний ресурс. Політика радянського і німецького режимів у сфері працевикористання населення незрідка реалізовувалася подібними методами. Зокрема, тотальна трудова мобілізація в партійній ідеології обох режимів проголошувалася як вимушений захід, зумовлений необхідністю воєнного часу і здійснюваний задля самого населення. Як результат, лави трудових ресурсів формувалися як добровільно, так і примусово з представників різних категорій і верств населення. Особливо пильну увагу і нацистське, і радянське керівництво приділяли формуванню трудових ресурсів для важкої промисловості, оскільки стан розвитку її галузей є важливим показником обороноздатності країни. Саме тому у цьому дослідженні розглядаються основні напрями політики у сфері використання трудових ресурсів, здійснювані керівництвом нацистської Німеччини в окупованій Україні та урядом СРСР, після відновлення на території республіки радянської влади.

Україна напередодні війни стала одним із найбільш розвинених індустріальних центрів Радянського Союзу: тут зосереджувалася велика кількість підприємств військово-промислового комплексу СРСР; добувалося 50,5 % вугілля й 67,7 % залізної руди, вироблялося 74,5 % коксу, 64,7 % чавуну, 48,8 % сталі, 67,5 % металургійного обладнання тощо. Станом на 1940 р. в Україні експлуатувалося 872 шахти з контингентом робітників 278 352 особи, діяло 1666 торфовидобувних підприємств (12 387 працюючих), 13 залізородних (15 тис. робітників), 3 марганцевородних (3383 особи),

599 машинобудівних заводів, 1451 підприємство з виготовлення металевих виробів і 33 987 металоремонтних виробництв тощо¹.

На момент окупації німцями України ситуація у промисловому комплексі істотно відрізнялася від довоєнної, оскільки після нападу Німеччини на СРСР й швидкого просування Вермахту вглиб території республіки значна частина об'єктів довоєнної індустрії була евакуйована. За неповними даними, тільки з 10 областей України (Дніпропетровської, Запорізької, Сталінської (нині – Донецька), Ворошиловградської (нині – Луганська), Харківської, Одеської, Полтавської, Київської, Миколаївської і Чернігівської) у другій половині 1941 р. було евакуйовано понад 190 підприємств союзного значення, понад 360 – республіканського підпорядкування, багато об'єктів промислової кооперації. Водночас евакуації цивільного населення, й зокрема робітників, радянський уряд приділяв недостатньо уваги. Таким чином, німецькі окупаційні економічні органи, з одного боку, отримали здебільшого спустошені та зруйновані господарські об'єкти в Україні, а з іншого, – в їх розпорядженні опинилася значна кількість робочих рук.

На початковому етапі війни стрижнем стратегії німецької влади щодо українських територій вважалось вилучення матеріальних ресурсів, сировини та сільськогосподарської продукції, решток вцілілого устаткування з підприємств, – все це вивозили на промислові підприємства Європи. Після провалу «бліцкригу» німецьке керівництво дещо відкоригувало плани використання завойованих територій. Передбачалося створення на базі колишніх радянських промислових підприємств мережі нових об'єктів. Першочергова роль відводилася введенню в дію виробничих ліній, продукція яких мала б сприяти підтримці німецької армії у веденні війни із СРСР.

У сфері трудових ресурсів обов'язок праці для цивільного населення вводився майже з перших днів окупації. Біржі праці поступово стали одним із найважливіших інструментів окупаційної політики. Саме вони здійснювали реєстрацію працездатного населення. Навколо українських робітників розгорнулася справжня конкурентна боротьба між Вермахтом, відомством Ф. Заукеля та економічними органами окупаційної адміністрації.

Таким чином, зміни у стратегії використання окупованих територій і, відповідно, формуванні трудових ресурсів для важкої промисловості в окупованій Україні обумовлювалися тим, що німецька влада відводила важливу роль розвитку тих сегментів військово-промислового комплексу, від потенціалу яких залежала спроможність країни вести важку і тривалу війну.

Радянське керівництво також надавало першочергового значення цій галузі економіки. Це виявлялося, насамперед, у здійсненні евакуації промислових підприємств і трудових кадрів, активному залученні їх до створення потужного промислового комплексу в тилу СРСР. З початком визволення

¹ Докладніше див.: *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К., 2000. – С. 28, 37–42.

окупованих територій України² здійснювалися комплексні заходи з метою прискореного введення в дію стратегічно важливих об'єктів важкої промисловості й, відповідно, пошуку робочих рук.

Оскільки реалізація завдань із запуску важко промислового комплексу відбувалася в умовах ведення війни та руїни, відсутності достатньої кількості робочої сили, – і німецьке, і радянське керівництво вирішували проблему форсованої відбудови за рахунок примусового формування трудових колективів.

Якщо для населення, що проживало у промислових районах України в умовах мирного часу, робота на підприємствах, родовищах була життєво необхідною і природною потребою у щоденній професійній реалізації, то обставини воєнного часу радикально змінили характер працевикористання.

Із приходом німців на окупованій території вводився «новий порядок», що означав примусове, тотальне залучення до праці практично всіх верств населення. Нацистську практику примусової праці місцеве населення розцінювало як таку, що перетворювала людей на рабів.

На визволених Червоною армією територіях радянська влада не поспішала вводити довоєнні стандарти режиму праці. Маси людей змушували виконувати урядові завдання з відбудови під тиском обставин, пов'язаних умовами воєнного часу, необхідністю відбудови тощо з елементами примусу³. У випадку з використанням на відбудові праці іноземних військовополонених*, інтернованих осіб**, в'язнів ГУЛАГу, значної частини репатріантів*** можна говорити про суцільний примус. Таким чином, населенню України в 1941–1950 рр. доводилося щоденно стикатися з проблемою виживання, обираючи для цього різноманітні життєві стратегії та підлаштовуючись під політичну лінію керівництва держави.

Тема працевикористання населення України у важкій індустрії під час Другої світової війни та в перше повоєнне десятиріччя охоплює комплекс питань, які нерівномірно висвітлені у працях вітчизняних та зарубіжних пошуковців. Тільки останнім часом вийшло декілька робіт, у яких політика

² Перші населені пункти України визволені в 1943 р.

³ Агітаційні плакати: «Все для фронту! Все для перемоги!» Художник *Л.М. Лисицький*. – М.: Л., 1942; «Донбас освободжен! Шахтер, возроди богатырскую мощь Донбасса!» Художник *А.А. Кокорекін*. – Москва, 1943; «Відбудуємо і розвинемо важку індустрію – основу незалежності нашої країни» Художник *Ф.О. Самусев*. – Львів, 1946; «5-летку в 4 года – выполним!» Художник *В. Иванов*, 1948 та ін.

* Військовополонені – це особи зі складу збройних сил однієї воюючої сторони, які були захоплені під час бойових дій іншою стороною і перебували під владою ворога до їх закінчення.

** Інтерновані – це примусово затримані і позбавлені волі воюючою державою громадяни ворожої держави, які перебувають на її території.

*** Репатріанти – повернені на Батьківщину військовополонені і цивільні особи, що потрапили за її межі внаслідок війни, а також емігранти.

нацистської Німеччини та СРСР у сфері трудових ресурсів вивчалася в рамках цілісного дослідження. У радянській історіографії головною темою була репресивна діяльність німецьких та румунських властей на окупованих територіях. Повоєнний період відбудови радянської економіки описувався винятково як звитязний подвиг і самовіддана праця радянських громадян.

Увагу сучасних дослідників дедалі більше привертають проблеми соціальної історії, історії повсякденності, мікроісторії, усної історії і т.д. За роки незалежності України до наукового обігу введено нові джерельні масиви про життя населення на території України в роки війни і в повоєнний час, значно розширено коло досліджуваних проблем. Зокрема, О. Потильчак у дисертаційному дослідженні «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації»⁴ вперше виокремив проблему нацистської політики у сфері трудових ресурсів України в самостійний об'єкт спеціальних студій. Автор проаналізував механізм створення системи примусової праці, висвітлив особливості її формування в Україні; дослідив основні напрями соціальної політики нацистської влади. Висновки вченого про те, що соціальна політика німців щодо окупованого населення мала пропагандистський характер і ставила за мету стимулювати виробничу активність, підтверджують інші вітчизняні дослідники.

Як економічну експансію розглядає діяльність різноманітних промислових організацій Третього рейху в Україні І. Ветров⁵. Дослідник показав значення української індустрії та її сировинної бази для Німеччини, приділив значну увагу примусовому використанню окупованого населення на різних роботах та умовам його виживання за «нового ладу».

Політику нацистів у сфері налагодження промислового виробництва Донбасу досліджували Л. Суюсанов⁶ й І. Тарнавський⁷. Аналізуючи шляхи

⁴ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.

⁵ Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні... – 232 с.

⁶ Суюсанов Л.Л. Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 00.07.01. – Донецьк, 2002. – 199 с.; Його ж. Донбас у планах німецько-фашистського командування і спроби окупаційного режиму у відновленні вуглевидобутку (жовтень 1942 – вересень 1943 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 219–224; Його ж. Гірники Донбасу в період окупації 1941–1943 рр. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Донецьк, 2005. – Кн. 11. – С. 20–33.

⁷ Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1999. – 220 с.; Його ж. Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941–1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 283–287; Його ж. Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цвільного населення та радянських військовополонених // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Донецьк, 2005. – Кн. 11. – С. 34–47.

надходження робочої сили у вугільну галузь, історики дійшли висновку, що у більшості випадків працю гірників на шахтах Донбасу в часи окупації можна розглядати переважно як примусову, а також вимушену, з метою виживання. Автори вказали і на наявність тих, хто був незадоволений радянською владою й свідомо йшов на співпрацю з окупантами.

Аналізуючи працевикористання трудових ресурсів на окупованій території України, В. Кучер (автор розділу про окупаційну політику в Україні у колективній монографії «Політична історія України. XX століття») обстоює тезу про свідомий вибір певною частиною суспільства моделі поведінки, що передбачала співпрацю з окупантами⁸. Обґрунтовуючи причини цього явища, він вказує на економічне становище, в якому опинилося населення після відступу радянських військ. Кинуте на поталу ворогу (згідно з наказами радянського уряду та компартії сільськогосподарські продукти були здебільшого вивезені або знищені, а врожай літа 1941 р. перебував під контролем німецької військової, а потім цивільної адміністрації), населення втратило будь-яку можливість забезпечувати своє існування, тому вимушене було масово включатися в економічну співпрацю з окупантами.

Окремі питання щодо використання окупаційною владою трудового потенціалу жителів м. Харків висвітлюються у монографії А. Скоробогатова⁹. Зокрема, цінними є відомості про види робіт, які доводилося виконувати городянам за окупаційної влади, дані про кількість підприємств та чисельність зайнятих на них працівників; характер мобілізації робочої сили, а також інші аспекти повсякденного життя мешканців міст (забезпечення продуктами харчування та предметами першої необхідності, рівень медичного обслуговування, культурне та освітнє життя тощо).

Характер німецької окупаційної політики у соціокультурній сфері в райхс-комісаріаті «Україна» з'ясувала І. Спудка¹⁰. Позиція дослідниці полягає в тому, що соціальна політика влади трактується як така, що мала яскраво виражений пропагандистський характер й охоплювала тільки ту частину населення, робота якої мала безпосереднє значення для задоволення потреб Третього району.

Результативність поповнення підприємств фахівцями за рахунок підготовки молоді у спеціальних ремісничих і фахових школах з'ясували в числі інших проблем О. Потильчак¹¹ і В. Гінда¹². Зокрема, О. Потильчак

⁸ Політична історія України. XX ст.: У 6 т., Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Кучер В.І., Гриневиц В.А., Коваль В.С. – К., 2003. – С. 346.

⁹ Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Харків, 2004. – 368 с.

¹⁰ Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в райхс-комісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

¹¹ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України...

¹² Гінда В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 230 с.

стверджує, що «відкриті навчальні заклади цілковито вписувалися в специфічну колоніальну систему професійної підготовки кадрів і за умов тривалого функціонування та налагодженої підготовки спеціалістів змогли б забезпечити потреби окупантів у фахівцях потрібних професій. Проте, загалом заходи німецької окупаційної влади, спрямовані на поповнення ринку кваліфікованої робочої сили та спеціалістів шляхом підготовки української молоді, не мали бажаних для німців наслідків. Вони мали обмежений характер, були надто не послідовними і суттєво не вплинули на збільшення кількості фахівців потрібних професій»¹³. Згідно з переконаннями В. Гінди, «німецьку адміністрацію цікавило задоволення потреб у фахівцях технічних і сільськогосподарських професій; головним завданням учнів у таких закладах стало здобуття вузькоспеціальних елементарних навичок, достатніх для виконання відповідних робіт»¹⁴. Питання підготовки фахівців різних спеціальностей у Генерал-губернаторстві побіжно розглядали у своїх дослідженнях Н. Антонюк¹⁵, І. Андрухів, отець Петро Кам'янський¹⁶. У цілому ж, усі автори сходяться на думці, що освітня політика німецької влади мала забезпечити ефективне функціонування системи економічного пограбування України.

Окупаційна влада широко використовувала працю неповнолітніх. Ці питання розкриваються у монографії Г. Голиша «У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.»¹⁷. Висвітлюючи основні сфери дитячого працевикористання, автор аргументовано констатує, що в основі залучення до праці дітей та підлітків на окупованих теренах Наддніпрянської та Східної України лежав принцип загальної трудової повинності, а його реалізація пов'язувалася із застосуванням методів силового тиску та відсутністю винагороди. При цьому мінімальний віковий поріг використання праці підлітків варіювався залежно від конкретних обставин: з ускладненням воєнно-економічного становища Німеччини він набував стійкої тенденції до зниження¹⁸.

Зарубіжна історіографія представлена дослідженнями, які базуються на джерельних масивах, здебільшого недоступних для вітчизняних науковців.

¹³ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України... – С. 156.

¹⁴ *Гінда В.* Названа праця. – С. 178.

¹⁵ *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – 232 с.

¹⁶ *Андрухів І.О., Кам'янський П.Є.* Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.

¹⁷ *Голиш Г.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – 323 с.

¹⁸ Там само. – С. 206–207.

У монографії К. Беркгофа¹⁹ розкривається повсякденне життя та стратегії виживання населення райхскомісаріату «Україна». Автор детально описує щоденні турботи корінних мешканців в умовах нацистської окупації, порівнює працю та побут на селі та в місті, досліджує долю різних категорій трудових ресурсів, зокрема, радянських військовополонених, чоловіків, жінок.

У центрі дослідження Д. Поля²⁰ перебувають взаємовідносини Вермахту й місцевого населення окупованих радянських територій. Як один із сегментів цих стосунків автор розглянув економічні заходи окупаційної влади та політику в зоні армійського тилу щодо трудових ресурсів, а саме, примусове залучення робітників на підприємства важкої індустрії й шахти та вивезення робочих рук до Райху. Учений проаналізував становище окремих категорій робітників – радянських військовополонених, мешканців міст, які страждали від голоду, а також зміни у структурі населення загалом.

У публікації М. Айкеля «Через брак людей...» німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр.»²¹ поряд з описом механізмів та вад німецької політики набору українських примусових робітників до Райху характеризуються заходи з примусової праці на окупованій території, наводиться перелік робіт, до яких залучалась місцева людність. Дослідник стверджує, що хоча кількість примусових працівників, задіяних у райхскомісаріаті «Україна» та зоні військового управління, і не можна детально підрахувати, вона була набагато вищою, ніж кількість депортованих до Райху²².

Монографія Г. Куромія «Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки»²³ наштовхує на роздуми про обставини, що спонукали людей йти на співпрацю з німецькою владою. Аналізуючи політичну ситуацію в Донецькому регіоні, вчений доходить висновку, що репресії 30–40-х рр., депортації населення радянською владою перед вступом німецьких військ, а також байдужість до людей, яких фактично залишили напризволяще на перших етапах окупації, спричинили певні очікування, пов'язані з «новим порядком». Однак вони виявилися марними, оскільки «за порушення визначених німцями правил поведінки людей карали так само

¹⁹ *Berkhoff K.* Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge; Massachusetts and London, 2004.

²⁰ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, 2008.

²¹ *Айкель М.* «Через брак людей...» німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139–160.

²² Там само. – С. 153.

²³ *Kuromiya H.* Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998.

жорстоко, як нещодавно – більшовики»²⁴. Г. Куромія зазначив, що ставлення німців до місцевого населення напряму залежало від розташування лінії фронту: «що ближче до фронту було село чи місто, то м'якшим був німецький військовий режим»²⁵.

Сучасна історіографія повоєнної відбудови економіки України представлена значною кількістю публікацій, які з різним ступенем глибини відтворюють окремі аспекти використання трудових ресурсів у важкій промисловості України в 1943–1950 рр.

Загальна картина відбудовного процесу відтворюється у працях М. Ковалю²⁶. Автор вказав на труднощі, що супроводжували відродження промисловості республіки, окреслив внесок у справу відновлення виробництва реєвакуйованих робітників, демобілізованих із лав Червоної армії, репатрійованих громадян, військовополонених, мобілізованих робітників за оргнабором, випускників шкіл трудових резервів.

За кілька років більш ґрунтовно становище окремих верств населення схарактеризовано у спеціальних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних науковців. Реконструкція процесу репатріації в УРСР і становище репатрійованих громадян СРСР у післявоєнний час міститься у публікаціях українських вчених О. Буцько, Т. Пастушенко²⁷, а також російських науковців – В. Земскова²⁸, О. Шевякова²⁹, П. Поляна³⁰. Зокрема, Т. Пастушенко³¹ та

²⁴ *Op. cit.* – S. 388.

²⁵ *Op. cit.* – S. 382.

²⁶ *Коваль М.В.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 80–87.

²⁷ *Буцько О.В.* Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2005. – Вип. 9: В 3 ч. – Ч. 3. – С. 206–213; *Її ж.* «С возвращеньцем»: судьба українских граждан, репатриированных на Родину // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 1998. – Вип. 2. – С. 148–162; *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) – К., 2009. – 284 с.

²⁸ *Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // *История СССР.* – 1990. – № 4. – С. 26–41; *Его же.* Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // *Россия XXI.* – 1993. – № 5. – С. 74–81; *Его же.* Репатриация перемещенных советских граждан // *Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-тут российской истории.* Кн. 2-я. – Москва, 2004. – С. 331–359.

²⁹ *Шевяков А.А.* «Тайны» послевоенной репатриации // *Социологические исследования.* – 1993. – № 8. – С. 3–11; *Его же.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов.* – Москва, 1994. – С. 195–222.

³⁰ *Полян П.М.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2002. – 602 с.

³¹ *Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація... – 284 с.

В. Земсков³² простежили долю репатрійованих, розкрили обставини їх зарахування до робочих батальйонів і наступне закріплення цього контингенту за промисловими підприємствами й великими будовами.

Численні дослідження українських і російських вчених присвячені проблемі використання військовополонених у СРСР в цілому і в Україні зокрема. А. Чайковський³³ подав характеристику політики радянської держави через діяльність виконавчих органів, що контролювали утримання іноземних військовополонених; а також відтворив реальну картину радянського полону на підставі даних відділу у справах військовополонених та інтернованих УМВС Дніпропетровської та Донецької областей. О. Потильчак³⁴ дослідив використання праці німецьких військовополонених у відбудові вугільної та металургійної галузей України. М. Баглікова³⁵ відстежила основні етапи становлення та функціонування системи органів НКВС–МВС СРСР щодо організації прийому, евакуації та утримання військовополонених у Донбасі; визначила основні етапи та регіональні особливості процесу створення таборів військовополонених, структуру і принципи їх розміщення. Окремі аспекти перебування іноземних громадян у радянському полоні розглянули у своїх дослідженнях О. Буцько³⁶, В. Левикін³⁷, Д. Алексєєва-Процюк³⁸.

П. Полян³⁹ детально відтворив хід репатріації, фізичний стан військовополонених та інтернованих, відповідну нормативну базу, проаналізував гео-

³² Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945 гг.: В 2-х кн. – Кн. 2. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-тут российской истории. – Кн. 2-я. – М., 2004. – С. 331–359.

³³ Чайковский А.С. Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.) – К., 2002. – 503 с.

³⁴ Потильчак О.В. Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – 482 с.

³⁵ Баглікова М.С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2005. – 307 с.

³⁶ Буцько О.В. Продовольственное обеспечение немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 168–172.

³⁷ Левикін В.В. Деякі аспекти працевикористання іноземних військовополонених у Радянському Союзі (1944–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: В 3 ч. – Ч. 3. – С. 110–114; Його ж. Особливості радянського ідеологічного впливу на іноземних військовополонених (1940–1950 рр.) // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 208–217.

³⁸ Алексєєва-Процюк Д. Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 194 с.

³⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – М., 2002. – 602 с.

графічні і статистичні дані щодо розташування інтернованих німців на території СРСР і в Україні. П. Книшевський⁴⁰ з'ясував трудове використання військовополонених на промислових підприємствах, відбудовчих роботах, у вугільній промисловості тощо.

Сучасні науковці, опрацьовуючи тематику відбудови, вважають пріоритетними гуманітарні аспекти, натомість значно менше уваги, порівняно з радянським періодом, відводять підрахунку створених та відновлених виробничих потужностей, матеріальних цінностей, пропагандистському супроводу соціальних програм держави. Зокрема, Л. Хойнацька⁴¹ в монографії «Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.)» вводить до наукового обігу відомості, що стосуються забезпечення підприємств машинобудівної промисловості робітничими кадрами, підвищення їх кваліфікації; аналізує заходи профспілок і адміністрації підприємств щодо організації умов праці й побуту відбудовників та їх сімей; з'ясовує засоби мобілізації сільського населення на відбудову важкої промисловості республіки, форми і методи підготовки трудових резервів для машинобудівної промисловості України; застосування позаекономічних форм трудової діяльності в ході відбудови; забезпечення умов праці та побуту виробничників у процесі введення в дію підприємств машинобудівної індустрії УРСР.

Комплексний аналіз використання трудових ресурсів у важкій промисловості України в 1943–1950 рр. здійснено у дисертаційному дослідженні М. Лободи⁴².

Одне з перших досліджень, в якому центральним об'єктом виступає міський соціум, виконане Т. Вронською⁴³. У монографії «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.)» авторка висвітлює проблеми життя та побуту людей у роки війни. Відтворюючи становище населення на визволеній території України, дослідниця аналізує наслідки нацистської окупації, окреслює коло нагальних соціальних проблем: санітарно-епідеміологічний стан визволених міст, шляхи вирішення житлової проблеми, постачання міст продовольчою і промисловою продукцією, недоліки у функціонуванні карткової системи, труднощі відбудови комунального господарства і транспорту.

⁴⁰ *Книшевський П.Н.* Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 54–80.

⁴¹ *Хойнацька Л.М.* Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). – К., 2003. – 232 с.

⁴² *Лобода М.К.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2007. – 234 с.

⁴³ *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.

Відомості про продовольче і промислове постачання в 1945–1953 рр., наслідки грошової реформи 1947 р. та матеріально-побутове становище робітників України містяться у працях О. Янковської⁴⁴.

Окремі аспекти матеріально-побутового життя громадян у післявоєнний період частково відтворені у дослідженнях інших авторів. Так, діяльності установ громадського харчування в обслуговуванні населення присвячені статті С. Гальченко⁴⁵. Інформацію про особливості забезпечення житлом міських жителів знаходимо у публікаціях Л. Ковпак⁴⁶ та О. Ткаченко⁴⁷. Проблеми підготовки кваліфікованих робітників у роки війни вивчає П. Чернега⁴⁸. Форми використання на відбудовних роботах учнів навчальних закладів системи трудових резервів (шкіл ФЗН, РУ) схарактеризовані у дисертації О. Бомбандьорової⁴⁹. Залучення підлітків до відбудови, питання охорони дитинства на початковому етапі відновлення господарства країни розглядається у монографії Г. Голиша⁵⁰.

Широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму висвітлюється на сторінках колективної монографії «Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії»⁵¹. Автори аналізують основні параметри

⁴⁴ Янковська О.В. Матеріально-побутове становище робітників регіонів України в повоєнні роки у свідченнях громадян (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 8 – С. 225–247; *Її ж.* Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр.: За свідченнями громадян (на матеріалах НКВС–КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 326–345.

⁴⁵ Гальченко С.І. Організація громадського харчування в центральній Україні в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 243–249.

⁴⁶ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.

⁴⁷ Ткаченко О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1946–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 207–212.

⁴⁸ Чернега П.М. Підготовка робочих кадрів у промисловості України в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: В 3 ч. – Ч. 3. – С.163–178.

⁴⁹ Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – 205 с.

⁵⁰ Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – 324 с.

⁵¹ Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. – У 3-х частинах. – К., 2010.

стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій всередині різних категорій населення.

Одна з перших праць, у якій поєднано аналіз радянської та нацистської політики у промисловому регіоні України, стала монографія Т. Пентер «Вугілля для Сталіна та Гітлера: Робота і життя в Донбасі у 1929–1953 рр.»⁵². Авторка розглядає Донбас як специфічний регіон, де здійснювався радянський експеримент зі створення пролетарської держави, формування ідеальної «радянської людини», як своєрідний «простір досвіду». Дослідження базується на багатому матеріалі з архівів Німеччини, України, Російської Федерації, США, усних свідченнях очевидців, місцевих жителів міст і сіл Донецького басейну. Т. Пентер детально аналізує політику нацистської окупаційної влади в регіоні й пояснює конформістську поведінку і традиційні стратегії виживання населення під час окупації специфічним досвідом існування радянських громадян у «сталінській цивілізації», набутим у тридцяті роки. Донбас у повоєнний час вона описує як величезний трудовий табір, куди були доставлені різноманітні групи робітників із різним соціальним походженням, соціальними правами й свободами: німецькі військово-полонені та інтерновані, репатріанти, робітники трудових батальйонів. Робота Т. Пентер представляє компаративістське дослідження політики, життя, побуту, світогляду і трудових взаємовідносин у Донбасі, що склалися за обох владних систем.

Поштовхом до реалізації цього дослідницького проекту стала ідея порівняльної характеристики використання трудових ресурсів України нацистською Німеччиною та радянською владою. Проте, на відміну від Т. Пентер, за основу було взято не окрему територію, а певний сегмент індустрії – підприємства важкої промисловості України.

Праця спирається на документи і матеріали періоду окупації і повоєнної відбудови, значна частина яких вперше введена до наукового обігу. Зокрема, авторка під час написання монографії працювала з архівними фондами Ради Міністрів (до 1946 р. РНК) УРСР, міністерств (до 1946 р. наркоматів) УРСР, ЦК КП(б)У, виконавчих комітетів обласних, районних та міських рад депутатів трудящих, окремих підприємств, робочих батальйонів, комітетів професійних спілок, міських і районних управ, бірж праці, органів німецького управління, організацій, фірм, формувань, що містяться в центральних, обласних і міських архівах України та Російської Федерації, а саме: Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, державних архівах Київської, Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Запорізької, Харківської, Миколаївської, Сумської, Львівської, Рівненської та інших областей України, Державному архіві Автономної Республіки Крим, а також Держав-

⁵² *Penter T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953. – Essen, 2010.*

ному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві економіки, Російському державному воєнному архіві. Крім того, в монографії використано документи з Військового архіву у Фрайбурзі та Федерального архіву в Берліні (ФРН).

Оскільки повноцінне висвітлення повсякденного життя населення неможливе без використання джерел особистого походження, авторка опрацювала збірки спогадів і листів очевидців німецької окупації⁵³, рукописи спогадів колишніх примусових робітників (радянських військовополонених), зібраних у ході виконання проекту «Спогади радянських військовополонених»*, а також спогадів колишніх працівників важкої промисловості України відбудовного періоду (1943–1950 рр.), зібраних автором, і тих, що відклалися у вже згаданих архівних фондах.

Виявлений архівний матеріал, наявні здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії доповнюють фундаментальні знання про події Другої світової війни та післявоєнної відбудови – як надзвичайно складний, сповнений внутрішньої напруги і драматизму період в історії України.

* * *

Оскільки методологічні підходи до вирішення поставлених завдань значною мірою визначаються термінологічним апаратом, доцільно хоча б стисло зупинитися на його характеристиці.

Більшість понять, використаних у праці є усталеними, давно введені до наукового обігу й неодноразово використовувались у науковій літературі.

До ключових категорій належить «важка промисловість» – сукупність галузей промисловості, які виготовляють, головним чином, засоби виробництва: знаряддя праці (машини, агрегати, механізми, верстати та інші

⁵³ «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України. Інститут історії України. – К., 2006. – 542 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упор. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х, 2009. – 208 с.; Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступне слово Г. Грінченко; упор., коментар І. Реброва. – Харків, 2008. – 448 с. та ін.

* Проект «Спогади радянських військовополонених» здійснюється Інститутом історії України НАН України з 2007 р. На прохання керівництва Інституту УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (м. Київ) надав базу даних на колишніх військовополонених Червоної армії, які залучалися до примусової праці як у Райху, так і на окупованих територіях. За цими списками було розіслано понад тисячу листів із проханням розповісти про свій життєвий шлях у роки війни, а також про подальшу долю після повернення з полону на Батьківщину.

види обладнання й устаткування) та предмети праці (сировина, матеріали, паливо та ін.). До важкої індустрії відносяться: хімічна, машинобудівна і металообробна, паливно-енергетична, металургійна та лісова галузі, виробництво будівельних матеріалів.

Терміном «трудові ресурси» в енциклопедичній та науковій літературі позначають: «потенціал живої праці, яку має в своєму розпорядженні суспільство на певний проміжок часу»; «частина населення країни або її адміністративно-територіальної одиниці, що має здатність до суспільно корисної праці в господарстві»⁵⁴; «частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності»⁵⁵.

У теперішній час в нормативних актах та статистичному обліку більшості країн використовується поняття «працездатне населення», а іноді – «людські ресурси» та «трудова сила».

Використовуючи поняття «примусова праця» погоджуємося з визначенням, сформульованим австрійською історичною комісією: «Про примусову працю може йтися тоді, коли зовнішньоекономічний примус був вирішальним чинником для роботи людини, незалежно від її професії і здібностей, а тільки залежно від її (національного, етнічного, релігійного) походження; про примусову працю можна також говорити у тому випадку, коли були створені дискримінаційні з погляду трудового права умови, за якими одна певна група людей притягувалася до роботи й покарання. Йдеться про людей, потерпілих від націонал-соціалістичної політики, переслідуваних за расистськими та/або політичними причинами і/або тих, хто зазнали різних видів примусу»⁵⁶.

⁵⁴ Українська Радянська Енциклопедія / Ред. кол. О.К. Антонов, Ф.С. Баби́чев і ін. – Т. 11., кн. перша, 2-ге видання – К., 1984. – С. 371.

⁵⁵ *Завіновська Т.Г.* Економіка праці. Навчальний посібник. – К., 2003; *Борисов А.Б.* Большой экономический словарь. – М., 2003. – 895 с.

⁵⁶ *Jelinek T.* Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. – Prag, 2003. – S. 143; *Далговський Аляксандр.* Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусі у 1941–1944 рр. // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Харків, 2008. – С. 181.

РОЗДІЛ І

«Обов'язок праці...»

як гасло нацистської окупації

1. Політичне й нормативно-організаційне підґрунтя залучення трудових ресурсів

Окупація території України нацистською Німеччиною під час Другої світової війни тривала з 1941 до 1944 рр., хоча східні області почали звільняти в 1943 р. Упродовж цього часу життєдіяльність захоплених територій підпорядковувалася окупаційній владі.

Основні напрями політики німецької влади щодо використання промислового, сільськогосподарського і людського потенціалу окупованих територій були сформовані ще напередодні війни.

Програму експлуатації матеріальних і людських ресурсів Радянського Союзу викладено в документах, що зберігалися в так званій «Зеленій теці» Г. Герінга. Це – «Директиви з керівництва економікою в новоокупованих східних територіях». Щодо України ці директиви деталізовані у програмі, опрацьованій міністерством окупованих східних територій під керівництвом А. Розенберга. Всі документи були зібрані в «Коричневій теці»¹. Згідно з ними, призначення окупованих територій полягало у забезпеченні Райху продоволь-

¹ Детальний зміст див.: «Зеленая папка» Г. Геринга. Восточный штаб экономического руководства. Секретный документ командования // Режим доступа: <http://www.pavlovsk-spb.ru/dokumenty-voyny/241-direktivy-po-rukovodstvu-ekonomikoj-vo-vnov-okkupiruemых-vostochnых-oblastyah.html>.; Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* – ЦДАГО України), ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 1–168.

ством та сировинними ресурсами (в основному нафтою, вугіллям, залізною рудою) для стрімкого й ефективного ведення бойових дій. Решта сировинних продуктів мали використовуватися з урахуванням технічних можливостей і стану збереження промисловості в окупованих областях². Характер і обсяг виробництва на об'єктах промисловості, які передбачалось зберегти, відновити чи заново створити, мав узгоджуватися зі станом експлуатації сільського господарства і нафтової промисловості.

Фактично окупаційний режим в Україні спрямовувався на пограбування завойованих територій шляхом максимального очищення їх від корінного населення та перетворення решти у напіврабів. Безпосередньо на місцях діяльність окупаційної влади по відношенню до місцевого населення райхскомісар України Е. Кох озвучував наступним чином: «Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, аби ошчасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає у Німеччині. Це завдання повинне бути виконане, незважаючи на втрати»³.

В окупованій Україні німці зіткнулися з розрухою і порушенням економічних зв'язків. Із відступом військ Червоної армії радянська влада готувала територію, непридатну для швидкого відновлення: в сільському господарстві форсованими темпами збирали новий урожай; у промисловості – стратегічні підприємства разом із кваліфікованими кадрами евакуювали в глибокий тил. Об'єкти й обладнання, яке не встигали або ж не мали можливості вивезти, знищували або максимально ушкоджували: в тому числі Дніпрогес, практично всі домни, більшість шахт Донбасу, мости через Дніпро та залізничні колії.

Керівництво Німеччини отримувало повідомлення, що на схід від Дніпра руйнування й евакуація здійснювалися планомірно. У Східній Україні залишилися лише поодинокі підприємства, на яких не були проведені системні вибухові роботи чи, як мінімум, не закладена вибухівка, або ж не було демонтоване і вивезене устаткування й матеріали. Руйнуваннями були охоплені не лише заводи, але й майстерні підсобних виробництв. Прилади, інструменти, плани та інша різноманітна документація вивозилися, знищувалися або ховалися робітниками. Майже на всіх електростанціях агрегати, що залишилися пошкоджувалися, залізничні колії розбиралися або вивозилися, як і рухомий склад.

² Из директив руководства фашистской Германии о задачах и организации экономики в оккупированных восточных областях (июнь 1941 г.) // Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы: У 3-х т. Изд. второе, дополненное. – Т. 1. – К., 1985. – С. 292.

³ Із виступу райхскомісара України Е. Коха на параді в Рівному про нещадне грабування України. Від 26–28 серпня 1942 р. // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986. – С. 179.

Оцінюючи становище, на зайнятій території України німецькі експерти дійшли висновку, що, зокрема, у Донецькому басейні відбудова залежатиме від того, наскільки вдасться забезпечити виробничі лінії достатньою кількістю вугілля й електроенергії. Введення в експлуатацію підприємств Харкова з огляду на масштаби руйнувань і знищене найцінніше устаткування вважалося взагалі неможливим. Загалом дефіцит електроенергії у найближчому майбутньому виключав можливість введення в експлуатацію великих підприємств⁴.

Сподіваючись на «бліцкриг», керівництво нацистської Німеччини не ставило питання про відновлення всіх порушених економічних зв'язків (особливо у промисловому виробництві) та проблемою збереження наявних трудових ресурсів. У цілому побутувала думка, що «економічна діяльність має обмежуватися використанням виявлених запасів»⁵.

Оскільки Україна мала стати в першу чергу сільськогосподарською житницею і розчищеним простором для подальшої колонізації, німецьке командування звертало увагу на відбудову і налагодження об'єктів, які б забезпечували комфортне перебування Вермахту на «східному просторі».

Подібні установки неодноразово підкреслювалися у німецькій пресі і у численних виступах відповідальних осіб: «Використання української промисловості повинно обмежуватися підприємствами військового значення за умови, якщо вони можуть бути відновлені в найкоротший термін» (газета «Фелькішер Беобахтер»)⁶ або ж «на першому плані стояло і стоїть задоволення невідкладних потреб армії» (журнал «Ді дойче фольксвіртшафт»)⁷.

Ступінь реалізації згаданих установок можна відстежити через призму свідчень очевидців:

«Як правило, підприємства промислового характеру... не відновлюють» (Київ, Чернігів)⁸;

«Уся важка промисловість, тобто заводи, шахти, фабрики, виведені з ладу і не діють. Спроби відновити їх роботу ні до чого не приводять, оскільки потребують капіталовкладень і устаткування... На окремих заводах (Горлівський машинобудівний завод, Краматорський завод гірничого устаткування, Путилівський військовий завод та ін.) наявне устаткування використовують для ремонту автомобільного і гужового транспорту.

⁴ Федеральний військовий архів у Фрайбурзі (ФРН) (далі – ВА-МА), RW 31/46b, VI. 610.

⁵ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 80.

⁶ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 28-29.

⁷ Там само.

⁸ Інформація секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 153.

Великі електростанції не діють... З вугільних шахт працюють тільки дрібні і ті, для роботи, в яких не потрібна електроенергія»⁹;

«...німці в першу чергу почали відновлювати ті підприємства, які б забезпечували просування і постачання військ і забезпечували виконання планів військового командування: залізничний, водний транспорт, харчову промисловість, підприємства комунального господарства» (Київ)¹⁰;

«Із великих промислових об'єктів німці в першу чергу відбудовують електростанції; водопровід і трамвай. Що ж стосується відбудови великих промислових об'єктів, зруйнованих нами при відступі, то до їх відбудови німці приступати не думають, залишаючи їх без будь-якої охорони» (Київ)¹¹;

«Німецька влада взялася в першу чергу за відбудову головним чином харчової промисловості. З решти промисловості – більші мені почали працювати тільки кустарні підприємства»¹².

Таким чином, відбудова важкої промисловості України не була головним завданням окупаційної влади. Україну німці розглядали в першу чергу як джерело сировини і територію, куди можна вивозити продукцію широкого вжитку, виготовлену на підприємствах Європи.

Деякі зміни у планах економічної експансії намітилися після провалу «бліцкригу» наприкінці 1941 – на початку 1942 р. Було вирішено приділити більшу увагу розвитку окремих галузей важкої промисловості, зважаючи на стан їх потенційних можливостей для забезпечення німецької армії.

Нові плани Берліна оприлюднено 23 січня 1942 р. у постанові райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга «Про відновлення промислового господарства в щойно зайнятих східних областях». Згідно з положеннями цього документа відбудові підлягали енергетична, вугільно-рудна, нафтопереробна, транспортна, текстильна, будівна, деревообробна та машинобудівна галузі; всі захоплені або знайдені при розчищенні зруйнованих підприємств сировина та матеріали мали використовуватись насамперед для потреб відбудови заводів та фабрик, а залишки відправлялись до Німеччини¹³.

⁹ Інформація тов. Мацко про становище на території тимчасово окупованій німецькими військами // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 82-83.

¹⁰ Довідка секретаря підпільного РК КП(б)У Петровського району міста Київ про існуючий стан в м. Києві в період окупації 1941–1943 рр. 30.08.43 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 320, арк. 30.

¹¹ Доповідь співробітників УНКВС по Львівській області, які вийшли з окупованої території, про становище в Києві та інших містах. 30 грудня 1941 р. // Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін. – К.; Л., 2003. – С. 237.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 48.

¹³ Детальну характеристику постанови див.: Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 66–68.

У вказівках і доповненнях до вищезгаданої постанови, надісланих райхскомісару України Е. Коху, зазначалось: «Евакуація і руїна господарських підприємств, особливо в галузях промислового господарства, електро- і водопостачання, пального, вугілля і деяких металів вимагають для відновлення певних уточнень: центром тяжіння для відновлення мають бути господарсько-важливі галузі, які потрапили в німецькі руки відносно не пошкодженими. Ці галузі мають стати зародками нового економічного порядку»¹⁴. Таким чином, на практиці реалізація нових планів передбачала залишення частини місцевих ресурсів для переробки підприємствам, що відбудовувалися і вводилися в дію на базі колишніх промислових об'єктів. Нові не тільки не створювалися, а навпаки, за рахунок руйнації одного комплектувалися інші¹⁵.

З урахуванням наявної сировинної бази України і становища у різних галузях важкої промисловості, було сформульовано ряд завдань щодо економічної експлуатації важкої промисловості в окупованих областях. Згідно із загальними даними про умови в окремих галузях промислової економіки, німецьку владу в Україні цікавив видобуток бурого вугілля (на Рівненщині та Миколаївщині), обов'язкове відновлення і експлуатація марганцевих шахт (у Нікополі); торфорозробки. Планувалося відновити підприємства залізобробної промисловості (ливарні, металургійні, металопрокатні і металоліварні), а також металообробної (в т.ч. верфі річкового і морського суднобудування, вагонобудівні заводи). При цьому пріоритетність відбудови підприємств залежала від комплексу умов: виготовлена продукція мала бути необхідною для покриття важливих потреб військової економіки, а розташування об'єктів – залежати від наявних транспортних можливостей; запуск і майбутня робота виробництва – від достатніх енергетичних ресурсів; відбудова подібних підприємств не повинна перешкоджати активному розвитку на окупованій території сільськогосподарського і нафтового господарства¹⁶.

На практиці заходи окупаційної влади із відновлення діяльності чи введення в дію підприємств важкої промисловості в першу чергу зводилися до запуску об'єктів, основне призначення яких полягало у виконанні воєнних замовлень для потреб німецької армії. Так, машинобудівні і металообробні підприємства Харкова, Дружківки, Макіївки, Краматорська, Полтави, Сталіно (нині – Донецьк), Києва та інших міст німці використовували для ремонту танків, автомашин, озброєння, а також виготовлення боєприпасів¹⁷.

Відновлювальні роботи відбувалися також на підприємствах із виготовлення будівельних матеріалів (Чернігівський, Роменський цегельні заводи, Артемівські алебастрові розробки, Роменський алебастровий завод, Запорізький каменедробильний, Рокитнянський, Шепетівський, Здолбунівський,

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 85.

¹⁵ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 320, арк. 33.

¹⁶ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 102–105.

¹⁷ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 48; Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 346, арк. 2.

Костянтинівський скляні заводи та ін.); на металургійних, машинобудівних, металообробних і хімічних підприємствах (Сімферопольські завод «Кім» та авторемонтний завод, верфі Миколаєва та Севастополя, «Азовсталь» у Маріуполі та ін.); у видобувній промисловості (Нікопольські марганцеві копальні, об'єкти Донбасу та Криворізького залізрудного басейну). Зокрема, у Донбасі німецькі економічні структури обмежилися експлуатацією окремих шурфів, оскільки були не в змозі відновити великі механізовані шахти. На початку 1942 р. в Сталінській області було відновлено 16 дрібних шахт, але через відсутність транспорту вугілля не вивозилося. Влітку до пуску вдалося підготувати ще кілька невеликих шахт¹⁸.

Для отримання можливої користі від наявних паливних ресурсів у липні 1942 р. директивою А. Гітлера «Про відновлення видобутку вугілля в Донецькому басейні» конкретизовано програму відбудовних робіт у видобувній галузі. Згідно з нею, видобуток вугілля в Донецькому басейні мали збільшити в такому обсязі, щоб максимально зменшити постачання вугілля з Райху. Командуванню групи армій «Південь» доручили підтримати життєво важливу для армії програму видобутку вугілля і забезпечити ці роботи необхідними спеціалістами і робочою силою¹⁹.

Якщо відбудова стратегічних об'єктів перебувала під безпосереднім контролем німецької влади, то введення в дію дрібних підприємств, які забезпечували місцеві потреби окупаційної влади, подекуди покладали на дрібних власників та орендарів. Наприклад, в архівах є відомості про орендарів дрібних шахт у Донбасі. Проте, як показала практика, таким підприємствам не вдавалося налагодити ефективне виробництво, оскільки нормальний хід роботи на них залежав від забезпечення робочою силою, сировиною і паливом, електроенергією, тощо. Адміністрація цих підприємств постійно стикалася з перепонами у налагодженні нормальної роботи на виробництві. Серед них: відволікання робочої сили для використання її на роботах по лінії трудової повинності, що призводило в окремих випадках до повної консервації підприємств²⁰; наявність численних заборон із боку окупаційної адміністрації щодо самостійного вербування робітників і створення для них кращих умов; обмеження у використанні електроенергії у виробничому процесі тощо²¹.

¹⁸ *Богунів С.* Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К., 2008. – С. 56.

¹⁹ ВА-МА, RW 31/191, ВІ. 396; *Пентер Таня* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 35.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 25, арк. 2–3.

²¹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДОО), ф. Р-1703, оп.1, спр. 4, арк. 22.

Для реалізації завдань німецького керівництва щодо налагодження промислового виробництва в окупованій Україні необхідно було зібрати достатню кількість робочих рук.

Найвні документи вказують на формування контингенту трудового ресурсу шляхом обов'язкового і примусового залучення населення до виконання різного роду робіт. 5 серпня 1941 р. на підставі наказу фюрера «Про управління новоокупованих східних територій» (від 17 липня 1941 р.)²² райхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг видав наказ про обов'язкове запровадження трудової повинності. Відповідно до нього, всі місцеві мешканці віком від 18 до 45 років (залежно від їх працездатності) підлягали загальному обов'язку праці²³.

16 серпня того ж року А. Розенберг затвердив наказ про обов'язкову трудову повинність для єврейського населення окупованих східних територій віком від 14 до 60 років²⁴. Згодом райхскомісар України Е. Кох, скориставшись правом змінювати віковий ценз трудової повинності на свій розсуд, запровадив обов'язок праці на території райхскомісаріату «Україна» у вікових межах від 15 до 60 років²⁵. 6 лютого 1943 р. було оприлюднене розпорядження Верховного командування сухопутних військ «Про трудову повинність і призначення трудящих на роботу у прифронтовій смузі знову зайнятих східних областей». Згідно з ним, передбачалася загальна трудова повинність радянського цивільного населення віком від 14 до 65 років; за необхідності, все працездатне населення могло залучатися до роботи у нічний час, у неділю і свята²⁶.

Мешканці дистрикту «Галичина» (західноукраїнські землі, які з серпня 1941 р. входили до Генерал-губернаторства) відразу після окупації підпадали під дію трудового законодавства, впровадженого для населення Польщі. Так, населення у віці від 17 до 35 років несло обов'язкову трудову повинність у так званих «будівельних службах», які організувала і контролювала німецька адміністрація. Крім того, Український Крайовий Комітет організував для українців табори праці під назвою «Українська служба Батьківщині». А 1 січня 1942 р. в Галичині набрало чинності розпорядження генерал-

²² Наказ А. Гітлера про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. // Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. – Т. 1. – Л., 1997. – С. 200–202.

²³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941–1944 рр.): 36 документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 28, 29.

²⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 523.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 37.

²⁶ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1717, оп. 1, спр. 3, арк. 15, 15 зв.

губернатора про обов'язкову реєстрацію осіб 15-річного віку в урядах праці. За порушення наказу передбачалося якнайсуворіше покарання²⁷.

Загалом численні документи про трудову повинність регулювали такі питання, як віковий ценз, встановлювали обмеження щодо зміни місця роботи, декларували здійснення мінімальних заходів соціальної політики, визначали розміри заробітної плати й умови праці. Згідно з ними, трудовій повинності підлягало не лише доросле населення, а й неповнолітні. Рамки вікового цензу упродовж усього періоду окупації поступово розширювалися, оскільки на виробництві відчувався гострий дефіцит робочих рук. Є відомості про залучення до виробничих процесів неповнолітніх віком 12–15 років, а подекуди навіть 9–11 років²⁸.

У постійних нагадуваннях про «обов'язок праці», які друкувалися в періодичній пресі, зокрема, зазначалося, що він стосується всіх сфер а саме: праці в сільському господарстві, громадських, гірських, земляних і водних робіт. Обов'язку праці підлягав кожен, хто міг працювати. За невиконання цих приписів загрожував арешт або тюрма²⁹. Робота на визначеному місці оголошувалася для всіх працюючих «священним обов'язком» для сприяння остаточній перемозі «над злочинною радянською системою». «Всі українці й українки, які ухиляються від цього обов'язку, є зрадниками та саботажниками не тільки щодо нової Європи, а також особливо своєї власної батьківщини, якій загрожує більшовизм»³⁰.

Отримавши доступ до величезного людського ресурсу, окупанти перерозподіляли його, керуючись потребами німецької економіки без урахування наявної у цих людей кваліфікації і досвіду роботи. Причому німецька адміністрація не особливо піклувалася збереженням робочої сили.

Німецька політика у сфері використання трудових ресурсів, класифікується як «тотальна мобілізація» – тобто, всеохоплююче, загальне залучення людських і матеріальних ресурсів Німеччини та всіх васальних і окупованих територій³¹.

²⁷ Андрухів І.О., Кам'янський П.Є. Названа праця – С. 92; Українське слово. – 1942. – 29 березня.

²⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – К., 1963. – С. 175, 200; Голиш Г.М. Названа праця.

²⁹ Введення обов'язку праці на визволених східних землях // Волинь. – Рівне. – 1942. – 24 вересня, Розпорядження про обов'язок праці // Волинь. – Рівне. – 1942. – 24 грудня; Введення обов'язку праці на визволених східних теренах // Кремянецький вісник. – Кремянець. – 1942. – № 78.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 4217, оп. 1, спр. 271.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 107, арк. 18.

За кілька місяців німці розгорнули широку кампанію з вивезення місцевого населення на роботу до Німеччини. На початку мобілізації були добровільними, оскільки окупанти зі сторінок періодичної преси переконували, що праця за радянського режиму була примусовою і принизливою та нелюдською і закликали людей їхати працювати до Райху, де на них чекали райські умови³². Оформлення «мобілізованих» на виїзд до Німеччини відбувалося в наступному порядку: *«видавався документ – довідка про те, що громадянин – прізвище, ім'я, по батькові добровільно завербований на роботу на підприємства в Німеччину. Після цього люди, примусово заставлені їхати на роботу в Німеччину, організовуються німецькою владою з облаштуванням інсценування (чистий одяг, музика, танці, посадка в машини і відправка до місця посадки в ешелони у супроводі посиленої охорони німецьких солдатів)»*³³.

Проте дуже швидко мобілізації почали перетворюватися в добровільно-примусові чи повністю примусові шляхом набору людей під індивідуальним тиском, під час облав у публічних місцях:

*«В місті проводилися масові облави, оточували поліцією, гестапівцями цілі площі, базари, ловили людей і під конвоєм гнали їх на вокзал»; «...хатили окремих перехожих просто на вулиці і відправляли до Німеччини»*³⁴; *«робітників закривали в робочих приміщеннях, а звіти вантажили їх у подані вагони і відправляли до Німеччини»*³⁵.

В окремих документах, що регулювали процес вивезення населення, робилися замовлення в тому числі на пріоритетний набір фахівців певних професій в тому числі і спеціалістів з різних галузей важкої промисловості. Зокрема, наголошувалося, що необхідно потурбуватися про те, аби цінні спеціалісти (гірники, металурги, фахівці хімічної промисловості, робітники з виготовлення озброєння, технічний персонал), не зайняті на відбудові місцевих об'єктів, тимчасово були відправлені на роботу в інші зайняті області чи до Німеччини, «щоб вони в результаті поганого харчування і відвикнення від роботи не стали б непридатними для пізнішої роботи»³⁶.

Після переформатування планів німецької окупаційної політики стосовно об'єктів важкої промисловості України, виникла потреба у негайному формуванні місцевого трудового контингенту, здатного виконувати поставлені завдання з відновлення та відбудови стратегічно важливих для німецької

³² Hiroaki Kuromiya Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. [Українське видання: Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002.] – С. 389.

³³ Інформація секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 152.

³⁴ Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 9.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 89.

армії об'єктів. Виконуючи положення новоскорегованих планів, окупаційна влада зіткнулася з проблемою нестачі робочої сили.

По-перше, реалії виявилися такими, що на момент, коли німці зайнялися відбудовою, значна частина трудового ресурсу опинилася за межами свого колишнього місця проживання: велика кількість кадрових фахівців залишила свої домівки під час відступу радянських військ і разом з евакуйованими заводами переїхала у тил СРСР; на початку війни всі військовозобов'язані були призвані до лав Червоної армії; у результаті окупаційної продовольчої політики (т.зв. «політики голоду»³⁷) частина міських жителів заради виживання переселилася в сільську місцевість.

По-друге, окупація України передбачала освоєння величезного простору для майбутньої колонізації шляхом винищення населення. Згідно з «Генеральним планом Ост» (травень 1942 р.) на захоплених територіях, очищених від корінного населення, мало бути поселено 5,65 млн німецьких колоністів. Планувалося очистити заплановані для поселення території від 25 млн місцевих жителів³⁸. А за «Генеральним планом колонізації» (вересень 1942 р.) кількість переселенців оцінювалася у 12,21 млн осіб. Заплановану до заселення територію передбачалося очистити вже від 30,8 млн місцевих жителів³⁹.

Внаслідок цієї політики були знищені величезні людські ресурси. Євреїв та циганів винищували цілеспрямовано, мирне населення інших національностей – під різноманітними приводами, як-то: відмова від реєстрації, диверсії, саботаж, сприяння партизанам, як заручників тощо. Так, в Україні відомо 30 вересня 1941 р. у Бабиному Яру німці розстріляли понад 30 тис. євреїв, головним чином, жінок, осіб похилого віку, дітей. Здійснювалися розстріли по 100, 200, 300 осіб, про що періодично повідомляли коменданти міст у своїх наказах, що розклеювалися по місту⁴⁰. Винищення людей активно відбувалося в таборах військовополонених: щодня в Україні помирало в середньому 2500 осіб⁴¹. Німцям спочатку дешевше було довести полонених до стану вимирання, чи просто знищити, ніж використовувати їх працю.

³⁷ *Пентер Таня.* «Робота на ворога» чи «примусова праця»... – С. 36.

³⁸ *Jerzy Kochanowski, Maïke Sach* (Hrsg.). *Die Volksdeutschen in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität.* Fibre, Osnabrück, 2006. – S. 180.

³⁹ *Adam Tooze.* *Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus.* 2. Auflage. - Siedler, München, 2007. – S. 544–546.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 121, арк. 4, 9; ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 243, арк. 144.

⁴¹ *Коваль М.В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. – К., 1970. – С. 69.

Полонених знищували: «розстрілом, холодом, голодом, усім режимом концентраційних таборів»⁴².

До цього слід додати неминучі втрати, які виникають у результаті ведення військових дій.

По-третє, як зазначалося вище, кількість наявних працездатних трудових ресурсів зменшилася і продовжувала постійно скорочуватися через проведення активного вивезення населення працездатного віку на роботу в Райх⁴³. Регіональні набори, насильницьке вивезення людей певного року народження та масове вигнання місцевого населення при німецькому відступі призвели до того, що упродовж 1941–1944 рр. до Німеччини було депортовано понад 1,7 млн українських примусових робітників⁴⁴. За іншими даними, до Німеччини було відправлено 2,4 млн громадян України. Найбільше людей вивезли зі Сталінської обл. (252,2 тис.), Дніпропетровської (176,3 тис.), Полтавської (175 тис.), Запорізької (174,4 тис.), Львівської (разом із Дрогобицькою) (170,4 тис.), Київської (170 тис.) осіб та ін.⁴⁵. Повного обсягу депортації робітників окупована Україна зазнала навесні 1942 р. Для окремих населених пунктів з Німеччини визначали квоти, за виконання яких відповідали керівники міст і громад.

Попри декларовану зміну пріоритетів, окупаційній владі не вдалося швидко налагодити виробництво на підприємствах важкої індустрії України. Одна з причин полягала в тому, що на момент, коли в Берліні усвідомили необхідність формування трудових ресурсів для важкої промисловості, не існувало єдиної концепції використання робочої сили з окупованих територій: відбувалося безперервне транспортування робітників до Німеччини при одночасному наголошенні пріоритетності відновлення економічного життя в Україні⁴⁶.

Програма депортації суперечила потребам окупаційних властей щодо піднесення промисловості та сільського господарства на «східних територіях»⁴⁷. Вони зіткнулися з проблемою запуску в експлуатацію підконтрольних імперським органам підприємств, оскільки окуповані території не звільнялися від необхідності виконувати поставки робочої сили для Німеччини. Фактично органи, що відповідали за депортацію, незрідка без урахування місцевих потреб забирали робітників, які були задіяні на відновленні

⁴² ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 3, 5, 6.

⁴³ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація... – К., 2009. – 284 с.

⁴⁴ Айкель М. Названа праця. – С. 139.

⁴⁵ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 183.

⁴⁶ Там само. – С. 142.

⁴⁷ Там само. – С. 149.

промислових підприємств⁴⁸. Вже восени 1942 р. начальник зіпо/СД Києва зазначав, що потенціал робочої сили вичерпано. За даними «звіту з окупованих східних територій», квоти не могли бути виконані через відсутність людей у багатьох районах⁴⁹. Цю позицію підтримували також цивільні, військові та поліцейські органи окупаційної влади. Вони вважали, що наявна місцева робоча сила повинна використовуватися або для однієї або для іншої цілі, тому надалі все стриманіше, ба, навіть відверто негативно реагували на подальші вимоги щодо робочої сили⁵⁰. У звітах до Берліну (грудень 1942 р.) повідомлялося, що вербування для імперії такої кількості робочих рук, якої вимагав Генеральний уповноважений із мобілізації робочої сили Ф. Заукель, вступило в нову стадію. Згідно з цими завданнями до кінця березня 1943 р. із райхскомісаріату «Україна» в імперію мало бути відправлено 600 тис. осіб. Проте органи, що займалися в Україні мобілізацією робочої сили, вважали нові вимоги нездійсненними⁵¹. Навесні 1943 р., коли нав'язані Ф. Заукелем масштаби програми депортації робочої сили неможливо було реалізувати, військове командування у своїх розпорядженнях наголошувало, що місцеві потреби є першочерговими⁵².

Опинившись перед необхідністю подвійного навантаження у формуванні трудових контингентів для роботи в Райху і для реалізації місцевих потреб, окупаційна влада залучала весь наявний на той час на території окупованої України людський потенціал. Дефіцит робочої сили у важкій промисловості компенсувався за рахунок масового залучення до роботи як цивільного населення (незалежно від віку, статі, професії, кваліфікації), так і військовополонених.

Таким чином, в Україні основу трудових ресурсів індустрії становили: місцевий ринок робочої сили, в т.ч. люди похилого віку, діти, жінки, а також радянські військовополонені й частково іноземні працівники.

Залучення до промислового виробництва цивільного населення регламентувалося вищезгаданим положенням про трудову повинність і похідними від нього документами. Використання радянських військовополонених, які є «цінною робочою силою»⁵³, згідно з директивою Головного командування сухопутних військ Вермахту (квітень 1941 р.), корегувалося окремими документами. Зокрема, у згаданій директиві А. Гітлера від 1 липня 1942 р. «Про відновлення добування вугілля в Донецькому басейні» вказувалося, що праця військових бранців була необхідною безпосередньо у вугледобувній

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 81, арк. 35.

⁴⁹ *Айкель М.* Названа праця. – С. 143, 144.

⁵⁰ Там само. – С. 154.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 81, арк. 35.

⁵² *Айкель М.* Названа праця. – С. 150.

⁵³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 143, арк. 175; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах... – С. 205–206.

галузі. Для роботи в шахтах у липні 1942 р. виділялося 30 тис. полонених, у серпні та вересні – ще по 15 тис.⁵⁴

Аналізуючи ефективність праці населення окупованих територій, німецька адміністрація робила висновки про її якісну залежність від багатьох чинників. Одним із них були заходи спрямовані на задоволення соціальних потреб, а саме – надання мінімальної кількості продовольства та обмеженого медичного обслуговування працюючим на Райх. Окупаційна влада, як видно зі сторінок періодичної преси, пропонувала також інші види соціальної підтримки, які мали б зацікавити потенційних працівників: «Управою вживаються заходи щодо забезпечення населення паливом. У першу чергу забезпечуються працівники установ і підприємств...»⁵⁵; «Діти робітників і жінок, мобілізованих на спеціальні роботи, розміщені у дитячому садку № 1»⁵⁶ та ін.

Основні напрями політики німецької окупаційної влади щодо використання важкої промисловості України передбачали введення промислових об'єктів у дію тільки за умови їх цінності і важливості для здійснення головної мети – забезпечення Райху та діючої армії сільськогосподарською продукцією, паливом, енергоносіями тощо. Із провалом «бліцкригу» в економічних планах передбачено розширення мережі діючих до війни промислових об'єктів, які можуть принести безперечну користь для ведення успішних бойових дій німецькій армії. Оскільки важка промисловість на окупованій території України перебувала в зруйнованому становищі, доводилося докладати колосальних зусиль для її відбудови. При цьому серед німецького керівництва не було одностайних поглядів на реалізацію цього завдання. Проявлялося це в першу чергу в їхньому ставленні до використання місцевого населення як робочої сили для відбудови індустріальних об'єктів на окупованих територіях. Політика у сфері формування трудових ресурсів спрямовувалася на залучення величезної маси робочої сили з окупованих територій для потреб Німеччини без урахування її спеціалізації і кваліфікації. Загалом люди фактично були безправними, оскільки їх здебільшого набирали на роботи до Німеччини чи у місцеве виробництво на підставі примусу.

⁵⁴ ВА-МА, RW 31/191, ВІ. 396.

⁵⁵ Хроніка // Українська думка. – Миколаїв. – 1941. – 8 жовтня.

⁵⁶ «Забота о детях» // Новая мысль. – Николаев. – 1943. – 5 декабря; «Детские сады» // Новая мысль. – Николаев. – 1943. – 28 октября.

2. Проблема залучення робочої сили

Із приходом німецьких військ і встановлення окупаційного порядку населення, що залишилося на окупованих територіях, опинилося перед вибором – як жити в умовах діяльності «нової влади». У радянській історіографії утвердилося переконання, що все населення вороже сприймало прихід німців і лише зрадники вітали «нову владу». Водночас сучасні дослідження вводять в науковий обіг інформацію про те, що серед робітників промислових міст, які залишалися на окупованій території, після відступу радянських військ доволі значним був відсоток осіб, які намагалися протидіяти знищенню підприємств представниками радянської влади під час евакуації і були зацікавлені у влаштуванні на роботу відразу ж із початком окупації, щоб мати можливість забезпечити нормальний рівень життя для себе і своєї родини. Окупаційна влада використала ці очікування й вдавалася до агітаційних методів (обіцяла швидке покращення матеріально-побутового становища тощо), намагаючись зацікавити місцеве населення у необхідності працювати. Наприклад, під час набору робочої сили на заводи Дніпропетровська, у пресі лунали запевняння про те, що підприємства будуть відновлені в місячний термін, а всі працюючі – забезпечені хлібом і одягом⁵⁷.

Попри обіцянки німців, населення не поспішало масово йти на них працювати, тим більше, що в умовах руїни головною сферою прикладання робочих рук у промислових районах на початку окупації було відновлення і покращення важливих для німецької економіки шляхів сполучення⁵⁸, і виконання різного роду робіт, необхідних для швидкого просування німецької армії вглиб СРСР.

Проте, швидко вичерпавши наявні продовольчі запаси, мешканці міст змушені були шукати шляхи для забезпечення своїх родин. Одні з них переселялися в сільську місцевість до родичів, знайомих, чи просто в пошуках харчів, сподіваючись таким чином вижити в умовах війни і хаосу. Інші, залишаючись у своїх домівках, змушені були йти працювати на «нову владу», тим більше, що праця на Німеччину проголошувалася головним обов'язком кожного мешканця «завойованих» східних територій. Таким чином, частина населення без особливого спротиву сприйняла заклики «нової влади» про необхідність працювати, сподіваючись на отримання певних гарантій. Однак дуже швидко виявилось, що німці не збиралися задовольняти навіть мінімальних потреб усіх місцевих жителів. Окупантів у першу чергу турбували можливості екстенсивного використання трудового ресурсу робочої сили в аграрній сфері.

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 81.

⁵⁸ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 83.

Оскільки німецька влада із самого початку окупації не збиралася повноцінно використовувати важку промисловість України і не робила рішучих дій до її відбудови, відповідно не було необхідності у формуванні робочої сили, яка б якісно забезпечувала ряди промислових кадрів. Тому всі місцеві спеціалісти різного профілю, в тому числі і висококваліфіковані, масово використовувалися на допоміжних виробничих процесах, а також на чорнових відбудовних роботах⁵⁹. Не виокремлювали особливо кваліфікованих робітників і під час вивезення до Німеччини. Масу робочої сили використовували як чорноробочих і підсобних робітників на будівництві та в добувній промисловості, значну кількість передавали у сільське господарство⁶⁰.

Під час мобілізації місцевого населення на виконання важливих робіт насамперед перевірялася їх політична благонадійність. Наприклад, у наказі керівника заводу «Більшовик» (Київ) від 5 жовтня 1941 р. оголошувалося: «На роботу приймаються лише політично благонадійні люди, тобто ті, які не вели ніякої політичної пропаганди, а також не посідали жодних керівних політичних посад»⁶¹.

Трудовій повинності, згідно з численними наказами і розпорядженнями окупаційної влади, підлягали широкі верстви населення: жінки, люди літнього віку, які через стан здоров'я не були мобілізовані до армії чи вивезені в евакуацію, молодь. Німецькі функціонери, аналізуючи наявний трудовий ресурс на території України в цілому, і ставлячи перед собою грандіозні плани, керувалися переконанням, що «радянські робітники довели свою здатність ефективно працювати на режим більшовиків. Немає ніяких причин припускати, що вони не зможуть так само ефективно працювати на користь рейху»⁶².

Для виконання положень розпорядження «Про трудову повинність...» створювалися біржі праці (далі – БП). Очевидці з цього приводу згадували: «Її органи є у всіх містах і районах. Очолована німцями і майже весь апарат складається з німців»⁶³.

Робота цієї установи була тісно пов'язана з міською управою, їх взаємодія відбувалася через інспектора праці (зі штату міської управи) та поліції. Зокрема, від інспектора праці до БП систематично надходили відомості про забезпечення підприємств робочою силою, використання населення в місті; він слідкував за направленням робочих до Німеччини, за виконанням закону про трудову повинність. Поліція надавала каральні послуги, оскільки «БП мала адміністративні функції, навіть могла заарештовувати людей»⁶⁴.

⁵⁹ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 56; Там само, спр. 548, арк. 44, 45.

⁶⁰ Гальчак С. Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство // «...То була неволя» Спогади та листи остарбайтерів. – К, 2006. – С. 60.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 81.

⁶² Иванов В.Б. Севастопольская эпопея 1941–1944 гг. в официальных документах (сводки, приказы, распоряжения, донесения, публикации). – Севастополь, 2004. – С. 246.

⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 46.

⁶⁴ Там само.

Загалом основні завдання БП полягали у здійсненні реєстрації та обліку усіх жителів, виявленні працездатних, забезпеченні розподілу робочої сили на роботу для місцевих потреб окупаційної влади та німецької армії, вербуванні й направленні працездатного населення до Німеччини. Таким чином, реєстрували всіх, навіть непрацездатних, незалежно від того, працює ця особа чи ні. Відповідно до закону про трудову повинність звільнялися від роботи тільки інваліди, які втратили працездатність на 70 %, і багатодітні матері за наявності трьох і більше дітей⁶⁵.

У наказах німецької влади неодноразово зустрічаємо твердження: «За воєнними законами кожний підлягає трудовому зобов'язанню»⁶⁶. У цих же документах є свідчення того, що БП займала пріоритетні функції у розподілі робочої сили місцевого населення: «Роботи, запропоновані владою (біржею праці), повинні бути виконані. Робітники, що не з'являються на вказане місце або залишаючи без згоди роботодавця чи біржі праці місце роботи, підлягають покаранню. Вони будуть відправлені в табори для примусових робіт. Якщо вони не заслужили більш суворого покарання»⁶⁷.

Місцеве населення повідомляли про потребу реєструватися шляхом численних оголошень (в них вказувалося на обов'язок праці; фігурували дані про віковий ценз та інші критерії набору; необхідним атрибутом було попередження про покарання за невиконання наказів БП). Для прикладу: якщо буде оголошено про реєстрацію на біржі праці працівників певного фаху, то обов'язок зареєструватися поширюється на всіх чоловіків і жінок віком від 14 до 60 років, які являються працездатними і не мають постійної роботи. Заміжні жінки зобов'язані зареєструватися лише в тому разі, якщо вони дотепер займалися певною діяльністю, та обслуговування родини не заповнює увесь їх час (велика кількість дітей, маленькі діти). За невиконання обов'язку зареєструватися винні каратимуться грошовим штрафом у сумі до 1500 крб.^{*68}. Поступово за оголошеннями можна спостерігати зміни у під-

⁶⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп. 22, спр. 320, арк. 30.

⁶⁶ Офіційна заява генерал-комісара м. Києва про повинність мешканців міста. 8 січня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 241.

⁶⁷ Там само.

* Навесні 1942 р., в адміністративному центрі Райхскомісаріату «Україна» – м. Ровно – був утворений Емісійний банк, який 1 липня цього ж року випустив в обіг власні грошові знаки – карбованці (1 крб. прирівнювався до 1 руб., 10 крб. – до 1 райхсмарки) номіналом від 1 до 500 крб. Згідно зі спеціальною постановою, населенню РКУ було запропоновано до 25 липня 1942 р. обміняти радянські купюри від 5-рублевого номіналу і вище на карбованці. Проте після «обміну» в РКУ в обігу офіційно залишилися: карбованці, радянські грошові знаки номіналом в 1 і 3 рублі, радянська розмінна монета, окупаційні райхсмарки і монети в 1, 5 і 10 пфенігів. При цьому карбованці перебували в обігу лише на території РКУ і ніде більше не визнавалися.

ходах влади до наборів робочої сили. Зокрема, спостерігалось розширення вікового цензу, зменшення категорії осіб, які могли уникнути обов'язку праці, встановлення жорсткіших покарань аж до смертної кари. «Усім робітникам, робітницям і службовцям підприємств негайно з'явитися на місце своїх попередніх робіт. Особи, які не з'явилися на роботу, будуть розглядатися як саботажники із застосуванням до них найсуворіших заходів покарання за умовами воєнного часу – розстрілу»⁶⁹.

Отже, робота, запропонована БП, вважалась обов'язковою і відмовитися від неї безробітний не міг. Не було можливості також влаштуватися на роботу в обхід БП. Згідно з наказами БП, кожне приймання робочої сили на

В зоні управління військової адміністрації, як і раніше, продовжували ходити радянські грошові знаки. (В архівних документах, що відносяться до цієї території, зустрічаються відомості як про рублі, так і карбованці. Проте існує одна закономірність – в документах, написаних російською мовою, грошовий еквівалент визначався в рублях, українською мовою – в карбованцях.)

В дистрикті «Галичина», який входив до складу Генерального губернаторства, поряд із райхсмаркою в обігу перебував злотий (введений 25 серпня 1941 р. згідно з «Розпорядженням про введення золотої валюти в області Галичина», а 8 вересня 1941 р. він став «законним осередком оплати» в регіоні.) Радянські банкноти упродовж 13 днів (з 15 до 27 вересня) мали обмінюватись у відділах Краківського емісійного банку (Дрогобичі, Коломиї, Львові, Тернополі, Станіславові (нині – Івано-Франківськ)), «Центробанку» у Львові та в 65-ти відділеннях «Українбанку», облаштованих у повітових містах Галичини за курсом 5 рублів за 1 злотий. 1 злотий дорівнював 2 райхсмаркам. 1 листопада 1941 р. радянські гроші втратили свою вартість. Як розмінні фракції «краківського злого» в обігу залишалися: радянські монети вартістю 1 і 2 копійки, окупаційні монети вартістю 1, 5, 10, 20 та 50 грошей.

Щоб уникнути плутанини: у першому розділі монографії грошові одиниці часів окупації, а саме «рубель» і «карбованець» носитимуть спільну назву – «карбованець» (крб.); у другому розділі, присвяченому відбудовному періоду, оскільки за часів радянської влади на території УРСР в обігу перебували лише рублі, – грошовою одиницею виступає «рубель» (руб.). [Літер.: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 35, арк. 2; Бучацькі вісті. – Бучач. – 1941. – Ч. 4; Bronnert U. ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der Deutschen Wehrmacht besetzten Sowjetischen Gebiets 1941–1945. – Teil 1 / U. Bronnert // Münzen und Papiergeld. – 2002. – № 7–8. August. – S. 137–144; Ветров І.Г. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав сателітів на окупованій території України (1942–1944 рр.) // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. Ком. Архів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 774–781; Клименко О. Грошовий обіг у дистрикті Галичина (1941–1944 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 13. – С. 197–206.]

⁶⁸ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. Р-434, оп. 1, спр. 3, арк. 70.

⁶⁹ Иванов В.Б. Указанный труд. – С. 245.

роботу вважалось законним лише за наявності попередньої згоди БП. Керівники всіх установ і підприємств зобов'язані були повідомляти їй відомості про наявні вакантні посади⁷⁰, прийом на роботу адміністрація підприємств могла здійснити тільки за умови отримання дозволу БП⁷¹. У розпорядженні райхскомісара України (4 березня 1942 р.) про заборону набирати робочу силу без дозволу БП з цього приводу зазначалося: всі підприємства, установи та організації при залученні робочої сили повинні мати на це попередню згоду БП. Санкція БП не потрібна лише у тому випадку, коли робоча сила була направлена самою біржею праці, або коли робота продовжувалася не більше 7-ми днів. Вся зайнята робоча сила могла вибути з постійного місця роботи лише за згодою біржі, до якої відноситься місце праці. Не потрібною вважалася згода, коли договір був складений на термін не більше 4-х тижнів; при короткотермінових роботах (до 7 днів). Вибуваючи, робітники повинні були з'явитися до біржі не пізніше наступного дня після залишення роботи. Порушення каралося штрафом в необмеженому розмірі та тюремним ув'язненням до одного року. Тюремне ув'язнення могло бути замінене примусовою працею терміном до одного року⁷².

Самовільне залишення працюючими місця роботи вважалось протизаконним. Якщо ж все-таки траплялися подібні випадки, необхідно було терміново зареєструватися на БП. Для контролю за рухом робочої сили провадилися систематичні перереєстрації.

Фактично всіх зареєстрованих безробітних зобов'язували з'являтися на контрольну явку, під час якої робили позначки у спеціальних картках⁷³. Станом на 1942 р. згадані документи фігурують як біржові книги (їх видавали населенню після реєстрації на біржі праці). Власників цих книг зобов'язували з'являтися «на відмітку чотири рази в місяць»⁷⁴.

Введення т.зв. біржових (або трудових) книжок для видачі робітникам, службовцям, кустарям і членам їх сімей, що працюють у виробництві (за поясненнями німецької преси), – «по-перше дозволить в будь-який час переводити робочу силу туди, де вона більше буде необхідною і де її можна буде раціонально використовувати і, по-друге, книжка буде свідоцтвом про

⁷⁰ ДАХМО, ф. Р-434, оп. 1, спр. 3, арк. 71.

⁷¹ ДАЛО, ф. Р-1717, оп. 1, спр. 3, арк. 15.

⁷² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 37, арк. 6; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941–1944 рр.): Зб. документів і матеріалів / Під ред. та передмовою Ф. Шевченка. – К., 1951. – С. 241–242; Розпорядження про обмеження зміни місця праці з 4 березня 1942 р. // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 30 травня.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 40; Оголошення // Сумський вісник. – Суми. – 1942. – № 107.

⁷⁴ Повідомлення джерела «Г» про німецький окупаційний режим в Києві та в інших районах України. Не пізніше 2 травня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 247.

те, як виконав даний робітник свій обов'язок у війні всієї Європи проти більшовизму»⁷⁵.

Оскільки населення з часом вже не знало, чого чекати від БП – роботи у своїй місцевості чи вивезення до Німеччини, почали все частіше з'являтися випадки уникнення від реєстрації на БП з подальшим переховуванням. У відповідь окупаційна влада розгорнула насильницьку трудову мобілізацію із залученням до цієї справи підрозділів Вермахту, сил безпеки, СС, місцевої поліції. Людей незрідка ловили на вулицях, у громадських місцях і відправляли до Райху⁷⁶.

За даними розвідувальної інформації Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві (1 серпня 1942 р.): БП не в змозі була задовольняти потреби німців у робочій силі. *«Не дивлячись на репресії, тисячі людей ухиляються від біржі. Тоді на допомогу приходять облави. На роботі всі перебувають під озброєною охороною німців і мадьяр. Вночі всі робітники утримувалися в таборах і додому не відпускалися до закінчення робіт. Якщо хтось, будучи відпущеним з роботи з поважних причин, наприклад, мати до дитини, не повернеться в термін на роботу, то таких, заставши дома, розстрілюють прямо на квартирі»*⁷⁷.

Фактично всіх, хто намагався уникнути реєстрації чи ухилитися від роботи, чекали найрізноманітніші покарання, як за саботаж: штрафи, побиття, ув'язнення, каторжні роботи. Поступово штрафи трансформувалися у жорстокіші покарання. Відомості про це містяться в архівних документах різних обласних архівів України. Для прикладу, в оголошенні про страту 10 громадян у м. Миколаєві повідомлялося, що всі, «хто до 20 липня 1943 р. повернеться на місце праці, призначене йому службовим зобов'язанням, не буде покараний», інакше хто після цього терміну буде затриманий як утікач, підлягатиме страті, або як виняток – ув'язненню⁷⁸.

Таким чином, загальні положення наказу «Про трудову повинність...» і похідні від нього документи окреслювали основні джерела наповнення трудових ресурсів з місцевого населення. В основному це були літні люди, жінки, молодь у працездатному фізичному стані без особливих пріоритетів у характері їх довоєнної кваліфікації та спеціалізації.

⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 53.

⁷⁶ *Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» // «...То була неволя» Спогади та листи остарбайтерів. – К, 2006. – С. 19–20.

⁷⁷ Розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві. Не пізніше 1 серпня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 259.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 4217, оп. 1, спр. 271; Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. Ком. Архів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 87.

Після провалу «бліцкригу» і у зв'язку зі зміною планів у використанні промислового потенціалу окупованих територій німці зіткнулися з проблемою залучення до важкої промисловості достатньої кількості робочої сили як у якісному відношенні, так і в кількісному, оскільки станом на 1942 р. ситуація на місцевому ринку трудових ресурсів характеризувалася значними скороченнями кількості робочої сили у промислових регіонах. Причини цього, як вже зазначалося вище: зменшення чисельності робітників у зв'язку з мобілізацією чоловіків до військ Червоної армії, евакуацією частини населення в тиллові райони СРСР; втрати населення окупованих областей у результаті ведення бойових дій, а також проваджуваної окупаційною владою політики зачистки території шляхом винищення євреїв, військовополонених, масового вивезення працездатного населення України на роботу до Німеччини.

В умовах скорочення чисельності населення окупаційній владі доводилося докладати чимало зусиль із формування трудового ресурсу для відбудови стратегічно важливих для Німеччини об'єктів важкої промисловості на території України. Ситуація у промислових районах, зокрема, в Донбасі, ускладнювалася ще й тим, що ця місцевість внаслідок складнощів із постачанням продовольством була майже повністю залишена населенням⁷⁹.

Отримавши завдання налагодити виробництво, окупаційна адміністрація розгорнула свою діяльність із повернення на роботу колишніх шахтарів та кадрових робітників, які працювали у промисловості до війни. Із цією метою були зроблені спроби віднайти і залучити до роботи гірників, які розійшлися по громадських господарствах або ж були зайняті на інших роботах. Так, 12 січня 1942 р. у наказі райхскомісара України про явку гірників на реєстрацію зазначалося, що особи, які раніше працювали в гірництві, повинні заявити про це голові найближчої управи, районному шефу або обласному комісарові. З'явитися повинні й ті робітники, які влаштувалися на роботу в сільському господарстві та на інших підприємствах. Усіх їх голови управ та районні шефи повинні були розподілити в гірництві. Неявка на реєстрацію каралася каторжними роботами або в'язницею⁸⁰.

Таким чином, окупаційна влада виявляла спеціалістів і вживала заходів з метою залучення їх до роботи за спеціальністю, а також перешкоджала подальшим спробам робітників переселитися в іншу місцевість. Щоб запобігти міграції кваліфікованої робочої сили з міст на село і з метою посилення контролю за здійсненням трудової повинності, на різних рівнях ухвалювалися різноманітні рішення з цього питання. Так, з метою контролю за переміщеннями потенційних робітників начальникам районів ставилось

⁷⁹ Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950): історичний нарис та джерела / В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко. – Донецьк, 2010. – С. 231.

⁸⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – К., 1951. – С. 237.

завдання скласти списки переселенців гірників і надавати їх у гарнізони комендатури для передачі органам трудової повинності⁸¹.

За звітами господарської інспекції «Південь» (станом на квітень – травень 1942 р.), в результаті діяльності польових і міських комендатур вдалося певним чином налагодити кількісний облік робітників-металістів, гірників і будівельників, які раніше переїхали у села⁸². Щоправда, близько половини зібраних таким чином робітників виявилися непридатними для роботи за станом здоров'я (крім серцевих захворювань, епілепсії, широко поширений туберкульоз), або навіть, якщо і були працездатні, то тільки не під землею⁸³.

У звітах до Берліна неодноразово згадувалося про неможливість повноцінного використання робочої сили у зв'язку з відсутністю житлових приміщень для робітників та належного продовольчого забезпечення. Така ситуація, зокрема, стосувалася близько 200 колишніх донецьких шахтарів, що переїхали на проживання в райони Гальштатта і Кам'янки⁸⁴. Після мобілізації робітників на родовище в Шолохово і Марганець їх розмістили в сільській місцевості у несприятливих умовах, що спричинило в подальшому, попри всі заборони, плинність кадрів. Відсутність житла унеможлилювала повноцінне використання робочої сили, яку мобілізували для роботи з навколишніх сіл, оскільки люди змушені були добиратися на робочі місця самостійно пішим ходом⁸⁵. Зокрема, така ситуація спостерігалася під час відбудови Харківського авіаційного заводу⁸⁶.

Відтік робочих рук відбувався в тому числі через неможливість окупаційної влади налагодити систему продовольчого постачання: проблема забезпечення Донбасу робітниками криється не у використанні робочої сили, а через труднощі в організації харчування⁸⁷.

За кілька місяців окупаційна влада у звітах до Німеччини змушена була констатувати, що наявний місцевий ресурс не задовольняв виробництво не тільки у кваліфікованих кадрах, а й взагалі в достатній кількості робочої сили, що своєю чергою перешкоджало швидкій реалізації планів із відбудови і введення в дію промислових об'єктів у Дніпропетровському, Донецькому, Запорізькому та інших округах: з великими труднощами вдається набрати каменярів, столярів, слюсарів, токарів та ін⁸⁸; вичерпані всі можливості з мобілізації робочої сили⁸⁹.

⁸¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 195, арк. 2.

⁸² ВА-МА, RW 31/46а, ВІ. 30.

⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 59–60.

⁸⁴ Там само, арк. 61.

⁸⁵ Там само, арк. 60–62.

⁸⁶ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 53.

⁸⁷ ВА-МА, RW 31/46а, ВІ. 31.

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 63–64.

⁸⁹ Там само, арк. 64–65.

Навесні 1943 р. були зроблені чергові корективи у формуванні трудових ресурсів. Райхскомісар України надіслав лист генеральним комісарам Луцька, Житомира, Миколаєва, Києва, Дніпропетровська, Мелітополя «про розподіл трудових ресурсів: тимчасове зупинення і скорочення виробництва»⁹⁰. У ньому зазначалося, що у зв'язку з нестачею сировини і робочої сили на більшості кустарних підприємств необхідно припинити роботу або ж скоротити виробництво, а вивільнену робочу силу натомість залучити на важливі військові підприємства.

Попри введення більш жорсткого контролю за наборами робочої сили, в тому числі за рахунок репресивних методів, у звітах господарчих інспекцій дедалі частіше наголошувалося на наявності комплексу проблем у залученні до промислового виробництва колишніх робітників: станом на травень 1942 р. зазначалося, що покриття потреби в робочих для Донбасу загальною кількістю 42 тис. осіб у майбутньому буде відбуватись із труднощами⁹¹.

За звітами господарських інспекцій окупаційної влади до центрального німецького керівництва можна відстежити, що під час відбудови важкої промисловості велику увагу німці приділяли розвитку гірничорудної промисловості в Донецькому басейні, а також підприємствам управління гірничорудної промисловості Півдня, Центру і Півночі (Криворізького залізорудного басейну). При цьому упродовж усієї окупації основні положення звітів зводилися до констатації неможливості повноцінного залучення належних обсягів трудових ресурсів із залишків місцевого населення, що у свою чергу, виявляло нездатність окупаційної влади наявними силами виконувати завдання щодо введення в дію промислових потужностей України. Ситуацію, про яку постійно сповіщали у 1942 р., не вдалося покращити і в 1943 р. В одному зі звітів за лютий 1943 р. з цього приводу зазначалося, що у східних областях все гостріше відчувається дефіцит робочої сили на шахтах. Зокрема, на Дніпропетровщині для відбудованих шахт, де видобувається залізна руда і буре вугілля, потрібна додаткова робоча сила. При цьому використання залучених до роботи раніше не працюючих гірників відбувається незадовільно, в тому числі через відсутність пристойних умов для розміщення робочої сили⁹². В іншому звіті, який фіксував перевірку шахт у віданні господарської інспекції «Південь», станом на липень 1943 р. вказувалося на катастрофічну нестачу кваліфікованої робочої сили. Більшість робітників на підземних роботах становила молодь, третину – жінки, й тільки 6 % – частково працездатні, кваліфікованих шахтарів серед забійників було 11 %⁹³.

Звітуючи до Берліна про труднощі з формуванням трудових ресурсів для Райху у 1943 р., окупаційна влада пояснювала свої невдачі відсутністю

⁹⁰ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р-2367, оп. 3, спр. 1, арк. 17.

⁹¹ ВА-МА, RW 31/46а, ВІ. 31.

⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 49.

⁹³ Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця»... – С. 37.

достатньої чисельності населення: більшість вільної робочої сили, що була в сільському господарстві, відправлено на роботу в імперію.

На середину 1942 р. введення в дію місцевих промислових потужностей потребувало все більшої кількості робочих рук. Зокрема, в Донбасі – для виконання планів із подальшої відбудови об'єктів гірничої промисловості необхідно було до 80 тис. місцевих робітників і близько 21 тис. військово-полонених⁹⁴. У Дніпропетровському окрузі (на 15 жовтня 1942 р.) – робочий контингент планували збільшити з 13 258 осіб до 43 821 особи на кінець 1944 р.; у Криворізькому залізничному басейні на підприємствах управління гірничорудної промисловості – з 7250 осіб (станом на 31 січня 1943 р.) до 29 095 осіб (на кінець 1944 р.) тощо⁹⁵.

Постійно зростаючі потреби заводів задовольнялися з великими труднощами. Навіть залучення до роботи всіх утікачів, що у свій час відправлялися до Німеччини, не давало особливого полегшення. «Втікачі, які майже виключно зайняті у військовій промисловості, за своєю кваліфікацією дуже мало задовольняють необхідні вимоги. Відносно кращою є справа з мобілізацією на роботу жінок. Проте і тут існують труднощі»⁹⁶.

Надходження робочої сили у важку промисловість у різні роки війни відбувалося не тільки за рахунок використання мешканців сусідніх населених пунктів, а й шляхом переміщення людей із віддалених територій. Так, з відступом німецьких військ відбувалося часткове переміщення населення, яке не бажало залишатися на визволеній радянськими військами території, або було примусово евакуйоване німцями. Для прикладу: 1500 евакуйованих зі Сталінграда (нині – Волгоград), та 1700 осіб із Севастополя мали покращити ситуацію на підприємствах «Гірничо-металургійного товариства Схід», імперській залізничній дорозі; напружену ситуацію з нестачею працівників у Миколаєві мало розрядити надходження транспорту з 20 тис. осіб евакуйованих із Воронежа⁹⁷. Проте біженці, яких надсилали майже винятково у військову промисловість, за своєю кваліфікацією дуже мало відповідали необхідним вимогам⁹⁸.

У цілому за відсутності достатньої чисельності спеціалістів, окупаційна влада не відкидала можливості використання на роботах якомога більшої кількості населення, в тому числі жінок і молоді. Місцеві жінки становили значний відсоток серед трудових ресурсів і були важливим джерелом поповнення робочої сили. Відомості про це неодноразово зустрічаємо в різних документах періоду окупації: від офіційної німецької документації до повідомлень у пресі чи багатотиражних оголошеннях для масового

⁹⁴ Айкель М. Названа праця. – С. 146–148.

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 59–60.

⁹⁶ Там само, арк. 63, 64.

⁹⁷ Там само, арк. 65–66.

⁹⁸ Там само, арк. 64.

розповсюдження. Наведемо окремі приклади: окупаційна газета «Українське слово» (23 жовтня 1941 р.) повідомляла про те, що на Київській міській біржі праці з 55 тис. зареєстрованих безробітних мешканців міста 60–65 % становили жінки⁹⁹. Господарська інспекція «Південь» звітувала про залучення до роботи у квітні–травні 1942 р. 28 425 жінок (45 % із загальної кількості працівників)¹⁰⁰. У червні 1942 р. для виконання робіт на Краматорській металургійний завод через біржу праці, в порядку загальної трудової повинності, було прийнято близько 600 осіб робочих, головним чином, жінок, оскільки чоловіків до цього часу, не зайнятих ні на яких роботах, німці встигли вивезти до Німеччини¹⁰¹.

В одних випадках залучення жінок у виробництво відбувалося на загальних засадах, в інших, як можна спостерігати з документів, були замовлення на жінок як специфічне джерело робочої сили (зокрема, про це йдеться у звітах Господарської інспекції з Дніпропетровського округу).

Попри наявність загальних положень щодо набору трудових ресурсів, в окупаційних документах містяться певні відмінності у наданні гарантій та пільг різним категоріям населення. Так, на початку окупації проголошувались гарантії щодо надання ряду обмежених пільг жінці-матері, а саме: можливості уникнути обов'язку праці мали тільки жінки-матері малолітніх дітей (до 5 років)¹⁰². Із введенням більш жорстких норм для використання місцевого населення (літо 1943 р.) декларовані до цього гарантії жінкам остаточно були знехтувані. За розпорядженням райхскомісара України від 13 серпня 1943 р. про широке використання на примусових роботах українських жінок зазначалося, що «всі жінки віком від 16 до 55 років повинні стати на облік». За цим документом «...жінки, які мають дітей, звільнятися від роботи не будуть»¹⁰³.

Оскільки «нова влада» на початку окупації не була зацікавлена у формуванні прошарку фахових робітників із молоді, місцеві юнаки і дівчата нарівні з дорослими мали поповнювати лави робітників, задіяних на чорнових роботах. На кінець 1941 р. становище молоді уточнювалося наказом А. Розенберга (грудень 1941 р.), згідно з якими усі діти, які закінчували чотири класи, повинні були працювати на Німеччину і не мали права продовжувати навчання. Віковий ценз цієї групи трудових ресурсів перш за все залежав від певних обставин та військово-економічного становища Райху. Характерно, що чим більше Німеччина потерпала на фронтах війни, а на її підприємствах відчувалося зростання дефіциту працюючих, тим суттєвіше

⁹⁹ Українське слово. – 1941. – 23 жовтня.

¹⁰⁰ ВА-МА, RW 31/46а, ВІ. 30.

¹⁰¹ Російський державний архів економіки (далі – РГАЭ), ф. 8875, оп. 1, спр. 292, арк. 142.

¹⁰² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – 1951. – С. 229.

¹⁰³ Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 108.

знижувався віковий ценз трудівників. І хоча робота в шахтах була надзвичайно складною, молодь нерідко вважала її кращим захистом від примусового вивезення до Райху, особливо, коли деякі підприємства на кінець 1943 р. отримали можливість не відпускати своїх робітників у зв'язку з явною нестачею робочої сили, необхідної для виконання завдань німецького командування.

І все ж, попри велику потребу у кваліфікованих робітниках, німці за їх наявності все ж ставилися до місцевих із недовірою. Для керівництва промисловими підприємствами призначали комісарів чи управляючих: вони діяли як уповноважені німецької держави. На керівні та інженерно-технічні посади стратегічно важливих підприємств по можливості залучали німців та фольксдойче, або ж мобілізували фахівців із західноєвропейських країн. У листопаді 1941 р. Берлін відрядив до України 5 тис. спеціалістів, частину з них передбачалося задіяти у відбудові промисловості¹⁰⁴. У липні 1942 р. на харківських підприємствах чекали прибуття 85 нідерландських фахівців (інженерів, архітекторів, електриків, теслярів, мулярів та ін.)¹⁰⁵. До кінця 1942 р. за розпорядженням монопольного «Гірничо-металургійного товариства Схід», якому з березня 1942 р. підпорядковувалися шахти Донбасу, з Німеччини в Донбас було відправлено необхідне устаткування й близько 1800 німецьких спеціалістів, в основному з Рурської області. На налагодженні електрогосподарства Києва переважно працювали німецькі відновлювальні загони і представники фірми «Сіменс-Шукерт», які здійснювали технічне керівництво¹⁰⁶.

Ще одним джерелом поповнення трудових ресурсів були радянські військовополонені. Відомості про це містяться у численних документах. Ще у квітні 1941 р. головне командування сухопутних військ видало директиву з використання полонених у майбутній війні на Сході. У ній, зокрема, зазначалося: «Військовополонені є цінною робочою силою»¹⁰⁷. Іншою найчастіше цитованою і згадуваною з цього приводу є директива А. Гітлера (1 липня 1942 р.) про відновлення видобутку вугілля в Донецькому басейні, згідно з якою командуванню групи армії «Південь» було доручено забезпечити ці роботи необхідними спеціалістами і робочою силою.

Активне використання дешевої робочої сили військовополонених у промисловості на території України спостерігаємо саме в той час, коли

¹⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 42–43.

¹⁰⁵ «Нідерландські фахівці для України» // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 15 липня.

¹⁰⁶ Доповідь «Гайового» про становище в окупованому Києві. 5 травня 1943 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 315.

¹⁰⁷ ВА-МА, РН 3/в. 132, Вл. 75-83, hier Вл. 81; Лисенко О. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К., 2008. – С. 93.

німецька влада намагалася максимально ефективно задіяти увесь наявний в Україні потенціал, прагнучи забезпечити виконання двох діаметрально протилежних цілей – вивезення найбільшої кількості працездатного населення до Райху при одночасному введенні в експлуатацію важливих для німецької військової економіки промислових об'єктів.

Військовополонених залучали до відбудови кам'яновугільних, залізрудних і буровугільних шахт, на гірничих та інших підприємствах у Донбасі, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській областях¹⁰⁸. Робочі команди з військовополонених використовували для виконання найтяжчих, найбільш трудомістких та небезпечних для життя робіт. Працювали вони як окремо, так і разом із цивільним населенням. Це, насамперед, залежало від виду виконуваних робіт. Деяких полонених, а саме кваліфікованих робітників, відпускали з таборів на місце роботи під розписку¹⁰⁹.

У використанні праці військовополонених основний акцент робився на їх масовості, проте, зважаючи на фізичний стан, в якому вони перебували під час утримання в таборах, навряд чи можна було сподіватися від них великої продуктивності у виконанні поставлених завдань.

Загалом уряд нацистської Німеччини максимально використовував окуповане населення України як дешевий резерв робочої сили. У цьому процесі можемо відстежити кілька етапів. Спочатку сподіваючись на «блискавичну війну», нацистське командування не дуже опікувалося збереженням життя і здоров'я мешканців окупованих територій, що видно з тієї величезної кількості смертей, які залишали після себе гітлерівці як серед цивільного населення, так і серед військовополонених. Після провалу «бліцкригу» почалося масове вивезення людей, в першу чергу молоді на роботу до Німеччини (згодом відбулося розширення рамок вікового цензу). У першому кварталі 1942 р., при одночасних всеохоплюючих депортаціях, розпочато заходи з організації трудового контингенту для потреб стратегічно важливих для подальшого ведення війни найбільш вцілілих і придатних до відбудови об'єктів важкої промисловості, розташованих на території України.

Оскільки окупаційна влада зіткнулася з проблемою катастрофічної нестачі працездатної кваліфікованої робочої сили, їй довелося вдатися до мобілізації всіх наявних ресурсів. У результаті джерелом наповнення робочої сили стали місцеве населення, в тому числі жінки і молодь (включаючи підлітків), іноземні спеціалісти, військовополонені.

Кадрам важкої промисловості, яких набирали з місцевого населення, відводилася спочатку здебільшого роль дешевої робочої сили на найбільш

¹⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 49; Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Названа праця. – С. 51.

¹⁰⁹ Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 років: Огляд документів / Державний архів Сумської області. – Суми, 2003. – С. 18.

трудомістких ділянках робіт. І хоча в окремих наказах німецької влади містилися замовлення БП на фахівців певних спеціальностей, в дійсності не було необхідних умов для повноцінної реалізації цих задумів. По-перше, як згадувалося вище, частина колишніх спеціалістів залишила своє довоєнне місцеперебування. По-друге, на початку вербування і вивезення населення до Німеччини пріоритетній мобілізації підлягали представники різних професій, включно з численними галузями важкої промисловості для роботи на підприємствах Німеччини. По-третє, часто наявних спеціалістів окупаційна влада використовувала не за призначенням. Відомі лише поодинокі факти використання колишніх висококласних фахівців за їхньою безпосередньою кваліфікацією. Так, у дирекції № 4 (група Сталіно – гірничого товариства «Схід») із місцевого населення були призначені 4 інженери, кілька начальників дільниць і змін. На нижчі керівні посади в першу чергу підбирали і затверджували людей, переважно із числа колишніх репресованих органами НКВС, а також тих, хто прийшов на роботу добровільно¹¹⁰.

Загалом більшість працівників були здатні тільки до виконання чорнової, підсобної роботи, а наявні кваліфіковані спеціалісти, – як місцеві, так і іноземні – не могли задовольнити потреб промисловості. До того ж, відмовляючи населенню в задоволенні нагальних життєвих потреб окупаційні органи формували негативне ставлення до себе і викликали активний і пасивний спротив фахівців, що проявлявся у саботажі чи прогулах на виробництві.

Усвідомлюючи, що працюють на ворога, робітники не прагнули викладатися на виробництві. Тим більше, що для цього не було й необхідних фізичних і моральних сил, адже, як і все інше населення, вони потерпали від голоду і нужденності. Водночас робота на підприємствах важкої промисловості давала можливість багатьом протриматися у голодні роки. Адже як-не-як, але робітникам видавалося певне продовольче постачання, хоч і в мізерному обсязі. Крім того, підприємства, що вважалися пріоритетними у планах німецької влади, давали захист від вивезення до Німеччини, що було принципово важливим для місцевого населення. Тому робітники використовували всі можливі форми спротиву німецькій окупаційній владі, залишаючись при цьому у штаті підприємства.

¹¹⁰ *Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених // *Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей.* – Донецьк, 2005. – Кн. 11. – С. 36.

3. Трудові ресурси на виробництві

На момент окупації території України її промислові центри перебували у зруйнованому стані в результаті бойових дій, а також у зв'язку з цілеспрямованим виведенням їх із ладу під час відступу Червоної армії.

Оскільки німецька влада на початку окупації не ставила за мету відновлення промислового потенціалу України, її діяльність щодо введення в дію підприємств не мала системного характеру.

Зі свідчень очевидців, які приходили в тил Червоної армії з окупованих територій, становище у важкій промисловості характеризувалося наступним чином:

«До відбудови великих промислових об'єктів... німці приступати не думають, залишаючи їх без будь-якої охорони» (Київ)¹¹¹;

«...важка промисловість, тобто заводи, шахти, фабрики виведені з ладу і не діють. Спроби відновити їх роботу ні до чого не приводять, оскільки потребують капіталовкладень і устаткування. Спроба відновити вугільну промисловість не вдалася через відсутність електроенергії і лісу для кріплення підземних робіт»¹¹²;

«Як правило, підприємства промислового характеру не відновлюють... Кількість робітників, працюючих на вищезазначених підприємствах, значно менша у порівнянні з роботою цих підприємств у довоєнний час» (Житомир, Київ, Чернігів)¹¹³ тощо.

Оскільки споруди підприємств були зруйновані, а обладнання в більшості з них виведене з ладу, приховане або евакуйоване, основні види діяльності робітників у промисловому виробництві зводилися до виявлення і збирання дефіцитних деталей та інструменту; налагодження транспортного зв'язку шляхом перешивання основних залізничних магістралей на німецьку колію; поспішного відвантаження і відправлення в Німеччину цінної сировини, як наприклад, високоякісних сталей, ферохрому із запорізьких заводів тощо¹¹⁴.

У дію вводилися тільки окремі підприємства, головним чином, з метою виконання планів німецького військового командування. Налагодження виробництва відбувалося за рахунок устаткування, яке звозилося з дрібних

¹¹¹ Доповідь співробітників УНКВС по Львівській області, які вийшли з окупованої території, про становище в Києві та інших містах. 30 грудня 1941 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 237.

¹¹² Інформація тов. Мацко про становище на території тимчасово окупованій німецькими військами // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 82–83.

¹¹³ Інформація секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 151–152.

¹¹⁴ Державний архів Російської Федерації (далі – ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 61, спр. 67, арк. 30.

підприємств, а також виявлення деталей, затоплених і закопаних робітниками під час відступу Червоної армії (Київ)¹¹⁵. На введених у дію заводах (здебільшого працювали тільки окремі цехи) робітники виробляли гранати, ремонтували автомашини і танки (Дніпропетровськ, Київ, Харків)¹¹⁶.

Людям доводилося працювати тривалий робочий день за відсутності достатньої кількості знарядь праці, технічного устаткування, спецодягу, взуття, засобів гігієни, в умовах тотального порушення техніки безпеки. Наприклад, один з працівників колишнього Маріупольського заводу ім. Ілліча (червень 1942 р.) зазначав: «Робота на заводі проводилася цілодобово за винятком ремонтних цехів, які працювали в одну зміну... На заводі відсутні допоміжні матеріали, ремені, набивки, електричні матеріали і інструменти»¹¹⁷. Така ситуація була характерною для багатьох підприємств.

У циркулярі господарського штабу німецького командування про використання радянських громадян на важких і небезпечних роботах від 4 грудня 1941 р. зазначалося, що «росіян необхідно використовувати насамперед на таких ділянках роботи: гірнична справа, шляхове будівництво, військова промисловість (танки, гармати, апаратура для літаків), сільське господарство, будівництво, великі майстерні (шевські майстерні), спеціальні команди для термінових непередбачених робіт»¹¹⁸. Що ж до кваліфікованих німецьких робітників – вони мали працювати у військовій промисловості, не повинні копати землю і розбирати каміння, для цього існують росіяни¹¹⁹.

Згадані вказівки цілком і повністю реалізовувались на практиці. Місцеві робітники дуже рідко працювали на кваліфікованих роботах¹²⁰. У більшості випадків місцеві фахівці, серед них і висококваліфіковані, працювали на допоміжних виробничих процесах, а також на чорнових відбудовних роботах¹²¹.

Залежно від виду виконуваних робіт разом із цивільними працювали військовополонені. Загалом робочі команди в'язнів використовували для виконання найтяжчих, трудомістких та небезпечних для життя робіт. Продуктивність їх праці була дуже низькою¹²².

На заводах, які мали першочергове значення для німецької армії, робітники з цивільного населення працювали під обов'язковим керівництвом

¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 320, арк. 31.

¹¹⁶ Там само, оп. 23, спр. 124, арк. 51–53, 79, 81; Витяг з доповіді кур'єра ЦК КП(б)У Гордієнка про становище в Києві та на іншій окупованій території України. Лютий 1943 р. // Київ в дні нацистської навали... – С. 295.

¹¹⁷ РГАЭ, ф. 8875, оп. 1, спр. 292, арк. 146.

¹¹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – К., 1951. – С. 233–234.

¹¹⁹ Там само. – С. 233–234.

¹²⁰ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 346, арк. 2.

¹²¹ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 56; Там само, спр. 548, арк. 44, 45.

¹²² Богунов С. Указанный труд. – С. 58.

німецьких наглядачів¹²³. Наприклад, на Краматорському металургійному заводі ім. Куйбишева за діями місцевого технологічного персоналу наглядав технічний батальйон німців під керівництвом кваліфікованих спеціалістів із Німеччини¹²⁴.

Основними засобами стимулювання продуктивності праці і покращення виробничого процесу німецька влада вважала примус (без урахування особистих потреб кожного окремого працівника) і суворе ставлення до трудового контингенту. Робітники ставали заручниками всездозволеності німецької адміністрації. На Дніпрогесі німецький інженер чи майстер мав право за найдрібнішу провину вираховувати 10–15 % із заробітної плати робітника або накласти штраф у розмірі 30–50 крб.¹²⁵.

За запізнення, прогули, брак, повільність у роботі чи навіть нерозуміння німецької мови людей очікували суворі покарання. Наприклад, на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського для підкорення працюючих адміністрація з використанням сил поліції організувала катівню, так звану «дев'яту кімнату». У ній жорстоко карали робітників із застосуванням гумових палиць. В окремі дні кількість покараних сягала 30 осіб¹²⁶. Численні факти арештів та актів побиття робітників батогами, різками, палицями зафіксовані на Харківському тракторному заводі¹²⁷, «Запоріжсталі»¹²⁸, заводі «Більшовик» м. Київ¹²⁹, шахтах м. Краснодон¹³⁰, підприємствах Маріуполя¹³¹ та ін.

Є відомості про використання принципу колективної відповідальності, згідно з яким за будь-яку провину одного працівника штрафу підлягав увесь колектив¹³².

З окупаційних документів дізнаємося про наявність серед місцевого населення масового саботажу. За визначенням німецької адміністрації, саботажем вважався невихід без поважних причин робітників на роботу¹³³. За уникнення чи неповне виконання трудової повинності встановлювалися

¹²³ Доповідь «Гайового» про становище в окупованому Києві. 5 травня 1943 р. // Київ в дні нацистської навали. ... – С. 314.

¹²⁴ РГАЭ, ф. 8875, оп. 1, спр. 292, арк. 143, 143 зв.

¹²⁵ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плану «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). Изд. 2-е, перер. и доп. – Москва, 1974. – С. 188; *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 109.

¹²⁶ Там само. – С. 109.

¹²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 56.

¹²⁸ *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 109.

¹²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 7.

¹³⁰ *Андросова Лідія.* Щоденник. (26.11.1942 р.) // Музей «Молода гвардія» м. Краснодон.

¹³¹ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 72, спр. 2, арк. 50.

¹³² *Ветров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 109.

¹³³ *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні...* – К., 1951. – С. 270.

різноманітні покарання. Про це свідчать численні накази окупаційної влади в різних регіонах України.

У Києві і Чернігові робітникам, які не з'явилися на вказане місце роботи, або залишали його без згоди біржі праці чи роботодавця, загрожувало відправлення в табори для примусових робіт (1942 р.)¹³⁴. В Юзівці (нині – Донецьк) – передбачалася примусова праця на земляних роботах у прифронтовій смузі (1943 р.)¹³⁵. У Запоріжжі, Маріуполі, Миколаєві, шахтах Донбасу саботаж карався смертю¹³⁶. Подекуди подібні акції були масовими. За саботаж в парку м. Краснодон на Ворошиловградщині було закопано живими 32 шахтаря. У Красному Лучі у стовбур шахти «Богдан» за подібну акцію було скинуто понад 2000 гірників¹³⁷. У Миколаєві неявка на реєстрацію каралася в'язницею¹³⁸, позбавленням продуктової картки на 1 місяць і накладенням штрафу у формі 5-денної безоплатної роботи¹³⁹.

Не бажаючи працювати на ворога, працюючі свідомо зменшували темпи своєї роботи, використовуючи різноманітні способи уникнути навантажень. Свідчення таких ситуацій наведені у спогадах: *«Працюючи на шахті «Рудуч» в травні–липні 1942 р., я спостерігав, що... робітники шахти, пригнані під палкою на роботу, не хотіли працювати, продуктивність була дуже низькою, робітник забійник норму виконував за 5–6 днів. Шахта «Рудуч» давала до війни 500–600 т видобутку, при німцях давала 15–20 т»*¹⁴⁰. В Авдієвському (нині – Стахановський) районі під час робіт з запуску шахти № 6 рудника «Голубівка» старі кадрові робітники всіляко зривали монтаж. Навіть під наглядом озброєного німця-конвоїра вони ледве стукотіли молотками – тільки про людське око¹⁴¹.

У Миколаєві на суднобудівному заводі «Південна верф» працівники в робочий час відволікалися від прямих функцій на виготовлення різноманітних речей для обміну на продукти харчування (гребінці, ложки, портсигари та ін.); нові якісні інструменти не використовували у виробництві, а розподіляли серед працюючих для обмінного фонду; по можливості знищували частину дрібних деталей, уповільнюючи таким чином терміни виконання робіт тощо¹⁴².

¹³⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – К., 1951. – С. 238.

¹³⁵ Там само. – С. 270.

¹³⁶ РГАЭ, ф. 8875, оп. 1, спр. 292, арк. 143, 143 зв; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – К., 1951. – С. 239, 270.

¹³⁷ Суюсанов Л.І. Гірники Донбасу в період окупації 1941–1943 рр. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Кн. 11. – Донецьк, 2005. – С. 29.

¹³⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – К., 1951. – С. 237.

¹³⁹ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. – Одесса, 1964. – С. 182–183.

¹⁴⁰ ДАДоО, ф. 5000, оп. 1, спр. 28, арк. 32–39.

¹⁴¹ Суюсанов Л.І. Гірники Донбасу в період окупації 1941–1943 рр. ... – С. 29.

¹⁴² Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-4074, оп. 1, спр. 556, арк. 5–6.

У цілому ж дослідники доходять висновку, що ступінь готовності населення окупованих територій працювати під німецьким керівництвом відрізнявся залежно від регіону і періоду. Діяльність підпільних та партизанських загонів та небажання місцевих мешканців працювати, викликане рухом фронту, а особливо неправильним ставленням до населення з боку окупаційної адміністрації (ігнорування соціальних потреб, недостатнє харчування, колоніальне становище, покарання тощо), швидко поширювалися¹⁴³.

Однією з характеристик умов праці окупованого населення була відсутність чіткої регламентації робочого часу. З архівних документів маємо відомості про тривалість робочого дня від 10 до 16 годин на добу¹⁴⁴. При цьому ніякої диференціації з огляду статі і вік не відбувалося. Всі працювали однаковий час. Робочий день молоді майже нічим не відрізнявся від робочого дня дорослих. І хоча він мав обмежуватися 4–6 годинами на добу, іноді його тривалість подовжувалася до 8–12 і навіть 14 годин¹⁴⁵.

Збільшення робочого дня обґрунтовувалося невиконанням норм виробітку, обов'язком відпрацювання за невихід на роботу у зв'язку зі святами, різними порушеннями. Наприклад, на Роменській, Ведмежанській, Глинській, Перекопівській та Пекарівській торфорозробках, згідно з розпорядженням німецького командування, робочий тиждень мав становити 54 години. Коли ж у суботу, або напередодні якихось свят дозволялося скоротити робочий день, то недороблений час мав компенсуватися впродовж тижня¹⁴⁶. На заводі «Запоріжсталь» за 3-хвилинне запізнення робітника примушували відпрацювати безкоштовно дві години після зміни¹⁴⁷. Крім того, кожен працезобов'язаний міг бути притягнутий до понадурочної, нічної, недільної і святкової роботи в будь-який час¹⁴⁸.

Під час окупації місцеве населення неодноразово використовували як дармову робочу силу. Наприклад, без попередження набирали в людних місцях необхідну кількість людей (в тому числі хворих, людей похилого віку,

¹⁴³ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew/hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. – Woppard am Rhein: Boldt, 1991. – S. 301.

¹⁴⁴ Увага // Нове життя. – Первомайськ. – 1943. – 26 лютого; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 124, арк. 19, 56; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945): Сб. документов и материалов. – Симферополь, 1975. – С. 102; Коваль М.В. 1941–1945 роки. Україна // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 45; Андросова Лідія. Щоденник (1 грудня 1942 р.) // Музей «Молода гвардія» м. Краснодон; Дубина К. Злодеяння немцев в Києве. – М., 1945. – С. 11.

¹⁴⁵ Голиш Г.М. Названа праця. – С. 99.

¹⁴⁶ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-2911, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

¹⁴⁷ Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 109.

¹⁴⁸ ДАЛО, ф. Р-1717, оп.1, спр. 3, арк. 15-зв.

підлітків) для кількадечної безплатної роботи на торфорозробки (1942 р.)¹⁴⁹. Інколи подібні акції мали офіційний характер. Так, в I кварталі 1943 р. все працездатне населення Решетилівського району (Полтавська обл.) (віком від 17 до 50 років) повідомили про необхідність відпрацювати 10 діб по 9,5 годин щоденно безкоштовно на користь держави¹⁵⁰.

Різноманітні архівні матеріали в цілому характеризують ту ситуацію в питанні організації праці на окупованій території, яка досить чітко викладена в одному зі свідчень очевидців окупації території України. *«Організації праці в науковому значенні цього слова не довелося спостерігати. Я побачив швидше дезорганізацію праці. Розрахунки потрібної кількості робочої сили, раціональна розстановка, оснащення виробництва механізмами, укомплектування механізмів з ручними процесами – повністю були відсутні. Все більше розраховане на мускульну енергію. Можливо все залежить від надлишку вільних робочих рук, які гітлерівська банда старається усіма силами втягнути у важку працю, аби відволікти цим вільнодумство, відволікти пролетаріат від революційного руху. Як правило, застосовується погодинна оплата праці і палиця. Там, де потрібно було використовувати одну-дві людини, ставили 10, 20 осіб і німця з гвинтівкою і березовою палицею, норм виробітку німці зовсім не знають. Однакову зарплату отримує людина, яка важко працює і симулянт. Продуктивність німці піднімали палицею або розстрілом за саботаж»*¹⁵¹.

Однією з причин неефективної праці населення окупованих територій був їх фізичний стан, а також жакливі умови праці. На виробництві не вистачало спецодягу, спецвзуття, необхідних інструментів тощо¹⁵². Так, саме їх відсутність на марганцевих шахтах Нікополя (1942 р.), за повідомленням «Гірничо-металургійного товариства Схід», вважалася важливою причиною низької продуктивності праці¹⁵³.

Адміністрація підприємств, які не мали надії на централізоване забезпечення робітників спецодягом і спецвзуттям, шукала свої шляхи виходу із критичної ситуації. З метою розв'язання проблем забезпечення цивільних робітників торфартілей спецвзуттям провадилися закупівлі гумових чобіт та черевиків у населення на певних умовах, або ж пропонувався торф як плата за амортизацію працівникам, які користувалися

¹⁴⁹ Хорошунова Ирина. Второй и третий годы войны. Киевские записки. (26 августа 1942 г.) // Режим доступа: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm

¹⁵⁰ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945): 36 документів та матеріалів. – К., 1977. – С. 72.

¹⁵¹ Доповідь «Гайового» про становище в окупованому Києві. 5 травня 1943 р. // Київ в дні нацистської навали... – С. 334–335.

¹⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 64.

¹⁵³ ВА-МА, RW 31/55, Bd.12.

власним взуттям¹⁵⁴. Разом із тим за отримане спецвзуття безпосередньо на виробництві робітників змушували розраховуватися з власної кишені¹⁵⁵.

На відміну від цивільного населення радянські військовополонені в питанні матеріального забезпечення спецодягом і спецвзуттям перебували в гіршому становищі. У таборах існувала практика, коли полоненим видавали замість хорошого одягу лахміття, або взагалі роздягали. Так, у Сумському таборі у в'язнів конфіскували весь одяг та взуття, а замість них видавали старе лахміття та дерев'яні колодки¹⁵⁶. Подібна ситуація спостерігалася на різних підприємствах¹⁵⁷. При цьому у пресі постійно публікувалися оголошення влади до місцевого населення з закликами про допомогу. Так, Сумська міська управа прохала допомогти забезпечити взуттям військовополонених Сумського табору. Приймалися чоботи, черевики, лапті тощо¹⁵⁸.

Дотримання окремих вимог охорони праці, згідно з директивами райхсміністерства окупованих східних областей, покладалося на керівників заводу, які мали брати на себе «всі соціальні завдання, що... виконувалися компартією, профспілками та іншими об'єднаннями до війни»¹⁵⁹. Для прикладу в Миколаєві частину функцій профспілок перебирала на себе господарча команда міста. У зверненні до робітників і робітниць зазначалось, що призначені на підприємства делегати мали допомогти робітникам й адміністрації врегулювати заробітну плату і різноманітні соціальні питання¹⁶⁰. На практиці, як свідчать спогади очевидців, окупаційна влада не поспішала з ефективними заходами для захисту працюючих. Ситуація, що повсюдно складалася, давала можливість населенню робити наступні висновки: *«зараз при німцях не виконуються правила безпеки і тому працювати неможливо... отримавши каліцтво, робітник викидався, як нікому непотрібна річ, ... це не Радянська влада, що буде лікувати, відправляти на курорт, платити гроші і т.п.»*¹⁶¹.

На перший погляд, окупаційна влада слідкувала за медичним обслуговуванням населення. Щоправда, цими послугами користувалися не всі категорії робітників. Із першого виконавчого розпорядження про охорону хворих від 18 липня 1942 р. дізнаємося, що під охорону хворих підлягали робітники та службовці підприємств, важливих для продовження війни та

¹⁵⁴ ДАСО, ф. Р-1908, оп. 1, спр. 1, арк. 27; Оголошення // Сумський вісник. – Суми. – 1942. – 5 липня.

¹⁵⁵ ДАСО, ф. Р-2037, оп. 2, спр. 4, арк. 14.

¹⁵⁶ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України... – С. 87.

¹⁵⁷ Богунов С. Указанный труд. – С. 58.

¹⁵⁸ Сумський вісник. – Суми. – 1942. – 16 листопада.

¹⁵⁹ Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 117.

¹⁶⁰ ДАМО, ф. Р-1017, оп. 1, спр. 31, арк. 1.

¹⁶¹ ДАДоО, ф. 5000, оп. 1, спр. 28, арк. 32-39.

відбудови. Виняток становили: тимчасові закордонні робітники, які не проживали на даній території постійно, військовополонені, євреї і цигани¹⁶².

Спочатку на деяких виробництвах, зокрема, на торфорозробках діяли тимчасові правила, згідно з якими листи непрацездатності видавалися лікарем терміном до 5 днів, продовження лікарняного здійснювалося тільки за підписом завідуючого лікувальною установою. Лікарняні оплачувалися: за перші 15 днів хвороби – 100 % зарплати, від 15 днів до 2-х місяців – 50 %, після двох місяців час хвороби не оплачувався; нещасні випадки на виробництві оплачувалися у 100 відсотковому розмірі за два місяці; при захворюванні гострими інфекційними хворобами, в тому числі тифом – 100 % до 2-х місяців; догляд за хворими до 5-ти днів – 50 % зарплати. Щодо охорони праці вагітних жінок передбачалося, що вони мали право на відпустку 35 днів до пологів, 28 днів після пологів, яка оплачувалась у розмірі 100 % від зарплати за умови роботи не менше 2-х місяців до відпустки¹⁶³.

У липні 1942 р. оприлюднені нові правила одержання бюлетенів та сплати по них: вони мали видаватися лікарем амбулаторії не більше як на 10 днів, здебільшого на 1–2 дні; головний лікар міг дозволити лікарняний терміном від 10 днів до двох місяців. Після цього терміну надання відпустки за бюлетенем припиняли і подальша доля хворого вирішувалася роботодавцем. Крім того, було скорочено термін допологової відпустки з 35 днів до 28. Бюлетень для догляду надавався лише за хворими дітьми віком до 3-х років, але не більше як на 10 днів. Зарплату під час хвороби мали виплачувати впродовж двох місяців залежно від безперервного стажу роботи за такою шкалою: за наявності стажу від 7 місяців і більше – 100 % зарплати; від 5 до 7 місяців – 75 %; від 3-х до 5-ти місяців – 50 %; від 1 місяця до 3-х – 25 %; до 1 місяця лікарняні не оплачувалися. Виняток становили тільки ті лікарняні, що видавалися у зв'язку з нещасним випадком на виробництві, при наявності виробничого акту, які мали оплачуватися в розмірі 100 % незалежно від стажу роботи. Тимчасові та сезонні робітники під час хвороби зарплату не отримували¹⁶⁴.

У різних регіонах окупованої території України маємо відомості про відмінні підходи окупаційної влади до медичного обслуговування робітників. У Миколаєві на безкоштовне медичне обслуговування могли розраховувати лише відповідним чином застраховані робітники підприємств. Для решти медична допомога була платною¹⁶⁵. У Шепетівці безкоштовно обслуговувалися тільки робітники з виробничими травмами, інваліди праці і війни 2 та 1 груп¹⁶⁶ тощо.

¹⁶² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 105, арк. 3; Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. Ком. Архів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 92.

¹⁶³ ДАСО, ф. Р-1908, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁶⁴ Там само, арк. 28–28 зв.

¹⁶⁵ Оголошення // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 28 жовтня.

¹⁶⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні... – К., 1963. – С. 105.

Дійсний характер піклування нацистського керівництва про населення окупованих територій простежується з листа керівника партійної канцелярії М. Бормана райхсміністру А. Розенбергу про поводження з місцевим населенням (від 23 липня 1942 р.): для ненімецького населення в зайнятих східних областях ні в якому випадку не повинно вводитися німецьке медичне обслуговування. Не може бути і мови, наприклад, про щеплення і подібні профілактичні заходи для ненімецького населення.

Листки непрацездатності у разі хвороби були необхідні в першу чергу владі для контролю за ухилянням населення від виробничого процесу. У разі прогулу через захворювання, не підтвержене відповідним лікарем, робітників чекало покарання. «Одного разу робітник Іванов захворів. Німці приїхали до нього додому, притягнули його в цех, побили і, прив'язавши до верстата, заставили працювати»¹⁶⁷.

Оскільки, на відміну від цивільного населення, не було необхідності вести контроль за відвідуванням виробничих об'єктів військовополоненими, на них не розповсюджувалося навіть мінімальне медичне обслуговування: «Фактично вони не отримували ніякої медичної допомоги, хоча їх перебування в таборах характеризувалося частими захворюваннями і високою смертністю»¹⁶⁸.

У результаті аналізу офіційних заходів німецького командування щодо використання робочої сили на окупованих територіях німецькі дослідники приходять до висновку про необхідність створення правової основи для уніфікованого розуміння і управління процесом використання робочої сили. Підставою для цього вважали ті факти, що в наказах та інструкціях регулювалися питання не тільки залучення робочої сили у виробництво, а й «оптимізації» умов праці й зарплати, введення соціального забезпечення на випадок хвороби та інші види соціального захисту на підставі якості і кількості праці¹⁶⁹.

Із метою налагодження роботи на колишніх радянських підприємствах, що були придатними для виготовлення продукції, вкрай необхідної для ведення війни, німецька влада розгорнула кампанію з формування трудових резервів для важкої промисловості. Щоправда, зіткнувшись із необхідністю забезпечити реалізацію уточнених після провалу «бліцкригу» планів щодо запуску окремих потужностей важкої промисловості в Україні, перед окупаційною владою постала проблема нестачі кваліфікованих кадрів. Оскільки місцевих фахівців різних професій систематично залучали до робіт,

¹⁶⁷ Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве. – М., 1945. – С. 10.

¹⁶⁸ Богунов С. Указанный труд. – С. 58.

¹⁶⁹ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew/hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. – Boppard am Rhein: Boldt, 1991. – S. 301.

що не відповідали їх спеціалізації, або ж масово вивозили до Німеччини, – доводилося швидкими темпами вживати заходів для виправлення ситуації.

Лави кваліфікованих кадрів промисловості поповнювали з різних вікових груп місцевого населення (від людей старшого віку до підлітків). Для людей середнього і старшого віку найчастіше апробованими були заходи з виявлення і примусового використання наявних радянських спеціалістів різноманітних професій на новостворюваних підприємствах. У разі відсутності необхідної спеціалізації робітникам на окремих підприємствах в навчальних майстернях і на різноманітних вузькопрофільних професійних курсах пропонувалося пройти підготовку¹⁷⁰.

Підготовка кваліфікованих кадрів, що полягала у швидкому навчанні в навчально-виробничих майстернях і навчальних куточках, регулювалась на підставі указу райхскомісара України «Про навчальні майстерні на промислових підприємствах» (від 30 вересня 1942 р.). Згідно з цим нормативним приписом, на діючих промислових підприємствах і в ремонтних майстернях відкривалися навчальні курси та майстерні з підготовки робітників. Термін навчання становив від 18 місяців до двох років¹⁷¹.

За іншими даними, зокрема, в дистрикті «Галичина», існували короткострокові спеціалізовані фахові курси, на яких учні навчалися упродовж шести тижнів. Основу такого навчання становила практична підготовка (тривала 40 годин на тиждень), решту 8 годин відводилось на теоретичне навчання. Вік учнів становив від 17 до 45 років¹⁷².

Молодь також мала поповнювати ряди кваліфікованих кадрів після навчання у спеціалізованих навчальних закладах. Характеризуючи загальну систему підготовки кадрів із молодого покоління, слід зауважити, що основний акцент було зроблено на створенні мережі нижчої ланки професійної освіти, причому пріоритетною вважались підготовка молоді для робіт у сільському господарстві та ремісничих майстернях¹⁷³. Останні найчастіше створювалися у промислових районах.

Про ініціативи влади з організації навчальних закладів, у тому числі у промислових районах, раз у раз зустрічаємо на сторінках місцевої преси. Зокрема, в «Українській думці» від 30 травня 1942 р. повідомлялося: «На Миколаївському заводі «Південна верф» відкрита школа промислового навчання. Приймаються особи віком від 15-ти до 35-ти років, причому для старших віків на увазі мається перенавчання. Навчання проводиться за такими фахами: слюсар, токарь, столяр. Приймаються особи з освітою не

¹⁷⁰ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України... – С. 130.

¹⁷¹ ЦДАВО України, Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 293.

¹⁷² Андрухів І.О., Кам'янський П.Є. Названа праця. – С. 93.

¹⁷³ Див. детальніше: документ А. Розенберга до Е. Коха від 19 листопада 1941 р. // ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 89.

нижче 4 класи»¹⁷⁴. «Сумський вісник» 5 червня 1942 р. оголошував, що в Києві «відкрито перший механічний технікум. Цей заклад готуватиме учнів для слюсарних, ковальських та столярних майстерень. Навчання проводитиметься не платно. Для учнів з сіл технікум має гуртожиток. Виконання складеного міською управою учбового плану буде забезпечено досвідченими спеціалістами»¹⁷⁵. «Донецький вісник» 20 січня 1943 р. інформував, що «з метою підготовки кваліфікованих робітників для потреб промисловості за ініціативою міської управи 22 грудня 1942 р. була створена ремісничка школа, в якій нараховувалося 80 учнів 14–15 років»¹⁷⁶.

Заходи з відкриття фахових навчальних закладів почали проводитися з кінця 1941 р. Фактично засновувалися навчальні заклади двох рівнів: дворічні підготовчі школи (випускники мали отримати неповну середню освіту та попередню професійну підготовку) та трирічні середні професійні школи, училища, технікуми різних напрямків. Знання, отримані учнями в подібних навчальних закладах, мали, як правило, вузькоспеціалізований прикладний характер, достатній для фахової підготовки¹⁷⁷.

Навчальний процес перебував під постійним контролем окупаційної влади. Так, у спеціальних нотатках для викладачів зазначалося: «*İx [дітей – авт.] розвиток повинен особливо ретельно керуватися. На кожного учня має бути заведений персональний лист, у якому потрібно занотовувати хід його розвитку, успіхи у вивченні спеціальності, результати періодичних та випускних іспитів, а також відомості про деякі високоякісні спеціальні знання учня*»¹⁷⁸.

Мета, яку переслідували німецькі власті при заснуванні навчальних закладів, не передбачала надання місцевій молоді освіти, а реалізовувалася для забезпечення можливостей отримати учнями елементарних навичок з певних видів професій. Зокрема, Е. Кох у своїх політичних виступах, наказах та директивах неодноразово наголошував, що йому байдуже, чи буде діяти в Україні система освіти. Важливим було те, щоб українці з підліткового віку працювали на користь німецького Райху¹⁷⁹.

Робота з формування мережі професійної освіти тривала упродовж 1942 р. і не припинялася в 1943 р., оскільки ситуація у важкій промисловості,

¹⁷⁴ Школа промислового навчання // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 30 травня.

¹⁷⁵ Зміна для ремісництва // Сумський вісник. – Суми. – 1942. – 5 червня.

¹⁷⁶ Ремесленная школа // Донецкий вестник. – Юзівка. – 1943. – 20 январа.

¹⁷⁷ Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Кучер В.І., Гриневич В.А., Коваль В.С. – К., 2003. – С. 362.

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 3, арк. 230; *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України... – С. 133.

¹⁷⁹ Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945... – С. 362.

зокрема, в гірничій та металургійній галузях¹⁸⁰, продовжувала характеризуватися нестачею робочої сили, в тому числі кваліфікованої. У результаті – збільшувалася кількість навчальних закладів і зростала кількість учнів у них.

Із метою контролю над ситуацією до Берліна надходили узагальнюючі звіти про ситуацію із залучення у важку промисловість кваліфікованих кадрів, а також доповідалося про вжиті заходи з підготовки спеціалістів. Зокрема, у звітах за березень–квітень 1943 р. відділу військової адміністрації № 593 оперативного тилового району армії повідомлялося: «Вже в деяких районах працюють професійні та середні школи. Готується відкриття в подальшому інших професійних та середніх шкіл»¹⁸¹.

Згідно з документами, що висвітлюють організацію виробничого навчання на окупованій території, постає, що значущість професійного навчання відбилася у цифрі 52 105 учнів. З них, на південному відтинку налічувалося близько 31 500 учнів (950 – у Криму) для забезпечення підприємств. Учнів готували за спеціальностями: механіки, слюсарі з ремонту механізмів, електротехніки, столяри тощо¹⁸².

Взявши до уваги висновки українських дослідників¹⁸³, можна констатувати, що заходи німецької окупаційної влади, спрямовані на поповнення ринку кваліфікованої робочої сили та спеціалістів шляхом професійної підготовки української молоді, хоч і були проведені, однак не мали бажаних результатів. Вони були вкрай непослідовними та мали обмежений характер. Як результат: відновлення професійної освіти суттєво не вплинуло на поповнення важливих галузей військової економіки кваліфікованими кадрами.

Таким чином, упродовж окупації території України нацистською Німеччиною відбувалися зміни у планах німецької влади щодо використання української промисловості, що відповідно позначилося на підходах до формування трудових ресурсів із місцевого населення, а також позначилося на характері використання робітників у виробництві.

У зв'язку з тим, що промисловість України перебувала в зруйнованому стані, основні зусилля спрямовувалися на використання об'єктів, що мали важливе значення для ведення Німеччиною війни. Оскільки відбудова цих об'єктів відбувалася за триваючих бойових дій, людям доводилося працювати у важких умовах із порушенням техніки безпеки з боку адміністрації, без урахування норм, діючих на підставі довоєнного радянського законодавства про охорону праці. Основними засобами стимулювання праці,

¹⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 64.

¹⁸¹ ВА-МА, РН 23/353.

¹⁸² Інформація про організацію виробничого навчання на окупованій території, в тому числі в Горлівці, 1943 р. // *Сусликов В.Є., Титаренко Д.М.* Названа праця. – С. 262–263.

¹⁸³ *Гінда В.* Названа праця. – 230 с.; *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України... – 205 с. та ін.

Розділ I. «Обов'язок праці...» як гасло нацистської окупації

застосовувані окупаційною владою в цих умовах стали: примусове залучення і суворе ставлення до трудового контингенту, що здебільшого супроводжувалося покараннями включно зі смертною карою.

Продуктивність праці робітників на окупованих підприємствах залишалася низькою у зв'язку з важкими умовами праці, відсутністю налагодженого побуту, достатнього харчування, відсутністю необхідної кваліфікації і спеціалізації робітників, а також часто з небажанням людей працювати на ворога.

4. Повсякдення в окупації

З початком війни і окупації України Німеччиною змінилося повсякденне життя місцевого населення, були порушені всі сталі ритми довоєнного часу.

Перші кілька місяців війни на ще неокупованій території України супроводжувалися вивезенням у тил СРСР усіх можливих матеріальних і людських ресурсів, знищенням менш важливих промислових об'єктів, продовольчих і промислових запасів, аби вони не потрапили до рук ворога. З цими заходами радянської влади місцеве населення, яке залишалося на окупованій території, не завжди погоджувалося, а інколи намагалося їм протидіяти. У період безвладдя, коли радянська адміністрація відступила, а німецька ще не надійшла, люди по можливості намагалися забезпечити себе продовольчими і промисловими запасами за рахунок того, що залишилося у магазинах і промислово-продовольчих базах, або за рахунок худоби, яку не змогли евакуювати на схід¹⁸⁴.

З початком окупації нова влада на свій розсуд почала наводити лад у населених пунктах. Основні зусилля німців спрямовувалися на вилучення харчових і промислових запасів. Незрідка ці заходи мотивувалися суворою необхідністю і навіть піклуванням про місцевих мешканців. Так, у Керчі комендант міста, керуючись тим, що через знищення промислових підприємств, будинків, запасів продовольства під час відступу Червоної армії «життя міста було дезорганізоване і населення приречене на голодування і жалке існування», оголосив про початок кампанії з ремонту вцілілих підприємств, установ торгівлі, і головне, – збору і збереження решток харчових продуктів. Жителі у віці від 20 до 50 років мали вносити свою частку у вирішення цих проблем шляхом сплати щомісячних податків у розмірі 3 крб. у радянських грошових знаках¹⁸⁵.

Приведення до порядку господарства, за німецькими планами, передбачало, з одного боку, – припинення грабунків і накопичення запасів місцевим населенням, з іншого, – розгортання комплексу заходів з вилучення продовольства для Німеччини та звільнення «життєвого простору» за рахунок зменшення кількості жителів, перетворення на дешеву робочу силу тих, хто мав працездатний фізичний стан.

¹⁸⁴ Див. детально: *Berkhoff K. Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule.* – Cambridge; Massachusetts and London, 2004. [Українське видання: *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою* / Переклад Т. Цимбал. – К., 2011].

¹⁸⁵ Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДА АРК), ф. Р-1457, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

Одночасно з реквізицією продовольства у населення оголошувалося також про необхідність здавання годинників, теплого одягу, взуття, маскувальних халатів, простирадл, лиж, дитячих санок тощо. Пограбування в будинках супроводжувалося грабунками на вулицях: у людей зрізали хутряні коміри, відбирали взуття, інколи теплий одяг¹⁸⁶.

До відома місцевих жителів доводили інформацію, що «солдати збройних сил Німеччини не є завойовниками-окупантами, а визволителі від злочинного і кровожерного уряду, який експлуатував і гнітив трудящих – селян і робітників»¹⁸⁷. І попереджали, що «цивільним жалітися на вилучення німецькими солдатами речей заборонено»¹⁸⁸.

Вже через кілька місяців окупації люди зіткнулися з продовольчою кризою. Вилучені німцями запаси продуктів не було можливості поповнити. Незначна частина товарів, на базі яких окупаційна влада організувала так звану «державну торгівлю», не задовольняла попит. Також недостатнім було завезення з Райху товарів широкого вжитку, хоча місцева адміністрація цими заходами неодноразово вихвалялася в періодичній пресі¹⁸⁹.

Читаючи спогади очевидців, приходимо до висновку, що боротьба за виживання, в тому числі й від голодної смерті стала основною сферою повсякденного прикладення сил жителів окупованих територій України. Згадуючи окупаційний режим, люди сприймають його як період «свідомо створеного» голоду: *«Перші три-чотири місяці перебування в Києві вони нікому не дали ні шматочка хліба, ні грама овочів. Щоб вижити, доводилося обмінювати власні речі на тионо, борошно, картоплю... Всі голодували по-справжньому, що призводило до великої смертності. Наявними були навіть самогубства... Згодом було введено для населення голодний пайок до 250 гр.: являв собою хліб-сурогат, від якого розвивались шлункові захворювання»*¹⁹⁰.

Іще про життя в окупованому Києві зі свідчень, що збереглися на сторінках особистих щоденників:

«6.10.1941. Купити нічого неможна. Селяни втридорога беруть за свої продукти, міняючи їх на матерію, чи черевики... Хліба немає. Сухарі закінчуються. Переходимо на голодний пайок. Нас хвилює це питання...

11.10.1941. ...люди отримали хліб. Видають його по 200 грам на людину, незалежно від того, працюючий чи непрацюючий його отримує. Прикріпили по 11 вулиць до кожного магазину. Тому черги стоять з самого ранку. І багато хто повертається без хліба. І хліб за минулий день пропадає. Позавчора відкрилися перші їдальні. Черги в них формуються з самого ранку. Потім при вході починається сутичка. Більш сильні і нахабні отримують

¹⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 236, арк. 5.

¹⁸⁷ ДА АРК, ф. Р-1458, оп. 1, спр. 2.

¹⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 10, арк. 2.

¹⁸⁹ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 197.

¹⁹⁰ Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 6, 7.

обіди. Коштують обіди дорого, але кажуть що в них плаває м'ясо. Платять за них радянськими грошима... Ми всі страшенно втомлюємося від того, що великі відстані в пошуках роботи доводиться ходити пішки. А голодна пайка наша така мізерна, що багато хто вибився з сил. А сьогодні лише 22 день окупації, що ж буде далі... Катастрофічною є справа з роботою. Її нема. Можна інколи влаштуватися на роботу чорно робочим. Але це велика рідкість. Хто має знайомство влаштувався при Міській управі. Там годують, платять гроші і дають хліб. Взагалі то працюють одиниці...

17.10.1941. У нас починається справжній голод. Хліба немає. Його видавали двічі по 200 грам на особу і вже більше тижня нічого не видають. Пустили чутки, що хліб отруєний і тому його не видають населенню... Купити досі нічого неможна. Магазили всі зачинені. А на базарах селяни міняють продукти вже тільки на повністю нові речі. Сухарі закінчилися вже кілька днів тому... А є сім'ї, в яких зовсім нічого немає їсти і головне ніяких перспектив...

19.10.1941. Обмін досягнув неймовірних розмірів. За пальто можна отримати тільки півсотні картоплин... В Києві так мало роботи і працюючих...промисловості немає взагалі.

27.10.1941. Хто не рахується працюючим, займається пошуками харчування»¹⁹¹.

«25.11.1941. Цілими днями бігаємо, шукаємо роботу – нічого немає...

26.12.1941. Сьогодні другий день Різдва. У німців свято. Ходять усі ситі, задоволені, ялинки скрізь у них горять. А наші всі, як тіні рухаються, суцільний голод. Люди купують продукти стаканчиками на базарах і варять рідку баланду, без хліба їдять, оскільки хліб дають тільки двічі на тиждень по 200 грам. І це харчування – в кращому випадку. У кого є речі, ходять в села вимінювати, а в кого нічого, пухнуть з голоду, помирають уже. Багато хворіють тифом. Страшне безробіття. Біржу праці осаджують голодні. Живуть присівуючи тільки спекулянти...

14.02.1942. Завмерло місто. Життя призупинилося. Школи і дитячі будинки зачинені. Правда, відкриваються дитячі їдальні, щось близько десятка на все місто... За тарілку супу вона [знайома – авт.] працює офіціанткою цілий день і рада що працює. З Червоного Хреста я отримала обід...

14.03.1942. В місті голод...

4.04.1942. Сьогодні переддень Великодня. Німці знову об'їдатися будуть, а нам голодно. Сильно ми всі постаріли, схудли, на обличчях заліг страшний смуток і безвихідна туга...

15.04.1942. Торгівлі в магазинах зовсім немає. Відкриті тільки рундуки з дрібницями та комісійні... Є і кафе і їдальні, але обіди без хліба, дуже дорогі, по 30 руб. Кажуть – горох та піноно. Люди мруть... Їсти нема чога.

¹⁹¹ *Хорошунова Ирина. Первый год войны. Киевские записки // Режим доступа: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg91.htm>*

Картоплі не бачимо вже два місяці. Чай п'ємо з буряками і гарбузом. Хліб здається найсмачнішим пряником.

18.07.1942. Ось учора знову наказ – нічого їстівного неможна привозити в місто. Базари опустіли, у людей ніяких запасів немає...

28.10.1942. Хліб дуже поганий, гіркий, особливо коли підсихає, як камінь. Коли розжовуєш, відчуваєш, що в роті повно тирси. Такого ми з роду не їли. Тепер в ході гарбузи. Всі по місту ідуть обвішані гарбузами. Всі ходять з корзинками, мішочками, рюкзаками і всі щось несуть»¹⁹².

В інших окупованих населених пунктах України ситуація була не кращою:

«В жовтні 1941 р. в Харкові німці здійснили тотальний грабунок жителів міста, забрали при цьому все продовольство. Оскільки продовольчого постачання міста не було, зимою 1941–1942 р. розпочався голод, що призвів до смерті кількох тисяч громадян... Бували дні коли в місті помирали від голоду до 500 осіб за добу»¹⁹³.

«Населення голодувало. В місті запасів [продовольства – авт.] майже ніяких не було. Базарів не існувало. Жили тільки міноюю торгівлею, причому на базарах німці грабували неймовірно... Населення почало помирати від голоду, особливо те, у яких не було ніяких запасів. ...населення м. Артемівська не отримувало 9 місяців ніяких пайків. Працюючі, а таких були одиниці отримували по 300 грам сурогату хліба, а все населення міста впродовж 9 місяців нічого не отримувало, але за ці місяці німці грабували все: худобу, яка були в колгоспах, запаси хліба вони вивозили на очах у голодуючого населення»¹⁹⁴.

«В Краматорську жителі харчувалися м'ясом загиблих коней, макухою, яку між іншим нелегко було дістати. На заробітну плату неможливо було нічого купити. Місячний заробіток робітників дорівнював 1 кілограму хліба. ...В місті поширилась нужденність. Кошти і продукти для убогих збиралися в молитовних будинках, але й навіть частково не могли зупинити поширення нужденності і смерті від голоду»¹⁹⁵.

У цілому численні свідчення очевидців переконують у тому, що недоїдання і голод, всі негаразди окупації відчували на собі переважно місцеві жителі. На відміну від цивільного населення, німецькі військовослужбовці могли отримувати достатнє харчування якщо не за рахунок грабунків, то

¹⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 1–25.

¹⁹³ Довідка секретаря Харківського обкому КП(б)У з пропаганди тов. Максимова в ЦК КП(б)У про політичний і економічний режим німецьких загарбників у Харківській області // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 102, арк. 5.

¹⁹⁴ Стенограма запису спогадів Замкового Валентина Полікарповича про події в Україні періоду німецької окупації. м. Артемівськ, Сталінська обл. 19 січня 1946 р. // ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 236, арк. 10–11.

¹⁹⁵ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 72, спр. 9, арк. 34.

у приватних закусочних. Ціни в них для місцевого населення були занадто високими. Для прикладу: 25 г хліба там коштувало 4 крб., стакан чаю з сахарином – 3 крб., стакан кави з сахарином – 4 крб., французька булочка – 20 крб., тарілка горохового супу – 6 крб., 100 г ковбаси – 60 крб., і т.д.¹⁹⁶. У ресторанах обід без хліба коштував 20–25 крб.¹⁹⁷.

Згідно з повідомленнями в окупаційних газетах, влада вживала заходів для контролю над продовольчим ринком, насамперед шляхом проголошення про встановлення заробітної плати і ринкових цін на рівні довоєнних стандартів. Згодом, коли зростаючий дефіцит продуктів харчування супроводжувався надзвичайно високими цінами, у пресі з осені 1941 р. почали друкувати накази про фіксацію цін на основні продукти харчування¹⁹⁸, проте ці заходи не мали кардинального впливу на продовольчу ситуацію.

Частково окупаційна влада продовольчу проблему намагалася вирішити за рахунок введення продуктових карток та надання пайків. Пріоритет у такому забезпеченні віддавався працюючому на Райх населенню, яке після реєстрації на біржах праці використовували на різноманітних роботах. Постачання продуктами харчування мало реалізовуватися через підприємства, установи і організації. Виконавців зобов'язували слідкувати за належним оформленням видачі карток, контролювати облік штату працівників (з урахуванням приймання, звільнення, надання відпустки, хвороби та ін.), перевіряти табелювання виходів на роботу усіх без винятку робітників. Список на видачу карток підписувався керівником підприємства. Не розподілені на виробництвах картки підлягали обов'язковому поверненню в управління з постачання підприємств продовольством не пізніше другого дня наступного тижня.

¹⁹⁶ Повідомлення джерела «Г» про німецький окупаційний режим в Києві та в інших районах України. Не пізніше 2 травня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 252.

¹⁹⁷ Доповідь співробітників УНКВС по Львівській області, які вийшли з окупованої території, про становище в Києві та інших містах. 30 грудня 1941 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 236.

¹⁹⁸ Детальніше див.: Максимальні ціни // Львівські вісті (щоденник для дистрикту Галичини). – Львів. – 1941. – 18 вересня; Розпорядок // Львівські вісті (щоденник для дистрикту Галичини). – Львів. – 1941. – 25 вересня; Сумський вісник. – Суми. – 1941. – 26 жовтня; Розпорядження про ціни у дрібній торгівлі всякого роду харчовими продуктами // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 20 червня; Розпорядження про ціни на птицю для різання // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 27 червня; Розпорядження про споживацькі ціни на молоко, молочарські вироби та їстівну рослинну олію // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 27 червня; Оголошення // Українська думка. – Миколаїв. – 1942. – 15 липня; Розпорядження про ціни у роздрібній торгівлі різними харчовими продуктами // Українські вісті. – Кіровоград. – 1942. – Ч. 53; Ціни на овочі, городину та картоплю встановлені Райхскомісаром України // Українські вісті. – Кіровоград. – 1942. – Ч. 58. та ін.

Право на продуктове забезпечення надавалося всім робітникам та їх утриманцям, за винятком кустарів-одинаків. Утриманцями визнавали: з подружжя – непрацюючу дружину за наявності біржової картки, непрацюючого чоловіка у випадку, якщо БП підтверджувала його статус непрацездатного чи інваліда, дітей до 14 років. З інших членів сім'ї на утриманні могли перебувати брати, сестри чи сироти до 14-річного віку, якщо вони були домочадцями робітника; батьки обох подружжів (не менше 65 років), якщо вони були домочадцями робітника і мали офіційно підтверджений статус інваліда. Коли в одній родині працювали і чоловік і дружина, то тільки чоловік міг отримувати картки на утриманців. Якщо малолітня дитина відвідувала дитсадок, батьки не отримували на неї продовольчих карток¹⁹⁹.

Згідно з окупаційними документами, адміністрації підприємств пропонувалося застосовувати градацію в розподілі продуктів харчування²⁰⁰. В існуючій класифікації видів робіт, що давали право на отримання харчових продуктів, використовувався принцип урахування важкості умов праці. Зокрема, на торфорозробках за найбільш важкі роботи робітники мали отримувати додаткову норму пайки, за легші – пів норми²⁰¹.

Проте, попри обіцянки гарантованого забезпечення продовольством працюючого населення, фактично окупаційна влада не спромоглася належним чином налагодити організоване постачання населення міст товарами і продуктами харчування. Повідомлення про складну продовольчу ситуацію неодноразово зустрічаємо у звітах, які надсилались німецькому керівництву в Берлін: «У зв'язку з погіршенням завезення продуктів харчування продовольче питання загострилося, особливо в містах Київ, Рівне, Чернігів, Дніпропетровськ та ін.»²⁰².

Однією з причин неспроможності постачати окуповане населення навіть мінімальною кількістю харчів була загальна політика німецького керівництва, що передбачала переміщення частини населення в сільську місцевість, де вони мали забезпечувати і себе, і населення Німеччини, а також вивезення максимальної кількості працездатного населення на роботу до Райху. Відповідно, не дуже переймаючись фізичним станом міських жителів, окупаційна влада необхідний хліб для харчування заготовляла від випадку до випадку, в обмеженій кількості, що не давало можливості розподіляти його рівномірно серед населення.

Зокрема, у Києві працюючим видавали за картками на тиждень 1 кг 200 г хліба, решті – нерегулярно по 200 г хліба на день. Спочатку картки видавали всім, згодом – за наявності посвідчень із БП. Картки видавали на місяць, кожна з них мала 45 талонів (30 – на хліб, 15 запасних – для солі,

¹⁹⁹ ДАЛО, ф. Р-1717, оп. 1, спр. 7, арк. 45.

²⁰⁰ ВА-МА, RW 31/193, ВІ. 156–167.

²⁰¹ ДАСО, ф. Р-2037, оп. 2, спр. 4, арк. 9.

²⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 81, арк. 18.

сірників та інших товарів²⁰³. Інколи хліб (виготовлений із недоброякісного зерна наполовину з тирсою та іншими домішками) для працівників на виробництві обмежувався 200 г у день, решті по 550 г на тиждень за ціною 1 крб. 30 коп. за кілограм²⁰⁴. За іншими даними: «Хлібні картки натурою не забезпечуються, і, як правило, за цими картками на людину видається по 200 грамів хліба на 4-5 днів. У Києві відкрито кілька робітничих їдалень, в яких обід низької калорійності і без хліба коштує 8-10 руб., ... щоб прохарчуватися в робітничій їдальні потрібно простояти в черзі від 3 до 6 годин»²⁰⁵.

У Краматорську за працю на німецьких підприємствах робітники отримували від 150 до 300 г сурогатного хліба та 200 г олії на місяць²⁰⁶. Згідно з окупаційними документами планувалося видавати щоденну норму хліба для всього населення, щоб таким чином провести реєстрацію і виявити непрацюючих²⁰⁷. Подібна тенденція спостерігалася і в інших містах.

У Дніпропетровську мешканці міста щоденно отримували 250 г важко перетравлюваного хліба, а працюючим додавали тільки 5 г олії та 50 г зерна або перловки²⁰⁸.

У Маріуполі робітникам промислових підприємств хліб видавали по 300 г на добу, проте нерегулярно. Решту населення з другого місяця окупації повністю позбавили хліба. І в цей же час німецькі офіцери демонстративно на очах у всіх годували своїх собак на вулицях шоколадом²⁰⁹.

Підтримання населення у працездатному стані передбачалося здійснювати за рахунок відкриття мережі робітничих їдалень, про що неодноразово повідомлялося в пресі. Постачання в таких їдальнях мало відбуватися централізованим порядком та шляхом заготівлі²¹⁰. Вже на вересень 1942 р. кількість робітничих їдалень в області господарської інспекції «Південь» становила 1062²¹¹. Є відомості про наявність 40 закладів громадського

²⁰³ Повідомлення джерела «Г» про німецький окупаційний режим в Києві та в інших районах України. Не пізніше 2 травня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 251.

²⁰⁴ Розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві. Не раніше 1 серпня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 260.

²⁰⁵ Доповідь співробітників УНКВС по Львівській області, які вийшли з окупованої території, про становище в Києві та інших містах. 30 грудня 1941 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 236.

²⁰⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 72, спр. 9, арк. 34.

²⁰⁷ Федеральний архів, Берлінська філія (далі – ВА-Berlin), R 58/698, ВІ. 69.

²⁰⁸ ВА-Berlin, R 58/224, ВІ. 66.

²⁰⁹ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 72, спр. 2, арк. 51.

²¹⁰ Хроніка // Українська думка. – Миколаїв. – 1941. – 8 жовтня.

²¹¹ ВА-МА, RW 31/48; Ebd., RW 31/46а, ВІ. 131

харчування у Запоріжжі, які обслуговували 36 тис. робітників²¹². Споживчий раціон їдалень був одноманітним: здебільшого борщ, суп, картопля. Наприклад, на Шосткинській торфорозробці станом на травень 1942 р вартість порції борщу коштувала – 0,60 крб., супу – 0,61 крб., картоплі – 0,66 крб.²¹³. У Костянтинівці у липні 1942 р. у закладах громадського харчування у вигляді страв подавалися крупи, насіння соняшника, овочі, жмих та в невеликій кількості молоко. У Краматорську окремі їдальні для працюючих мали у своєму меню страви з додаванням м'яса²¹⁴.

Говорячи про наявність заводських їдалень, не слід ідеалізувати їх роботу, оскільки не завжди їх утримання перебувало в належному стані: у багатьох з них спостерігалася антисанітарія, збої у налагодженні обліку продуктів та відпуску обідів, траплялися випадки розкрадання і витрачання продуктів харчування не за призначенням²¹⁵.

Ще одна форма залежності робітника від продовольчого пайка встановлювалася шляхом продажу продуктів безпосередньо на виробництві: подекуди працівникам за їхню зарплату давали змогу в заводських лавках викупити за дешевими цінами пайок, що складався із 500 г хліба на працівника, 300 г на утриманця, по 500 г пшона і м'яса (частіше риби). Лавки облаштовувалися на території заводу, а не в місті. Це робилося для того, щоб люди, які не прийшли на роботу, не мали змоги купувати продукти. Деякі продукти харчування, за які потрібно було заплатити, працюючі отримували з кладової підприємств. Так, у червні 1942 р. на Пиротчинській торфорозробці 150 г рослинної олії коштувала 4,50 крб., 1 кг картоплі – 0,70, 1 кг гречки – 1,76, 1 кг муки – 1,85, 1 кг патоки – 6,15²¹⁶.

На Харківщині було зроблено спробу організувати споживчі товариства з мережею 170 торговельних точок та кількістю членів майже 50 тис. Створивши капітал за допомогою членських внесків (в розмірі 120–150 крб., як внесок також приймали одяг, предмети домашнього вжитку), товариства здійснювали закупівлю продовольства, яке в першу чергу постачали своїм членам, а решту (незначну кількість предметів щоденного вжитку) продавали населенню. Кілограм хліба для членів товариства продавався за ціною 50 крб., не для членів – 70–80 крб., на базарі – 100–110 крб. Яйця в товаристві коштували 25 крб., не для членів – 70 крб., на базарі – 130 крб.²¹⁷.

Здавалося б, на перший погляд, що працюючі на потреби Райху хоч і в мінімальному розмірі, а все ж мали гарантований мінімум харчування. Проте, навіть отримавши продуктові картки, люди не завжди могли за ними

²¹² Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні... – С. 116.

²¹³ ДАСО, ф. Р-2132, оп. 1, спр. 14, арк. 2–4.

²¹⁴ ВА-Berlin, R 58/698, Bl. 70.

²¹⁵ ДАСО, ф. Р-2845, оп. 1, спр. 1, арк. 32.

²¹⁶ Там само, ф. Р-2132, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 6.

²¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 20–21; ВА-Berlin, R 58/698, Bl. 70.

отоваритися. Однією з перепон була відсутність належної організації постачання і розподілу. Як результат, – робітники мали простоювати цілими днями у чергах за продуктами харчування²¹⁸.

Та і наявних продуктів, виданих за картками для працівників, які забезпечували утриманців, явно не вистачало. Доводилося отоварюватися в магазинах та на базарах з їх непомірно високими цінами. У різний час буханка хліба там коштувала 120–150 крб., десяток картоплин – 10–50 крб., стакан пшона – 15–25 крб., літр молока 30–50 крб., стакан солі – 10–60, іноді 100 крб., кілограм сала – 1000 крб., кілограм вершкового масла – 800 крб., стакан цукру – 55–60 крб., пуд борошна простого помелу – 1200 крб., кілограм м'яса – 400 крб. тощо. При цьому заробіток окремих висококваліфікованих робітників – токарів, слюсарів не перевищував 500–600 крб. на місяць²¹⁹.

Згідно з офіційними документами, розміри заробітної плати визначалися за принципом її продуктивності. Використовувалась як відрядно-преміальна форма оплати праці, так і погодинна на окремих видах роботи. Місцева влада застосовувала різні підходи до оплати праці. Наприклад, погодинна оплата для всіх робітників і робітниць промисловості райхскомісаріату «Україна» встановлювалася на підставі розпорядження Е. Коха «Про урегулювання умов праці та заробітної плати для робітників на території РКУ» (1 грудня 1941 р.). Згідно з ним, встановлювалися погодинні тарифні ставки відповідно до віку та рівня кваліфікації працівника: практикантам – 0,75 крб. за год., нефакховим робітникам до 17 років – 0,70 крб., від 18 років – 1 крб., керівникам, ремісникам зі спеціальною кваліфікацією, десятникам – 2 крб.; майстрам – 2,50 крб. Фольксдойче мали отримувати на зайнятих східних територіях із 23 серпня 1941 р. додатково 50 %. Жінки отримували 80 % від вказаної суми²²⁰.

За іншими даними, заробітна плата робітникам в Україні встановлювалася з розрахунку 1 крб. за годину некваліфікованому робітнику і 1 крб. 70 коп. кваліфікованому. Одна окупаційна марка при цьому прирівнювалася

²¹⁸ Городиня для трудящих // Сумський вісник. – Суми. – 1942. – 21 серпня.

²¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 197; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 320, арк. 28; Доповідь співробітників УНКВС по Львівській області, які вийшли з окупованої території, про становище в Києві та інших містах. 30 грудня 1941 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 236; Розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві. Не раніше 1 серпня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 260; Витяг з доповіді кур'єра ЦК КП(б)У Гордієнка про становище в Києві та іншій окупованій території України. Лютий 1943 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 295; ВА-Berlin, R 58/222, Bl. 105.

²²⁰ Розпорядження відносно урегулювання умов праці та платні для робітників, промисловців // Волинь. – Рівне. – 1941. – 25 грудня; ЦДАВО України, ф. 320бс, оп. 1, спр. 51, арк. 45–45 зв.

до 10 крб. На переконання очевидців, німці таким чином демонстрували, що цими ставками вони зберігають тарифікацію, що існувала в СРСР до війни. *«Вважаючи необхідним зберегти номінальну зарплату на попередньому рівні, німці з робітників утримують кошти за підписками на радянські позики. Оплата за понаднормову роботу, за роботу в нічний час чи вихідні дні, або ж якісь інші надбавки не допускаються. Тривалість робочого часу необмежена. Жінки отримують однакову зарплату з чоловіками, якщо виконують таку ж норму виробітку. Середня зарплата кваліфікованого робітника в місяць становить 400 руб.... Підвищеними ставками для спеціалістів і керівників підприємств німці хочуть залучити до співробітництва інтелігенцію... Встановлені фіксовані ставки дійсні для робітників віком від 21 року; робітники у віці від 18 до 21 року – отримують 80 %, 16–18 років – 60 %, молодші 16 років – 50 % цих ставок. За виданий раціон харчування утримується 80 пфенінгів в день. На робітників-євреїв ці ставки не поширюються. Службовці німці щодо оплати розподіляються на 11 груп: 1 група – 540–600 марок, 2 – 410–470...»²²¹.*

Із довідки «Про політичний і економічний режим окупантів в Ворошиловградській області» дізнаємося: *«Ніякої єдиної системи оплати робітників не існувало. На кожному підприємстві була своя система оплати праці, так – по заводу «Ж.Р.» [«Жовтневої Революції» – авт.] всі робітники і кваліфіковані і не кваліфіковані отримували по 1 руб. 75 коп. за годину; ...по хімзаводу від 1 руб. 20 коп. до 1 руб. 50 коп. за годину»²²².*

В архівних документах зустрічається чимало даних про заробітну плату. Є відомості про заробітки окремих робітників за виконання певних видів робіт. Повна сума заробітної плати виплачувалася лише за 100 відсоткового виконання виробничого плану. Якщо норми не виконувалися, – утримувався відповідний процент недовиконання плану, а при перевиконанні – він підвищувався²²³.

Проте, оскільки регулювання і оплата праці здійснювалися кожним підприємством самостійно, нерідко спостерігалася диспропорція в умовах оплати праці робітників: 8-годинний робочий день на одному заводі міг оплачуватися вище порівняно з 12-годинним робочим днем на іншому заводі тієї ж системи. У цілому оплата праці робітників і службовців була нижчою порівняно з довоєнним часом²²⁴.

Проте будь-які дані про розмір заробітної плати на окупованій території, якщо їх вилучити з контексту, не відтворюють реальної картини

²²¹ Доповідна записка про організацію управління і режим на окупованій території України керівника Українського штабу партизанського руху Т. Строкача. 12 січня 1943 р. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 33, арк. 36–38.

²²² Там само, оп. 70, спр. 102, арк. 31–32.

²²³ ДАСО, ф. Р-2037, оп. 2, спр. 4, арк. 1.

²²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 47.

рівня заробітків робітників, оскільки не проливають світло на купівельну вартість згаданих грошей на ринку споживчих товарів. Долучивши інші документи, отримаємо, зокрема, відомості, що, наприклад, у м. Краматорську за місячний заробіток робітників промислових підприємств міста можна було придбати тільки 1 кг хліба²²⁵.

Загалом за отриману заробітну плату робітники не мали змоги прогнати себе і свою родину, не кажучи вже про підтримання нормального фізичного стану. Ціни на продукти харчування були надто високими. За відсутності можливості придбати продукти на базарах практикувалися походи на села з метою обміну. Також працюючі на Райх робітники мали змогу отримати землю під городи. Щоправда, умови її використання були драконівськими. За користування ділянкою землі кожен мав зобов'язання здати вирощену на ній сировину, а саме: картоплю в розмірі 750 кг з одного гектара. За невиконання поставок картоплі винним загрожувало притягнення до відповідальності²²⁶.

Жодне з джерел надходження продуктів харчування не було сталим і абсолютно надійним, не гарантувало отримання продовольства належної якості. Наведемо один із результатів аналізу хліба, зроблений у лабораторії Сумської обласної санстанції: «Колір блідо-жовтий, нерівномірний, м'якушка нееластична, на дотик липка, без стороннього запаху, при розжовуванні відчувається незначний хрумкіт на зубах, кислий смак»²²⁷.

На відміну від цивільного населення військовополонені не мали навіть найменших можливостей поповнити свій раціон. Харчове та матеріальне постачання в'язнів здійснювалося в такій мірі, щоб лише підтримувати фізичне існування. 8 жовтня 1941 р. німецьке командування видало наказ, що встановлював норми харчового постачання радянських військовополонених. Згідно з ним, працюючи на важких роботах, полонений отримував пайок, який складався з 9 кг хліба, 0,8 кг м'яса, 0,25 кг жирів та 0,9 кг цукру на місяць, на легких – ще менший. Передбачалося і додаткове харчування для відновлення працездатності виснажених в'язнів (50 г тріски, 100 г ерзац-меду та 3,5 кг картоплі на тиждень)²²⁸. Проте такі норми харчування зовсім не відповідали характеру робіт, які виконували військовополонені. Низька якість і калорійність харчових продуктів призводила до втрати свідомості від голоду і смерті. Тих, хто звертався до командування з проханням покращити харчування, – розстрілювали²²⁹. Страта чекала і на тих, кому вдавалося отримати продукти від місцевих мешканців.

²²⁵ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 72, спр. 9, арк. 34.

²²⁶ ДАСО, ф. Р-2845, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

²²⁷ Там само, ф. Р-1915, оп. 1, спр. 6, арк. 9.

²²⁸ *Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України... – С. 86, 87.

²²⁹ Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов / Ред. кол. В.В. Шевченко и др. – Донецк, 1969. – С. 113.

Ще однією проблемою, з якою у повсякденному житті постійно стикалося цивільне населення окупованих територій, виявилася неможливість налагодити комфортні умови проживання. Після відступу радянських військ у зруйнованому стані залишалися не тільки промислові підприємства, а й багато інших об'єктів, які зазнавали пошкоджень, у зв'язку з бомбардуваннями, артилерійськими обстрілами під час проходження фронтів, пожежами. У результаті було знищено систему комунального господарства, зруйновано ряд установ побутової сфери, порушено мережу міського транспортного зв'язку. Німці не поспішали приступати до капітальних ремонтних робіт, обмежившись розчищенням вулиць і тротуарів від сміття. Будівельний матеріал із решток зруйнованих будівель і транспортних залізничних колій використовувався як матеріал для проведення оборонно-укріплювальних робіт вздовж Дніпра, транспортні засоби вивозилися²³⁰.

Зазнав значних ушкоджень і житловий фонд країни. До того ж кращі вцілілі квартири відбирали у їх власників представники німецької влади. Помешкання місцевого населення характеризувалося відсутністю елементарних побутових зручностей: водогону, електроенергії, опалення тощо.

До наявних проблем долучалося жахливе санітарно-епідеміологічне становище. Із різних джерел маємо відомості про поширення у значних масштабах інфекційних захворювань (висипний, черевний тиф, шлунково-кишкові захворювання, дистрофія, дизентерія)²³¹. Зокрема, у Львові епідемія висипного тифу розпочалася у жовтні 1941 р., саме тоді, коли німці стали відпускати полонених додому²³².

Всі медикаменти і медичне устаткування вилучалися і вивозилися до Німеччини. Фінансування цивільних медичних установ здебільшого не практикувалося, вони функціонували на самозабезпеченні. Наприклад, у Києві відвідування лікарні оплачувалося в наступному розмірі: запис до лікаря – 5 крб., виконання процедур (окремо за цінами преїскуранту) від 2 до 200 крб. залежно від складності операції, за перебування хворого у лікарні – 20 крб. на добу, за харчування слід було платити окремо²³³. У більшості ж випадків медичні робітники надавали допомогу місцевому населенню поза межами закладу, отримуючи винагороду натурою – продуктами сільського господарства²³⁴.

За деякими даними з установ охорони здоров'я працювали тільки районні лікарні. Зазвичай із великими перебоями, часто їх функції зводилися

²³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 173–174.

²³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 175; ДАДоО, ф. Р-1608, оп. 1, спр. 1, арк. 63–64.

²³² ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 204, арк. 8.

²³³ Розвідувальна інформація Центрального штабу партизанського руху про становище в окупованому Києві. Не раніше 1 серпня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 261.

²³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 198.

до надання найпростішої медичної допомоги. Так, у Біловодському районі на Ворошиловградщині у лікаря навіть не виявилось медичної голки, щоб зашити робітнику рвану рану. Оскільки медикаментами лікарні не були забезпечені, практично вся медична допомога зводилася до порад. За відвідання медичної установи встановлювалася плата від 10 до 15 крб.²³⁵

Таким чином, спостерігалася планомірна ліквідація системи охорони здоров'я, що мала обслуговувати місцевих жителів. Натомість німці організували роботу в деяких медичних установах для обслуговування, головним чином, вояків німецьких гарнізонів і їх сімей, а також для гарнізонів поліції і управління з наведення порядку. Є відомості, що, зокрема, у Львові додатково було організовано лікарню для жінок, хворих на венеричні захворювання. Це явище цілком було пов'язане з тим, що з приходом німців поширилася проституція і тому була необхідність у такій установі. Пологовий будинок реорганізували в родинний дім для німкеней, поліклініку № 2 в консультацію і поліклініку лише для німецьких дітей. Ліквідовувалися дитячі установи²³⁶.

Повсякденне життя населення окупованої України перетворилося на боротьбу за виживання в екстремальних умовах. Незрідка жителі потерпали не тільки від німців, а й від поліції, яку вербували з місцевих мешканців. Інколи дії поліції набирали таких форм, що населення наважувалося навіть скаржитися з цього приводу до місцевих органів. Наприклад, у 1942 р. в Алчевську на ім'я коменданта міста неодноразово надходили заяви від цивільних осіб про незаконні дії поліції (обшуки, арешти, грубощі, грабунки, знущання)²³⁷.

Фактично ж така поведінка з боку німецької влади та силових структур, по відношенню до місцевого населення стала практикою повсякденного життя. Особливого розмаху набула після того, коли люди почали не тільки під різним приводом ухилятися їхати на роботу до Німеччини, а й відверто саботувати ці заходи. Про це неодноразово згадується у спогадах: *«Спочатку їхали добровільно, а потім добровільно вже ніхто не хотів їхати і почали відправляти насильно»*²³⁸.

«10.04.1942. Німці наказали всьому працездатному населенню виявляти бажання і готовність їхати в Німеччину на роботу...»

12.04.1942. Всіх одиночок, особливо молодих людей, забирають в Німеччину. По місту буквально стоїть стогін. Беруть дітей від батьків, починаючи з 14 років. Вранці бачила як мимо нас німці гнали людей на вокзал. Кожного дня відправляють ешелони з Києва... І просто як скотину. Тільки

²³⁵ Там само, спр. 123, арк. 96–97.

²³⁶ Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 204, арк. 4–5.

²³⁷ ДАЛО, ф. Р-1717, оп. 1, спр. 7, арк. 13.

²³⁸ Повідомлення джерела «Г» про німецький окупаційний режим в Києві та в інших районах України. Не пізніше 2 травня 1942 р. // Київ у дні нацистської навали... – С. 251.

пастухи женуть ззаду, а німці і по бокам, і спереду, і ззаду йдуть... Вони вивезли майже всю робочу силу...

21.04.1942. Оголосили в газетах і розклеїли оголошення, що всі жителі Києва повинні їхати в Німеччину. І ось проводять набори по місту і селах з 16 до 55 років... Людей відправляють екстрено...

25.04.1942. знову дізналася тривожну новину... Будуть брати і вивозити до Німеччини усіх хлопчиків у віці 13-14 років...

1.05.1942. Оточили всі базари, виловили всіх людей і попередили батьків, щоб вони принесли їм зміну білизни, одяг, взуття... Всього 1400 осіб...

18.07.1942. В Німеччину людей забирають шляхом облав... Вночі поліція ходить по квартирам і виловлює придатних їм людей»²³⁹.

Зміна пріоритетів у планах командування щодо використання об'єктів важкої промисловості, своєю чергою, дещо вплинула на корекцію підходів влади у сфері формування трудових ресурсів і закріпленні їх на виробництві. Робітники деяких стратегічно важливих підприємств отримували ряд пільг, в першу чергу вони фактично убезпечувалися від вивезення до Німеччини. Свідчення цього зустрічаємо, зокрема, в особистих щоденниках: «25.11.1942. Нас комсомольців заставляють кожного дня ходити відмічатися в поліцію. Так як наші дівчата, а також я всі працюють в шахтах, то нас не посилають на безкоштовні роботи. А яка нам плата 350 гр. хліба і 5 руб. 60 коп. упряжка. Я б ні за що не працювала, але робота мене врятувала. Мене не забрали в Німеччину, хоча й були повістки, не забрали також в Сталіно»²⁴⁰.

В окупації «праця на окупантів» була необхідною умовою виживання. У зв'язку з цим населення обирало різні моделі поведінки. Одні йшли працювати на нову владу без будь-яких застережень, інші, – свою роботу розглядали, з одного боку, як засіб виживання для себе й родини, з іншого, – як можливість перешкодити ворогові здійснити швидко відбудову підприємств шляхом опору різноманітними активними і пасивними методами, ще дехто, – в категоричній формі відмовлялися йти на будь-яку співпрацю. У такому випадку їх чекали розстріл чи важкі тілесні покарання.

У цілому впродовж німецької окупації території України з боку місцевого населення зафіксовано різновекторне ставлення до «нового порядку». Радянська історіографія наводить чимало доказів того, що люди героїчно боролися проти окупантів. Сучасні дослідження²⁴¹ дають можливість відтворити більш багатогранно окупаційне життя, відстежити різноманітні прояви у ставленні до німців, не тільки негативні, а й нейтральні чи навіть позитивні

²³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 347, арк. 1–25.

²⁴⁰ Андросова Лідія. Щоденник // Музей «Молода гвардія» м. Краснодон.

²⁴¹ Berkhoff K. Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge; Massachusetts and London, 2004. [Українське видання: Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Переклад Т. Цимбал. – К., 2011]; Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Названа праця. та ін.

(причому маються на увазі не лише зрадники, однозначно затавровані у радянській історіографії, а й пересічні громадяни, які сподівалися з приходом нової влади полегшити своє життя); проаналізувати трансформацію сприйняття населенням нової влади за перший рік окупації. Дослідники стверджують, що пасивність людей в умовах окупації свідчить не на користь тій політиці, яку проводила радянська влада на українських територіях. За даними радянської історіографії, з усього населення окупованої України лише 20–30 % чинили активний опір, а дехто зустрічав німців із хлібом – сіллю на вишитих рушниках²⁴².

Задля виживання нова влада пропонувала населенню працювати. Люди працювали (без ентузіазму і задоволення від виконаної роботи), щоб отримати мінімальний харчовий пайок, шукали будь-яку можливість отримати додаткове харчування.

За даними німецьких звітів, мешканців окупованих територій у першу чергу хвилювали продовольча проблема, воєнна і політична ситуація, вербування робочої сили до Райху: «В теперішній час серед населення поширюється така думка, що мобілізація робочої сили в імперію ні в якому разі не відрізняється від страшних мобілізацій, що були в часи Советов»²⁴³. Кожне наступне повідомлення в Німеччину містило інформацію про дедалі більше зростання незадоволення з боку населення: «настрій несприятливий» (Дніпропетровськ), «спостерігається спад настрою» (Миколаїв), «настало погіршення» (Рівне), «в настроях спостерігається різкий перелом» (Запоріжжя). Подібні повідомлення надходили з Києва та інших міст. Найбільш характерними в настроях людей фіксувалося наростання відрази до німецької окупації²⁴⁴. Зокрема, станом на 26 лютого 1943 р. повідомлялося про загальне погіршення настроїв населення через занепокоєння у зв'язку зі зростаючою спекуляцією продуктами харчування, мобілізацією робочої сили до Німеччини (кількість добровільно бажаючих виїхати на роботу до Райху значно зменшилася). «Оскільки посилилася ворожа діяльність і прояви банд [*партизанські загони і підпільні групи – авт.*], все частіше головною темою обговорення стали бойові дії, в той час як раніше про них говорили не так часто»²⁴⁵.

Під час наступу радянських і відступу німецьких армій (починаючи з 1943 року) німці активно вживали заходів до проведення евакуації місцевого населення, фактично вивезення якомога більшої кількості трудового ресурсу. З цією метою використовували різноманітні засоби: від закликів про

²⁴² Шамара Сергій. Окупована пам'ять у звільненій Україні (згадки і загадки) // Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів... 2 Матеріали наук.-практ. Семінару «Нацистська окупація України (1941–1944 рр.): проблеми та перспективи дослідження». – Черкаси, 2010. – С. 22.

²⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 81, арк. 20.

²⁴⁴ Там само, спр. 79, Арк. 52.

²⁴⁵ Там само, арк. 48.

добровільну евакуацію до примусових методів. У населених пунктах вивішувалися листівки-звернення до цивільного населення, в яких змальовувався в чорних фарбах можливий прихід більшовиків: «Уйди с германской армией от грозящей тебе со стороны большевиков опасности!»²⁴⁶. При цьому окупаційна влада намагалася охопити вивезенням якомога ширше коло населення. Зокрема, під примусову евакуацію потрапляли навіть інваліди, колишні пенсіонери, пристарілі та інші утриманці²⁴⁷.

Відступ німців супроводжувався реквізуванням усіх без залишку матеріальних і продовольчих запасів аж до останньої корови і коня, вивезенням решток промислових запасів, або знищення їх в обов'язковому порядку іншими способами. Знищенню підлягали посіви, устаткування, цілі міста і села, в яких залишалася частина місцевих жителів²⁴⁸.

Таким чином, з окупацією території України німцями її жителі були поставлені в умови постійної боротьби за виживання. Окупаційна влада не була зацікавлена у суцільному знищенні працездатного місцевого населення шляхом голодної смерті. Вони застосовували практику примусу-заохочення до праці, яку неминуче мали сприйняти мешканці окупованої території: «Для чого це все було потрібно. Очевидно для того, що голодними людьми легше керувати, голодні більше думають про шматок хліба, ніж про спротив чи про ще щось»²⁴⁹.

Для більшості населення повсякденне життя в окупованій країні супроводжувалося не тільки боротьбою за порятунок від голодної смерті, а й прагненням уникнути розстрілів чи вивезення на чужину: «*подумати тільки, все населення великого міста завмирало від однієї перспективи потрапити до Німеччини*»²⁵⁰.

Недоїдання, необлаштованість житла, чи навіть його відсутність, постійне щоденне напруження, викликане необхідністю мобілізуватися для виживання в екстремальних умовах окупації, тривога за рідних, які перебували на фронті, чи в партизанських загонах, переживання за тих, хто був депортований німцями до Німеччини чи евакуйований під час відступу радянських військ у тил СРСР, або переїхав на інше місце проживання, не маючи можливості дати звістку про себе, біль за близьких і знайомих, які загинули під час ведення військових дій, були закатовані гестапо, знищені в концтаборах – все це визначало морально-психологічний стан людей в окупаційній дійсності.

²⁴⁶ ДАЛО, ф. Р-1717, оп. 1, спр. 7.

²⁴⁷ Там само, арк. 10.

²⁴⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 223, арк. 9–10.

²⁴⁹ Там само, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 8.

²⁵⁰ Там само, арк. 6, 7.

РОЗДІЛ ІІ

«Все для відбудови» – головний зміст радянської дійсності 1943–1950 рр.

1. Політика радянського керівництва у сфері трудових ресурсів та її нормативна база

Відродження господарства України розпочалося відразу зі звільненням території республіки від нацистських загарбників. У першій половині 1943 р. відбудовні роботи охопили райони Ворошиловградської області, у другому півріччі – майже всю Лівобережну Україну, до кінця року – важливі економічні райони Правобережжя. Однак підготовку до введення в дію стратегічних промислових об'єктів уряд СРСР почав проводити ще під час окупації: упродовж 1942 р. в Москві і на Уралі представники наркоматів разом зі вченими Академії наук СРСР розробляли концепцію та конкретні заходи з відновлення роботи підприємств важкої промисловості – шахт, заводів, електростанцій. Із початком визволення України до роботи стала очолювана наркомом вугільної промисловості В. Вахрушевим спеціальна урядова комісія¹, яка визначала розміри руйнувань і збитків, виробляла рекомендації щодо шляхів і засобів подолання руїни.

Процес відбудови регулювався і контролювався державними і партійними органами: вже в 1943–1945 рр. ЦК ВКП(б), ДКО, РНК СРСР (з 1946 р. РМ СРСР), республіканські партійні та державні органи ухвалили низку важливих рішень із питань відновлення і діяльності промислових підприємств України – шахт Донбасу, рудників Криворіжжя, металургії Придні-

¹ Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 110.

пров'я, підприємств хімічної промисловості, машинобудування, індустриальних комплексів Києва, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя та інших міст України. У нормативних актах визначалися терміни відбудови, заходи, спрямовані на забезпечення заводів кредитами, обладнанням, будівельними матеріалами, шляхи постачання робочої сили.

Спектр виданих державними органами документів дає уявлення про основні напрями відбудовного процесу. Загалом усі нормативні акти можна класифікувати як такі, що спрямовувались на введення в дію матеріальних об'єктів (промисловості, сільського господарства), і ті, що забезпечували виробництво трудовими ресурсами та регулювали їх становище.

По закінченні війни одним із базових у першій групі став закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр., ухвалений Верховною Радою СРСР (далі – ВР СРСР) у березні 1946 р. На його основі в серпні 1946 р. Верховна Рада УРСР (далі – ВР УРСР) затвердила відповідний закон щодо УРСР, що передбачав «забезпечити першочергове відновлення і розвиток важкої промисловості і залізничного транспорту, без яких неможливе швидке і успішне відновлення і розвиток усього народного господарства»². Згідно з ним встановлювався план виробництва основних видів промислової продукції в УРСР на 1950 р., наголошувалося на необхідності якнайшвидшого пуску металургійних заводів Донбасу і Придніпров'я, збільшення загальної потужності електростанцій України та забезпечення найшвидшої відбудови і подальшого розвитку вугільної промисловості Донбасу шляхом введення в дію шахт у Сталінській і Ворошиловградській областях. Передбачалося у стислі терміни відродити заводи машинобудування (насамперед вугільного, металургійного, енергетичного обладнання), об'єкти хімічної галузі промисловості, а також промисловості будівельних матеріалів (у тому числі цементні, цегляні, скляні) та ін.

Успішне виконання цих завдань у першу чергу залежало від наявності достатніх трудових ресурсів. Проте миттєво віднайти необхідну кількість робочих рук у розореній і спустошеній країні було надзвичайно складно: за роки війни загальні втрати населення становили 10 млн осіб³, на визволеній території залишилося тільки 17 % робітників порівняно із довоєнною чисельністю⁴. Кардинально змінилися й інші параметри демографічної ситуації, насамперед співвідношення чоловіків та жінок.

² Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. – К., 1946. – 47 с.

³ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 роках. – К., 2002. – С. 402.

⁴ Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М., 1947. – С. 56; Чернега П.М. Підготовка робочих кадрів у промисловості України в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 171.

Щоб поповнити поріділі лави робітничого класу, уряд в першу чергу звернувся до мобілізації місцевого ринку робочої сили. Проте, як виявилось, населення міст і сіл промислових регіонів не могло забезпечити всі об'єкти, що відбудовувались, достатньою кількістю робочих рук. У ситуації, що склалася, уряд взявся розв'язати цю проблему шляхом централізованого перерозподілу трудових ресурсів з усіх регіонів республіки за рахунок збільшення її питомої ваги в тих галузях виробництва, які визначалися пріоритетними. У результаті такого підходу упродовж 1943–1945 рр. і першої повоєнної п'ятирічки 1946–1950 рр. на відбудову важкої промисловості України додатково були залучені: робітники, мобілізовані за оргнаборами з усіх областей республіки; учні і випускники професійних та ремісничих училищ, демобілізовані воїни з лав Червоної армії (з 1946 р. Радянська армія), репатрійовані радянські громадяни, іноземні військовополонені, мобілізовані та інтерновані іноземці, в'язні системи НКВС (з 1946 р. МВС).

Кілька нормативних актів Президії ВР СРСР, ДКО та РНК СРСР регулювали процес укомплектування важливих об'єктів ВПК оборонного значення. На підставі цих документів робітники, задіяні на відбудові об'єктів на контролі ДКО, отримували відстрочку з мобілізації в армію⁵. Решта ж підприємств втрачали своїх робітників під час чергового призову. Так, зокрема, склалася ситуація на заводі № 139 спецмашинобудування в м. Осипенко (нині – Бердянськ), на якому до війни працювало 1730 осіб. Із 229 робітників, які залишилися після окупації, внаслідок призову в 1943 р. в армію пішли 75 висококваліфікованих будівельників і монтажників⁶.

Водночас на підставі постанов ДКО (від 26 жовтня 1943 р. та 18 липня 1944 р.) з армії відкликалися всі інженерно-технічні кадри, які працювали раніше у вугільній промисловості; заборонялася мобілізація в армію робітників, інженерів і техніків вугільних шахт, металургійних заводів і електростанцій Донбасу (постанова від 10 вересня 1943 р.) та ін.

Поповнення робочої сили на відбудові об'єктів індустрії відбувалося також за рахунок військовозобов'язаних запасу; військовослужбовців, виписаних зі шпиталів і не придатних для служби в армії, але здатних до фізичної праці; «нестроевих» старшого віку. Із зазначених категорій осіб формувалися робочі колони і будівельні батальйони, які направляли на будівництво важливих об'єктів воєнної, металургійної, паливно-енергетичної та інших галузей промисловості. Так, у IV кварталі 1944 р. з Київського військового округу було направлено у розпорядження наркомату вугільної промисловості – 2450 осіб, середнього машинобудування – 550 осіб, танкової промисловості – 300 осіб, боєприпасів – 725 осіб, будівництва – 250 осіб⁷.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 604, арк. 21.

⁶ Там само, спр. 1831, арк. 147–148.

⁷ Там само, арк. 4–6.

Спеціальними рішеннями ДКО допускалася часткова реевакуація, а також нетривалі відрядження робітників із підприємств Москви, Свердловська, Горького (нині – Нижній Новгород) та інших міст на відбудову промислових об'єктів України. У 1944 р. працівники, яких було повернено з десяти східних заводів важкого машинобудування на попередні місця роботи, становили 27,1 % штату підприємств. Такий малий відсоток зумовлювався тим, що в роки війни реевакуацію робочої сили не можна було здійснювати в широких масштабах, оскільки це призвело б до перебоїв у роботі підприємств оборонної промисловості на Сході⁸. Загалом упродовж 1943–1944 рр. із 3,5 млн робітників та спеціалістів, евакуйованих із сім'ями у тиліві райони СРСР, в Україну повернулись всього 500 тис. осіб⁹.

Згідно з наявними нормативними документами важливе значення у відновленні підприємств важкої промисловості надавали залученню до цього процесу жителів сільської місцевості. Відповідно до постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про участь колгоспів УРСР у відновленні зруйнованої німецькими завойовниками вугільної промисловості Донбасу» (27 серпня 1944 р.) та «Про залучення на договірних умовах робочої сили із колгоспів України у вугільну промисловість Донбасу» (26 січня 1945 р.) на відбудову цієї галузі залучалися колгоспники з Одеської, Харківської, Вінницької, Кіровоградської, Сталінської, Миколаївської, Кам'янець-Подільської та інших областей України¹⁰. Подібні нормативні акти ухвалювалися щодо інших галузей важкої промисловості¹¹.

Урядові плани з мобілізації виглядали багатообіцяюче й обнадійливо, оскільки передбачали у стислі терміни забезпечити зруйновані підприємства робочою силою в достатній кількості для відбудови, введення в дію і відновлення довоєнних потужностей.

Керівники областей одержували завдання забезпечити виконання передбачених у постановах планів з оргнабору, причому наголошувалось на добровільності цього процесу. Проте, керуючись принципом добровільності, виконати мобілізаційні плани було нереально, тому функціонерам на місцях часто доводилося вживати додаткових заходів, що базувалися на примусі.

Незрідка державні плани з організованого набору робітників були недостатньо продумані та не завжди адекватні ситуації, що склалася на місцях. Зокрема, набір робочої сили на підприємства України ускладнювався одночасними мобілізаціями населення за межі республіки для роботи на підприємствах стратегічного значення. Так, ДКО та Комітет з обліку

⁸ Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки... – С. 75.

⁹ Там само. – С. 77.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр.1852, арк. 129, 130, 149.

¹¹ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. – К., 1945; Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947.

і розподілу робочої сили при РНК СРСР зобов'язали РНК УРСР у II і III кварталах 1943 р. відібрати для роботи на підприємствах, розміщених за межами України, 14,5 тис. осіб. І вже до 10 жовтня 1943 р. з Харківської, Ворошиловградської, Сталінської областей¹² відправили за межі республіки 8717 осіб.

Загалом лише у 1943–1944 рр. на роботи у промисловість, будівництво й транспорт України було мобілізовано 970 тис. осіб¹³.

Із визволенням всієї території України почалися систематичні щорічні планові мобілізації населення по лінії трудових резервів. Наприклад, у 1947 р. згідно з постановою РМ УРСР «Про порядок проведення організованого набору робітників», Міністерство трудових резервів СРСР отримало завдання набрати робітників для вугільної і нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії, спорудження електростанцій, підприємств важкої індустрії, паливних підприємств, військових та військово-морських підприємств, для лісової, цементної і азбестової промисловості та вантажно-розвантажувальних робіт на річковому і морському транспорті, – тобто, тих галузей, які визначалися пріоритетними у законі про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства.

Для набору робітників у складі Українського республіканського управління Міністерства трудових резервів СРСР було створено відділ організованого набору робітників у складі Вінницького, Житомирського, Сумського, Київського, Кам'янець-Подільського, Кіровоградського, Одеського, Полтавського, Херсонського, Чернігівського обласних управлінь трудових резервів з апаратом уповноважених цих контор у районах. Міністерству трудових резервів СРСР надавалось право притягати до відповідальності через органи прокуратури службових осіб, які не виконували своїх зобов'язань із прийому та обслуговування робітників, які зараховувалися на виробництво, а також у разі непередбаченої підприємств (будівництв) припиняти їх відправлення¹⁴.

У зв'язку з недостатньою ефективністю виконання передбачених постановами планів ухвалювалися чергові документи, що мали регулювати цей процес. Такою, зокрема, була постанова «Про контроль за дотриманням порядку направлення на роботу та обліку державних трудових резервів» (1949 р.) та інші директивні рішення.

Паралельно з проведенням організованих наборів робітників по лінії державних трудових резервів уряд продовжував видавати нормативні акти, що передбачали поповнення певних галузей промисловості чи навіть конкретних підприємств робочою силою, в тому числі і шляхом проведення мобілізації. Так, постанова РМ СРСР «Про забезпечення вугільної промисло-

¹² Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки... – С. 72, 73.

¹³ Там само. – С. 77.

¹⁴ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947.

вості робочою силою» від 10 жовтня 1947 р. зобов'язувала забезпечити підприємства Ворошиловградської області упродовж вересня–листопада 1947 р. робочою силою у кількості 88 960 осіб (з них: за оргнабором – 20 771 осіб, випускників ФЗН – 7190 осіб, військовополонених – 30 200 осіб, за призовом військовозобов'язаних до шкіл ФЗН – 30 800 осіб)¹⁵.

На підставі союзних і республіканських нормативних актів видавалися документи обласного і районного рівня. У них точніше визначалася кількість осіб, яку необхідно мобілізувати з кожної області. Назвемо для прикладу кілька з таких документів: постанова Полянської райради депутатів трудящих і бюро райкому КП(б)У Кам'янець-Подільської області «Про мобілізацію робочої сили на заводи Наркомату чорної металургії» (16 лютого 1945 р.); постанова обласної ради депутатів трудящих і обкому КП(б)У «Про мобілізацію 1000 чоловік робочих для добування вугілля в 1945 р. і відбудови місцевої вугільної промисловості УРСР» (26 квітня 1945 р.); постанова виконкому Ровенської обласної ради депутатів трудящих «Про організаційний набір робітників Міністерства вугільної промисловості, Міністерства будівельних підприємств важкої індустрії і Міністерства промисловості будівельних матеріалів СРСР в III кварталі 1950 року» (10 липня 1950 р.) та ін.

Одночасно велику увагу уряд приділяв мобілізації молоді до навчальних закладів трудових резервів (школи ФЗН і РУ). Таким чином, з одного боку, держава масово готувала робітників різних спеціальностей, необхідних для відбудови і виробництва, з іншого, – відбувалося миттєве залучення значної чисельності малооплачуваної, або й зовсім неоплачуваної робочої сили до відбудови підприємств, де молодь проходила практику чи навчання.

Нормотворчість державних органів у питанні мобілізації молоді до шкіл трудових резервів мала багатоплановий характер за своїм змістом, напрямками, умовами організації таких закладів. Цей процес мав кілька особливостей.

На початку відбудови до шкіл ФЗН і РУ юнаків і дівчат набирали з найближчої місцевості. Викликано це було браком транспортних засобів, відсутністю розгалуженого господарського апарату на щойно звільнених територіях. Наприклад, для організації в 1943 р. при Харківському електромеханічному заводі ім. Сталіна школи ФЗН на 1500 осіб і РУ на 1000 осіб планувалось мобілізувати молодь із м. Харкова і Харківської області¹⁶.

Регулювався процес мобілізації молоді в 1943–1945 рр. в першу чергу на підставі документів, ухвалених ще до війни. Зокрема, такими були указ Президії ВР СРСР «Про державні трудові резерви СРСР»¹⁷ і постанова РНК «Про призов міської і колгоспної молоді до ремісничих, залізничних училищ

¹⁵ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 740, арк. 166.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 612, арк. 17.

¹⁷ Хойнацька Л.М. Застосування позаекономічних форм трудової діяльності в ході відбудови машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 108–119.

та шкіл ФЗН» від 2 жовтня 1940 р.¹⁸ та інші. З'являлися й нові документи, що мали удосконалити процес навчання майбутніх робітників. Серед директив загального характеру можна назвати постанову РНК СРСР «Про підготовку кадрів масових професій» від 16 лютого 1945 р., постанову ЦК КП(б)У «Про заходи з закріплення і збереження контингентів учнів ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН УРСР» (30 квітня 1945 р.) та ін.

Частина рішень, що стосувалися формування мережі навчальних закладів трудових резервів, особливо під час війни, мали на меті створення шкіл для навчання молоді тих спеціальностей, яких у першу чергу бракувало на момент прийняття відповідного рішення. Так, 15 грудня 1943 р. на виконання розпорядження ДКО СРСР РНК УРСР ухвалила постанову «Про мобілізацію міської та сільської молоді до шкіл ФЗН і ремісничих училищ коксохіміків і будівельників». Згідно з нею до 15 січня 1944 р. передбачалося відкрити 36 шкіл ФЗН з контингентом 12 тис. учнів для підготовки робітників будівельних професій і 19 шкіл ФЗН та 2 ремісничих училища, які готували б майбутніх коксохіміків.

Інколи рішення про створення шкіл ФЗН ухвалювалися в наказах наркоматів про відновлення конкретних підприємств. Так, у наказі народного комісара верстатобудування СРСР «Про відновлення Київського верстатного заводу» від 20 січня 1944 р. ставилось завдання до 1 березня 1944 р. організувати при заводі школу ФЗН на 150 осіб¹⁹.

Внаслідок вжитих заходів в Україні на кінець 1944 року, за даними республіканського управління трудових резервів, функціонувало 319 шкіл ФЗН, 144 ремісничих і 32 залізничні училища²⁰.

У післявоєнні роки державні і партійні органи продовжували систематично ухвалювати щорічні нормативні акти щодо організації шкіл ФЗН і РУ, а також поповнення їх відповідним контингентом молоді: «Про призов молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ» (12 вересня 1945 р.), «Про черговий призов молоді в ремісничі і залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» (5 липня 1946 р.) і т.д.²¹.

¹⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917–1957 гг.: Сб. документов: В 4 т. – Т. 2. / Сост.: В.Н. Малинин, А.Ф. Коробов. – М., 1957. – С. 48.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 115.

²⁰ *Голіш Г.М.* Основні напрямки політики владних структур Української РСР у сфері охорони дитинства на початковому етапі відбудови (1943–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: В 3 ч. – Ч. 3 – С. 218.

²¹ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. – К., 1945; Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1946. – К., 1946; Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947; Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1948. – К., 1948.

На підставі одного з таких документів у 1947 р. планувалося з 15 липня до 25 серпня мобілізувати в РУ і ЗУ 38,3 тис. осіб (у тому числі сільської молоді – 12 тис. осіб)²²; до шкіл ФЗН вугільної і металургійної промисловості для Донбасу і Дніпропетровської області від 1 жовтня до 1 листопада план призову встановлювався в кількості 129 770 осіб. Однак ці плани були складними для виконання, оскільки охоплювали 40 % від загальної кількості молоді призовного віку 13 областей УРСР²³. До того ж напередодні, згідно з постановою «Про призов молоді до шкіл фабрично-заводського навчання вугільної промисловості» від 14 серпня 1947 р., вже проводилась мобілізація серед міської і сільської молоді чоловічої статі віком 18–19 років, що передбачала залучити до 25 серпня цього ж року до шкіл ФЗН вугільної промисловості 12 995 учнів (у тому числі до новостворених – 2780)²⁴.

До шкіл ФЗН набирали молодь чоловічої статі віком від 16–17 років та жіночої – 16–18 років незалежно від загальноосвітньої підготовки; до ремісничих і залізничних училищ – юнаків віком 14–15 років та жіночої – 15–16 років з освітою не менше, ніж в обсязі початкової школи або ж 4 класів середньої школи; до шкіл ФЗН гірничорудної, металургійної промисловості і будівельної справи – лише молодь чоловічої статі віком від 17 років; до ремісничих училищ гірничорудної, металургійної промисловості й залізничних училищ – лише молодь чоловічої статі віком від 15 років; до ремісничих училищ хімічної промисловості – лише молодь чоловічої статі віком від 16 років²⁵.

Аналіз партійно-радянських постанов дає можливість зробити висновок, що важлива роль у формуванні трудових резервів відводилася залученню до роботи 14–15-річних підлітків. Цей процес також набував характеру тотальної мобілізації. Згідно з «Інструкцією про порядок направлення на роботу та облік державних трудових резервів» (затверджена розпорядженням РМ СРСР від 6 серпня 1949 р.), визначалося, що всі особи, які закінчили ремісничі, залізничні, гірничопромислові та спеціальні училища, школи фабрично-заводського навчання й гірничопромислові школи, вважаються мобілізованими і зобов'язані відпрацювати 4 роки підряд на державних підприємствах і будівництві за вказівкою Міністерства трудових резервів. Упродовж зазначеного року ці особи перебували на персональному обліку державних трудових резервів на підприємствах і будівництвах, куди вони направлялися для роботи. Особи, які закінчили училища і школи, зазначені в п. 1 цієї інструкції, направлялися для роботи на підприємства і будівництво за путівками, виданими міськими, обласними, крайовими чи республіканським

²² Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4417, арк. 8; Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947.

²⁴ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947.

²⁵ ГАРФ, ф. Р-9507, оп. 1, спр. 205, арк. 1; Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. – К., 1988. – С. 80.

управліннями на підставі наказу Міністерства трудових резервів СРСР. Молоді робітники, що закінчили вищеперераховані навчальні заклади та отримали направлення для роботи, не могли бути звільненими з підприємства (будівництва) до закінчення терміну, протягом якого вони вважалися мобілізованими, крім випадків, передбачених чинним законодавством²⁶.

Поповнення трудових ресурсів відбувалося також за рахунок вихованців дитячих будинків. Відповідно до постанови «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР» (30 липня 1944 р.) до 10 серпня 1944 р. в кожному дитячому будинку передбачалося скласти і затвердити конкретні плани створення майстерень: для дітей 8–11 років – елементарні майстерні; для старшого віку в міських дитбудинках – професійно-трудова майстерні з ремонту сільськогосподарського інвентаря. Випускників дитячих будинків, патронуваних підлітків, дітей із дитячих розподільників віком від 14 до 16 років планувалося влаштовувати у школи ФЗН, ремісничі училища, на промислові підприємства та в сільське господарство²⁷. Так, згідно з постановою РМ УРСР «Про прийом дітей з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР і з дитприйомників-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР до ремісничих та залізничних училищ Міністерства трудових резервів СРСР» (1947 р.), до навчальних закладів планувалося прийняти 9400 дітей із дитячих будинків Міністерства освіти УРСР та 2600 дітей із прийомників-розподільників МВС УРСР²⁸.

Із закінченням війни значним джерелом поповнення робочої сили стали демобілізовані воїни з лав Червоної армії. Демобілізація проходила у кілька етапів: за період від 5 липня 1945 р. до 15 березня 1948 р. було здійснено шість черг²⁹. Згідно з Указом Президії ВР СРСР від 23 червня 1945 р. демобілізації підлягали 13 старших вікових груп особового складу діючої армії³⁰. Другим указом (25 вересня 1945 р.) демобілізовано наступні 10 вікових груп особового складу, а також фахівців із вищою і середньою освітою; учителів і викладачів шкіл та учбових закладів; студентів усіх вищих навчальних закладів другого і старших курсів (у тому числі заочної форми навчання), які не завершили освіти у зв'язку з призовом до Червоної армії; воїнів, які мали три і більше поранень; призовників 1938 р. і поперед-

²⁶ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1949. – К., 1949.

²⁷ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. – Т. 2. – К., 1963. – С. 26–29.

²⁸ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947.

²⁹ Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Справочно-статистические материалы / Под ред. генерала армии А.П. Белобородова. – М., 1963. – С. 424.

³⁰ Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Правда. – Київ. – 1945. – 24 червня; Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 24 червня.

ніх років, і тих, хто перебував у армії понад сім років та жінок рядового і сержантського складу, окрім жінок-фахівців, які виявили бажання залишитися у збройних силах на посадах військовослужбовців³¹. Звільнення офіцерського складу третьої черги проведено упродовж березня 1946 р. – січня 1947 р. (530 559 офіцерів – найбільша кількість). Демобілізація четвертої черги відбувалася майже одночасно з третьою – від жовтня 1946 р. до січня 1947 р.; п'ятої черги – з січня до жовтня 1947 р.; шостої – з жовтня 1947 р. до червня 1948 р.³².

Згідно з законом про демобілізацію колишні воїни-фронтовики за рахунок державних коштів забезпечувалися перевезенням до місця проживання, харчуванням у дорозі, повним комплектом обмундирування і взуття, грошовими виплатами за кожний рік служби в армії. Уряди союзних і автономних республік, виконавчі комітети крайових і обласних Рад депутатів трудящих, підприємств, установ і організацій у міських районах були зобов'язані: надавати демобілізованим роботу не пізніше місяця від їх прибуття до місця проживання з урахуванням набутого ними досвіду і спеціальності в Червоній армії, але на посадах не нижчих від тих, на яких вони працювали до вибуття в армію. Крім того, на відповідні органи покладалось завдання забезпечити демобілізованих житловою площею і паливом або надати за потреби лісосічний фонд і позики для будівництва чи ремонту житла в розмірі від 5 до 19 тис. руб. терміном на 5–10 років³³.

Для найшвидшого залучення воїнів-фронтовиків, демобілізованих із діючої Червоної армії, до роботи на промислові підприємства уряд видав низку нормативних актів, виконання яких мало прискорити цей процес. Серед них: постанови РНК УРСР «Про організацію прийому і влаштування воїнів-фронтовиків, демобілізованих із діючої Червоної Армії» (1945 р.), «Про заходи з виконання Закону про демобілізацію старших віків особового складу Діючої армії» (1945 р.)³⁴, «Про увільнення від роботи колгоспами, підприємствами і установами членів родин, які переїзять на місце постійної роботи демобілізованих військовослужбовців на підприємства і будівництва,

³¹ Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Правда. – Київ. – 1945. – 26 вересня; Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 26 вересня.

³² Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. ... – С. 433.

³³ Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Правда. – Київ. – 1945. – 24 червня; Указ Президії ВР СРСР від 23.06.1945 р. // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 24 червня; Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Правда. – Київ. – 1945. – 26 вересня; Указ Президії ВР СРСР від 25.09.1945 р. // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 26 вересня.

³⁴ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. – К., 1945.

та про відведення демобілізованим земельних ділянок під індивідуальне житлове будівництво» (1946 р.)³⁵ та ін.

У свою чергу обласні виконавчі комітети на підставі закону про демобілізацію видавали постанови, які передбачали проведення на місцях заходів, спрямованих на організацію прийому і влаштування воїнів-фронтвиків. Скажімо, постанова виконавчого комітету Дніпропетровської обласної ради депутатів трудящих і обласного комітету КП(б)У передбачала: створити обласну, міські і районні комісії з прийому й облаштування демобілізованих; організувати гідну зустріч воїнів-фронтвиків; терміново їх працевлаштувати з урахуванням того, щоб зарплата була не нижча від тієї, яку вони отримували до призову в Червону армію; забезпечити кожного житловою площею і надати допомогу в ремонті та будівництві житла, відведенні земельних ділянок, придбанні худоби і т.д.³⁶ Аналогічні за змістом постанови були ухвалені в усіх обласних центрах і великих містах.

Не залишилися поза увагою влади і репатрійовані. Вже влітку 1944 р. з'явилася урядова постанова «Про організацію прийому радянських громадян, які були примусово вивезені німцями, а також з різних причин потрапили за прикордонну смугу між СРСР та Польщею, і поверталися на батьківщину». На підставі цього документа при РНК УРСР створили відділ із прийому та облаштування радянських громадян, які повертались на батьківщину³⁷. Починаючи з січня 1945 р., подібні відділи почали створюватися у складі виконкомів обласних Рад депутатів трудящих. У кожній області республіки організовувалися спеціальні пункти з прийому та розподілу репатріантів (далі – РПП), на кінець 1945 р. в Україні їх налічувалося 45. Розташовувались вони переважно в населених пунктах неподалік від великих вузлових станцій³⁸.

Репатріація радянських громадян на батьківщину тривала упродовж 1944–1948 рр. При цьому більшість із них повернулися додому влітку 1945 р. Станом на 1 березня 1946 р. в СРСР нараховувалося 3 259 857 репатріантів, з них в Україні – 1 114 132 особи (397 652 чоловіків, 589 398 жінок, 127 082 дітей), що становило 34,2 % від загальної кількості репатріантів і 53,0 % від числа вивезених із батьківщини³⁹. Наприкінці 1946 р. репатріація

³⁵ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1946. – К., 1946.

³⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов / Глав. ред. А.Ф. Стищенко. – Днепропетровск, 1962. – С. 130, 131.

³⁷ Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: В 3 ч. – Ч. 3. – С. 206.

³⁸ Пастушенко Т.В. Репатріація українських «Остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: В 3 ч. – Ч. 3. – С. 126.

³⁹ Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – М., 2002. – С. 547.

загальмувалася. Станом на 1 січня 1947 р. в Україну повернулися 1 216 538 осіб⁴⁰ і далі протягом року було репатрійовано лише кілька тисяч осіб⁴¹.

Правове становище репатріантів та їхнє використання як трудових ресурсів регулювалося окремими нормативними актами: постановою Президії ВР СРСР «Про внесення в списки виборців репатрійованих громадян СРСР» (1 грудня 1945 р.)⁴²; постановою ДКО «Про трудове використання у промисловості рядових Червоної армії, звільнених з німецького полону» (18 серпня 1945 р.) та іншими.

Нормативні акти, де об'єктом правовідносин виступали репатріанти, формували правове поле, в якому все більше проводилась лінія на зрівняння їх у правах із громадянами, які не зазнали утисків і страждань німецького полону. 16 вересня 1946 р. союзний уряд ухвалив постанову, згідно з якою на репатрійованих радянських громадян, мобілізованих на будівництво чи залучених до складу робочих батальйонів, поширювалася дія § 1, 6, 7 і 9 закону «Про демобілізацію воїнів Радянської армії». Згідно з цим законом репатріантів, які бажали виїхати на колишнє місце проживання, мали звільнити від роботи й надати їм допомогу при переїзді⁴³. Постановою ж РМ СРСР «Про впорядкування використання в промисловості, на будівництві і транспорті репатріантів, колишніх військовополонених і військовозобов'язаних; поширення на них пільг, передбачених для мобілізованих» (30 вересня 1946 р.) на вищеперераховані категорії громадян повною мірою поширювалося діюче законодавство про працю, а також права і пільги, якими користувалися «вільні» робітники і службовці цих підприємств і будов.

Жодних обмежень чи утисків соціального характеру законодавство для репатріантів не передбачало. Згідно з існуючими приписами, відповідні відомства були зобов'язані надати репатріантам роботу за спеціальністю. Тим, хто був зайнятий у лісовій і вугільній промисловості, дозволялося видавати грошові позики на індивідуальне будівництво; інваліди – отримували право на пенсію, багатодітні репатріантки – право на допомогу тощо. Однак у повсякденному житті репатріанти дуже часто зазнавали утисків.

Із поверненням додому демобілізовані і репатрійовані радянські громадяни потрапляли в поле зору держави, насамперед, як додаткове

⁴⁰ Пастушенко Т.В. Репатріація українських «Остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. ... – С. 127.

⁴¹ Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. ... – С. 212.

⁴² Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – М., 2002. – С. 551.

⁴³ Герасимова М.С. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 238.

джерело робочої сили для відбудови зруйнованого війною економічного потенціалу країни. Та якщо до першої категорії застосовувалися численні заохочувальні заходи, щоб отримати добровільну згоду на роботу, то друга перебувала здебільшого у «безправному» становищі: репатріантів нерідко відправляли на роботу в шахти чи на підприємства відразу з пересильних пунктів, навіть без можливості заїхати додому в рідне місто чи село. Звичайно, мали місце винятки як у першому, так і в другому випадках. Демобілізовані, попри всі свої права, тривалий час не могли влаштуватися на гарантовано оплачувану роботу, не отримували житла та інші передбачені законом пільги, а репатріанти, пропрацювавши певний час на виробництві, ставали стахановцями, активно включалися в громадське життя заводів тощо.

З огляду на становище, в якому перебувала вся промислова база України після війни, людям доводилося працювати в надзвичайно складних умовах. Не кращим було і їх матеріально-побутове становище. Якщо в роки війни така ситуація пояснювалася продовженням бойових дій, необхідністю мобілізувати всі зусилля для перемоги над ворогом, то по її закінченні все населення прагнуло швидше повернутися до мирного життя.

У післявоєнні роки нормативна база, що регулювала використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості доповнювалася численними документами, що містили положення, виконання яких мало на меті не лише забезпечити підприємства необхідною кількістю трудових ресурсів та їх ефективну діяльність, а й сприяти покращенню матеріально-побутового забезпечення працівників. Досвід попередніх років показав, що в умовах, коли не задовольняються елементарні побутові потреби людини, а також належна організація праці, навіть силові методи не можуть призвести до припинення плинності кадрів та випадків дезертирства. Осіб, які самовільно залишали робочі місця, згідно з Указом Президії ВР СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення підприємств», засуджували на термін від 3 до 5 років. Однак ні цей, ні наступний Указ Президії ВР СРСР від 30 грудня 1944 р. – «Про амністію трудових резервів, які добровільно повернулися на підприємство» – також не допоміг у боротьбі з дезертирством⁴⁴.

Умовою для успішної відбудови було не лише залучення достатньої кількості нових кадрів, а й забезпечення їх житлом, харчуванням, створення безпечних умов праці тощо. Всі ці питання регулювались відповідними нормативними актами. Зокрема, на державному рівні закріплювались такі питання, як розмір заробітної плати, допомоги з тимчасової непрацездатності (крім допомоги у зв'язку з вагітністю й пологами); виплата пенсії, що залежала від стажу роботи; перехід на 8-годинний робочий день, скасування понадурочних робіт, відновлення чергових та додаткових відпусток⁴⁵;

⁴⁴ Хойнацька Л.М. Відновлення машинобудівної індустрії України... – С. 78.

⁴⁵ Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. – К., 1945.

різноманітні пільги для працівників і їх сімей; преміювання; забезпечення житлом і надання допомоги з ремонту житла, зведення будинків, відведення земельних ділянок, придбання свійських тварин і т.д. Разом із тим окремі керівники підприємств не завжди приймали нормативні документи як обов'язкові до виконання. Так, постанова РМ СРСР «Про перехід робочих, інженерно-технічних робітників і службовців підприємств на нормований робочий день» (21 червня 1946 р.) виконувалася частково, оскільки у зв'язку з незабезпеченістю трудовими ресурсами у більшості будівельних організацій Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської та інших областей України залишався 10-годинний робочий день.

Нормативна база щодо використання у післявоєнній відбудові країни трудових ресурсів охоплювала також коло документів, що регулювали становище іноземних військовополонених, інтернованих та мобілізованих іноземців, праця яких на відбудові промислових потужностей почала використовуватися ще під час Другої світової війни. Із метою регулювання трудового використання цих категорій трудових ресурсів у 1943 р. ухвалено кілька нормативних документів. Зокрема, директива наркома внутрішніх справ СРСР «Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів» (6 квітня 1943 р.) ставила перед управліннями таборів НКВС три основні завдання: ізоляцію військовополонених, збереження їх як робочої сили, організацію трудового використання бранців. Умови, згідно з якими військовополонених планувалося використовувати на підприємствах, зазначалися в угодах, що укладалися між табірними підрозділами і господарськими органами. Ці документи набували чинності лише після затвердження їх в апараті Управління у справах військовополонених та інтернованих Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, який стежив за режимом утримання, нормами харчування, засобами заохочення і покарання, а також іншими заходами, спрямованими на підвищення продуктивності праці, відновлення і збереження працездатності військовополонених. Упродовж 1943–1945 рр. НКВС видав чимало відомчих нормативних актів щодо регулювання праці бранців. Але практика засвідчила їх малоефективність. Тому почали розроблятися спільні нормативні документи НКВС і зацікавлених у використанні праці військовополонених наркоматів і відомств. Одним із таких є, зокрема, спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР й наркома внутрішніх справ «Про поліпшення трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля» від 23 лютого 1945 р.

У січні 1945 р. у зв'язку із зростанням обсягів роботи з військовополоненими Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (далі – УПВІ НКВС СРСР) було реорганізоване в Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР (далі – ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися структурні зміни на місцях: у складі Наркомату внутрішніх справ УРСР – створено УПВІ НКВС УРСР. Однак функції розподілу військовополонених для різноманітних

потреб повністю залишалися у компетенції ДКО, РНК СРСР і ГУПВІ НКВС СРСР. Низові ланки мали право самостійного використання бранців на роботах лише всередині республіки і тільки з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу центром.

Оскільки станом на 4 червня 1945 р. наявні нормативні документи не забезпечували реального підвищення продуктивності праці військовополонених, ДКО зобов'язав органи НКВС переглянути їх. Як результат, 2 липня 1945 р. Л. Берія затвердив директиву «Про трудове використання військовополонених», а згодом ще й директиву «Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених». Врешті-решт 29 вересня 1945 р. введено в дію «Положення про трудове використання військовополонених» – перший нормативний документ, що юридично встановив обов'язок працювати для військовополонених у СРСР. «Положення...» – найгрунтовніший з усіх документів, що регулювали трудове використання бранців, починаючи з 1941 р. На наступні роки воно стало основним відомчим нормативним актом у цій сфері. Більшість документів, затверджених НКВС СРСР в подальшому, були ухвалені на розвиток цього «Положення».

Упродовж усього часу перебування військовополонених у СРСР проблеми щодо їх утримання, створення належних умов праці, продовольчого забезпечення вирішувалися на підставі директив, більшість з яких були ухвалені впродовж 1945–1947 рр. Загалом ці документи регулювали всі сфери життя і працевикористання іноземних військовополонених. Для прикладу, зверталась увага на тривалість робочого дня, організацію повноцінного харчування, дотримання часових рамок карантину, забезпечення зимовим одягом, взуттям, теплими речами тощо⁴⁶. Не менш важлива увага приділялася заходам із покращення праці військовополонених і максимального збереження їх фізичного стану в зимових умовах⁴⁷ та з підвищення ефективності трудового використання у весняно-літній період⁴⁸.

Практично щороку керівництво НКВС–МВС СРСР вносило різноманітні доповнення щодо утримання і трудового використання військовополонених. Зумовлено це було потребою віднайти важелі економічного впливу на цей контингент трудових ресурсів, практика використання якого на відбудовних роботах була малоефективною.

⁴⁶ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Под ред. М.М. Загоруйко. – М., 2000. – С. 648–649.

⁴⁷ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы... – С. 649–650; Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. – Т. 24 (13). – М., 1996. – С. 272, 273, 490, 491.

⁴⁸ Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы... – С. 380; Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. – Т. 24 (13)... – С. 103, 104, 162, 163, 187, 329, 330, 382, 383, 429, 430, 505, 506.

Окремі документи регулювали також проблеми використання й утримання мобілізованих та інтернованих іноземців. Цю категорію трудових ресурсів задіяли у виробництво на підставі постанови ДКО від 16 грудня 1944 р. Згідно з нею планувалось мобілізувати й інтернувати на роботи в СРСР усіх дієздатних німців: чоловіків (від 17 до 45 років) і жінок (від 18 до 30 років), які перебували на звільнених Червоною армією територіях Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії і Чехословаччини. Мобілізацію та інтернування передбачалось провести з грудня 1944 р. до січня 1945 р., із закінченням доправлення на місця роботи до 15 лютого 1945 р. В Україні всіх мобілізованих іноземців планувалося задіяти на відновленні вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії Півдня⁴⁹. Наступна постанова ДКО (від 29 грудня 1944 р.) «Про трудове використання інтернованих німців» передавала частину інтернованих не лише для роботи на підприємствах Наркомату вугільної промисловості і Наркомату чорної металургії, а й Наркомату кольорової металургії. У цілому мобілізація німців проводилася з метою забезпечення трудовою силою стратегічних об'єктів.

Статус мобілізованих та інтернованих регулювався спеціально розробленим у НКВС «Положенням про прийом, утримання і трудове використання мобілізованих та інтернованих німців» від 27 лютого 1945 р.⁵⁰. Як і у випадку з військовополоненими, численні директивні документи додатково унормовували різні сторони життєдіяльності інтернованих у таборах та їхнє трудове використання. Загалом інтерновані та мобілізовані перебували в схожих умовах з військовополоненими: проживали великими групами у таборах і були задіяні на роботах із важкими умовами праці. В Україні іноземні військовополонені, інтерновані та мобілізовані перебували до 1954 року включно. Щоправда, в різні роки нараховувалася неоднакова їх чисельність, оскільки вже з 1945 р. почали проводитися заходи з повернення на батьківщину перерахованих вище категорій осіб.

Отже, за предметом регулювання нормативні документи можна згрупувати як такі, що стосуються залучення у відбудовний процес місцевого населення, колгоспників на договірних засадах, мобілізованих за системою трудових резервів, мобілізованих до шкіл ФЗН, РУ, підлітків, вихованців дитячих будинків, репатрійованих радянських громадян, демобілізованих, іноземних військовополонених, мобілізованих та інтернованих іноземців.

За характером нормативні документи можна класифікувати як такі, що спрямовані на процес залучення у відбудову робочої сили, а також ті, що регулювали становище трудових ресурсів, їх матеріально-побутове забезпечення, умови праці тощо.

⁴⁹ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001 // Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/deport/index.htm>

⁵⁰ Там само.

Розділ II. «Все для відбудови» – головний зміст радянської дійсності

Аналіз документів дає підстави стверджувати, що в першу чергу політика держави була спрямована на зростання кількісних показників процесу працевикористання. Прагнучи отримати якісний ефект від використання трудових ресурсів, держава заохочувала наявних робітників присвятити себе подальшій праці у важкій промисловості. Задекларовано це було такими заходами, як полегшення умов праці, скорочення тривалості робочого дня, преміювання тощо. Методи заохочення використовувались і щодо полонених.

Проте, попри появу документів, які мали полегшити становище виробничників і покращити їх рівень життя, зусилля держави в цілому були спрямовані в першу чергу на потреби зростання виробничих потужностей, а не на розв'язання соціальних питань.

2. Практика залучення робочої сили у важку індустрію

Використання місцевих ресурсів та мобілізація некваліфікованих робітників

Щоб забезпечити процес відбудови важкої промисловості на щойно визволених територіях, уряд насамперед звернув увагу на місцевий ринок робочої сили промислових районів. По-перше, саме серед цієї категорії населення можна було більшою мірою віднайти людей, знайомих зі специфікою роботи підприємств. По-друге, місцевих мешканців не потрібно було забезпечувати житлом. По-третє, на перших порах підприємствам на відбудовних роботах потрібна була маса робітників, не обов'язково кваліфікованих, які б розчищали завали, прибирали сміття, доставляли матеріали тощо.

Одними з перших до виробництва поверталися колишні працівники, як це було на Єнакіївському металургійному заводі (вересень 1943 р.): в перший день роботи кадрові робітники забезпечили фактичну потребу у робочій силі на 41 %⁵¹. Одночасно вони розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед місцевого населення шляхом проведення зібрань, бесід, відвідування квартир та ін. Так, у Ворошиловграді за короткий термін із моменту введення металургійного заводу в дію і до 1 січня 1944 р. притік робочої сили за рахунок жителів міста збільшився з 500 осіб до 3500⁵². Однак наявна кількість працездатного населення не могла забезпечити повноцінної відбудови і відновлення роботи зруйнованих підприємств, тому доводилось шукати потенційних працівників у сусідніх міських і сільських населених пунктах. Наприклад, поповнення рядів робітників для Єнакіївського металургійного заводу проводилось за рахунок жителів Єнакіївського, Старобешівського, Мангуського, Тельманівського і Володарського районів Сталінської області⁵³; для «Запоріжбуду» набирали працездатне населення в м. Запоріжжя⁵⁴; для підприємств Наркомату будівництва в Сталінській області мобілізували жителів Краматорська, Слов'янська, Дружківки, а також селян Андріївського, Костянтинівського, Слов'янського⁵⁵ районів. Подібні заходи практикувалися на всіх підприємствах, які вводилися в дію.

Залучення на відбудову жителів із навколишніх сіл здійснювалося на підставі постанови ДКО від 22 лютого 1943 р., що зобов'язувала мобілізувати

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 326, арк. 10.

⁵² Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 1071, арк. 16.

⁵³ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 326, арк. 10.

⁵⁴ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов / Рук. кол. И.Ф. Воробьев и др. – Запорожье, 1959. – С. 230.

⁵⁵ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов / Сост. В.И. Лебедев и др. – Донецк, 1980. – С. 209.

для роботи в шахти Донбасу не менше 100 тис. осіб, головним чином, за рахунок сільських мешканців. Лише на відбудову шахт комбінату «Ворошиловградвугілля» до кінця 1943 р. з районів області було направлено 46 942 особи, а до 1 вересня 1944 р. – 53 441. Загалом у 1943 р. в Донбас із різних районів країни прибуло 84 тис. робітників, в 1944 р. – 102 тис., в 1945 р. – 191 тис.⁵⁶

Для відбудови підприємств важкої промисловості залучали колгоспників із різних регіонів України, в тому числі з Вінницької області, Київської, Запорізької та ін.⁵⁷.

Праця селян використовувалася не лише в Донбасі, а й в усіх промислових районах країни, де розміщувалися підприємства важкої індустрії. Так, на Сумському машинобудівному заводі ім. Фрунзе в 1943 р. штат робітників нараховував значний відсоток нещодавніх колгоспників із навколишніх сіл⁵⁸. На відбудові Дніпрогесу трудові ресурси поповнювалися в першу чергу з усіх куточків Дніпропетровської та Запорізької областей⁵⁹. Загалом із грудня 1944 р. до березня 1945 р. у промисловому виробництві працювали 20 тис. колгоспників, комсомольців і молоді 20 районів Запорізької області⁶⁰.

Залучення робочої сили із колгоспів у промисловість відбувалося на договірних засадах. Згідно з угодами, що укладалися між керівництвом колгоспів і адміністрацією підприємств, голови сільрад та колгоспів несли відповідальність за виконання мобілізаційних планів⁶¹. Адміністрація підприємств, своєю чергою, зобов'язувалась платити заробітну плату, утримувати, створювати придатні умови для життя. В дійсності завербовані колгоспники стикалися з численними порушеннями прописаних у трудових угодах гарантій щодо їх утримання і забезпечення.

Поповнення робітничих кадрів за рахунок жителів сільської місцевості продовжувалося впродовж усього періоду відбудови. Загальна урядова програма, що проводилася у формі так званого організованого набору робітників, для багатьох із них перетворилась на примусову мобілізацію. Водночас варто визнати, що деякі мешканці села таким чином отримали шанс змінити своє життя. На нашу думку, реальною мотивацією у випадках добровільної міграції колгоспників у міста на роботу в промисловість

⁵⁶ Зинченко Ю.И. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. – К., 1989. – С. 84.

⁵⁷ Зинченко Ю.И. Указанный труд. – С. 85; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): Зб. документів і матеріалів / Ред. кол. В.Ф. Олійник. – Одеса, 1971. – С. 253; Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов / Под ред. П.Т. Тронько. – К., 1963. – С. 617; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 209.

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 136.

⁵⁹ ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 15, арк. 200.

⁶⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. ... – С. 331.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 101.

і будівництво було не стільки патріотичне прагнення допомогти відбудові, як тяжке становище, в якому перебували сільські мешканці, особливо в голодний 1947 рік. На відміну від жителів міст, які хоч і мінімально, але забезпечувались харчуванням шляхом централізованої дії карткової системи, селяни повністю перебували на самозабезпеченні. Зваблювали сільську молодь у першу чергу умови, за якими укладалися трудові угоди. Для дітей із багатодітних родин обіцяні 150 – 300 рублів допомоги⁶² були в ті голодні часи шансом на виживання. Саме тому часто траплялися випадки, коли сільські юнаки і дівчата, аби потрапити під мобілізацію, дописували собі роки⁶³.

Процес мобілізації проходив за чітко встановленим порядком: на телеграми-запити, що надходили до Москви, складалися «рознарядки», згідно з якими у різні регіони країни місцевим органам влади надсилалися директиви-накази про залучення тієї чи іншої кількості робітників на відбудову промислових об'єктів⁶⁴. І хоча постанови і розпорядження уряду були обов'язковими, виконати їх у повному обсязі вдавалося лише зрідка.

Так, шахти комбінату «Ворошиловградвугілля» у травні 1943 р. із запланованих 11 500 осіб отримали 6300⁶⁵. Горлівський азотно-туковий завод із запланованих 2500 осіб отримав тільки 500 робітників⁶⁶, Костянтинівський хімічний завод у листопаді 1943 р. з 1000 необхідних працівників – лише 250⁶⁷. У Ровенській області в 1944 р. із запланованих 2700 осіб для Наркомату чорної металургії станом на січень 1945 р. було завербовано всього 290 осіб⁶⁸, а через місяць ще 743⁶⁹; для будівельно-монтажного тресту Ворошиловградської області з 1000 осіб передбачених планом, було відібрано лише 140⁷⁰.

Та все ж, незважаючи на недосконалість цього процесу, організовані набори робітників продовжували здійснюватися упродовж усієї IV п'ятирічки.

Вже в 1949 р. Головне управління організованого набору робітників і його контори СРСР звітували про 100-відсоткове виконання плану для підприємств і будов міністерств нафтової, лісової і паперової промисловості, будівництва підприємств важкої промисловості, машинобудування, промисловості будівельних матеріалів, морського і річкового флоту; вугільної промисловості (план виконано на 99,4 %), металургійної (99,3 %), електро-

⁶² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 59.

⁶³ Там само, арк. 109.

⁶⁴ Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – С. 30, 31.

⁶⁵ ДАЛО, ф. П-179, оп. 1, спр. 286, арк. 41-42.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 604, арк. 82.

⁶⁷ Там само, арк. 83.

⁶⁸ ДАРО, ф. Р-204, оп. 2, спр. 167, арк. 2.

⁶⁹ Там само, арк. 8.

⁷⁰ Там само, спр. 89, арк. 7.

станцій (92,7 %), хімічної промисловості (99,3 %) ⁷¹. Майже 100-відсоткове виконання мобілізаційних планів наприкінці IV п'ятирічки зумовлено кількома чинниками. По-перше, значно зросла чисельність населення України у перші повоєнні роки за рахунок демобілізації воїнів із лав Червоної армії (1945–1948 рр.) та репатріації радянських громадян (1944–1948 рр.). Повертаючись додому, чимало з них ішли працювати у промисловість.

По-друге, на кінець IV п'ятирічки зменшились потреби підприємств у робочій силі за рахунок організованого набору робітників, оскільки за попередні роки зросла кількість жителів промислових районів, залучених у виробництво. Так, у 1950 р. в індивідуальному порядку підприємствами було прийнято 69,1 % від загальної кількості тих, хто прийшов на виробництво, по лінії оргнабору надійшло лише 13,5 % осіб, через систему трудових резервів – 9,3 %, переведено з інших підприємств – 5,4 %.

Заклики до мобілізації супроводжувалися численними статтями в республіканській пресі, яка повідомляла про успіхи і досягнення виробничників, створення для них необхідних матеріально-побутових умов. Так, на сторінках «Радянської України» неодноразово публікувалися матеріали про розселення мобілізованої молоді на приватних квартирах і в гуртожитках ⁷², будівництво нових селищ з індивідуальними забудовами ⁷³, про заходи, спрямовані на оздоровлення робітників у заводських будинках відпочинку ⁷⁴, тощо. Ці пропагандистські акції мали зацікавити людей, підштовхнути їх до зміни місця проживання.

Активну участь у мобілізації молоді на відбудову підприємств важкої промисловості брали комсомольські організації. XV пленум Центрального комітету Всесоюзної ленінської комуністичної спілки молоді (далі – ЦК ВЛКСМ) у квітні 1946 р. ухвалив постанову, згідно з якою «головне завдання комсомолу полягало в активній участі у всенародній боротьбі за виконання і перевиконання п'ятирічного плану розвитку господарства СРСР на 1946–1950 рр.» Зазначалося, що ЦК ВЛКСМ оцінюватиме роботу кожної комсомольської організації перш за все по тому, як вона зуміє мобілізувати молодь на відбудовні роботи ⁷⁵.

Внаслідок патріотичних закликів із жовтня 1947 р. до травня 1948 р. за путівками Центрального комітету Ленінської комуністичної спілки молоді

⁷¹ Там само, спр. 2, арк. 104-111.

⁷² Піклування про побут трудящих // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 29 серпня.

⁷³ Шахтарський побут. Післявоєнні турботи начальника шахти // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 18 листопада.

⁷⁴ Для полегшення праці вугільника // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 30 жовтня; Заводські будинки відпочинку // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 7 жовтня; Здравниця для гірників // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 30 вересня.

⁷⁵ Промышленность и рабочий класс СССР (1946–1950): Документы и материалы / Отв. ред. М.И. Хлусов, сост. С.Р. Левина и др. – М., 1989. – С. 28.

України (далі – ЦК ЛКСМУ) на шахти Донбасу прибули 12 тис. осіб із Київської, Житомирської, Запорізької, Чернігівської та інших областей України⁷⁶.

Для залучення молоді у виробництво проводилися агітаційні кампанії: публікувалися статті в обласних і республіканських газетах про перспективи розвитку конкретних підприємств; у великі райони надсилалися ІТП для проведення лекцій, доповідей про значення будівництва; вивішувалися рекламні плакати і щити з оголошеннями про набір робітників тощо⁷⁷.

Ще одним напрямом роботи комсомольської організації стало надання безкоштовної допомоги підшефним підприємствам. На недільниках молодь вантажила вугілля (Ворошиловградська обл., 1943 р.)⁷⁸; розчищала цехи від завалів і брухту, розвантажувала матеріали і встановлювала обладнання (Харків, 1944 р.)⁷⁹.

Організовані набори робітників здійснювалися в руслі централізованої державної програми. Щоправда, виконання її положень на місцях супроводжувалось численними порушеннями з боку уповноважених представників.

Для впорядкування процесу мобілізації РМ СРСР в 1947 р. видала постанову, що затвердила зразок трудової угоди для робітників, яких залучали до роботи на промислових підприємствах за оргнабором⁸⁰. Згідно з положенням угоди працівники контор з оргнабору мали вербувати лише чоловіків віком від 18 до 55 років та жінок від 18 до 50 років; обов'язково зобов'язані були при підписанні угоди надавати робітнику одноразову допомогу в розмірі 150–300 руб., а також забезпечити безкоштовний проїзд робітника, членів сім'ї і перевезення багажу до 240 кг; на дорогу виплатити добові в розмірі 10–15 руб. На місцях адміністрація підприємств мала надати прибулим житло, постільну білизну, спецодяг; організувати безкоштовне виробниче навчання; з закінченням терміну дії угоди – оплатити зворотню дорогу. Також зазначалось, що бажані залишитися на підприємстві на постійній основі мали право на отримання позики в розмірі 10 тис. руб. для будівництва житла.

Вищезгадана постанова не змогла ліквідувати численних порушень, які продовжували допускатись із боку районних уповноважених та інструкторів контор з оргнабору та підприємств. Наведемо приклади типових порушень:

– трудові угоди укладалися з людьми, які ніколи не займалися фізичною працею: рахівниками, перукарями, артистами, лікарями, учителями. По

⁷⁶ История рабочих Донбасса: В 2-х т. – Т. 2.: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – К., 1981. – С. 89.

⁷⁷ Восстановление Донбасса (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. – К., 1986. – С. 192, 193.

⁷⁸ Зинченко Ю.И. Указанный труд. – К., 1989. – С. 85.

⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4587, арк. 8–10.

⁸⁰ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 59.

прибутті на місце роботи вони вимагали від адміністрації підприємства (будови) надати їм робочі місця за спеціальністю⁸¹;

– до оргнаборів залучали пристарілих, неповнолітніх, одиноких матерів дітей дошкільного віку, осіб без постійного місця проживання⁸²;

– угоди укладалися на бланках не тих галузей промисловості, куди насправді направляли робітників; часто траплялося так, що мобілізовані їхали на одні підприємства, а потрапляли на зовсім інші⁸³;

– в деяких конторах супровідники відбирали у завербованих документи, які посвідчували особу, до того ж не завжди їх повертали⁸⁴;

– при проведенні оргнабору подавалась недостовірна інформація про умови праці та побуту на підприємствах, куди мобілізували населення⁸⁵;

– траплялися випадки, коли обманним шляхом громадян без попередження включали у мобілізаційні списки⁸⁶;

– перед відправленням у той чи інший регіон майбутні робітники зобов'язані були пройти медичну комісію, проте ця умова також часто виконувалася з порушеннями: найчастіше записані у медичних довідках висновки медкомісії не збігалися з реальним станом здоров'я людей. Так, 20 % чоловіків, направлених із Ровенської області до тресту «Кривбасруда», за наявності позитивних висновків медичної комісії виявилися непридатними до фізичної праці⁸⁷. Такі випадки були непоодинокими⁸⁸.

Переконавшись, що працівники контор з оргнабору формально підходять до виконання замовлень, адміністрація підприємств (будов) у своїх запитах стала конкретизувати вимоги до мобілізованих, наприклад, підприємство потребує тільки чоловіків-одинаків, здатних до важких робіт віком від 18 до 40 років⁸⁹. Проте контори оргнабору продовжували ігнорувати вимоги замовників і навіть у 1950 р. мобілізували робітників не за призначенням. Так, у вугільну промисловість направляли жінок, а також чоловіків, які за станом здоров'я не могли бути використані на підземних роботах⁹⁰.

⁸¹ Там само, спр. 2, арк. 47.

⁸² Там само, ф. Р-204, оп. 2, спр. 89, арк. 7; Там само, ф. Р-582, оп. 1, спр. 2, арк. 47; Там само, спр. 9, арк. 60; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 18.

⁸³ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 169.

⁸⁴ Там само, арк. 48.

⁸⁵ Там само, спр. 2, арк. 47-48.

⁸⁶ ДАРО, ф. Р-204, оп. 2, спр. 89, арк. 7, 43; Державний архів Дніпропетровської області (*дали* – ДАДНО), ф. Р-5920, оп. 1, спр. 17, арк. 52; Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – М., 2002. – С. 331.

⁸⁷ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 139.

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 18.

⁸⁹ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 131.

⁹⁰ Там само, арк. 139-140.

Причини направлення на відбудову фізично непридатних до важкої праці людей були зумовлені великими замовленнями держави на робочу силу, виконати які в короткі терміни контори з оргнабору не мали змоги. Так, на запит уповноваженого Ворошиловградського облбудмонтажтресту про стан виконання заходів із мобілізації, секретар Ровенського райкому партії заявив: «нічого не вийде, Райвоенкоми не допомагають, а ми розіслали повістки, але до нас ніхто не йде, а виїхати до села у мене немає озброєних людей». Заступник голови Млинівського райвиконкому повідомляв: «Я іще свій план мобілізації людей не закінчив для цукрозаводу, а Ви мені говорите про Ворошиловград»⁹¹.

Траплялися випадки, коли план по набору робітників не виконувався через відсутність транспорту для їх перевезення на місце призначення. Так, у Кам'янець-Подільській області в червні 1945 р. через відсутність вагонів мобілізовані робітники (понад 2000 осіб) для підприємств вугільної промисловості Донбасу, дочекавши безрезультатно на станції кілька днів, розійшлися по домівках⁹².

Далеко не всі мобілізовані на відбудовні роботи прибували до місць призначення чи надовго затримувалися там. Про велику плінність кадрів на підприємствах у воєнні і особливо повоєнні роки свідчать архівні документи. Так, у II кварталі 1945 р. з комбінату «Сталінвугілля» звільнилося 8080 осіб (в т.ч. самовільно – 3640)⁹³; у 1946 р. на комбінат «Ворошиловградвугілля» зараховано 28 814 осіб, за цей же час звільнилося 24 704 особи за середньої річної кількості робітників 61 200. На комбінаті «Донбасантрацит» прийнято на роботу 15 891 особу, упродовж 1946 р. звільнилося 10 279 осіб за середньої кількості робітників 29 600⁹⁴. Про численні факти «дезертирства» свідчать дані з металургійних заводів Дніпропетровська за 1946 р.: на заводі ім. Петровського з 9730 робітників самовільно залишили роботу 748, на заводі ім. Леніна з 5037 – 213, на Дніпропетровському заводі металургійного обладнання з 4023 – 362, на Дніпропетровському паровозоремонтному заводі Міністерства чорної металургії з 1874 – 217, в тресті «Дніпроважбуд» з 3532 – 276⁹⁵.

Ситуація продовжувала залишатися критичною і в наступному році: на комбінат «Донбасантрацит» у III кварталі – прибуло 7451 робітників, а звільнились 10 763 (в тому числі самовільно залишили роботу – 2681 особа); на комбінат «Ворошиловградвугілля»: у вересні зараховано на роботу 7397 осіб, звільнились 5217 (в тому числі самовільно – 1810); за першу декаду жовтня надійшло 1905 осіб, звільнилось – 1827 (в тому числі самовільно –

⁹¹ ДАРО, ф. Р-204, оп. 2, спр. 89, арк. 7.

⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 184–185.

⁹³ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 325, арк. 12.

⁹⁴ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 740, арк. 159.

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4428, арк. 288.

346)⁹⁶; протягом 1947 р. на Харківський алюмінієво-бронзовий завод влаштувались 286 робітників, звільнились 314 (в тому числі самовільно – 56)⁹⁷.

Такий великий відсоток «дезертирства» був зумовлений у першу чергу відсутністю соціального пакету: достатнього харчування, наявності одягу, житла, безпечних умов праці, гарантованої оплати праці тощо.

Меншою була плинність кадрів там, де робітники мали можливість не тільки заробити, а й нормально відпочити після роботи. Саме акцент на вирішенні цих проблем намагався в післявоєнний період зробити уряд, щоб зменшити плинність кадрів і домогтися закріплення на підприємствах «постійних робітничих кадрів».

Високим був рівень плинності кадрів і серед випускників шкіл трудових резервів. Ця тенденція спостерігалась упродовж усього досліджуваного періоду. Так, у 1949 р. до Ворошиловградської області з гірничо-промислових шкіл і училищ відрядили 34 629 молодих робітників, з яких звільнилося – 21 153, в тому числі самовільно – 16 232. Серед «дезертирів» 6939 (62 %) молодих робітників мали заробіток до 800 руб. на місяць, а 2766 осіб навіть не стали до роботи. Молодь самовільно залишала підприємства здебільшого через низькі заробітки. У зв'язку з недостатнім рівнем підготовки в школах їм не вдавалося виконати норми виробітку, що впливало на рівень заробітної плати. До того ж, чимало керівників заводів, шахт і будов використовували молодь на чорнових роботах, а не відповідно до їх кваліфікації⁹⁸. Так, по комбінату «Ворошиловградвугілля» станом на 1 січня 1950 р. 4655 молодих робітників працювали не за присвоєними їм кваліфікаціями, що зменшувало їхні заробітки⁹⁹. Випадки порушення законодавства щодо використання молоді не за спеціальністю, зниження розрядів мали місце у будівельно-монтажному тресті «Запоріжалюмінійбуд», управлінні «Південьелектромонтаж», заводі «Первомайський», механічному цеху заводу «Запоріжсталь», управлінні начальника робіт № 113 Міністерства будівництва підприємств машинобудування¹⁰⁰ та інших об'єктах.

Серед інших причин, які, безумовно, впливали на плинність кадрів, можна виокремити наступні:

1. Незадовільний рівень організації праці, що призводило до втрати часу і невиконання норм: керівники багатьох підприємств не забезпечували своєчасно молодих робітників фронтом робіт, матеріалами та інструментами.

2. Відсутність технічного навчання молоді й підвищення їх ділової кваліфікації¹⁰¹.

⁹⁶ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 740, арк. 177.

⁹⁷ Державний архів Харківської області (далі – ДАХАО), ф. Р-5773, оп. 1, спр. 85, арк. 15.

⁹⁸ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 1235, арк. 2.

⁹⁹ Там само, арк. 2, 3.

¹⁰⁰ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-1360, оп. 2, спр. 50, арк. 75–78, 163.

¹⁰¹ Там само, арк. 162.

3. Відсутність нормальних виробничих умов праці¹⁰².

4. Погані житлово-побутові умови.

5. Несвоєчасна виплата зарплати і недостатнє харчування тощо.

Дезертирство з підприємств не могли зупинити навіть покарання, передбачені Указом Президії ВР СРСР «Про відповідальність робітників і службовців підприємств військової промисловості за самовільне залишення підприємств» від 26 грудня 1941 р. Щоб повернути тих хто вже втік, у грудні 1944 р. видано Указ Президії ВР СРСР «Про надання амністії особам, які самовільно залишили підприємства військової промисловості і добровільно повернулися на ці підприємства». На підставі виконання вищезгаданого Указу від грудня 1944 р. у Полтавській області органи НКВС із січня 1945 р. звільнили з місць утримання і направили у розпорядження Наркомату вугілля 609 засуджених і підслідних, заарештованих відповідно до Указу від 26 грудня 1941 р. Органи прокуратури в січні 1945 р. направили на роботу на підприємства оборонної промисловості 210 осіб під підписку і 13 добровільно. Всього після опублікування указу повернулося 944 покараних: з них під підписку 819, за власним бажанням – 125 осіб. Разом із тим станом на 1 лютого 1945 р. ще не було знайдено 1715 трудових дезертирів¹⁰³.

У повоєнні роки держава поступово відмовляється від силових методів. В її політиці почали простежуватися зовсім інші засоби залучення робітничих кадрів до відбудови та ліквідації повальної плінності кадрів і дезертирства. До цього процесу активно підключилися партійні організації, представники яких пропагували розвиток соціалістичного змагання, стахановського руху тощо. Партійні органи ставили перед керівниками підприємств завдання проводити різноманітні заходи із заохочення молодих робітників: використовувати їх на роботах лише за спеціальністю, підтримувати у стажуванні і подальшому навчанні; сімейним, які працювали більше року, надавати окремі кімнати, а також за умови влаштування на постійну основу оплачувати вартість проїзду сім'ї і перевезення багажу; встановити для молодих робітників-випускників РУ і шкіл ФЗН знижені норми виробітку зі збереженням повної зарплати на 4 місяці¹⁰⁴ тощо.

Отже, відбудова підприємств важкої промисловості України починалась відразу зі звільненням території республіки. Найчастіше першими робітниками, які приходили на зруйновані заводи і шахти, були колишні кадрові працівники пенсійного віку.

Поступово у виробництво добровільно включався місцевий ринок робочої сили, основу якого здебільшого становили літні чоловіки, жінки й підлітки. Одночасно розгорталися урядові мобілізаційні плани, які мали на меті підключити до відбудови колгоспників із найближчих сіл та все

¹⁰² ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 1235, арк. 2.

¹⁰³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 113–115.

¹⁰⁴ ДАЗО, ф. Р-1360, оп. 2, спр. 50, арк. 26, 27.

незайняте населення. Оскільки наявної робочої сили бракувало, уряд розпочав централізовану мобілізаційну кампанію з метою залучення у промислове виробництво максимальної кількості трудових ресурсів.

Добровільна і примусова мобілізація охопила всю територію України і набула системного і планомірного характеру. Організовані набори робітників здійснювалися на підставі урядових директив, у яких визначалося: скільки, в яку область, і в яку галузь промисловості потрібно направити людей. Комісії з оргнабору на місцях не завжди мали можливість забезпечити виконання планів, тому нерідко вдавалися до порушень й омани громадян під час агітації.

Для допомоги державним органам у проведенні добровільної мобілізації розгорнули активну пропагандистську діяльність партійні і комсомольські організації. На комсомольців і комуністів покладалося також завдання відігравати провідну роль на виробництві, своїм прикладом показувати необхідність і спроможність працювати навіть у вкрай несприятливих умовах. Особливої актуальності це набувало у зв'язку з поширенням масової плинності кадрів і «дезертирства». Ставлячи за мету викоринити ці явища, уряд намагався закріпити на виробництві «постійні кадри промисловості». Щоправда, в перші відбудовні роки всі дії зводилися переважно до аналізу і констатації причин плинності кадрів, серед яких найбільш типовими вважалися незадовільний рівень організації праці, нехтування навчанням молоді, відсутність нормальних виробничих умов праці і елементарних умов життя, несвоєчасна виплата заробітної плати, недостатнє харчування.

Мобілізація населення проходила здебільшого з великими порушеннями, та цьому не надавалося вирішального значення, оскільки на перше місце ставилося виконання планів з оргнабору робітників.

З огляду на пріоритети, якими керувалася командно-адміністративна система, мобілізація працездатного населення на відбудову об'єктів важкої промисловості принесла свої результати, оскільки забезпечувала зруйновані підприємства робочою силою, що, зрештою, дало можливість виконати план IV п'ятирічки.

Залучення у виробництво демобілізованих, радянських в'язнів та репатрійованих

Із 1945 р. керівництво підприємств важкої промисловості УРСР, як і в цілому всіх галузей господарства, отримало змогу поповнювати штат робітників за рахунок демобілізованих військовослужбовців Червоної армії, які масово поверталися в республіку. Прибуття демобілізованих давало можливість багатьом міністерствам зменшувати набір людей на промислові об'єкти із числа сільських мешканців¹⁰⁵. До 1 грудня 1946 р. в Україні

¹⁰⁵ Промышленность и рабочий класс СССР (1946–1950)... – С. 181.

повернулося понад 1 млн 840 тис. колишніх солдатів та офіцерів¹⁰⁶, а на 1 серпня 1947 р. – 2 185 819 осіб¹⁰⁷.

Демобілізовані по можливості ішли працювати в основному за власним бажанням і на колишні місця роботи, збільшуючи не лише кількісно, а й якісно виробничий потенціал задіяних у відбудові економіки трудових ресурсів. Новоприбулі працівники активно включалися в громадсько-політичне життя країни, ставали передовиками виробництва¹⁰⁸. У пресі неодноразово публікувалися нариси про досягнення і успіхи колишніх воїнів. Серед інших – публікація в «Радянській Україні» (1945 р., № 175): «Демобілізовані на заводах і шахтах».

Частина колишніх офіцерів поповнила ту групу громадян, які отримували направлення на керівну, господарчу, партійну, державну роботу. Так, по Кіровоградському району м. Дніпропетровськ на посади, що входили в номенклатуру РК КП(б)У, станом на 15 грудня 1946 р. було направлено 87 колишніх офіцерів¹⁰⁹. Взагалі ж із загальної кількості працевлаштованих генералів та офіцерів призначення на посади директорів фабрик і заводів отримали 4975 осіб, головних інженерів – 4908, керівників цехів підприємств – 15 651¹¹⁰.

Разом із тим у багатьох населених пунктах існувала маса недоліків у справі своєчасного працевлаштування демобілізованих із Червоної армії. За даними по 22 областях України, станом на грудень 1946 р. не працевлаштованих нараховувалося 37 176, серед них: 9706 – офіцерів і 27 472 – рядових¹¹¹. Особливо складною, судячи зі статистичних даних, виявилася ситуація у Сталінській області. Впродовж 1946 р. відсоток прибулих по демобілізації воїнів не влаштованих на роботу становив від 67,8 % (станом на 1 січня) до 98,4 % (станом на 1 грудня)¹¹².

У результаті перевірок Сталінським обкомом КП(б)У були виявлені такі недоліки, як самоплив (неорганізованість) у працевлаштуванні демобілізованих, відсутність належного обліку. Як наслідок – керівники міських партійних організацій не мали повного уявлення про дійсне становище у цій справі і тому протягом тривалого часу не вживали заходів для влаштування непрацюючих¹¹³.

¹⁰⁶ История Украинской ССР. – Т. 9. – К., 1985. – С. 32; *Литвин В.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.) – К., 2004. – С. 114.

¹⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4891, арк. 172.

¹⁰⁸ Там само, спр. 4428, арк. 83, 95.

¹⁰⁹ Там само, арк. 228.

¹¹⁰ Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. ... – С. 441.

¹¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4891, арк. 2, 3, 11.

¹¹² Там само, спр. 4921, арк. 19.

¹¹³ Там само, арк. 19, 20.

Частими були випадки неухважного ставлення до колишніх воїнів із боку деяких місцевих партійних та радянських організацій і в інших регіонах України. Так, у Кам'янець-Подільській області їх влаштовували на роботу через бюро обліку і розподілу робочої сили, але з грудня 1946 р. після ліквідації згаданих установ працевлаштуванням демобілізованих нікому було займатися. У Чернівецькій області на прохання допомоги у працевлаштуванні колишні офіцери нерідко могли почути у відповідь від партійного керівництва: «Вам можна і не працювати, оскільки Ви отримуєте пенсію»¹¹⁴, або ж: «У нас не біржа праці і ми не зобов'язані всіх влаштовувати на роботу»¹¹⁵.

Інкони офіцерам пропонували роботу не за спеціальністю і на посаду нижчу, ніж вони займали до початку війни: наприклад, технік лейтенант Вілку працював сторожем¹¹⁶. Часто не враховувався також досвід роботи, набутий за час служби в Збройних силах¹¹⁷. Ті, хто не мав цивільних спеціальностей, змушені були влаштовуватися на роботу чорноробами, вантажниками і т.п.¹¹⁸

Нерідко демобілізовані не бажали працювати на низькооплачуваних посадах, де пропонувався оклад, нижчий за отримуваний ними в армії, і намагалися знайти собі інше джерело отримання прибутків (спекуляція), яке у правовому полі СРСР трактувалося як незаконне¹¹⁹.

Таким чином, попри розрекламовану урядом широкомасштабну кампанію зустрічі і працевлаштування демобілізованих службовців з лав Червоної армії, державним і партійним органам на місцях не вдалося досягнути великих показників залучення цієї категорії громадян у промислове виробництво. Систематизувавши архівні дані щодо прибуття і працевлаштування демобілізованих 1947–1948 рр., відстежуємо, що отримали роботу в промисловості в Запорізькій області 19 % колишніх військовослужбовців (на 1.01.47 р.), Сталінській – 47 % (1.01.47 р.), Ворошиловградській – 47 % (15.01.47 р.), Сумській – 11 % (15.04.47 р.), Херсонській – 14 % (1.05.47 р.), Дніпропетровській – 27 % (1.11.47 р.), Миколаївській – 19 % (1.12.47 р.), Ізмаїльській – 6 % (1.12.47 р.), Миколаївській – 19 % (1.01.48 р.), Львівській – 14 % (1.01.48 р.), Харківській – 16 % (1.01.48 р.), м. Харкові – 66 % (1.01.48 р.)¹²⁰.

¹¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4891, арк. 8, 9.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само, спр. 5474, арк. 21.

¹¹⁷ Там само, спр. 4891, арк. 467.

¹¹⁸ Там само, спр. 5181, арк. 55; Там само, спр. 5474, арк. 21.

¹¹⁹ Там само, спр. 4891, арк. 8, 9, 467.

¹²⁰ Там само, спр. 4888, арк. 20, 81; Там само, спр. 4921, арк. 19, 20; Там само, спр. 4891, арк. 69, 128, 129; Там само, спр. 4890, арк. 4, 8, 12; Там само, спр. 5471, арк. 2; Там само, спр. 5474, арк. 31, 32.

Оскільки відбудова потребувала колосальної кількості робочих рук, в УРСР було використано давно апробовану на величезних просторах СРСР практику використання дармової праці в'язнів¹²¹. Так, табірний підрозділ № 8, закріплений за трестом «Південважбуд» (м. Харків), у 1946 р. щоденно на об'єкти виводив до 1000 в'язнів, у січні 1947 р. – 800, березні – 300–350. У зв'язку зі зменшенням чисельності дієздатних в'язнів і нестачею робочих рук керівництво УМВС Харківської області розпорядилося «терміново поповнити табір робочою силою із числа в'язнів за рахунок вилучення останніх з власних промколоній і забезпечити до 15 травня 1947 р. виведення на роботу «Південважбуду» – 1200 осіб»¹²².

Для укомплектування чи доукомплектування робочою силою таборів при промислових підприємствах ув'язнених у стислі терміни збирали з різних в'язниць області, в якій розташовувалось певне підприємство¹²³.

Однак слід зазначити, що на відбудову господарства залучалися не всі в'язні. клопотання секретаря Сталінського обкому КП(б)У Л. Мельникова (1947 р.) про передачу для роботи на будівництві і в промисловості області 2000 в'язнів із числа «касаційних» було відхилено. Згідно з нормативними документами¹²⁴, категорично заборонялося переміщення із в'язниць у табірні підрозділи засуджених, вироки яких ще не вступили в законну силу.

Для отримання тієї чи іншої кількості ув'язнених господарський орган і табір уклали спеціальну угоду, яка затверджувалась МВС. Зокрема, в 1947 р. угоди про надання робочої сили із в'язнів були укладені з трестом «Сталінметалургбуд» на 800 осіб для будівництва заводу ім. Сталіна в м. Сталіно та 500 осіб безпосередньо для роботи на тому ж заводі¹²⁵. Трест «Запоріжбуд» уклав угоду на організацію табору з лімітом 2000 в'язнів¹²⁶.

Проте незрідка МВС УРСР мав великі труднощі при наданні будівельним організаціям повноцінної робочої сили із даної категорії трудових ресурсів¹²⁷. Наприклад, станом на 12 червня 1947 р. в таборах і колоніях МВС УРСР утримувалось 45 % в'язнів, придатних до легкої праці, близько 30 % – інвалідів та осіб, зовсім непридатних до праці.

¹²¹ Згідно з існуючим положенням, розподілення в'язнів по виправно-трудовах таборах і колоніях здійснювалося НКВС (з березня 1946 р. – МВС) СРСР. Працездатний контингент I і II категорії фізичної праці виводився в табори НКВС–МВС СРСР на новобудови, розташовані в окремих місцевостях СРСР. Для використання на місцях залишався здебільшого неповноцінний контингент.

¹²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4723, арк. 27–28.

¹²³ Там само, спр. 4718, арк. 16–17.

¹²⁴ Наказ НКЮ СРСР, НКВС СРСР і Прокурора Союзу від 12 вересня 1945 р. підтвердженого наказом МВС СРСР від 2 грудня 1946 р.

¹²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4718, арк. 88.

¹²⁶ Там само, спр. 4717, арк. 16.

¹²⁷ Там само, спр. 4718, арк. 143–144.

Зіткнувшись із практикою отримання ослаблених людей, нездатних до виконання важких робіт, господарські організації посилили свої вимоги до трудових контингентів і настійливо вимагали заміни в'язнів, обмежено придатних до праці. Наприклад, у таборі для ув'язнених при тресті «Запоріжбуд» у березні 1947 р. склалася ситуація, коли з 793 в'язнів до I–II категорії праці відносилися – 426 осіб, до III-ї і IV-ї категорії – відповідно 181 і 186 осіб. Із них на роботу в лютому виводилося 394 особи. З метою збільшення кількості працездатних МВС СРСР 15 березня 1947 р. наказало начальнику УМВС по Запорізькій області полковнику С. Роговцеву в 5-денний термін вивести з окремих табірних пунктів (далі – ОТП) при «Запоріжбуді» 200 непрацездатних в'язнів до інших колоній області й одночасно поповнити ОТП «Запоріжбуд» працездатним контингентом із в'язниць в кількості 200 осіб¹²⁸.

У більшості випадків фізичний стан в'язнів, які надходили на виробництво, був тяжким. У квітні 1947 р. МВС СРСР на запит про виділення 5000 в'язнів для відбудови підприємств тресту «Запоріжбуд» не зміг відрядити більше 2000 осіб у зв'язку з відсутністю в місцях ув'язнення України контингенту, придатного для використання на тяжких фізичних роботах¹²⁹.

Саме тому накази щодо заміни непрацездатного контингенту не завжди виконувались вчасно. Керуючий трестом «Запоріжжюалюмінійбуд» Є. Щелкунов 28 серпня 1947 р. скаржився міністру внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанту Т. Строкачу: «Не дивлячись на кілька наказів Міністерства внутрішніх справ СРСР і низку наказів ЦК КП(б)У про розвантаження ОТП № 27 при «Запоріжжюалюмінійбуді» від інвалідів і непридатних до фізичної праці для виконання робіт на будівництві, до цього часу дані заходи не виконані і в таборі ОТП № 27 на сьогоднішній день непрацездатних робітників є до 300 осіб. Внаслідок цього непрацездатні займають житлові приміщення і не дають можливості поповнити табір працездатною робочою силою, яка вкрай необхідна будівництву»¹³⁰.

Але навіть працездатних в'язнів використовували неефективно: вони нерідко простоювали внаслідок відсутності будівельних матеріалів. У зв'язку з цим табір змушений був шукати різні роботи в інших господарських органах¹³¹.

Використання «дармової» примусової праці створювало ілюзію її дешевизни. Однак витрати на утримання воєнізованої охорони, адміністрації табору, низькі результати некваліфікованої праці знесилених людей, яких використовували, як правило, на чорнових роботах без врахування спеціальностей, допомоги автоматичних механізмів і матеріальних стимулів у поєднанні, з тотальними порушеннями правил техніки безпеки – все це

¹²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4717, арк. 16.

¹²⁹ Там само, спр. 4718, арк. 61–63.

¹³⁰ Там само, спр. 4667, арк. 46.

¹³¹ Там само, спр. 4723, арк. 27.

призводило до того, що собівартість виготовленої в'язнями продукції була вищою, ніж на підприємствах із вільнонайманими робітниками¹³².

У повоєнному суспільстві УРСР окремим, доволі чисельним, джерелом надходження трудових ресурсів, були колишні радянські громадяни, які після війни отримали статус радянських репатріантів.

При перетині кордону СРСР ці люди проходили обов'язкову реєстрацію на пересильних пунктах, що дозволяло миттєво виявити осіб, необхідних для використання в інтересах держави. Станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах та пунктах тільки 57,8 % репатріантів дозволили повернутися на попереднє місце проживання, 19,1 % – мобілізували в армію, 14,4 % – зарахували до робочих батальйонів Народного комісаріату оборони (далі – НКО), 6–5 % – були на службі в армійських збірно-пересильних пунктах^{*133}.

В обов'язковому порядку на відбудову об'єктів важкої промисловості відправляли колишніх радянських військовополонених не демобілізаційного віку та цивільних репатріантів призовного віку (враховуючи всіх, хто не служив включно з 1941 р.), з яких формували робочі батальйони НКО.

За самостійне залишення місця праці їм загрожувало ув'язнення в таборах ГУЛАГу терміном від 5 до 8 років (у травні 1948 р. ця міра покарання була знижена – від 2 до 4 місяців).

Працевлаштування репатріантів відбувалося наступним чином: великі партії людей направляли в розпорядження підприємств. Кожного ставили на оперативний облік за місцем роботи. Згідно з постановою ДКО від 18 серпня 1945 р. у вугільну, металургійну промисловість і на будови України в складі робочих батальйонів було направлено близько 200 тис. репатрійованих з числа колишніх військовослужбовців та осіб призовного віку¹³⁴.

Відповідно до вищезгаданої постанови для роботи в промисловості в Сталінську область в складі 104 батальйонів прибуло 86 556 осіб. Із них в постійні кадри промисловості передано 81 746 осіб: у вугільну промисловість – 62 807, металургійну – 10 945, будівельних матеріалів – 2182, хімічну – 2542, в електропромисловість – 726, на інші роботи – 2544 особи¹³⁵.

Зараховані до складу робочого батальйону, вони втратили можливість вільного вибору місця проживання, довільного освоєння професії тощо.

¹³² *Евсеева Е.Н.* СССР в 1945–1953 гг.: Экономика, власть и общество // Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2002_1/21.shtml

* Дані по СРСР.

¹³³ *Пастушенко Т.* Репатріант та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 50-х рр.)*: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко: У 3 ч. – Ч. 1, 2. – К., 2010 – С. 257; *Полян П.* Жертвы двух диктатур... – С. 529.

¹³⁴ ДАДОО, ф. П-326, оп. 4, спр. 333, арк. 8.

¹³⁵ Там само, арк. 13.

Решту цивільних репатріантів, які не підлягали миттєвій мобілізації в робочі батальйони, в міру можливостей також залучали до відбудови господарства. Одні отримували призначення на підприємство безпосередньо на пересильному пункті і не мали можливості заїхати додому, інші, навпаки поверталися додому і відразу влаштовувалися на роботу на підприємства, де працювали до війни. Дехто, здебільшого мешканці сільської місцевості, потрапляв на промислове виробництво в результаті організованих наборів, які щорічно проводилися урядом.

На відміну від репатрійованих, прикріплених до робочих батальйонів, цивільні репатріанти мали дещо більше можливостей швидше адаптуватися на виробництві. Оскільки найчастіше про їх перебування за межами території СРСР оточення навіть не здогадувалось¹³⁶, хоча відповідні відомості обов'язково містилися на сторінках анкет.

Юридичне оформлення репатріантів на виробництві планувалося здійснювати таким чином, щоб прикріпити людей до визначеного місця роботи на тривалий час – відбувалася так звана «передача в постійні кадри промисловості».

Проте при перевірках часто виявлялось, що керівники заводів не завжди приділяли належну увагу юридичному закріпленню репатрійованих громадян за підприємствами з метою формування з них майбутнього кадрового потенціалу. Наприклад, на шахтах тресту «Сталінвугілля» за наявності 1892 репатрійованих трудові угоди було укладено лише з 85 особами; з 962 працюючих у тресті «Зуєвантрацит» трудові угоди підписали тільки 70; на Макіївському металургійному заводі ім. Кірова всі 1037 осіб не мали угод; на підприємствах тресту «Радянськвугілля» працював 4531 репатрійований, а угоди укладено лише зі 164¹³⁷.

Робітники-репатріанти на підприємствах і шахтах працювали за відсутності трудових книжок, без прописки, вони навіть не могли повноцінно використати надану їм відпустку через відсутність паспортів¹³⁸.

За свідченням очевидців, які працювали у складі робочих батальйонів, тільки на початку 50-х рр. їм вдалося легально повернутися додому¹³⁹.

Працю репатріантів використовували на різних видах робіт. Так, у шахтах, де чисельність репатрійованих становила від 25 до 40 % від загальної кількості робітників, вони були задіяні безпосередньо на видобутку вугілля. У металургійній, коксохімічній та інших галузях представники цієї

¹³⁶ Пастушенко Т. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 122.

¹³⁷ ДАДюО, ф. П-326, оп. 4, спр. 333, арк. 16.

¹³⁸ Там само, арк. 24.

¹³⁹ Пастушенко Т. Репатріант та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства... – С. 257.

категорії працювали слюсарями, токарями, вальцювальниками, ливарниками тощо. Більшість із них здобували спеціальність уже на підприємстві: наприклад, на металургійному заводі ім. Сталіна (м. Сталіно) з 1945 осіб освоїли дефіцитні спеціальності 795; на металургійному заводі ім. Кірова (м. Макіївка) з 1037 осіб – 806¹⁴⁰.

Частими були випадки нераціонального використання робочої сили репатрійованих: відсутність постійного місця роботи, неналежний рівень організації праці. Як результат, більшість працівників основних професій не виконували норм виробітку. Наприклад, на шахті ім. Кисельова тресту «Чистяковантрацит» у березні 1946 р. з усіх 90 наваловідбійників-репатріантів норму виконували лише 25; з 50 прибиральників породи – лише 15¹⁴¹. Зареєстровано випадки обрахування робітників, неправильних записів виробітку, приписування робіт іншим (шахта № 7 трест «Сталінвугілля», шахта № 13-біс трест «Радянськвугілля»)¹⁴² тощо.

Майже всі репатрійовані будівельного тресту Міністерства державної безпеки (далі – МДБ) м. Києва за перевіркою, здійсненою у грудні 1946 р., працювали не за спеціальністю, переважно як чорнороби, хворі не отримували належної медичної допомоги. Таких робітничих команд, виявлених співробітниками відділу репатріації в столиці в 1946 р., було три. Загальна кількість утримуваних тут сягала 800 осіб: на ремзаводі № 1, у двох будтрестах МДБ та МВС. Всі репатріанти не мали прописки, отже, фактично були безправними «кріпаками»¹⁴³.

Отже, формування трудових ресурсів важкої промисловості у повоєнній Україні відбувалося за рахунок залучення до відбудови якнайширших верств населення, в тому числі демобілізованих із лав Червоної армії, репатрійованих громадян СРСР, в'язнів.

Колишні військовослужбовці поповнювали штати підприємств не тільки різноробочими, а й керівними кадрами, вносили дисциплінованість у робочий процес, мали більше можливостей у реалізації і кар'єрному зростанні. На відміну від демобілізованих репатріанти, яких зараховували до складу робочих батальйонів, не мали вільного вибору місця проживання, виду трудової діяльності, довільного освоєння професії тощо. Цивільні репатріанти, яких за будь-якої нагоди також залучали до відбудовних робіт на відміну від репатрійованих, прикріплених до робочих батальйонів, мали дещо більше можливостей швидше адаптуватися на виробництві. У найгіршому становищі знаходились в'язні (здебільшого перебували у тяжкому фізичному стані), оскільки вони були позбавлені будь-яких прав.

¹⁴⁰ ДАДоО, ф. П-326, оп. 4, спр. 333, арк. 15.

¹⁴¹ Там само, арк. 17.

¹⁴² Там само, арк. 19.

¹⁴³ *Пастушенко Т.* Репатріація українських «Остарбайтерів» на батьківщину... – С. 132.

Вдаючись до централізованого перерозподілу робочої сили, керівництво держави в першу чергу вирішувало проблему дефіциту робочих рук, а такі питання, як якісне використання праці людей, надання належного матеріального забезпечення і дотримання довоєнних соціальних гарантій здійснювалися у мінімальних обсягах, або ж відкладалися на майбутнє.

Основні форми використання іноземних військовополонених, мобілізованих та інтернованих іноземних громадян

Після перемоги під Сталінградом, а також успішних наступальних дій Червоної армії, радянський уряд отримав у своє розпорядження значну кількість військовополонених, що дало можливість використовувати їх як робочу силу. На території України працю військовополонених почали застосовувати в міру звільнення її східних областей – з 1943 р. Якнайшвидша відбудова і введення в дію підприємств цього регіону мали сприяти закінченню війни і зміцненню обороноздатності країни.

Спираючись на дослідження про військовополонених¹⁴⁴, можна констатувати, що працю цього контингенту в Україні використовували аж до 1954 р. Причому впродовж 1943–1954 рр. кількість таборів військовополонених у різних областях України була неоднаковою. Найбільше їх зафіксовано у 1945 р. – 37; з 1949 до 1951 р. кількість таборів зменшилася з 17 до 3, упродовж 1952–1954 рр. діяли всього два табори.

Використовували полонених в основному на промислових об'єктах, введенню в дію яких приділяли першочергове значення: на підприємствах наркоматів вугілля, чорної металургії, машинобудування, боєприпасів, будівництва, хімічної і енергетичної промисловостей, авіаційної тощо.

Уже на початок листопада 1944 р. в таборах, що обслуговували підприємства комбінатів «Сталінвугілля», «Ворошиловградвугілля» та «Донбасшахтбуд», перебувало понад 55 тис. військовополонених. Серед них абсолютну більшість становили німці¹⁴⁵. На шахтах тільки одного вугільного комбінату «Ворошиловградвугілля» станом на 1 грудня 1944 р. утримувалося 27 550 бранців¹⁴⁶. У 1945 р. згадана категорія трудових ресурсів продовжувала поповнювати підприємства країни. На 10 квітня 1945 р. на території України розміщувались 24 табори і 37 шпиталів для військовополонених із загальною чисельністю 175 054 осіб, до травня планували завезти ще 98 300 осіб¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Дет. див.: *Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – С. 206–353.

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 80, арк. 8; *Потильчак О.В.* Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – Вип. 7: В 2 ч. – К., 2003. – Ч. 2. – С. 185.

¹⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 982, арк. 7.

¹⁴⁷ Там само, спр. 1830, арк. 29–33.

На підставі рішення ДКО № 8921сс від 4 червня 1945 р. по території УРСР військовополонених планувалось розподілити наступним чином: у Сталінській області – 171 700 осіб, Ворошиловградській – 84 450, Харківській – 44 050, Дніпропетровській – 35 100, Запорізькій – 35 000, Київській – 34 550, Миколаївській – 31 000, Полтавській – 13 510, Сумській – 12 260, Одеській – 8000, Вінницькій – 2700, Ровенській – 4650, Дрогобицькій – 3000, загалом 494 520 осіб¹⁴⁸. У травні 1947 р. в республіці нараховувалося 221 689 бранців¹⁴⁹ (чисельність військовополонених зменшилася у зв'язку з репатріацією на батьківщину фізично непридатних для використання осіб); причому найбільша їх кількість була розміщена у промислових районах – Київській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській, Одеській, Сталінській областях¹⁵⁰.

Робочу силу з військовополонених виділяли на об'єкти тільки за рішенням ДКО і РНК СРСР і за вказівкою НКВС–МВС СРСР. Причому НКВС–УНКВС заборонялося на свій розсуд переміщувати військовополонених без відома НКВС–МВС СРСР у межах республіки. Винятки стосувалися тільки тих залишків контингенту, які лишалися не задіяними у виробництві після повного виконання рішень і вказівок керівних органів. Основні функції НКВС–УНКВС щодо військовополонених полягали у проведенні переговорів із господарчими органами про трудове використання військовополонених та розгляді і затвердженні локальних угод, які укладалися таборами з господарськими органами на основі генеральних угод між ГУПВІ НКВС–МВС СРСР та відповідним наркоматом¹⁵¹.

Утримання військовополонених регулювалося низкою директивних документів. Згідно з ними табори військовополонених розташовувались у 5-кілометровій зоні від об'єктів, на яких використовувалася праця контингенту, в інших випадках адміністрація підприємств зобов'язана була надавати транспорт для їх перевезення¹⁵².

Із прибуттям до того чи іншого табору полонені мали проходити 21-денний карантин і санітарну обробку, під час яких лікарсько-трудова комісія встановлювала групу працездатності кожного й визначала відповідний їй характер роботи та норму виробітку. Одночасно обліковувались усі бранці за спеціальностями. Такі дії табірної адміністрації мали забезпечити ефективну організацію праці військовополонених.

¹⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 35–48; *Сергійчук В.* Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. – К., 2001. – С. 92–98.

¹⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4718, арк. 89; Там само, спр. 4587, арк. 155.

¹⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4587, арк. 160–163; *Сергійчук В.* Названа праця. – С. 158–160.

¹⁵¹ Русский архив... – С. 154, 155, 331.

¹⁵² Російський держаний воєнний архів (*далі* – РГВА), ф. 14 п, оп. 14, спр. 28, арк. 120; Русский архив... – С. 252, 253, 259, 262.

Адміністрація табору відповідала за максимально продуктивне використання контингенту і забезпечення відшкодування державі витрат на їх утримання. Згідно з «Положенням про трудове використання військовополонених» (29 вересня 1945 р.), бранці мали залучатися на виробництво нарівні з вільнонайнятими робітниками¹⁵³.

У дійсності задекларовані у директивних документах вимоги й норми були дуже далекими від реальної практики, укладені угоди не завжди виконувались. Досить часто полонені змушені були долати довгий шлях перед тим, як потрапити до місця роботи.

Невисокою була і продуктивність праці. Ось лише кілька прикладів. У листопаді 1944 р. норми виробітку військовополонених на підприємствах комбінату «Донбасшахтбуд» виконувалися лише на 86 %, на шахтах комбінатів «Сталінвугілля» та «Ворошиловградвугілля» – в середньому на 60 %¹⁵⁴. А у 1945 р. перевірка використання праці військовополонених, здійснена Наркоматом вугілля і НКВС СРСР, виявила, що на підземних роботах встановлені норми виробітку виконувалися в середньому на 32–37 %. З метою покращення ситуації комісія висунула вимогу виявити до 1 березня 1945 р. весь наявний працездатний контингент військовополонених і забезпечити щоденний вихід на роботу на підприємства Наркомату вугілля не менше 80 % трудового фонду; перевести на підземні роботи додатково не менше 60 % осіб із числа працюючих на поверхні; встановити суворі вимоги безвідмовного виконання підрозділами військовополонених і кожним особисто виробничих завдань, не залишати не покараним жодного випадку порушення дисципліни; направляти на роботи у вугільну промисловість лише працездатних військовополонених 1-ї і 2-ї категорії¹⁵⁵.

Серед основних причин недостатньої ефективності використання праці військовополонених, на що вказують численні таємні документи партійних і державних органів, були: відсутність належної системи організації трудового використання військовополонених, зокрема, у розстановці їх на робочих місцях, встановленні твердих завдань і забезпеченні обов'язкового їх виконання¹⁵⁶. Такий стан речей мав місце у 1944 р. на більшості шахт і підприємств Наркомату вугілля і на інших промислових об'єктах. Скажімо, у Глухівському табірному відділенні станом на січень 1945 р. виробничі завдання до бригад взагалі не доводили, облік виконаної роботи щоденно не

¹⁵³ Русский архив... – С. 250, 251.

¹⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 619, арк. 8; *Потильчак О.* Використання німецьких військовополонених... – С. 186.

¹⁵⁵ Русский архив... – С. 153, 154.

¹⁵⁶ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України), ф. 45, оп. 1, спр. 135, арк. 1–2 (Копію документу надала *Т.В. Вронська*); Русский архив... – С. 153.

вели¹⁵⁷. На підприємствах часто не вистачало інженерно-технічного персоналу (далі – ІТП). Так, на Ладанському заводі протипожежного устаткування будівельно-монтажного тресту «Мінометбуду» у грудні 1944 р. на 600–700 військовополонених припадало 4–5 інженерно-технічних працівників, в особливому будівельно-монтажному управлінні (ОБМУ)-313 на 120 бранців – 4 ІТП¹⁵⁸. Крім того, бригади військовополонених не забезпечувались достатньою кількістю робочого інструменту, повільно впроваджувалась механізація і конвеєрний спосіб робіт¹⁵⁹.

Нерідко причиною низької ефективності праці цієї категорії робітників було незадовільне виконання своїх функцій адміністративним персоналом: керівники господарчих організацій формально контролювали роботу бранців, а начальники таборів не завжди своєчасно реагували на недисциплінованість і низьку продуктивність. У результаті, як зазначається в постанові ЦК КП(б)У і РНК УРСР про використання військовополонених від 13 листопада 1944 р., «профашистські елементи з військовополонених усе це використовують з метою саботажу, ведення підривної роботи і дезорганізації виробництва, військовополонені працюють без повного навантаження, повільно і неповоротко, що в свою чергу викликає нарікання з боку місцевого населення, яке розглядає ці факти як ліберальне ставлення до військовополонених»¹⁶⁰.

Низький рівень виробітку зумовлювався також незадовільним ставленням полонених до своїх обов'язків. Так, директор Лисичанського азотно-тукового комбінату сповіщав органи НКВС про систематичне виведення з ладу матеріальних цінностей та трофейного устаткування, навмисне псування цінного обладнання¹⁶¹. Великий відсоток німців умисно саботував роботу і «своєю пронацистською агітацією» впливав на роботу більш сумлінної і дієздатної маси¹⁶².

Поширеним явищем на підприємствах, де працювали військовополонені, був неправильний облік, а часто і пряма фальсифікація в бік заниження обсягу виконаної ними роботи. Наприклад, перевірка, проведена восени 1944 р. на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля», виявила численні факти, коли вільнонаймані цивільні працівники приписували до свого виробітку частину норми, виконаної бранцями. Як наслідок, за невиконання норми останніх позбавляли гарячої їжі під час сніданку та обіду. І без того ослаблені в'язні працювали ще гірше¹⁶³.

¹⁵⁷ ДАЗО, ф. Р-2493, оп. 1, спр. 4, арк. 3; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 283–285.

¹⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 12.

¹⁵⁹ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 12, 283–285; Там само, ф. 1, оп. 16, спр. 27, арк. 243, 244.

¹⁶⁰ *Сергійчук В.* Названа праця. – С. 55, 56, 61.

¹⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 12.

¹⁶² Там само, спр. 980, арк. 2.

¹⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 982, арк. 12; *Потильчак О.* Використання німецьких військовополонених... – С. 186–187.

Для підвищення продуктивності праці держава намагалася ввести комплексні заходи – методи покарання і заохочення. Для тих, хто гарно працював, виконував і перевиконував норми виробітку передбачалися збільшення розміру грошової винагороди (залежала від процента перевиконання норм), створення кращих умов розміщення і видачі в першу чергу одягу, взуття, постелі, додаткового харчування і хліба. Натомість військовополоненим, які не виконували виробничі завдання, загрожувала понаднормова 2-годинна праця, або ж, у випадках постійного фіксування низьких результатів, – арешт з утриманням на гауптвахті (наказ НКВС СРСР від 15 червня 1945 р. за № 00698)¹⁶⁴ тощо.

Із 1945 р. трудові ресурси республіки поповнилися робочою силою за рахунок мобілізованих та інтернованих цивільних громадян із країн Центральної та Південної Європи (здебільшого етнічні німці), яких завезли в Україну в кількості 92 714 осіб. Розподіляли їх по областях таким чином: в Сталінську – 69 410 осіб, Ворошиловградську – 36 914, Дніпропетровську – 29 194, Харківську – 5500, Одеську – 2000, Запорізьку – 3975¹⁶⁵. Значний відсоток цього контингенту становили жінки. Так, з 19 792 інтернованих, які протягом 21 січня – 19 лютого 1945 р. прибули у трести комбінату «Ворошиловградвугілля», нараховували 8806 жінок¹⁶⁶.

Згадану категорію осіб уряд активно використовував у відбудовних роботах. У 1945 р. М. Хрущов прохав Й. Сталіна надати додатково 550 тис. мобілізованих німців, оскільки передбачені згідно з постановою ДКО (від 29 грудня 1944 р.) 113 тис. не могли задовольнити потреб у робочій силі, необхідній для виконання народногосподарського плану на 1945 р.¹⁶⁷

У наступні роки інтерновані продовжували поповнювати ряди задіяних у відбудові важкої промисловості України. Загалом до початку січня 1946 р. близько $\frac{3}{4}$ загальної кількості інтернованих в СРСР іноземних громадян були спрямовані в Донбас і суміжні (металургійні) області Південної України. Зокрема, у Сталінську область надійшло 63 окремі робочі батальйони (далі – ОРБ) чисельністю 49 452 особи, з яких 55,8 % становили чоловіки; Ворошиловградську – 30 ОРБ (26 015 осіб, 64,6 % – чоловіки); Дніпропетровську – 27 (18 556 осіб, 61,2 % – чоловіки); Харківську – 4 (2409 осіб, 69,6 % – чоловіки); Запорізьку – 2 (1608 осіб, 77,1 % – чоловіки)¹⁶⁸.

Інтернованих також розподіляли централізовано. На місцях реалізація урядових рішень про трудове використання інтернованих та мобілізованих покладалася на виконкоми Рад та відповідні партійні комітети в областях,

¹⁶⁴ Русский архив... – С. 198–199.

¹⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 29–33.

¹⁶⁶ Там само, арк. 12.

¹⁶⁷ Там само, арк. 15, 16.

¹⁶⁸ Полян П. Не по своей воле... – С. 218.

районах, містах УРСР. Проте нерідко розпорядження і рішення уряду порушувалися через відсутність можливості забезпечення робочого контингенту житлом на підприємствах, куди їх направляли. Для прикладу, на початку 1945 р. планувалось направити 9000 осіб на будівельні об'єкти і промислові підприємства міст Дніпропетровська, Кривого Рогу, Новомосковська. Однак вони виявились не готовими прийняти таку чисельність нових робітників, до 1 березня 1945 р. вдалося розмістити тільки 700 осіб¹⁶⁹. Серед інших, в цей же час виявились не готовими до прийому інтернованих також підприємства Миколаєва¹⁷⁰.

По прибутті до місця призначення інтернованих зводили в робочі батальйони чисельністю від 750 до 1200 осіб, які склалися з трьох-п'яти рот. Очолював роти офіцерський склад НКО¹⁷¹.

Після того, як інтернованих направляли на відновлювальні будівельні роботи, на шахти, основні цехи чи на підсобні підприємства відповідних наркоматів, вони фактично виводилися з під контролю ГУПВІ НКВС–МВС СРСР і потрапляли в гірші умови порівняно з військовополоненими, оскільки згадані відомства розглядали їх як «залишкову» робочу силу і фактично не піклувалися про побут і підтримку їх фізичного стану¹⁷².

У 1945 р. на підприємствах, шахтах і будовах Ворошиловградської області нараховувалось 33 тис. інтернованих і мобілізованих осіб, більшість яких працювала дуже погано, виконуючи встановлені норми виробітку на 40–60 %. Разом із тим працювати понаднормово їх не примушували і не вимагали, щоб і бригада в цілому, і кожен окремо виконував встановлене завдання за 8 год. Керівники господарських організацій змирилися з такою ситуацією і виконання виробничих планів домагалися шляхом збільшення чисельності робітників. У Кадіївському районі на шахті № 3 «Нова Голубівка» (1945 р.) на 60 т добового видобутку передбачалося 10 наваловідбійників, а в дійсності працювало 32 (інтерновані), які давали «на гора» лише 40 т вугілля; для відкочування вагонів замість 3 поставлено 8 осіб. Така організація праці інтернованих спостерігалася майже скрізь: роботу, яку за нормами повинні виконувати 2 робітники, – виконували 5–6¹⁷³.

При використанні праці мобілізованих та інтернованих доводилося стикатися з тими ж проблемами, що й у ситуації з військовополоненими. Зокрема, у довідці про результати перевірки використання мобілізованих німців у Макіївському районі Сталінської області від 23 липня 1945 р. йшлося про низький рівень організації праці; неправильне розміщення на ділянках роботи (на підземних роботах працювало всього 21,5 %); відсутність

¹⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 88–89.

¹⁷⁰ ДАМО, ф. П-7, оп. 1, спр. 139, арк. 1–11.

¹⁷¹ РГАЭ, ф. 8875, оп. 1, спр. 3510, арк. 7; *Полян П.* Не по своей воле... – С. 221.

¹⁷² *Полян П.* Не по своей воле... – С. 221.

¹⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1830, арк. 73–74.

жорсткого режиму в зонах; порушення правил переміщення контингенту з роботи і на роботу; спілкування мобілізованих та інтернованих із населенням, відвідування ними базарів, селищ і квартир робітників; необлаштованість табірних і житлових приміщень; низький рівень дисципліни серед вахтових¹⁷⁴.

Безпосередньо у виробничому процесі також фіксувалось багато порушень. Траплялися обрахування, робота без нарядів, часті переведення впродовж дня з однієї ділянки робіт на іншу; простої через відсутність матеріалів та інструментів, і навіть використання праці інтернованих в особистих цілях¹⁷⁵. Так, на шахті «Гігант» шахтоуправління ім. Дзержинського (1946 р.) відсутні дані про фіксовані наряди виконання роботи інтернованими за 350 людино-днів.

На Дніпродзержинському коксо-хімічному заводі ім. Орджонікідзе група з 20 інтернованих працювала без норм та обліку роботи впродовж місяця. У коксовому цеху цього ж заводу 52 інтернованих також працювали без нарядів, про норми виробітку не знали не лише інтерновані, й прикріплений бригадир і заступник начальника цеху¹⁷⁶.

У деяких батальйонах процент виходу інтернованих на роботу завищувався. Він визначався не по відношенню облікового складу і календарного плану, а до наявного складу тільки придатних до праці, виключаючи хворих, звільнених і тимчасово непрацездатних.

Проте не лише в 1944–1945 рр., а й у наступні роки влада так і не змогла домогтися відчутної ефективності від використання іноземних військовополонених та інтернованих у промисловості СРСР і України, а головний тягар відбудови галузі звично лягав на плечі змученого війною народу. Часто це зумовлювалося тим, що в табори, які обслуговували підприємства важкої промисловості, зокрема, вугільної, направлялися трудові ресурси, непридатні до важких фізичних робіт. Так, у 1947 р. до табору № 242, дислокованого у Сталінській області, прибув контингент ослаблених і хворих військовополонених із табору № 299 у Сімферополі. З 966 осіб виявилось фізично ослаблених – 155, хворих на дистрофію – 138, хворих з іншими діагнозами – 2¹⁷⁷.

Інтенсивне залучення військовополонених та інтернованих у промисловість Української РСР, незважаючи на недостатню ефективність із погляду реальних економічних показників, все ж дозволило режиму використати цей потенційно значний ресурс дешевих робочих рук і поповнити поріділий резервуар власних трудових ресурсів. Це, своєю чергою, дало

¹⁷⁴ ДАДюО, ф. П-326, оп. 2, спр. 697, арк. 30.

¹⁷⁵ РГАЭ, ф. 8875, оп. 1, спр. 3510, арк. 20.

¹⁷⁶ Там само, арк. 19, 20.

¹⁷⁷ *Потильчак О.* Використання німецьких військовополонених... – С. 188; *Русский архив...* – С. 433.

змогу впродовж 1944–1950 рр. здійснити на території України низку важливих стратегічних військово-економічних програм.

Військовополонені та інтерновані працювали загалом у подібних умовах праці, що й радянські громадяни. Робочий день для полонених 1-ї та 2-ї груп тривав 8 годин, проте обумовлювалося, якщо на підприємствах тимчасово використовується 9- або 10-годинний робочий день, в цих випадках вони працюють, як і решта робітників. Для 3-ї групи встановлювалась тривалість робочого дня у 4–6 годин на легких фізичних роботах¹⁷⁸, 4-та група або взагалі не залучалася до роботи, або виконувала спеціальні роботи, які були під силу інвалідам.

Трудовий контингент мав бути одягнений по сезону, забезпечений в обідню перерву гарячою їжею тощо. Проте, оскільки практично розміщення й постачання залежало від підприємств, до яких вони були прикріплені, встановлені правила часто порушувалися: не забезпечувалися доставка на місце роботи, нормальне харчування, обігрівання, на 2–3 години подовжувався робочий день, неправильно проводилися грошові розрахунки, не враховувалися групи працездатності тощо¹⁷⁹.

У зв'язку з тим, вищеназвані категорії трудових ресурсів використовували здебільшого на роботах із важкими умовами праці, були частими випадки виробничого травматизму. Так, на Макіївському металургійному заводі ім. С. Кірова у батальйоні інтернованих 50 % захворювань були зумовлені виробничим травматизмом¹⁸⁰.

Серед усіх таборів СРСР найбільша кількість травматичних випадків за I квартал 1946 р. зареєстрована в таборах УМВС Ворошиловградської області – 7534 випадки (30 летальних), Сталінської області – 3790 (10 летальних). Причини високого рівня травматизму зумовлювалися незадовільним станом техніки безпеки, пасивністю господарчих органів у справі попередження нещасних випадків на виробництві тощо.

Для виправлення становища планувалося: запровадити повний облік нещасних випадків на виробництві; усі важкі травми і летальні розглядати як надзвичайну ситуацію і розслідувати її для притягнення винних до відповідальності; доповідати в ГУПВІ МВС СРСР про кожен летальний травматичний випадок; організувати регулярну перевірку виконання господарчими органами договірних зобов'язань із техніки безпеки. Безпосередньо на виробництві основні заходи з техніки безпеки передбачали: систематичне проведення інструктажу з техніки безпеки; вивішування на видних місцях застережних знаків і правил поведінки на роботах мовою працюючих

¹⁷⁸ Русский архив... – С. 252, 263.

¹⁷⁹ РГАЭ, ф. 8875, оп. 1, спр. 3510, арк. 19, 20; *Буцько О.В.* Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 124.

¹⁸⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДНО), ф. Р-2160, оп. 4, спр. 315/18, арк. 91.

військовополонених; заборона допуску на небезпечні роботи полонених, які не пройшли відповідного інструктажу чи курсу навчання з техніки безпеки¹⁸¹.

Однак і в наступному році ситуація не покращилася. У 1947 р. в наказі міністра внутрішніх справ СРСР наголошувалося, що розслідування тяжких травм проводилося формально, замість того, щоб ретельно розібратися, встановити дійсні причини травми і ліквідувати їх, знайти винуватців і покарати, найчастіше у висновках за результатами розслідувань винними зазначають самих постраждалих¹⁸².

На низькому рівні перебувало забезпечення військовополонених та інтернованих спецодягом та спецвзуттям. Наведемо окремі приклади. У 1945 р. на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ) з 3372 інтернованих спецодяг отримали приблизно 5 % (натільної білизни отримано і роздано тільки 900 пар), решта працівників мали зношений одяг і збите взуття або ж не мали його зовсім, оскільки із січня до літа працювали у своєму одязі, який зносився. Спецодяг їм не видавався через його відсутність¹⁸³. Постачання для військовополонених на тому ж заводі було незадовільним. Начальник управління табору № 315 НКВС СРСР дорікав директору про невиконання § 6 угоди в частині забезпечення контингенту військовополонених спецодягом і спецвзуттям¹⁸⁴.

Подібна ситуація складалася на багатьох промислових об'єктах, де працювали військовополонені та інтерновані. Відсутність належного забезпечення одягом і взуттям, своєю чергою, зменшувала ефективність від використання праці цих трудових ресурсів. Наприклад, в шахтоуправлінні тресту «Кривбасруда» станом на 1 січня 1946 р. невихід на роботу ОРБ інтернованих через відсутність одягу і взуття становив 10,5 %¹⁸⁵.

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що працю іноземних військовополонених, мобілізованих та інтернованих використовували в першу чергу на промислових об'єктах, відбудову яких уряд вважав пріоритетною. Залучивши до праці цей контингент, уряд отримав у своє розпорядження величезний потенціал трудових ресурсів, який в разі потреби, з метою вирішення першочергових стратегічних завдань міг переводити з одного підприємства на інше.

Між підприємствами табори і робітничі батальйони військовополонених, мобілізованих та інтернованих розподілялися централізовано, на підставі рішень ДКО і РНК СРСР, за вказівкою НКВС-МВС СРСР. Потрапляючи безпосередньо на місця роботи, мобілізовані й інтерновані незрідка опинялися в гіршому становищі порівняно з військовополоненими, оскільки,

¹⁸¹ Русский архив... – С. 316–317.

¹⁸² Там само. – С. 389.

¹⁸³ ДАДнО, ф. Р-2160, оп. 4, спр. 315/18, арк. 36, 72.

¹⁸⁴ Там само, арк. 100.

¹⁸⁵ РГАЭ, ф. 8875, оп. 1, спр. 3609, арк. 35–36.

Розділ II. «Все для відбудови» – головний зміст радянської дійсності

на відміну від останніх, вони фактично виводилися з-під контролю ГУПВІ МВС СРСР.

Попри сподівання уряду на ефективне використання «дармової» робочої сили, продуктивність праці згаданих категорій трудових ресурсів впродовж усього їх періоду перебування в Україні була невисокою. Серед основних причин цього можна назвати відсутність належної організації процесу використання, невиконання своїх функцій адміністративним персоналом, незадовільне ставлення військовополонених, мобілізованих та інтернованих осіб до своїх обов'язків, незадовільне харчування.

3. Виробничий процес: проблеми і здобутки

Підготовка кваліфікованих робочих кадрів та місце молоді в загальній системі формування місцевих кадрів промисловості

Під час відбудовних і відновлювальних робіт швидкого вирішення потребувала проблема підготовки кваліфікованих кадрів. Якщо на перших порах для чорнових робіт (розчищення завалів, прибирання території тощо) вистачало зусиль некваліфікованих робітників, то з моменту запуску виробництва проявилася потреба у кваліфікованих кадрах¹⁸⁶.

На початку відбудови, у щойно звільнених від окупації областях, ситуація з кваліфікованою робочою силою ускладнювалася через поширену практику переміщення спеціалістів з одного місця роботи на інше. Наприклад, в листопаді 1943 р. без врахування потреб підприємства переведено 100 осіб (працівників гостродефіцитних спеціальностей) з Краматорського заводу важких верстатів на Ново-Краматорський завод ім. Сталіна¹⁸⁷. У 1944 р. завод «Запоріжсталь» у черговий раз відправив фахівців у кількості 650 осіб на Челябінський металургійний завод¹⁸⁸.

Для покращення ситуації щодо забезпечення підприємств спеціалістами розпочали процес повернення колишніх працівників. Щоправда, не тільки за рахунок евакуйованого робітничого контингенту, а й шляхом переміщення колишніх кадрів із підприємств, які паралельно вводилися в дію у щойно звільнених районах України¹⁸⁹.

Зіткнувшись із труднощами у поверненні робітників із тилкових районів, уряд змінив стратегію поповнення трудового ресурсу спеціалістами. Широкої практики набула система направлень на роботу фахівців із різних підприємств СРСР. Наприклад, у введенні в дію Лисичанської ГЕС брали участь 20 майстрів із Москви (1943 р.)¹⁹⁰, у відбудові Криворізького басейну майже 2000 кваліфікованих шахтарів і спеціалістів Уралу (1944 р.)¹⁹¹. У Донбас із Пермської області прибули 150 електриків, столярів, токаря; з Горьківської (нині – Нижньогородська) області – 1200 учнів ремісничих училищ разом із майстрами, обладнанням та інструментами (1943 р.)¹⁹².

¹⁸⁶ История рабочих Донбасса: В 2-х т. – Т. 2.: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – К., 1981. – С. 91.

¹⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 142.

¹⁸⁸ Там само, спр. 1067, арк. 9.

¹⁸⁹ Постанова ДКО «Про відбудову Харківського турбогенераторного заводу ім. С.М. Кірова» (21.12.1043 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 612, арк. 50.

¹⁹⁰ Буцко Н.О. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. – К., 1962. – С. 56.

¹⁹¹ Там же. – С. 65.

¹⁹² Там же. – С. 54, 57.

Загалом в 1943 р. в Донбас та інші райони України відрядили 200 тис. осіб зі східних областей СРСР. Комплектування цих бригад проходило в 12 союзних і автономних республіках, 23 областях і краях. У 1944 р. понад 13,5 тис. робітників прибули лише на відбудову Дніпрогесу¹⁹³; 4760 учнів ремісничих і залізничних училищ перерозподілили між підприємствами Сталінської (2272 особи), Харківської (850), Ворошиловградської (1217), Київської (341), Миколаївської (28), Одеської (52)¹⁹⁴ областей.

Оскільки вжитих заходів не вистачало для покриття потреб у кваліфікованих кадрах, влада розгорнула широкомасштабну програму підготовки кадрів, намагаючись швидко забезпечити підприємства (будови) працівниками різної спеціалізації та сформувати постійні робочі кадри для промисловості.

Підготовка кваліфікованих фахівців здійснювалася за двома напрямками: у навчальних закладах державних трудових резервів та під час короткотермінової підготовки робітників безпосередньо на виробництві.

Система державних трудових резервів (створена в кінці 1940 р.) включала ремісничі, залізничні училища і школи фабрично-заводського навчання. На визволеній території України відновлення цієї системи планувалося здійснювати шляхом повернення евакуйованих училищ та шкіл (реевакуація) та заснування нових навчальних закладів. Проте на кінець 1945 р. в Україну з 316 евакуйованих навчальних закладів повернулись тільки 4. Донбас за час окупації втратив усі 18 РУ, з 107 шкіл ФЗН залишились тільки 18¹⁹⁵. Оскільки реевакуацію провести не вдалося (базові підприємства не виконували умови повернення устаткування та працівників на попередні місця), починаючи з осені 1943 р., акценти в підготовці кадрів перенесли на створення нової мережі навчальних закладів системи державних трудових резервів¹⁹⁶.

Набір молоді в РУ і ФЗН відбувався подібно до організованого абору робітників. При виконках Рад депутатів трудящих у всіх районах і містах створювалися комісії для проведення мобілізації. В їх розпорядження надавали комплекти мобілізаційних документів, агітаційні матеріали (плакати, лозунги, брошури)¹⁹⁷; виділяли час у радіоэфірі. Таким чином, комісії слідкували за виконанням планів із трансляцій спеціальних передач на радіо, проведенням індивідуальних бесід із молоддю і батьками, публікацією у пресі листів вже працюючої молоді. Безпосередньо на призовних пунктах також проводили активну масово-політичну роботу: бесіди, спільне читання газет, уривків із вибраних художніх творів, демонструвались кінофільми, з концертами виступали артисти обласної філармонії та агітбригади учнів

¹⁹³ Буцко Н.О. Указанный труд. – С. 33.

¹⁹⁴ ГАРФ, ф. Р-9507, оп. 1, спр. 217, арк. 1.

¹⁹⁵ Бомбандьорова О.А. Названа праця. – С. 76.

¹⁹⁶ Бомбандьорова О.А. Названа праця. – С. 76; ГАРФ, ф. Р-9507, оп. 2, спр. 420, арк. 24–26.

¹⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5118, арк. 35.

ремісничих училищ. Мобілізованій молоді видавали паспорт, свідоцтво про народження або тимчасове посвідчення, путівку, літер на право безкоштовного проїзду, довідку медичної комісії про стан фізичного здоров'я, гарячу їжу і хліб у пунктах відправлення та сухий пайок у дорогу¹⁹⁸.

На початку відбудови, як і у випадку з оргнаборами на виробництво, мобілізаційні плани щодо призову молоді в РУ і школи ФЗН також не завжди вдавалося виконувати у повному обсязі. До 7 грудня 1943 р. мобілізація молоді по Ворошиловградській області була виконана лише на 42 %: із запланованих 5300 осіб в школи ФЗН набрано 1525, в РУ – з 1600 осіб всього 1379¹⁹⁹. У 1945 р. план призову в школи ФЗН передбачав набрати 129 770 осіб, що становило 40 % від загальної кількості молоді призовного віку з 13 областей України. У 1946 р. згідно з планом призову в школи ФЗН мали мобілізувати 101 605 осіб, фактично ж зарахували до складу учнів – 97 129 осіб²⁰⁰. У 1948 р. із запланованих 278 890 осіб для шкіл ФЗН республіки набрали лише 179 344. Здебільшого юнаків і дівчат набирали для шкіл ФЗН вугільної і металургійної промисловості Донбасу і Дніпропетровської області²⁰¹.

Мобілізація молоді на навчання проголошувалася добровільною акцією, та цей принцип на практиці масово порушувався. В одному з документів із цього приводу зазначалось: «Більшість молоді сільської місцевості не бажає добровільно йти в школи ФЗН. З метою забезпечення плану набору місцеві Ради використовують насильницькі форми мобілізації і обману»²⁰². Щоб уникнути примусового вивезення, в окремих районах Ізмаїльської області після проходження комісії молодь групами розходила по домівках і переховувалась у родичів чи близьких.

Попри недостатнє виконання планів мобілізаційними комісіями, школи ФЗН та РУ не завжди готові були прийняти навіть наявних учнів, оскільки в республіці зі зруйнованою економікою не вдавалося вчасно вжити відповідних заходів для забезпечення нормального функціонування згаданих установ. Наприклад, із запланованого відкриття на 15 січня 1944 р. 30 шкіл ФЗН будівельників у Сталінській, Ворошиловградській і Харківській областях навчання почали лише 2 з них (березень 1944 р., м. Харків)²⁰³.

Причина перебоїв у вчасному налагодженні широкої мережі установ системи трудових резервів полягала у відсутності достатньої кількості

¹⁹⁸ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1947. – № 13. – (15 липня) – С. 18–20.

¹⁹⁹ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 95, арк. 11.

²⁰⁰ ГАРФ, ф. Р-9507, оп. 2, спр. 417, арк. 7.

²⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4417, арк. 8.

²⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5118, арк. 52; ДАЗО, ф. Р-2506, оп. 1, спр. 68, арк. 171.

²⁰³ ДАДюО, ф. П-326, оп. 2, спр. 175, арк. 3.

навчальної площі, неуккомплектованості адміністративного і викладацького штату, відсутності обладнання (токарних і металообробних верстатів, слюсарних тисків тощо)²⁰⁴.

Комплектування училищ і шкіл в областях України (Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Київській, Сумській, Полтавській та Чернігівській) гальмувалося також через відсутність гуртожитків (не лише приміщень для них, а й необхідного інвентаря: ліжок, столів, стільців, тумбочок, матраців, подушок, постільної білизни і т.д.)²⁰⁵. Станом на 1 вересня 1945 р. в гуртожитках Сталінської області не вистачало 11 170 ліжок, 14 093 тумбочок, 1406 столів, понад 20 тис. табуреток²⁰⁶.

Подібна проблема залишалася складною для вирішення в багатьох навчальних закладах упродовж усієї IV п'ятирічки. За даними 1948 р., в школі ФЗН № 79 молодь розміщували у непідготовлених приміщеннях, без постільних речей²⁰⁷; в гідроенергетичному технікумі (на базі Дніпробуду) через нестачу приміщень заняття проходили в три зміни; в Запорізькому алюмінієвому технікумі теоретичні заняття проводили в приміщенні РУ № 8, а практичні (за відсутності лабораторій, кабінетів, базового підприємства для підготовки учнів) не проводили зовсім²⁰⁸.

У результаті неузгодженості дій адміністрації новостворюваних РУ і шкіл ФЗН з мобілізаційними комісіями траплялися випадки, які, з одного боку, не давали можливості влаштувати вже мобілізовану і привезену на місце молодь, а, з іншого, – погіршували і без того складну роботу комісій із набору через непопулярність примусових засобів, якими вони користувалися.

Розміщення мобілізованих юнаків і дівчат, прибулих на місце навчання, часто відбувалося з порушеннями. Один із уповноважених, який у 1948 р. супроводжував групу молоді з Києва до Сталіно, звітував: «Прибув у м. Сталіно. З людьми пробув на вокзалі 14 годин. По прибутті в школу № 236 людей розташували спати в лазні на цементній підлозі». В іншому документі читаємо: «В школі № 213 молодь приймали упродовж 4 діб, з боку директора школи не виявлено жодної турботи про прибулих»²⁰⁹. Довго не могли влаштувати групу молоді з Кіровоградської області, мобілізовану для школи ФЗН № 25. Юнаки й дівчата отримали відмову не лише від закладу, в який їх направляли, а й від інших, куди їх раз у раз переводили – шкіл ФЗН № 88, та № 265. Зрештою, директор останньої самовільно розпустив по домівках 76 осіб²¹⁰. Випадки, коли мобілізаційні комісії направляли до

²⁰⁴ ДАДоО, ф. П-326, оп. 2, спр. 727, арк. 10.

²⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 874, арк. 2–6.

²⁰⁶ ДАДоО, ф. П-326, оп. 2, спр. 727, арк. 10.

²⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5118, арк. 57.

²⁰⁸ ДАЗО, ф. Р-1335, оп. 10, спр. 92, арк. 98.

²⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5118, арк. 54.

²¹⁰ Там само, арк. 23–24.

навчальних закладів одну кількість молоді, а насправді зараховувалась інша (значно менша), були дуже частими. Так, з Чернівецької області у вересні 1948 р. для РУ і ФЗН Сталінської області було призвано 664 особи, відправлено – 656, а зараховано – 412²¹¹. Загалом до шкіл ФЗН Сталінської області станом на 1 вересня 1948 р. прибуло – 18 535 осіб, зараховано – 15 662, відраховано – 2873 (в т.ч. за станом здоров'я – 743, без документів – 1087, дезертирів у період передачі – 636)²¹².

Незрідка траплялися випадки самовільного залишення місць навчання учнями. У 1945 р. зафіксовано таких 1800 фактів²¹³. Зокрема, у вересні 1948 р. школу ФЗН № 79 залишили 140 учнів нового призову²¹⁴. Серед причин: непідготовленість житлових приміщень, відсутність постільних речей (школа ФЗН № 79); низький рівень організації харчування (школа ФЗН № 3 при шахті «Червона зірка» тресту «Чистяковантрацит»); порушення санітарно-гігієнічних умов проживання (школа ФЗН № 226 на базі шахти 6/12 ім. Кона); недоліки у забезпеченні спецодягом, спецвзуттям, інструментами; використання учнів не за спеціальністю (школа ФЗН № 195 на базі шахти ім. М. Хрущова тресту «Сталіншахтобуд», школа ФЗН № 247 на базі шахти «Капітальна-Нулева» тресту «Радянськвугілля», школа ФЗН № 165 на базі шахти ім. Сталіна тресту «Калінінвугілля» та інші²¹⁵.

Наведені приклади відтворюють картину, характерну для більшості шкіл ФЗН. Про це свідчать, зокрема, і спогади учнів тих років: *«Поробили ми. А їсти ж хочеться. Молоді. В шахті робота важка. Там більшість з гуртожитку: утік той, утік той.... Бачу тікають хлопці з ФЗН. Із-за їжі! Не те, що ми робить не хотіли! ... Із-за голоду! Їсти ж не кормили. Давали ну там суп, друге і котлетка. Мені п'ять порцій дай, я з'їв би, я б робив як бугай. Але тільки ж накорми! ... Не знаю, може місяців три побули, подовбали те вугілля, зібралися і втекли додому»*²¹⁶.

Шляхи створення шкіл системи трудових резервів та форми їхньої співпраці з виробничими підприємствами були різні. Одні з них цілеспрямовано готували фахівців за державним планом; інші – отримували замовлення на підготовку кваліфікованих робітників тих чи інших спеціальностей безпосередньо від конкретних підприємств; ще інші – утворювалися саме при

²¹¹ Там само, арк. 25.

²¹² Там само, арк. 41.

²¹³ ДАДюО, ф. П-326, оп. 2, спр. 727, арк. 10.

²¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5118, арк. 57.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Інтерв'ю з Фенем І.В., 1925 р.н. с. Лукашівка Золотоношський р-н., (Полтавська) нині Черкаська обл. Запис 18.05.2005, м. Золотоноша Черкаська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL035; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1391, арк. 1, 2.

заводах. В останньому випадку виробниче навчання учнів шкіл ФЗН здійснювалося у складі робітничих бригад чи ланок під керівництвом кваліфікованих кадрових робітників та під загальним наглядом й інструктажем майстра училища²¹⁷.

Для проходження виробничої практики адміністрація РУ уклала угоди з керівництвом заводів. Згідно з документами училище мало направляти учнів на виробниче навчання, а заводи – надавати умови для отримання кваліфікації шляхом створення навчальних місць; забезпечення процесу навчання устаткуванням, пристроями, інструментами, наданням необхідної документації. Адміністрація підприємств зобов'язувалась також не допускати використання учнів не за спеціальністю, а також на підсобних допоміжних роботах; забезпечувати роздачу нарядів із зазначенням об'єму робіт і розцінок; організувати облік виробітку учнів і оплату виконаної роботи (кошти переказувати на спеціальний рахунок у відділеннях Держбанку). У свою чергу училища зобов'язувалися забезпечувати вчасну явку учнів на роботу; сплачувати вартість спричиненої учнями шкоди за псування устаткування, пристроїв і т.д. по фактичній вартості; своєчасно виплачувати учням відповідний відсоток заробітної плати за виконану роботу; стежити за дотриманням трудової дисципліни в період проходження виробничої практики-навчання в цеху²¹⁸.

Всі ці заходи спрямовувались на те, щоб учні шкіл ФЗН і РУ отримали можливість удосконалити і покращити свою виробничу майстерність, закріпити набуті теоретичні знання. Водночас практика навчально-виробничої співпраці училищ і шкіл із заводами не завжди давала позитивні результати. Зокрема, низку типових недоліків можна констатувати на прикладі двомісячної співпраці школи ФЗН № 21 зі спеціальним будівельно-монтажним управлінням з відбудови Дніпрогесу Міністерства електростанцій СРСР м. Запоріжжя. Серед них: замовлення управління школі ФЗН на підготовку молоді певних спеціальностей не відповідало реальним потребам виробництва, нераціональне проведення навчально-виробничої практики, відсутність постійного місця роботи для навчальних груп та необхідного фронту робіт для засвоєння учнями професій малярів, склярів, слюсарів-сантехніків; перебої у забезпеченні учнів будматеріалами; відсутність необхідної кількості інструментів (сокир, рубанків, фуганків, пилок, відер, носилок, ящиків для розчину тощо) та спецодягу; низька організація безперебійного харчування в робітничих їдальнях, що спричиняло постійні запізнення учнів на заняття і роботу більш як на 1 годину²¹⁹.

Разом із тим не варто применшувати співпрацю підприємств з училищами та школами ФЗН. Нерідко базові підприємства через гостру

²¹⁷ ДАЗО, ф. Р-2506, оп. 1, спр. 68, арк. 112–113.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 150, арк. 32–33.

потребу робітників вузькогалузевих спеціальностей самі намагалися допомогти навчальним закладам налагодити якісну роботу: забезпечували паливом, електроенергією, водопостачанням, основними та допоміжними засобами навчання, надавали, ремонтували і устатковували приміщення навчальних закладів тощо²²⁰.

Управління трудових резервів при РНК СРСР намагалося стежити за якісним навчанням молоді та її плановим перерозподілом між підприємствами²²¹. Проте при постійно зростаючій чисельності шкіл і училищ, а також кадрових ротаціях на заводах це зробити було надзвичайно складно. Траплялись випадки, коли РМ СРСР і Міністерство трудових резервів СРСР не враховувало реальних потреб підприємств у спеціалізації робочої сили і вимагало надати робочі місця випускникам шкіл ФЗН за спеціальностями, вакансії яких були відсутні. Так, у 1949 р. Дніпровський алюмінієвий завод ім. Кірова, згідно з постановою РМ СРСР від 4 травня 1949 р., зобов'язаний був прийняти 116 випускників шкіл ФЗН. У відповідь адміністрація заводу звернулася з проханням надати дозвіл перекваліфікувати випускників ФЗН за професіями, необхідними заводу. В іншому випадку на підприємстві не було можливості використовувати їх за кваліфікацією²²².

Попри всі складнощі і недоліки в організації навчального процесу і засвоєнні на практиці отриманих умінь і навичок, підготовлена в школах ФЗН і РУ молодь масово розподілялася на підприємства (будови). Загалом ремісничі і залізничні училища та школи ФЗН випустили в 1944 р. 23,8 тис. молодих кваліфікованих робітників, в 1945 р. – 82,7 тис. осіб, в 1946 р. – 90,2 тис., 1947 р. – 183,9 тис.²²³. На кінець 1949 р. – початку 1950 р. в Україні діяло 268 училищ із контингентом учнів 74 485 осіб, в тому числі: РУ – 176 (навчалось 46 953 особи), залізничних училищ – 40 (11 922 особи), гірничо-промислових – 21 (8123 особи), гірничотехнічних – 2 (350 осіб), спеціально ремісничих і сільськогосподарських – 29 (7137 осіб)²²⁴.

Одночасно із заходами з відновлення діяльності системи державних трудових резервів розгорнуто широку кампанію з підготовки робітників різних професій безпосередньо на виробництві.

Для масової підготовки кадрів на шахтах комбінатів «Ворошиловградвугілля» і «Сталінвугілля» створювали мережу курсів, шкіл і комбінатів виробничо-технічного навчання, де молоді робітники здобували професію, оволодівали суміжними спеціальностями, навичками продуктивної праці, отримували теоретичні знання. На шахтах Ворошиловградської області до

²²⁰ Бомбандьорова О.А. Названа праця. – С. 85.

²²¹ ДАЗО, ф. Р-1360, оп. 2, спр. 3, арк. 91.

²²² Там само, ф. Р-2506, оп. 1, спр. 68, арк. 38.

²²³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1946–1950): Сб. документов и материалов / Сост. В.Б. Василенко и др. – К., 1980. – С. 65, 343.

²²⁴ Там само. – С. 479.

липня 1943 р. такими формами навчання охопили понад 28 тис. робітників; у вугільній промисловості Донбасу (з вересня 1943 р. до квітня 1945 р.) гірничі спеціальності освоїли 277 тис. трудящих (в тому числі 103 тис. жінок²²⁵; на підприємствах Криворізького залізорудного басейну (у 1943–1944 рр.) навчено близько 11 тис. гірників²²⁶.

Система підготовки кваліфікованих кадрів безпосередньо на виробництві приносила певні результати. Отримавши кваліфікацію, робітники впевненіше включалися в роботу, що, у свою чергу, створювало умови для зростання кількості показників стахановців і ударників, тобто, тих, хто не тільки виконував, а й перевиконував норми виробітку²²⁷.

Для проведення систематичних заходів із навчання фахівців необхідних професій на заводах створювали спеціальні відділи з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації робітників та ІТП. Співробітники відділів забезпечували виконання міністерських планів із підготовки кваліфікованих кадрів, а також відстежити локальні потреби у спеціалістах у кожному відділі чи цеху²²⁸. Підвищити кваліфікацію вже працюючим пропонували шляхом освоєння другої професії, на курсах цільового призначення, в стахановських школах, під час підготовки до складання техмінімумів, іспитів на вищий розряд.

Навчанням підлягали всі робітники, які не справлялися з виконанням встановлених норм виробітку²²⁹. Навчання другій професії проводилось із метою збільшення чисельності спеціалістів, яких не вистачало. Стахановські школи готували робітників до виконання норм виробітку, уникати браку на виробництві, освоювати передові методи праці²³⁰. На курсах техмінімумів здійснювалася систематична перевірка теоретичних і практичних знань спеціалістів таких професій, як електрики, кранівники, електрозварники, токарі, фрезерувальники, слюсарі та інші²³¹.

Пильна увага приділялась підвищенню кваліфікації випускників шкіл трудових резервів. На підприємствах спостерігали за новоприбулими: як вони володіють виробничим процесом, як засвоїли теоретичні положення, креслення, технічний процес, – наявність усіх цих навичок впливала на якість і продуктивність праці робітників. Для цієї категорії трудових ресурсів

²²⁵ Чернега П.М. Підготовка робочих кадрів у промисловості України в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. У 3-х ч. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 3. – С. 172.

²²⁶ Там само. – С.172.

²²⁷ Висновок зроблений на підставі аналізу кількісних показників кваліфікованих робітників та динаміки зростання кількості стахановців і ударників на металургійних заводах // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1071, арк. 8.

²²⁸ ДАХаО, ф. Р-4178, оп. 3, спр. 581, арк. 11.

²²⁹ РГАЭ, ф. 7516, оп. 2, спр. 151, арк. 66; Там само, ф. 7516, оп. 2, спр. 150, арк. 121, 122; Там само, ф. 8243, оп. 4, спр. 311, арк. 1, 2.

²³⁰ ДАХаО, ф. Р-4178, оп. 3, спр. 581, арк. 13.

²³¹ Там само, арк. 12–14.

найчастіше практикували проведення курсів цільового призначення, в ході яких молоді робітники закріплювали теоретичні знання і практичні навички, які мали відповідати розряду, отриманому ними по закінченні шкіл трудових резервів²³².

Щодо бригадно-індивідуального навчання, то воно проходило у два етапи: спочатку прищеплювалися простіші виробничі навички, згодом у процесі роботи набувався досвід. Термін підготовки диференціювався залежно від складності кваліфікації і тривав від одного до шести місяців. Навчання проводили кадрові робітники, техніки, інженери. Шефська робота ІТП спрямовувалась на оволодіння професією, виконання і перевиконання норм виробітку, освоєння технології, читання креслень, усунення браку, знання сутності стахановського руху, виконання соціалістичних зобов'язань заводу, підвищення загальнокультурного рівня, читання художньої літератури, відвідування кіно, театрів, побутове влаштування, раціональний розподіл молодими робітниками свого бюджету. Учням встановлювали зменшені норми виробітку, вчителям виплачували винагороду.

Практикувалося також залучення інженерно-технічних працівників заводів до мережі заочного і вечірнього навчання: шляхом широкого оповіщення по радіо умов вступу у ВУЗи і технікуми; розповсюдження листівок, особистих звернень до робітників, розміщення оголошень різних навчальних закладів на стендах, встановлення стендів-дошок: «Де навчатися, працюючи на заводі»²³³. На деяких підприємствах створювалися консультативні пункти заочного навчання й технічні бібліотеки²³⁴.

У 1946 р. з метою підвищення ролі різноманітних курсів у процесі навчання і отримання найефективніших результатів від їх роботи вживалися заходи для заохочення викладачів. Наприклад, Наркомат чорної металургії СРСР пропонував директорам підприємств НКЧМ встановити погодинну оплату за теоретичне навчання на курсах підготовки і підвищення кваліфікації для робітників у розмірі 8–10 руб., на курсах середньо-технічного персоналу та ІТП в розмірі 15–20 руб. Адміністрації підприємств рекомендувалось преміювати робітників навчально-курсівних комбінатів і відділів підготовки кадрів, інструкторів і викладачів за виконання встановлених планів підготовки робітників, а також майстрів, які сприяли підвищенню кваліфікації своїх колег²³⁵.

Загалом кожне підприємство при підготовці і навчанні робітників виходило з власних потреб і можливостей. Так, на Нікопольському заводі будівельних машин ім. Леніна в 1944 р. підготовка кадрів на виробництві проводилась переважно методом бригадно-індивідуального навчання, у груд-

²³² ДАХаО, ф. Р-4178, оп. 3, спр. 581, арк. 8.

²³³ Там само, спр. 360, арк. 6–7.

²³⁴ Там само.

²³⁵ ДАЛО, ф. Р-2, оп. 2, спр. 12, арк. 1.

ні 1944 р. тут організовано курси підвищення кваліфікації, у 1945 р. – стахановські школи, посилено роботу з підвищення кваліфікації на розряд за бригадно-індивідуальним навчанням і на курсах²³⁶. У 1946 р. – на початку 1947 р. на підприємствах тресту «Будьоноввугілля» м. Сталіно увага в основному концентрувалась на вивченні правил технічної безпеки. Навчання робітників технімуму і підготовки ІТП на спеціальних курсах не використовувалось²³⁷.

Підготовці кваліфікованих робітників безпосередньо на підприємствах продовжували приділяти увагу і в останній рік IV п'ятирічки. У 1950 р. у шахтоуправлінні тресту «Ворошиловградмісцьвугілля» діяли: курсова мережа з відривом (29 осіб) і без відриву від виробництва (220 осіб), індивідуально-бригадне навчання (380 осіб), здача технімуму (336 осіб). У результаті підвищено рівень фахової підготовки робітників різних спеціалізацій: машиністів врубних машин та їх помічників, машиністів установок, слюсарів, вибійників, бурильників, кріпильників та ін.²³⁸.

Щоправда, починаючи з 1949 р., у зв'язку з поступовим зменшенням притоку на підприємства робочої сили за вільним наймом, поступово скорочувалися й обсяги навчання нових робітників²³⁹.

Підвищенню кваліфікації робітників приділяли важливе значення комсомольські організації. Організаторську і агітаційно-пропагандистську роботу у Сталіно, Горлівці, Кадіївці, Маріуполі, Єнакієвому, Запоріжжі проводили виїзні редакції «Правди», «Комсомольской правды», «Радянської України», «Правды Украины».

Про навчання робітників постійно писали обласні газети («Радянська Донеччина», «Прапор перемоги», «Ворошиловградская правда»), міські та районні («Приазовский рабочий», «Енакиевский рабочий» (м. Маріуполь)), «Кочегарка» (м. Горлівка), «Лисичанський робітник» (м. Лисичанськ), багатотиражки («Кіровоць», Макіївського металургійного заводу, «Октябрьський гудок», Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, «Кіровоць», Харківського турбогенераторного заводу ім. С. Кірова) та інші.

У пресі публікувалися заклики до всіх кадрових шахтарів взятися за навчання молодих робітників, організувати шефство над ними; популяризувався досвід фахівців, які працювали з молоддю; тиражувалися численні заклики про необхідність освоєння стахановських методів праці; критикувалися недоліки у виконанні планів технічного навчання адміністраціями заводів тощо.

Для критики завжди можна було знайти привід, тому що в організації технічного навчання зустрічалося багато труднощів та перешкод. Серед них: відсутність літератури, наочних і методичних матеріалів, кабінетів, посіб-

²³⁶ ДАДнО, ф. Р-4595, оп. 1, спр. 55, арк. 3.

²³⁷ ГАРФ, ф. Р-7416, оп. 3, спр. 28, арк. 2.

²³⁸ ДАЛО, ф. Р-2383, оп. 4, спр. 9, арк. 2.

²³⁹ ДАХаО, ф. Р-4178, оп. 3, спр. 581, арк. 11.

ників для викладачів, навчальних програм із ряду професій; затягування термінів навчання через зрив занять; низька оплата за підвищення кваліфікації майстрів²⁴⁰. Адміністрація не всіх підприємств дотримувалася затверджених міністерством і головкомом планів. Наприклад, на Харківському алюмінієво-бронзовому заводі упродовж 1946 р.: нові робітники не отримували додаткової підготовки зовсім, а кваліфікацію змогли покращити лише 48,2 % робітників від запланованої кількості²⁴¹.

Таким чином, на початку відбудови виявилось, що промислові підприємства потребують не лише значної маси робочої сили, а й підготовлених кваліфікованих кадрів. Спочатку проблему дефіциту фахівців вирішували шляхом переведення кваліфікованих робітників на стратегічно важливі об'єкти з підприємств союзних республік та інших областей України.

Оскільки ця практика не задовольняла реальних потреб відбудови, уряд розгорнув широкомасштабну програму підготовки кадрів через навчальні заклади системи трудових резервів та шляхом навчання робітників безпосередньо на виробництві. Втілюючи в життя означену програму, керівництво держави прагнуло досягнути кількох цілей: в короткий термін забезпечити підприємства (будови) працівниками різної спеціалізації, сформувати постійні робітничі кадри для промисловості, підвищити продуктивність праці робітників, і, як результат, – кількість і якість виготовленої продукції.

Підготовка в навчальних закладах трудових резервів (школах ФЗН і РУ) провадилася з метою залучення якнайбільшої кількості молоді (якщо не добровільно, то примусово) у виробництво з перспективою закріплення її на тривалий термін за конкретними підприємствами. Попри всі недоліки, школи ФЗН і РУ підготували робітничі кадри, які масово і систематично поповнювали колективи підприємств.

Не менш широкомасштабно проводилася кампанія навчання робітників різних професій безпосередньо на виробництві. Основними формами підготовки стали: бригадно-індивідуальне, курсове навчання, стахановські школи, навчання другій професії та на вищий розряд, складання технімумів.

На підставі звітів заводів можна стверджувати, що підприємства, які планомірно підходили до підготовки кадрів, отримували позитивні результати, оскільки значно зростала кількість робітників, які виконували і перевиконували норми виробітку.

Як бачимо, політика радянського керівництва у сфері трудових ресурсів спрямовувалася в першу чергу на негайне поповнення підприємств важкої промисловості достатньою чисельністю робочої сили.

У результаті такої політики уряд досягав кількох цілей.

²⁴⁰ ДАХаО, ф. Р-5773, оп. 1, спр. 80, арк. 12; Там само, спр. 49, арк. 24; РГАЭ, ф. 8243, оп. 4, спр. 318, арк. 137.

²⁴¹ ДАХаО, ф. Р-5773, оп. 1, спр. 49, арк. 25.

По-перше, підприємства і фабрики отримували безкоштовну робочу силу за рахунок прикріплення до них учнівської молоді на час практики. У жовтні 1943 р. на Кадіївському заводі працювало 350 робітників і 450 учнів РУ і ФЗН, на Костянтинівському хімічному заводі в листопаді 1943 р. – 1000 робітників і 400 учнів ремісничих училищ²⁴². Загалом лише за воєнні роки 50 % виробленої під час проходження практики продукції підраховувалося як планове постачання, а це у 1945 р. становило понад 4 млн руб.²⁴³.

По-друге, в РУ і ФЗН готувалися майбутні фахівці різних робітничих професій, які на кілька років примусово прикріплювались до конкретного підприємства з обмеженим правом звільнення. Передбачалось, що такі заходи зможуть зупинити плинність кадрів і підвищити ефективність виробництва.

Охорона та умови праці на підприємствах важкої промисловості*

Відбудовувати господарство УРСР доводилося в надзвичайно складних умовах. Для введення в дію зруйнованих об'єктів не вистачало не лише будівельних матеріалів (цементу, лісу, скла та ін.²⁴⁴), а й устаткування, без якого неможливо запустити виробництво²⁴⁵.

Приміщення цехів більшості підприємств захаращувались залізним брухтом, двигунами, деталями, сміттям і уламками; стіни і стеля часто перебували в аварійному стані, або ж були повністю зруйнованими²⁴⁶. Через відсутність механізації і транспортних засобів будівельні матеріали, механізми, шпали тощо доводилось переносити вручну або ж у кращому випадку перевозити на тачках, саморобних візках, інколи за 8–10 км від підприємств. Інструмент робітники приносили з дому або виготовляли на місцях²⁴⁷.

Таким чином, напівголодні робітники за відсутності елементарних санітарно-гігієнічних умов праці, без достатньої кількості робочого інвентаря, механізмів, спецодягу, – здійснювали роботи з ремонту і утеплення віцілих,

²⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 604, арк. 83.

²⁴³ *Бомбандьорова О.А.* Названа праця. – С. 113.

* Оскільки військовополонені, інтерновані і мобілізовані особи працювали на тих же підприємствах, що й радянські громадяни, вони перебували в таких же умовах розрухи, відсутності елементарних умов праці, недотримання техніки безпеки. Див. Розділ II. 2, С. 115–125.

²⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 8–10.

²⁴⁵ Там само, арк. 15.

²⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 74; Підготовка кадрів // Коксовик. – Днепропетровск. – 1945. – 2 февраля.

²⁴⁷ *Коваль М.В.* Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – К., 1970. – С. 172; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1071, арк. 10, 11.

придатних до експлуатації виробничих площ, побутових приміщень, тимчасових майстерень і житлово-комунального господарства²⁴⁸.

Траплялись випадки, коли відбудовні роботи проходили паралельно з виробничим процесом. Наприклад, на Дарницькому бронетанковому заводі № 7 ще задовго до закінчення відбудови напівзруйнованих приміщень почали ремонтувати танки фактично під відкритим небом²⁴⁹.

Спогади колишніх робітників дозволяють більш яскраво відтворити картину життя тих днів. Наведемо окремі з них: *«Домогосподарки... переходили з будинку до будинку, збирали лопати, кайла, сокири, обушки, шахтарські лампи і навіть будматеріали. Діти допомагали нести все це їм на шахту»* (забійник Я. Трестічев, м. Горлівка)²⁵⁰. *«До 10 червня потрібно будь-що здати всі задані норми роботи на теплоелектростанції. Та нам не вистачає інструменту – трубозгинів, ножиць, зубил і молотків. Хіба це діло, коли, наприклад, одні ножиці або одне зубило у нас на 3–4 особи»* (бригадир електромонтажників «Південьелектромонтажу» О. Береза)²⁵¹. *«Мій верстат працює за день в середньому не більше 30–35 % робочого часу. На стільки ж виконуються й норми. Зранку я витрачаю багато часу, щоб знайти майстра і одержати роботу. Потім чекаю кран, щоб перевезти до верстата заготовку. Доводиться чекати ще й підв'язника. Нерідко на це витрачається і пів-зміни. А коли так стоятимеш і всю зміну, то ніхто не питає – чому? 28 серпня я 2 години не працював через відсутність в кладовій потрібного свердла. А пізніше виявилось, що таке свердло там було, але кладовиця просто не хотіла його знайти. Бувають простої ще й внаслідок несвоєчасного одержання рисунків [креслень – авт.]»* (розточник Харківського турбогенераторного заводу ім. С. Кірова І. Галкін)²⁵².

Проаналізувавши обставини, за яких доводилося працювати людям, можемо в черговий раз підтвердити – післявоєнна відбудова підприємств важкої промисловості та всього господарства в цілому вимагала великих зусиль. Часто одні проблеми (відсутність знарядь праці, матеріалів, низький рівень організації виробництва тощо) породжували інші (тривалі і часті простої), негативно позначалися на рядових робітниках, оскільки неспроможність виконати норми виробітку, хоч і зумовлена об'єктивними причинами, впливала на оплату праці. Крім того, керівники підприємств, прагнучи виконати державні замовлення і плани, здебільшого обирали екстенсивний шлях, що призводило до збільшення тривалості робочого дня працюючих.

²⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 142.

²⁴⁹ Там само, арк. 74.

²⁵⁰ Цит. за: Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Отв. ред. Ю.А. Поляков. – М., 1986. – С. 11.

²⁵¹ Затримує відсутність інструменту // Радянська Україна на Запоріжбуді. – Запоріжжя. – 1947. – 3 червня.

²⁵² Вимушені простої // Кіровець. – Харків. – 1949. – 8 вересня.

У воєнні роки робочий день робітників і службовців був не нормованим. Загалом в умовах осені–зими 1943–1944 рр., коли насамперед відбудовувалися підприємства, що виготовляли зброю і боєприпаси, робочий день для робітників тривав 10–12 і навіть 16 годин. При цьому люди часто працювали просто неба, часто під дощем, снігом, в сильні морози, без сну й відпочинку, відпусток, вихідних днів, права звільнення з роботи²⁵³. С. Костоглодов (головний технолог цеху з ремонту оптичних приладів, заводу «Другий Арсенал» м. Київ) згадував: «У 1943 р. працювали по 10 годин, залежно від обставин, а траплялись випадки, коли офіцери по кілька діб не виходили, спали за столами. Один офіцер два тижні не виходив, дружина йому білизну приносила...»²⁵⁴. У листах до рідних мобілізовані скаржилися на те, що працюють по 12–14 годин на добу майже задарма²⁵⁵.

Понаднормовий робочий день аргументувався нагальною потребою виготовлення продукції для фронту, широко застосовувалась практика дострокового виконання урядових планів до державних свят. Так, у 1944 р. РНК СРСР поставила завдання до 1-го травня відбудувати Штерівську ДРЕС у Ворошиловградській області. На час «трудового штурму» середній робочий день тривав 14–16 год. Не лише дорослі робітники, а й учні шкіл ФЗН залучалися до нічних змін, скасовувалися вихідні дні²⁵⁶.

Деякі зміни в законодавстві у бік полегшення умов праці було зроблено в 1945 р.: для робітників та службовців встановлено 8-годинний робочий день тощо²⁵⁷. Проте, на деяких підприємствах адміністрація продовжувала порушувати законодавство про працю. Так, на Макіївському металургійному заводі ім. С. Кірова (1945 р.) в механічному цеху верстатники працювали у дві зміни, по 11 годин кожна²⁵⁸; на Харківському заводі маркшейдерських інструментів (1946 р.) зафіксована систематична понаднормова праця робіт-

²⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1071, арк. 11, 19; ДАХаО, ф. Р-1147, оп. 3, спр. 3, арк. 22; *Удалова Т.М.* Донеччина у відбудові та розвитку народного господарства краю як базової основи для зростання боєздатності Червоної армії (1943–1945 рр.) // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 217.

²⁵⁴ Інтерв'ю з Костоглодовим С.Д., м. Київ. Запис 9.09.2006, (рукопис) // Особистий архів автора.

²⁵⁵ *Хойнацька Л.М.* Соціальне становище працівників важкої промисловості у воєнні та перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – Вип. 9: У 3 ч. – К., 2005. – Ч. 3. – С. 193.

²⁵⁶ *Бомбандьорова О.А.* Названа праця. – С. 119.

²⁵⁷ *Кондратенко Л.В.* Здобутки і прорахунки відбудови промисловості України (1946–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 147.

²⁵⁸ *Внедрям метод Агаркова // Кировец. – Макеевка. – 1945. – 18 января.*

ників ливарного цеху²⁵⁹; на металургійному заводі «Запоріжбуд» (1947 р.) електромонтажники працювали по 10 і більше годин за зміну²⁶⁰.

Подібні випадки порушення трудового законодавства в частині застосування понаднормових робіт зумовлювалися прагненням забезпечити гарантоване виконання норм виробітку. Своєю чергою, низька продуктивність праці нерідко обумовлювалась причинами, не залежними від здатності людини виконувати ту чи іншу роботу. Наприклад, на Сумському машинобудівному заводі ім. Фрунзе такими причинами були відсутність механізації транспорту, велика віддаленість виробничих цехів, що кооперувалися по виробництву, недостатня енергобаза; використання ручної замість механізованої праці, виконання великого обсягу робіт без забезпечення основного виробництва спеціальними пристроями²⁶¹.

Серед недоліків на будівельних роботах найбільш поширеними вважалися: несвоєчасна доставка розчину мулярам і штукатурам, відсутність інструментів, шлангів для подачі води на робочі місця. До того ж, приймаючи результати роботи, майстри не контролювали їх якість, а враховували лише кількість²⁶². Так, у тресті «Південьважбуд», де працювали радянські в'язні, через відсутність матеріалів у січні 1947 р. за наявності працездатного контингенту 800 осіб цілоденні простой становили 4968 людино-днів; у березні (контингент 300–350 осіб) – 1000 людино-днів, без урахування значної кількості прихованих простоїв²⁶³.

На продуктивність праці певним чином впливала незадовільна організація робочих місць, відсутність чіткого розподілу виконуваних робіт. Особливо незадовільною була ситуація на вугільних шахтах. За результатами перевірки, проведеної в 1946 р. РМ СРСР, зроблено такі висновки: режим роботи лав і шахт за час війни погіршився – штатні вагони і ліс для кріплень доставляються до забоїв несвоєчасно, більшість механізмів не діяла, решта використовувалася незадовільно; на шахтах знижувалася роль бригадирів і гірничих майстрів як основних організаторів праці робітників у бригадах; керівництво вугільних шахт, трестів і комбінатів недостатньо уваги приділяло організації виробництва і праці²⁶⁴.

З метою виправлення становища РМ СРСР ухвалила постанову «Про заходи з підвищення продуктивності праці підземних робітників на вугільних шахтах і по впорядкуванню норм виробітку» (5 грудня 1946 р.), що передбачала у 1947 р. проведення низки заходів, спрямованих на скорочення

²⁵⁹ ДАХаО, ф. Р-5776, оп. 1, спр. 110, арк. 10, 11.

²⁶⁰ Затримує відсутність інструменту // Радянська Україна на Запоріжбуді. – Запоріжжя. – 1947. – 3 червня.

²⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1078, арк. 137.

²⁶² ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 443, арк. 20, 21.

²⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4723, арк. 27, 28.

²⁶⁴ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 740, арк. 1.

простоїв, викликаних незадовільною роботою шахтного транспорту, аварій із механізмами і незадовільною підготовкою робочого місця. Планувалося розпочати впровадження автоматизації шахтних механізмів, розробити і затвердити програму підвищення продуктивності праці робітників тощо²⁶⁵.

Проте за окремими показниками механізації виробництва навіть у середині 1947 р. ще не було досягнуто рівня 1941 р.: врубних машин використувалось лише 88 %; відбійних молотків 86 %; гойдаючих конвеєрів 51 %²⁶⁶.

За численними звітами з підприємств важкої промисловості, робітники тривалий час працювали в умовах, що не відповідали основним вимогам безпечної організації праці. Зокрема, найчастіше повідомлялося про порушення в організації робочих місць (приміщення брудні, загромаджені, з протягами, без достатньої кількості електричного освітлення; шкідливі ділянки робіт недостатньо провітрювалися, частина верстатів – несправна)²⁶⁷, відсутність достатнього інструктажу з техніки безпеки²⁶⁸, порушення елементарних санітарних норм (відсутність лазень на підприємствах, нестача мила²⁶⁹, неякісний стан питної води²⁷⁰).

Незадовільні умови праці, порушення правил техніки безпеки призводили до виробничого травматизму. Проаналізувавши обставини, що спричиняли нещасні випадки, можна виокремити кілька типових ознак. Серед них: незнання, невиконання чи порушення правил техніки безпеки; відсутність спецодягу і спецвзуття; недостатній технічний нагляд і керування роботами, використання недосвідченими робітниками неправильних і небезпечних прийомів праці; низька кваліфікація і погана організація праці; відсутність інструктажу на місцях роботи; необережність; порушення чи ігнорування правил технічної експлуатації обладнання; брак огорожі і захисних пристроїв, освітлення; загромадження робочих місць; несправність чи невідповідність інструментів, устаткування, пристроїв тощо²⁷¹.

Виробничий травматизм у важкій промисловості характеризувався наявністю значного відсотку важких та летальних випадків. Наприклад, на коксохімічних заводах: Дніпродзержинському ім. Орджонікідзе та Дніпропетровському ім. Калініна в 1945 р. зафіксовано відповідно 60 і 36 нещасних випадків; Дніпропетровському електродному заводі в I кварталі 1947 р. – 18;

²⁶⁵ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 740, арк. 2, 3.

²⁶⁶ ГАРФ, ф. Р-7416, оп. 3, спр. 148, арк. 1–4.

²⁶⁷ О ходе осмотра // Коксовик. – Днепропетровск. – 1945. – 3 марта; ДАХаО, ф. Р-5776, оп. 1, спр. 76, арк. 4; Там само, спр. 110, арк. 1, 10.

²⁶⁸ ДАХаО, ф. Р-5776, оп. 1, спр. 76, арк. 4; Там само, спр. 110, арк. 1, 10.

²⁶⁹ Больше внимания охране труда и технике безопасности // Коксовик. – Днепропетровск. – 1945. – 2 февраля.

²⁷⁰ О стекане воды // Коксовик. – Днепропетровск. – 1945. – 11 августа.

²⁷¹ ДАХаО, ф. Р-5776, оп. 1, спр. 76, арк. 2, 4, 6, 7; ГАРФ, ф. Р-7416, оп. 3, спр. 141, арк. 1-4; Там само, оп. 8, спр. 33, арк. 120.

Дніпропетровському трубопрокатному ім. Леніна в 1949 р. – 258, і в 1950 р. – 300; на Кіровоградському хімічному заводі в 1949 р. – 68; Костянтинівському хімічному заводі в 1949 р. – 127; Одеському суперзаводі 1949 р. – 43²⁷².

Особливо критичною виявилася ситуація у вугільній промисловості. Перш, ніж розглядати звітну документацію, звернемося до спогадів про роботу в шахті у період відбудови однієї з колишніх випускниць школи ФЗН. *«Коли закінчилась війна, нас розподілили на шахти і сказали, що ми як військовозобов'язані повинні відпрацювати по чотири роки. Шахта – це той же фронт... Особливо були страшними чотири перших роки. Шахти, ... затоплені, зруйновані. Ніякої техніки безпеки... Спеціальність тоді не мала значення, працювали на всіх місцях – від бурильника до відкатника. Електроенергію відключали кожної години. Нас під землею затоплювало, двічі мене засипало в забоях. На моїх очах загинуло семеро людей... Отже, замість чотирьох років пропрацювала вісім. Мені не дали звільнитися. Не було кому працювати в цьому неклі...»*²⁷³.

На підприємствах вугільної промисловості у 1945 р. лише у Ворошиловградській області трапилось 9688 нещасних випадків, з них – 209 летальних, 160 – важких. У тому ж році у Сталінській області загалом зафіксовано 14 250 нещасних випадків: 291 – летальних, 288 – важких²⁷⁴. При цьому динаміка цього процесу зростала. Зокрема, в шахтах комбінату «Артемвугілля» у 1946 р. трапилося 8322 нещасних випадки (на 68 % більше порівняно з 1945 р.) Особливо різке збільшення загального травматизму спостерігалось у трестах «Калінінвугілля» (на 126,3 %), «Орджонікідзевугілля» (на 102,2 %), «Хацапетов» (на 453,6 %) ²⁷⁵.

На комбінаті «Сталінвугілля» виробничий травматизм у 1946 р. порівняно з 1945 р. зріс на 55 %. Переважна більшість нещасних випадків траплялася з підземними робітниками²⁷⁶.

Поступово, з введенням у дію підприємств і налагодженням виробництва, на окремих заводах почали з'являтися перші ознаки покращення ситуації у сфері охорони праці. У планах адміністрації Запорізького механічного заводу на 1947 р. передбачалось: заасфальтувати вибоїни в підлозі інструментального і ремонтного цехів, побілити, виготовити і поставити загорожі біля робочих місць, встановити електрорушники, пилевідсоси

²⁷² ДАЗО, ф. Р-2506, оп. 1, спр. 48, арк. 12; Там само, спр. 102, арк. 33, 34; ГАРФ, ф. Р-7679, оп. 7, спр. 87, арк. 80–81; ДАЛО, ф. Р-2750, оп. 1, спр. 12, арк. 5, 6, 56; Там само, ф. Р-3516, оп. 1 доп., спр. 39, арк. 4, 6, 7; ДАДНО, ф. Р-3516, оп. 2, спр. 2, арк. 1, 19; РГАЭ, ф. 349, оп. 1, спр. 2282, арк. 62–64.

²⁷³ Из письма О.М. Коломоец (Горобец) // Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – М., 2002. – С. 331, 332.

²⁷⁴ ГАРФ, ф. Р-7416, оп. 3, спр. 141, арк. 4; Там само, оп. 8, спр. 33, арк. 10.

²⁷⁵ Там само, оп. 3, спр. 141, арк. 1–4.

²⁷⁶ Там само, арк. 4–6.

шліфувального і наждачного верстатів, ємність із фонтанчиками для питної води, прожектори для освітлення території заводу в нічний час, замінити скло, організувати приготування кип'яченої води, придбати аптечки для цехів, озеленити територію заводу²⁷⁷.

На Дніпропетровському алюмінієвому заводі ім. С. Кірова у 1949 р. робітники шкідливих цехів забезпечувалися спецодягом, молоком, милом і газованою водою; обладнано душову у ремонтно-механічному цеху на б відділень, встановлено огорожі, розвішано плакати²⁷⁸. Крім того, у ремонтно-механічному цеху планувалося відремонтувати вантажопідйомні механізми, огорожі біля верстатів, витягну вентиляцію в ковальському відділенні, виготовити екрани для наждачних верстатів, щитки для схову балонів із киснем тощо²⁷⁹.

У результаті перевірки виконання колективних договорів і угод з охорони праці, техніки безпеки і промислової санітарії за 1949 р. у Харківській області виявлено, що в цій справі відбувалися позитивні зрушення. На більшості підприємств освоєння коштів, призначених державою на покращення умов праці, досягло 100 %. Так, на заводі транспортного машинобудування впродовж 1949 р. були встановлені понад 8000 різних загорож, відремонтовано 173 санітарно-побутові установки, покращена вентиляція багатьох цехів. Внаслідок проведення цих заходів травматизм зменшився на 2,4 %, коефіцієнт важкості – на 4 %, рівень захворюваності – на 3 %²⁸⁰. На Новомосковському жерстекатальному заводі в результаті профілактичної роботи в 1949 р. у порівнянні з 1948 р. травматизм зменшився на 47,8 %²⁸¹.

Не останню роль у покращенні умов праці відігравали профспілки. Вже в березні 1944 р. на XII пленумі Всесоюзної центральної ради професійних спілок (далі – ВЦРПС) ухвалено рішення про обов'язкове врахування досвіду роботи господарських і профспілкових організацій з охорони праці й техніки безпеки при підведенні підсумків всесоюзного соціалістичного змагання, яке спонукало профорганізації підприємств проводити відповідні заходи. Відновлювалася практика укладання договорів між фабрично-заводськими і місцевими комітетами та керівництвом підприємств, що передбачало дотримання законодавства про працю та техніку безпеки.

На виконання державних нормативних актів профспілкові організації посилили увагу до охорони праці жінок та підлітків, тому що у воєнний час чимало з них були задіяні на роботах із важкими умовами праці. Юнаки і дівчата віком до 16 років працювали породовідбійниками, помічниками

²⁷⁷ ДАЗО, ф. Р-2357, оп. 2, спр. 38, арк. 1–4.

²⁷⁸ Там само, ф. Р-2506, оп. 1, спр. 48, арк. 3.

²⁷⁹ Там само, арк. 4.

²⁸⁰ Промышленность и рабочий класс Харьковщины (1943–1980): Сб. документов и материалов / Сост. Л.А. Адаменко и др. – Х., 1987. – С. 59, 60.

²⁸¹ ДАДнО, ф. Р-4362, оп. 1, спр. 10, арк. 23.

підривників, відкатниками, черговими слюсарями, жінки – забійницями, бурильницями, лісогонами та ін. Так, на шахтах комбінату «Сталінвугілля» до найважчих робіт залучали 665 жінок²⁸². Упродовж 1945–1946 рр. ситуація не покращилась. Серед підземних робітників великий відсоток становили жінки. Наприклад, на 14 шахтах Сталінської області працювали 4336 жінок, серед них були вагітні. Звітуючи про стан охорони праці жінок, адміністрація шахт як позитивну рису відзначала переведення вагітних жінок із підземних робіт на інші ділянки, звільнення їх від роботи в нічні години, полегшення умов праці годуючим матерям. Такі заходи здійснювалися за умови надання відповідних довідок із жіночих консультацій чи військово-лікарських комісій. Серед недоліків зазначалась відсутність у медздоровпунктах при шахтах інформації про кількість вагітних, годуючих матерів, а також відомостей про жінок і характер робіт, які вони виконують. Облік гінекологічних захворювань по окремих шахтах також не проводився, вплив виробництва на жіночий організм не вивчався²⁸³.

Недостатню увагу приділяли нагляду за здоров'ям неповнолітніх, які на деяких шахтах працювали під землею по 8 годин. Із 7663 підлітків, які в 1945 р. працювали на шахтах Донбасу, медичне обстеження пройшли 6135 осіб, на підставі медичних висновків 3243 підліткам були надані відпустки²⁸⁴. Періодичні медичні огляди підлітків на шахтах у 1945 р. або не проводились, або здійснювалися поверхово, без оформлення належної документації, що могла б це підтвердити²⁸⁵.

Загалом рівень медичного обслуговування безпосередньо на шахтах перебував на дуже низькому рівні. Не всі вони мали медпункти, і тому робітникам доводилося ходити за кілька кілометрів за отриманням медичної допомоги. У наявних же, у більшості випадків, замість лікарів робітників обслуговували медсестри або фельдшери. Цікаво, що вказівка на цей недолік аргументувалася не потребами людей, а тим, що «через недосвідченість медичних працівників у медпунктах і амбулаторіях занадто багато дають звільнень на тривалий час, а звідси великі витрати державних коштів на оплату лікарняних листків»²⁸⁶.

Із метою покращення ситуації РМ УРСР у 1946 р. ухвалила постанову «Про поліпшення стану техніки безпеки та умов праці робітників на кам'яно-вугільних шахтах місцевої паливної промисловості УРСР», яка зобов'язувала керівників підприємств призначати відповідальних осіб для здійснення нагляду за вентиляцією; запровадити запис результатів огляду підіймальних установок і канатів, електроустаткування, стволів шахт і підземних виробок, результатів

²⁸² ГАРФ, ф. Р-7416, оп. 8, спр. 33, арк. 120.

²⁸³ Там само, спр. 34, арк. 17, 18; Там само, спр. 39, арк. 17.

²⁸⁴ Там само, спр. 33, арк. 12.

²⁸⁵ Там само, спр. 39, арк. 17.

²⁸⁶ Там само, оп. 3, спр. 34, арк. 3, 4.

виміру газу й кількості повітря, що надходить у шахту; укомплектувати на шахтах склад технічного нагляду; встановити для нових робітників, які приходять на роботу в шахти, обов'язкове вивчення правил техніки безпеки упродовж 10 днів і т.д.²⁸⁷. Проте кардинальних зрушень у цій справі не сталося і протягом наступних кількох років.

У 1947 р. на підприємствах важкої промисловості умови праці залишалися важкими. Головний інженер тресту «Будьонноввугілля» визнавав, що для покращення ситуації зроблено дуже мало: гірники не забезпечені індивідуальними пакетами, саморятівниками, окулярами, кип'яченою водою, в достатній кількості є лише каски; немає медпунктів; освітлення недостатнє; не вистачало лісу, а відповідно і кріплень для лави, що призводило до збільшення чисельності летальних випадків. Більш активних, комплексних зусиль вимагала боротьба з кам'яновугільним пилом. Наголошувалося також на необхідності модернізувати підйомні установки, які були змонтовані за тимчасовими схемами²⁸⁸.

Серед недоліків, зафіксованих в інших трестах: відсутність вимірювальної апаратури; недостатнє укомплектування підйомників для людей із шахт, недбале ставлення до проведення курсів із техніки безпеки, створення санітарно-гігієнічних умов, надання своєчасної медичної допомоги тощо²⁸⁹.

В умовах суцільного дефіциту вже якось звично сприймалась відсутність чи брак належної кількості спецодягу і спецзасобів індивідуального захисту. Зокрема, на шахтах комбінату «Сталінвугілля» (1946 р.) спецодягом і спецвзуттям був забезпечений зовсім малий відсоток робітників, оскільки комбінат отримав захисних шоломів лише 1,4 %, фільтруючих саморятівників – 4 %, гумових рукавиць – 1,6 %, індивідуальних пакетів – 49 %, гумових чобіт – 35 %²⁹⁰. Перебої у постачанні спецодягу і спецвзуття продовжувалися майже упродовж усього періоду відбудови. Одна з причин – відставання відбудови легкої промисловості і тих її галузей, які відповідали за виготовлення цієї продукції.

В окремих випадках якість одягу була низькою, що призводило до передчасного його зношування, а іноді навіть до підвищення травматизму. Наприклад, брезентові рукавиці без шкіряних накладок зношувались за 3–4 дні замість встановленого нормами терміну в 1 місяць. Таким чином, листопрокатний цех замість 550 пар рукавиць у місяць фактично витрачав 1,5–2 тис. пар. Фартухи

²⁸⁷ Збірник чинних законів, указів президії Верховної ради і постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки / За ред. А. Каплан: У 2 т. – Т. 1. – К., 1949. – С. 129–130.

²⁸⁸ ГАРФ, ф. Р-7416, оп. 3, спр. 28, арк. 38, 39.

²⁸⁹ Там само, арк. 2, 4.

²⁹⁰ Там само, спр. 141, арк. 29.

замість 3–6 місяців зношувались за 15–20 днів, биті валянки замість 12 місяців слугували 1–1,5; гумові чоботи замість 6 місяців – 1–1,5²⁹¹.

Взагалі постачання робочого і спеціального одягу супроводжувалося труднощами. Спочатку одяг і взуття отримували з інших республік, а з поступовою відбудовою легкої промисловості республіки його почали виготовляти в Україні. Перебої в постачанні були зумовлені недоліками і затримками під час залізничних перевезень; одяг не встигали виготовити через відсутність матеріалів та дефіцит працівників; погана якість зумовлювалась низькоякісними матеріалами тощо. І найголовніше – будови, заводи, шахти масово поповнювалися новими робітниками і галузі легкої промисловості не встигали виготовляти таку кількість спецодягу, тим більше, що у відбудові економіки основний акцент робився на першочерговому введенні в дію підприємств важкої промисловості.

Таким чином, ситуація в цьому плані почала змінюватися на краще лише з 1949 р., коли вийшла постанова «Про заходи щодо поліпшення якості спецодягу»²⁹².

Отже, з метою якнайшвидшого введення в дію промислових об'єктів, за відсутності достатніх ресурсів, робітникам доводилося працювати в умовах систематичного порушення правил техніки безпеки і законодавства про охорону праці (без відпусток, понаднормований робочий день, залучення жінок та підлітків до заборонених законодавством видів робіт). Така ситуація пояснювалась умовами воєнного часу.

Проте означений стан речей не міг довго тривати, оскільки небезпечні умови праці, недостатня кваліфікація робітників призводили до високої аварійності і травматичних випадків. З метою покращення становища на окремих підприємствах майже відразу з їх введенням у дію почали провадитися заходи, спрямовані на оптимізацію техніки безпеки. Щоправда, зважаючи на великий обсяг роботи, перших реальних результатів, зокрема, на підприємствах металургійної і машинобудівної галузей вдалося досягнути лише на кінець IV п'ятирічки, у 1949–1950 рр.

Особливо проблемною залишалася ситуація у вугільній промисловості. Попри всі намагання уряду (та місцевих органів влади) покращити становище, чисельність нещасних випадків (у тому числі летальних і важких) була надзвичайно високою. І з року в рік спостерігалася тенденція до їх зростання.

Не відразу було налагоджено також дотримання законодавства про охорону праці, хоча на державному рівні наголошувалося на постійному піклуванні держави про своїх громадян. Згідно з законодавством було

²⁹¹ ДАДнО, ф. Р-4362, оп. 1, спр. 10, арк. 25.

²⁹² Хойнацька Л.М. Умови праці та побуту виробничників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 133.

Розділ II. «Все для відбудови» – головний зміст радянської дійсності

встановлено 8-годинний робочий день, надання щотижневого відпочинку, відновлено відпустки. Підкреслювалася турбота держави про жінок і підлітків, що набувало особливої актуальності у зв'язку зі значним відсотком серед робітничих професій жінок і підлітків.

Проте в реальності всі задекларовані владою заходи систематично порушувалися керівництвом підприємств, що знову ж таки обґрунтовувалося потребами держави.

4. Повсякденне життя робітництва

Матеріальне забезпечення трудящих

Відповідно до проваджуваної державою політики, повоєнна відбудова господарства зосереджувалася насамперед на швидкому введенні в дію об'єктів важкої промисловості. Поза увагою керівництва не залишалося також вирішення нагальних питань соціальної сфери, про що свідчить нормативна база досліджуваного періоду, зокрема, документи, які декларували піклування держави про своїх громадян. Проте в повсякденному житті реалізації положень проголошуваних соціальних гарантій відводилось другорядне місце: функціонери різних рівнів у першу чергу орієнтувалися на виконання виробничих планів, але при цьому нехтували інтересами робітників.

І все ж, з огляду на динаміку зрушень у господарському розвитку країни, у роки першої повоєнної п'ятирічки, хоч і повільно, спостерігалися позитивні зміни у матеріальному забезпеченні працівників.

Добробут трудящих визначався насамперед розміром їхньої заробітної платні.

У СРСР постійно стверджувалась аксіома: чим вища продуктивність праці, тим вища заробітна плата. Теза «хто краще працює, той більше одержує» активно тиражувалася в публікаціях про успіхи окремих робітників на шпальтах республіканських і місцевих газет²⁹³.

Як зазначають радянські історики, впродовж усього періоду відбудови середньомісячний заробіток збільшувався: «особливо значним було зростання заробітної плати робітників металургійних і гірничорудних підприємств»²⁹⁴. Про це свідчить документація підприємств. Згідно з нею, зафіксовано показники зростання в оплаті робітників Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського (у 1946 р. – на 13,3 %, в 1950 р. – на 42,6 %); Дніпропетровського заводу металокопалювальних і конструкцій ім. Бабушкіна (рівень заробітної плати в 1946 р. зріс у 1,5 рази), тресту «Дзержинськруд» (з 809 руб. в 1945 р. до 1202 руб. в 1950 р.)²⁹⁵ тощо.

Розмір заробітної плати залежав від багатьох факторів. Важливу роль відігравали спеціалізація, кваліфікація робітника, а також виконання трудящими норм виробітку. Так, на підприємствах тресту «Кривбасруд» 1950 р. на підземних роботах в основному весь обсяг робіт, понад місячну норму, оплачувався за підвищеними розцінками (півтора, подвійній і потрійній)

²⁹³ Приїжджайте в Донбас! // Радянська Україна. – Київ. – 1947. – 3 січня; Хто краще працює, той більше одержує // Вільне життя. – Тернопіль. – 1945. – 8 квітня.

²⁹⁴ *Матвієнко Л.П.* Турбота партії про піднесення матеріального добробуту робітників у роки четвертої п'ятирічки // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 18. – С. 98.

²⁹⁵ Там само.

залежно від кошторису перевиконання норм виробітку²⁹⁶. На допоміжних роботах приробіток робітника до його тарифної ставки збільшувався прямо пропорційно відсотку перевиконання ним норми виробітку²⁹⁷.

Зростання чисельності робітників, які перевиконували норми виробітку, були зафіксовані вже на початку відбудови. Зокрема, така ситуація спостерігалася в 1943 р. на Єнакіївському металургійному заводі. З кожним роком подібну тенденцію фіксували численні підприємства.

Як показувала практика, перевиконання норм виробітку і отримання більшої заробітної плати залежало від наявності можливостей безпосередньо на підприємстві покращити майстерність робітників. Хто отримував шанс підвищити кваліфікацію і виявив активність на виробництві, отримував вищу платню. Так, на Єнакіївському металургійному заводі в 1948 р. середньомісячний заробіток стахановців послідовно зріс з 2104 руб. до 2878 руб., а згодом до 3064 руб.²⁹⁸ На будівництві вугільних збагачувальних фабрик тресту «Донвуглезбагачуваннябуд» у IV кварталі 1949 р. середній місячний заробіток стахановців становив: теслярів – 983 руб., мулярів – 974 руб., штукатурів – 849 руб., арматурників – 1117 руб., столярів – 1007 руб., різноробочих – 742 руб.²⁹⁹ Кращі бурильники за грудень 1949 р. отримували: по шахтоуправлінню ім. К. Лібкнехта – 6845 руб., «Більшовик» – 5403 руб., ім. Кірова – 4208 руб., ім. Ілліча – 4127 руб.³⁰⁰

Загалом тенденція в оплаті праці репатрійованих громадян мало чим відрізнялася від тієї винагороди, яку отримувала решта працівників. Про це свідчать як архівні документи, так і усні свідчення колишніх працівників³⁰¹. Для прикладу, на підприємствах Сталінської області у квітні 1946 р. заробітна плата репатрійованих радянських громадян здебільшого сягала рівня кадрових робітників³⁰². На Краматорському цементному заводі ім. Бугайова станом на травень 1946 р. заробітна плата репатріантів, які входили до складу робочих батальйони, коливалася, як і в усіх робітників, від 300 до 1000 руб.³⁰³ За умови перевиконання норм виробітку вона відповідно збільшувалася. Так, репатрійований електрозварник Д. Давиденко, який працював на відбудові Дніпрогес ім. Леніна (м. Запоріжжя), в червні 1946 р. виконував норми на 150–250 % і його заробіток становив 2500 руб. на місяць; фрезерувальник П. Матвієнко (те саме підприємство) виконував норми на 150 % і більше

²⁹⁶ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 209.

²⁹⁷ Там само.

²⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 326, арк. 56.

²⁹⁹ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 266–268.

³⁰⁰ Там само, арк. 209.

³⁰¹ Інтерв'ю з Арістовим В.О., 1921 р.н., м. Донецьк. Запис літо 2002 // Інтерв'ю записав Титаренко Д.

³⁰² ДАДоО, ф. П-326, оп. 4, спр. 333, арк. 16.

³⁰³ Там само, арк. 8–9.

й отримував 900–1000 руб.; чорноробочі 3-го розряду В. Даниленко і К. Дузенко виконували норми на 160 % й заробляли по 750–800 руб.³⁰⁴

Підвищення заробітної плати робітників відбувалося також за рахунок виплати премій, обсяг яких залежав від виконання низки вимог: перевиконання плану, підвищення якості виготовленої продукції, зниження її собівартості, економії сировини та інших матеріалів (згідно з постановами РМ СРСР від 21 червня 1947 р., 25 травня 1949 р.) тощо. За рахунок різних видів преміювань додаткові нарахування до заробітної плати отримував значний відсоток робітників. Наприклад, на Криворізькому металургійному заводі ім. Леніна у 1949 р. сплачено премій на загальну суму 76,8 тис. руб., у 1950 р. – на 47,8 тис. руб.³⁰⁵

Крім того, за рішенням РМ СРСР з 10 грудня 1947 р. почали нараховуватися виплати щорічної одноразової допомоги за вислугу років. Так, 10 % річної ставки 1100 руб. отримували бурильники, 800 руб. – кріпильники, 830 руб. – машиністи електровозів³⁰⁶.

Окремі керівники підприємств для заохочення і стимулювання робітників практикували надання премій за виконання певних робіт³⁰⁷, наприклад: за окремі види робіт, за виконання і перевиконання місячного плану замовлень по номенклатурі³⁰⁸; премія до 50 % тарифної ставки за виконання плану і до 25 % – за перевиконання плану видобутку руди при безаварійній роботі на підприємствах Наркомату чорної металургії (наказ НКЧМ від 21 серпня 1942 р.). Підземним робітникам, відрядникам головних професій нараховували додатково ще й колективну премію за виконання плану видобутку руди понад 80 % (постанова РНК СРСР № 1407 від 21 серпня 1942 р.). Коли ж надалі умови преміювання не виконувалися, розмір премії зменшувався, або ж її не нараховували зовсім.

Щоправда, показники підвищення заробітної плати, якими звітували підприємства, далеко не завжди відображали дійсний стан справ. Держава завжди регулювала обсяг фонду заробітної плати залежно від товарного фонду. Навіть у відрядних системах заробітної плати, коли оплата праці, нібито, залежала від обсягу виробленої продукції, існувала «стеля»: робітник не міг одержати чесно зароблених грошей, якщо він перевищував певний ліміт. Такий підхід в оплаті праці робітництво презирливо іменувало «зрівнялівкою»³⁰⁹.

³⁰⁴ ДАЗО, ф. Р-1335, оп. 10, спр. 73, арк. 75.

³⁰⁵ *Матвієнко Л.П.* Турбота партії про піднесення матеріального добробуту робітників у роки четвертої п'ятирічки // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 18. – С. 99.

³⁰⁶ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 208–209.

³⁰⁷ ДАДнО, ф. Р-4362, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 7.

³⁰⁸ Там само, арк. 5.

³⁰⁹ *Литвин В.* Україна у першому повоєнному десятилітті... – С. 120–121.

Крім того, не всі працюючі, особливо в перші роки відбудови, відчули на собі загальну тенденцію, пов'язану зі збільшенням розміру заробітної плати. Зумовлено це було тим, що керівники окремих підприємств не виконували завдання і вимоги уряду щодо забезпечення умов для підвищення кваліфікації робітників, надання робочих місць відповідно до спеціалізації молоді тощо.

Робітники і службовці не завжди отримували розрахунок вчасно: у 1946 р. з запізненням до 2 місяців здійснили виплати на авторемонтному заводі у м. Горлівка³¹⁰; до 4,5 місяців – на цегельному заводі № 13 Городоцького району Львівської області³¹¹; у 1947 р. на 1 місяць затримали нарахування у будівельно-монтажному тресті «Запоріжжябуд» м. Запоріжжя³¹².

Траплялися випадки порушення угоди з боку адміністрації підприємств з колгоспниками: робітникам, які відпрацювали свій термін, часто не видавали ні розрахунку, ні промтоварів, передбачених документами. А керівник шахти № 1 «Сніжнянтрацит» Нечаєв у 1945 р. пішов навіть далі: зняв із колгоспників, які розрахувалися, спецодяг і відпустив їх з шахти в одній натільній білизні³¹³.

Особливо складним було матеріальне становище робітників вугільної промисловості. По-перше, на тих шахтах, де використовувалася праця іноземних військовополонених та інтернованих, решті робітників нараховували меншу заробітну плату. По-друге, у зв'язку з повільною механізацією підземних робіт, відсутністю належної організації праці фахівці провідних гірничих професій не завжди виконували норми виробітку і тому незрідка отримували винагороду меншого розміру, ніж різноробочі.

Таким чином, зароблених коштів людям здебільшого ледве вистачало на харчування і задоволення елементарних матеріально-побутових потреб: оплату житла, придбання одягу, спецодягу. Разом із тим держава не втрачала нагоди вилучити і знову пустити в обіг мінімальні кошти, які залишалися у населення на руках. Відбувалось це шляхом передплати щорічних державних позик.

У червні 1943 р. у визволених від ворога районах Ворошиловградської та Харківської областей було оголошено передплату на Другу воєнну позику, у травні 1944 р. – на Третю воєнну позику, у 1945 р. – Четверту державну позику на відновлення й розвиток економіки СРСР.

У радянській літературі побувала думка, що державні позики мали добровільний характер, про що неодноразово повідомлялося у пресі: «трудящі України одноставно підтримали передплату... Під час позики трудящі

³¹⁰ Задерживают зарплату // Кочегарка. – Горловка. – 1949. – 20 июня.

³¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 11, арк. 178–179.

³¹² Там само, оп. 23, спр. 4667, арк. 31.

³¹³ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 325, арк. 13.

часто висловлювали свої найзаповітніші мрії про щасливе мирне життя»³¹⁴. Та насправді державні позики слід вважати цілеспрямованою акцією з вилучення коштів у населення. Кожне місто і село отримували плани збору коштів, які необхідно було виконувати за будь-якої умови. Врешті-решт чиновницьке прагнення перевиконати план та достроково звітувати примножувало невдоволення населення. Проте, усвідомлюючи глибину руйнації соціальної сфери й економіки господарства, багато трудящих свідомо й добровільно віддавали свої заощадження на відбудову і краще життя у майбутньому.

Загалом усі побори й відрахування з працівників у вигляді позик, пожертв і податків сягали не менше 25–30 %, а разом із платою за помешкання (місце в гуртожитку, квартиру, кімнату) – 40–50 % родинного бюджету.

Плата за користування ліжком-місцем у гуртожитку включала відрахування за комунальні послуги і побутове обслуговування. У спеціальному будівельно-монтажному управлінні з відбудови Дніпрогесу Міністерства електростанцій СРСР (м. Запоріжжя) в 1946 р. плата за житло для робітників і службовців з однієї особи становила: при заробітку до 150 руб. на місяць – квартплата 10 руб., від 151 до 200 руб. – 14 руб., від 201 до 250 руб. – 18 руб., від 251 до 300 руб. – 24 руб., від 301 до 350 руб. – 29 руб., від 351 до 400 руб. – 34 руб., понад 400 руб. – 38 руб.³¹⁵. Однак таких тарифних ставок керівництво будівництва не дотримувалось. Так, у газетній статті «Забуті обіцянки» («Червоне Запоріжжя») за 18 вересня 1946 р. зазначалося: «Квартплата відраховується за якимось дивним графіком, наприклад, робітник, який отримує 800 руб., платить 34 руб. на місяць, а робітник, який одержує 700–800 руб., – 35 руб.»³¹⁶.

У будівельно-монтажному тресті «Ворошилівськбуд» у квітні 1950 р. житловий фонд для робітників-одинаків у гуртожитках кімнатної системи від 4 до 10 осіб коштував 23 руб. 50 коп. на місяць. Для сімейних робітників у загальних будинках за кожний квадратний метр житлової площі платили 1 руб. 38 коп. на місяць³¹⁷.

На підприємствах тресту «Кривбасруда» в 1950 р. всіх робітників-одинаків за рахунок відрахувань із зарплати (20–35 руб. на місяць) забезпечували місцем у гуртожитку, видавали ліжко, матрац, два простирадла, подушку і ковдру. Сімейні робітники провідних кваліфікацій (бурильники, прохідники, кріпильники) отримували у відомчих будинках сімейні квартири на одну–дві кімнати з кухнею і службовими приміщеннями (сарай і погріб) за встановленими державою цінами³¹⁸.

³¹⁴ Суспільно-політичне життя трудящих УРСР / За ред. А.Д. Скиба: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1973. – С. 35.

³¹⁵ ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 22, арк. 167.

³¹⁶ Там само, арк. 168–169.

³¹⁷ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 281–282.

³¹⁸ Там само, арк. 208.

За відсутності власного житла чи місця в гуртожитках робітникам доволі часто доводилося знімати кімнату в приватному секторі, де, плата за проживання сягала 150 руб. на місяць. Таким чином, рядові робітники отримували кошти, яких вистачало «ледве, щоб не вмерти». Про це свідчить листування і спогади учасників відбудови: *«Аванс... це два-три дня поїв. Зарплата трохи більша. Од авансу до получки не хватало»*³¹⁹. *«100–120 руб. коштувала буханка хліба на базарі. Літер розливної горілки... 120–150 руб. Щоб купити штани хороші, потрібно було 500–700 руб. Десь в 1946 р. купив я бавовняний светр – віддав 700 руб.»*³²⁰.

У гіршому становищі порівняно з робітниками опинилися учні шкіл ФЗН. За виконану ними роботу заробітна плата перераховувалася на рахунок навчальних закладів, які, своєю чергою, зобов'язувались своєчасно виплачувати учням відповідний їй відсоток за виконану роботу в період виробничого навчання³²¹. Проте траплялися випадки, коли учні працювали повністю безкоштовно.

Основна маса бюджету робітників витрачалася на харчування. І хоча зайняті на виробництві забезпечувалися хлібом і окремими продовольчими продуктами з централізованих державних фондів, для сімейних додатковим джерелом продовольчого постачання ставали магазини і базари з їх непомірно високими цінами.

Разом із тим траплялися випадки, коли робітники не мали можливості заплатити за гарантоване пайкове харчування. Ситуація ускладнилася, коли в 1946 р. була підвищена заробітна плата і відразу ж піднялися ціни на пайкові товари.

Реакція населення на ці заходи уряду була різноманітна. Так, на зборах, на яких обговорювалася цінова політика уряду і заходи щодо підвищення заробітної плати, трудящі з розумінням сприймали ці заходи³²². Зовсім по-іншому реагувало на них населення у приватних розмовах³²³.

Наприкінці 1947 р. РМ СРСР та ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про проведення грошової реформи і про відміну карток на продовольчі та

³¹⁹ Інтерв'ю з Фенем І.В., 1925 р.н. с. Лукашівка Золотоношський р-н., (Полтавська) нині Черкаська обл. Запис 18.05.2005, м. Золотоноша Черкаська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL035.

³²⁰ Інтерв'ю з Арістовим В.О., 1921 р.н., м. Донецьк. Запис літо 2002 // Інтерв'ю записав Титаренко Д.

³²¹ ДАЗО, ф. Р-2506, оп. 1, спр. 68, арк. 112–113.

³²² Информация о ходе разъяснения сообщения Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) от 16.IX – 1946 г. об изменении цен и повышении заработной платы // Советская жизнь. 1945–1953 / Составители Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева. – М., 2003. – С. 149.

³²³ Советская жизнь. 1945–1953... – С. 151–152.

промислові товари». Ці заходи мали означати ліквідацію жорсткого розподілу продуктів і демонструвати силу радянської економіки³²⁴.

У радянській історіографії стверджувалось, що грошова реформа грудня 1947 р. зміцнила курс рубля, не змінивши при цьому реальних та інших трудових доходів населення. При цьому відбувалось зростання середньомісячної заробітної плати робітників³²⁵. Подібні висновки були зроблені на підставі даних Центрального статистичного управління СРСР «Про підсумки виконання народногосподарського плану на 1948 рік», яке повідомляло про реальне зростання заробітної плати трудящих у 1948 р. порівняно з 1947 р. у 2 рази. Згідно з іншою точкою зору заробітна плата не тільки не зросла, а навіть скоротилася внаслідок грошової реформи (Н. Ясний)³²⁶; або ж темпи її зростання були набагато меншими від динаміки цін (О. Лаціс)³²⁷.

За висновками сучасних науковців, грошова реформа 1947 р. набула конфіскаційного характеру, оскільки держава розв'язувала свої проблеми (зокрема, подолання інфляційних процесів воєнного часу) за рахунок населення. Нові рублі були вдсятеро «важчі», ніж старі, тобто, обмінювались за співвідношенням 1:10. Всі заощадження на руках у населення негайно знецінились. Ті, хто тримав свої заощадження в ощадних касах, також втрачав, але набагато менше. Вклади в сумі до 3 тис. руб. можна було обміняти за співвідношенням 1:1. Якщо вклад не перевищував 10 тис. руб., обмінювали так: два старих рублі на один новий. Одночасно здійснювалася конверсія всіх викуплених населенням облігацій державних позик (за винятком позики 1947 р.), але у співвідношенні 1:3³²⁸.

З відміною карткової системи і комерційних цін та введенням єдиних роздрібних цін на продовольчі та промислові товари держава фактично зняла з себе всі зобов'язання з гарантованого карткового забезпечення міського населення та робітників. До того ж, нові ціни були вищими за скасовані комерційні. В цілому ціни на харчі перевищували довоєнні й за винятком необхідного мінімуму були зависокими для більшості населення³²⁹.

³²⁴ Янковська О.В. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. За свідченнями громадян (на матеріалах НКВС-КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. Вип. 9. – К., 2005. – С. 329.

³²⁵ История рабочих Донбасса: В 2-х т. – Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – К., 1981. – С. 143.

³²⁶ Jasny N. Essays on the Soviet Economy. – Munich, 1962. – S. 270–272, 276–281.

³²⁷ Лаціс О. Сказки нашего времени // Известия. – 1988. – 16 апреля.

³²⁸ Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) о проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары. – К., 1947. – С. 5, 11,12; Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті... – С. 119.

³²⁹ Янковська О.В. Соціальна політика радянської держави... – С. 330.

Як згадувалось, одна зі статей видатків бюджету робітників передбачала витрати на оплату житла. У післявоєнний час проблема житлового забезпечення була надзвичайно складною через втрату підприємствами свого житлового фонду.

Частково для вирішення цієї проблеми, і одночасно, прагнучи зупинити плинність кадрів, уряд вдавався до таких заходів, як надання «поворотних» і «безповоротних» позик на індивідуальне житлове будівництво. Позики робітникам на будівництво жилих будинків видавалися на підставі розпорядження РНК СРСР від 28 вересня 1943 р.³³⁰. Зі звільненням території України від німецьких загарбників цю практику поширили на всі області республіки.

За наявності укладеної трудової угоди з підприємством позику міг отримати і кадровий робітник, і розконвойований³³¹. Крім того, робітникам, які оформилися на постійну роботу, виділяли присадибні ділянки, надавали довгостроковий кредит на будівництво індивідуального будинку в розмірі до 10 тис. руб. з можливістю погашення упродовж 10 років. Окремі підприємства забезпечували забудовників усім необхідним будівельним і покрівельним матеріалом за державними цінами, допомагали його транспортувати, надавали кваліфікованих будівельників. Всім сімейним – відпускали за державними цінами паливо в кількості 500 кг вугілля і 150 кг дров на місяць у зимовий час (листопад–квітень) і 300 кг вугілля і 100 кг дров на інші пори року³³².

Надання житлових позик активно висвітлювалося у пресі. Так, «Радянська Україна» (1945 р.) повідомляла про кредитування 4 млн руб. демобілізованим воїнам та інвалідам Великої Вітчизняної війни, які повернулись на Харківщину. Надходили повідомлення про кредитування населення й з інших областей України.

На окремих підприємствах правом отримати позики активно користувалися і репатрійовані. Так, станом на 20 березня 1948 р. на Ворошилівському металургійному заводі ім. Ворошилова грошову позику у розмірі від 1000 до 3000 руб. з розстрочкою погашення до 5 років отримали 173 репатріанти. Загалом по заводу видано позики на 323 тис. руб.³³³. Становище останніх, як і звичайних працівників, також не було однаковим. Тих, кого виводили з-під карантину, прирівнювали до рядових робітників. Тобто, оплата за проживання в гуртожитках, харчування з моменту початку роботи здійснювалася на загальних умовах із рештою робітників³³⁴.

Здебільшого репатріанти, повернувшись на батьківщину, відчували себе обманутими. Тим із них, хто опинився у найбільш скрутному становищі, держава гарантувала одноразову грошову допомогу, розмір якої коливався

³³⁰ ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 3, арк. 3.

³³¹ ДАДоО, ф. П-326, оп. 4, спр. 133, арк. 51.

³³² ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 208.

³³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5462, арк. 16.

³³⁴ ДАДнО, ф. Р-2160, оп. 4, спр. 315/18, арк. 157.

від 100 до 300 руб. Проте відсоток людей, які її отримали, був незначним. Від 1 січня 1949 р. до 1 січня 1950 р. грошова допомога у Сталінській області була видана лише 80 репатріантам. Часто їй доводилося чекати по кілька місяців, тому що гроші надходили із затримкою. До того ж, серед різних категорій пільговиків репатрійованим надавали допомогу в останню чергу. Слід зауважити, що відразу після війни ситуація була ще гіршою. Про це свідчить хоча б прохання міської ради м. Єнакієве до Сталінського обласного відділу у справах репатріації в 1946 р.: «Для сімей військовослужбовців, а також інвалідів Вітчизняної війни ми систематично отримуємо і грошову і речову допомогу, а для репатрійованих громадян, які насильно були забрані в рабство, цієї допомоги хоча б часткової не маємо, а тому прошу Вас виділити деякі кошти для репатрійованих громадян, які особливо потребують допомоги»³³⁵.

Отже, основним джерелом надходження коштів до сімейного бюджету була заробітна плата. Її розмір залежав від сукупності різноманітних факторів: спеціалізації робітника, його кваліфікації, спроможності виконання норм виробітку, видів преміювання. Нарахування відбувалися за принципом: чим вища продуктивність праці, тим вища заробітна платня.

Проте показники з підвищення заробітної плати, якими звітували численні підприємства, далеко не відображали справжньої ситуації з матеріального забезпечення робітників. Люди постійно пересікалися з цілим комплексом проблем. Серед них – затримання чи не виплата заробітної плати, необхідність виплачувати державні позики тощо. При цьому, основна маса бюджету робітників витрачалася на харчування.

Основні проблеми повсякденності

Повоєнне повсякдення характеризувалося щоденною необхідністю вирішувати численні проблеми, основними серед яких були забезпечення харчуванням і житлом. Особливо гостро ці проблеми проявлялися у промислових регіонах, які поповнювалися новими трудовими ресурсами в результаті примусових міграцій населення³³⁶.

Із плином часу поступово виринали й інші, не менш важливі проблеми: необхідність покращення санітарно-епідеміологічного стану, налагодження житлово-комунального господарства, відновлення транспортного зв'язку, забезпечення населення одягом та іншими товарами легкої промисловості, організація дозвілля.

³³⁵ Герасимова М.С. Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 238.

³³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 613, арк. 25, 26.

Упродовж 1943–1947 рр. харчову проблему в містах розв'язували шляхом централізованого перерозподілу державних фондів хліба та продовольства за допомогою карткової системи³³⁷. Норми постачання встановлювалися на підставі відповідних директивних документів, в тому числі постанов ДКО³³⁸. У них окреслювалося коло осіб, які мали право на гарантоване постачання (в різні роки воно охоплювало і робітників та їх утриманців, або ж тільки робітників, а на утриманців не розповсюджувалося)³³⁹, а також визначалися норми продукції, що були не однаковими для осіб різних професій.

Контроль за централізованим постачанням давав можливість не тільки відстежувати запаси продукції (економити продовольство), а й виявляти і залучати на промислове виробництво потенційних робітників: у 1944 р. в Сталінській області в результаті зменшення видачі хлібних карток для утриманців на 91 010 штук зекономили тільки в березні 797,6 т борошна³⁴⁰. У 1947 р. практику економії апробували на всій території України: скоротили кількість осіб, які постачалися хлібом у сільській місцевості на 2,9 млн осіб, а в містах і робітничих селищах – на 724 тис. осіб³⁴¹. Таким чином фактично збільшилося коло осіб, які заради виживання змушені були влаштуватися на важкі роботи з гарантованим харчуванням. Чисельну групу серед них складала молодь. Мільйони юнаків і дівчат, які залишилися сиротами без будь-яких засобів до існування, заради державного утримання (вони одержували дах над головою, безкоштовний обід і форму – взуття, одяг)³⁴² йшли працювати на заводи, в шахти або в школи трудових резервів.

Навіть попри важку працю, робітники не завжди забезпечувалися гарантованим державою продовольчим мінімумом, оскільки, за результатами численних інспекцій у Ворошиловградській, Чернігівській, Запорізькій, Полтавській, Дніпропетровській областях та м. Києві, система централізованого постачання часто працювала з перебоями³⁴³.

Основними причинами порушень були: нездатність врахувати стан доріг за несприятливих погодних умов, що впливало на швидкість і своєчасність постачання підприємств продовольством³⁴⁴; відсутність позитивних зрушень у налагодженні чіткої роботи органів, що відповідали за видачу

³³⁷ *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – С. 12.

³³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1071, арк. 55.

³³⁹ Там само, спр. 613, арк. 25.

³⁴⁰ Там само, оп. 78, спр. 4, арк. 100, 101.

³⁴¹ *Литвин В.М.* Україна у першому повоєнному десятилітті... – С. 98.

³⁴² *Евсеева Е.Н.* СССР в 1945–1953 гг.: Экономика, власть и общество // Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2002_1/21.shtml.

³⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 19, арк. 128, 129; Там само, спр. 92, арк. 55, 56; *Вронська Т.В.* Названа праця. – С. 42.

³⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 92, арк. 55, 56.

продовольчих карток новоприбулим³⁴⁵; недобросовісна діяльність осіб, які відповідали за отоварення продукції за картками і нерідко зловживали своїм становищем³⁴⁶.

У цілому станом на 1 січня 1945 р. нормовані продовольчі та промислові товари через торгівельну мережу республіки одержували 10,5 млн осіб, що становило на той час близько 40 % трудящих України, тобто, практично все міське населення України³⁴⁷.

Вчасність і якість харчування й отоварення робітників за картками залежала від ефективної діяльності відділів робітничого постачання (далі – ВРП), на які покладалося завдання повністю довести отримані від держави фонди товарів саме до тих споживачів, для яких ці фонди призначалися, а також потурбуватися про додаткове збільшення ресурсів продовольства шляхом розвитку власного сільськогосподарського виробництва, організації вилову риби, збирання дикоростучих рослин, переробки виготовленої продукції тощо³⁴⁸.

У випадку, коли члени ВРП відповідально підходили до своїх завдань, мали належну підтримку своєї діяльності з боку адміністрації промислових об'єктів, – працюючі на цих підприємствах отримували належне продуктове забезпечення. У першу чергу це досягалось за рахунок можливості доступу до шефської допомоги від колгоспників із різних областей України, про що неодноразово повідомляли у пресі³⁴⁹, а також шляхом вирощування рослинної і тваринної продукції в підсобних господарствах, створених за рахунок передачі промисловим підприємствам частини колгоспів, радгоспів та господарських організацій³⁵⁰. Згідно з державними планами продукти з господарств у великій кількості мали потрапляти не лише до торгівельної мережі заводів, а й до їх їдалень, щоб збільшити асортимент страв, організувати додаткове одноразове харчування робітників³⁵¹.

Якщо звернутись до конкретних фактів, то вже в 1944 р. заводи металургійної і коксохімічної промисловості нараховували понад 7000 га посівних площ, 4087 га з них були засіяні зерновими, олійними і круп'яними культурами, засаджені городньо-баштанними і картоплею. На 1 вересня 1944 р. з оброблених площ зібрано понад 1000 т овочів³⁵² тощо. Зокрема,

³⁴⁵ ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 22, арк. 163.

³⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 1 оп. 78, спр. 19, арк. 128, 129; Там само, спр. 92, арк. 55, 56.

³⁴⁷ Вронська Т.В. Названа праця. – С. 42.

³⁴⁸ Там само. – С. 51, 52.

³⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1067, арк. 9; Там само, спр. 1066, арк. 35–37; Зинченко Ю. Указанный труд. – С. 85.

³⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 612, арк. 18; Там само, спр. 1071, арк. 23, 65.

³⁵¹ Там само, спр. 1071, арк. 23.

³⁵² Там само, арк. 10.

в 1944 р. за рахунок врожаю з підсобних господарств вдалося значно покращити харчування (організоване виготовлення додаткових страв, налагоджене дієтичне харчування) для працівників металургійного заводу ім. Кірова в м. Макіївка, Краматорського металургійного заводу³⁵³ та інших об'єктів. Подібна тенденція спостерігалася і в наступні роки у Криворізькому спецбудтресті № 2 (1945 р.)³⁵⁴, Дніпропетровському ремонтно-механічному заводі (1947 р.) та інших підприємствах³⁵⁵.

Якщо ВРП не справлялися з налагодженням продуктивної діяльності підсобних господарств, а таких за даними перевірки в Сталінській та Дніпропетровській областях у листопаді 1944 р.³⁵⁶ було більшість, або ж фонди продукції витрачалися незаконно, оскільки їх відпускали стороннім особам й організаціям (Маріуполь, Сталінська область, 1946 р.³⁵⁷), – то робітники не відчували істотного покращення в раціоні харчування в їдальнях.

Траплялися випадки, коли таку ситуацію створювали самі працівники установ громадського харчування. Найчастішими порушеннями в їх діяльності були ненадання передбачених нормами продуктів, або ж заміна їх нерівноцінними стравами (робітничі їдальні на підприємствах Харкова, Кривого Рогу, Дніпропетровська в 1945 р.³⁵⁸). Інколи доходило до розкрадання продуктів і розбазарювання матеріальних цінностей. Зокрема, в Сталінській області упродовж IV кварталу 1946 р. відкрито 33 кримінальні справи, у січні 1947 р. 20 кримінальних справ³⁵⁹ на розкрадачів товарів споживання.

У багатьох їдальнях готували одноманітну їжу. Наведемо приклади щоденного меню в різних їдальнях: сніданок – суп, смажена риба, гарнір із кислої капусти, обід – борщ, смажена риба з кашею³⁶⁰; перша страва – завжди борщ³⁶¹; перша страва – суп із пшона і кислих помідорів, друга – консерви з гарніром із тих же помідорів³⁶². У документах зустрічаємо неодноразові відомості про приготування непридатної для споживання їжі: «в стравах

³⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 92, арк. 98, 99.

³⁵⁴ Там само, арк. 67, 68, 74.

³⁵⁵ ДАДнО, ф. Р-5920, оп. 1, спр. 17, арк. 5.

³⁵⁶ Гальченко С.І. Організація громадського харчування в центральній Україні в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 244, 245.

³⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4880, арк. 16–19.

³⁵⁸ Там само, оп. 78, спр. 90, арк. 33; Там само, оп. 23, спр. 1353, арк. 11, 12; Еще о столовой № 1 // Коксовик. – Днепропетровск. – 1945. – 28 июля.

³⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4880, арк. 24.

³⁶⁰ Там само, оп. 78, спр. 92, арк. 48, 49.

³⁶¹ Там само, арк. 74.

³⁶² Там само, арк. 48–51.

часто плавали дерев'яна стружка і шматки розмоклого паперу»³⁶³, або ж «зелений борщ» з листя старої кропиви й води мав вигляд чорної рідини з гіркуватим присмаком» (згідно з калькуляцією – приготовлений зі щавлю, картоплі, крупи та ін.)³⁶⁴; чи навіть такої їжі, що спричинила інфекційні захворювання та отруєння³⁶⁵.

Навіть мінімальне покращення у справі організації харчування широко висвітлювалось у пресі у формі публікації інтерв'ю з рядовими робітниками: *«Харчуємося всі в їдальні тричі на день. Для стахановців і ударників є окрема зала. Крім триразового гарячого, вони додатково отримують сало, цукор, і додаткові м'ясні харчі. При їдальні є буфет. В ньому ми одержуємо свою норму хліба. Для підземних робітників норма – 1 кг. В їдальні готують смачну їжу. Але харчуватися в ній не обов'язково. Хто хоче, бере продукти додому і там йому готує їжу господарка квартири. Місцеві шахтарі, звичайно, живуть краще за нас. Кожен з них обробляє город, тримає корову, свиней, птицю»*³⁶⁶ (1945 р.). Або ж: *«Харчі хороші. Крім усього, що одержуємо за картками у крамниці, нам дають додаткове харчування: 2 кг масла, 3 кг м'яса й інші продукти»*³⁶⁷.

Оскільки повоєнну повсякденність неможливо відтворити тільки на підставі відомостей із газет, в тому числі й критичних, необхідно враховувати джерела, що містять інформацію, приховану в офіційних документах і дослідженнях радянського часу. Необхідні для повноти картини фрагменти минулого можна отримати зі спогадів і листування, що зберігаються в архівосховищах. Мобілізовані робітники у листах додому скаржилися на скрутне життя, відсутність в магазинах продуктів: *«...хліба інколи по 2–3 дні немає...»*; *«...люди вже попухли, а місцеві жителі виїздять, хто куди. Проте їх ловлять і віддають під суд...»*; *«...хоч люди систематично не доїдали, все ж норму виробітку з них вимагали. Якщо вона не виконувалася, то весь робочий день не оплачувався...»* Один із робітників писав: *«Робота моя важка, а харчування дуже погане. Йдеш з роботи, а в очах темно, як було у полоні. Деяких робітників розраховують, але це тих, котрі вже зовсім попухлі і непрацездатні. Цих робітників вигнали з гуртожитку, бо на роботу вони не ходять, а отже, валяються у лазні або будь-де. Здоровій людині можна звільнитися за умови, якщо в неї є 1000 чи 1500 карбованців. Взагалі за гроші можна звільнитися дуже швидко, проте грошей зараз в мене немає і дістати їх немає де»*³⁶⁸. Жахливі умови існування підштовхували найбільш

³⁶³ Суп со стружками // Комсомольская правда на Днепрострое. – Запорожье. – 1945. – 16 января.

³⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1353, арк. 11, 12.

³⁶⁵ Там само, спр. 4674, арк. 233; Там само, спр. 2350, арк. 48.

³⁶⁶ Нас харчують тут добре // Вільне життя. – Тернопіль. – 1945. – 8 квітня.

³⁶⁷ Приїжджайте в Донбас! // Радянська Україна. – Київ. – 1947. – 3 січня.

³⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4785, арк. 84.

слабких до самогубства. Частіше це були молоді сироти, вихованці дитячих будинків³⁶⁹.

Без належного забезпечення організацій громадського харчування продуктами робітники були обмежені у покращенні раціону за рахунок овочевих продуктів. У голодний 1947 р. їм доводилося розраховувати здебільшого на одноразове харчування на підприємстві (зокрема, в Запорізькій області)³⁷⁰. Щоправда, його не вистачало: *«У нас зараз робітники від'їжджають з шахт, тому що жити і працювати далі неможливо. Робітники вмирають від виснаження, їх трупи знаходять в лазні і на дорогах. Багато стало вбивств і грабунків» (1947 р.)*³⁷¹.

У зв'язку з матеріальними труднощами в Сталінській області фіксували зростання випадків захворюваності і смертності на цьому ґрунті.

Частково продовольство робітники мали можливість отримати за рахунок самостійного обробітку землі, яку виділяли працюючим для індивідуального городництва, починаючи з 1944 р. і в наступні роки. Адміністрація підприємств наголошувала: *«...необхідно кожному робітнику взяти індивідуальні городи і обробляти їх таким чином, щоб зібрати максимальний врожай»*³⁷². Як результат, під індивідуальними і колективними городами робітників і службовців республіки в 1944 р. було зайнято 200 тис. га землі, а в 1945 р. – 385, 5 тис. га землі, яку обробляли 2630 тис. виробничників³⁷³.

Фактично ж виснажені за час війни робітники після важкого робочого тижня змушені були піклуватися ще й про забезпечення своєї сім'ї продовольством за рахунок індивідуального обробітку городів.

Уявити продуктивність цих зусиль можна, знаючи становище в сільськогосподарському виробництві того часу. Так, за даними тільки по Сталінській області сільське господарство за час окупації повністю деградувало: внаслідок пошкодження й відсутності техніки, відсутності належних агротехнічних прийомів у землеробстві, занепаду городництва у зв'язку з виведенням з ладу зрошувальної системи. В цілому землі перебували в запущеному стані, заросли бур'янами, ґрунти були уражені різноманітними хворобами і сільськогосподарськими шкідниками³⁷⁴. На колгоспних полях працювали в основному жінки, діти, люди похилого віку, які обробляли землю за допомогою корів, без машин та комбайнів³⁷⁵.

³⁶⁹ Малий словник історії України. – К., 1997. – С. 115.

³⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4667, арк. 35.

³⁷¹ Сусликов В.Є., Гитаренко Д.М. Названа праця. – С. 425.

³⁷² Индивидуальное огородничество // Коксовик. – Днепропетровск. – 1945. – 21 апреля.

³⁷³ Зинченко Ю. Указанный труд. – С. 106.

³⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2220, арк. 21–24, 27, 31, 38.

³⁷⁵ Там само, спр. 4772, арк. 4.

За такого стану речей в сільському господарстві населення в індивідуальному городництві могло розраховувати тільки на свої сили. Через несприятливі погодні умови врожайність зернових у 1945 р. впала до 7 ц з га проти 10,8 ц у попередньому році³⁷⁶. Наступні 1946 і 1947 рр. теж видалися надзвичайно складними для українських аграріїв.

У зв'язку з тим, що норми продажу товарів за картками були обмежені, для багатьох додаткові продукти харчування вдавалося здобути тільки за рахунок отоварювання на базарах. Однак через високі ціни не всі могли собі це дозволити. Базари функціонували у всіх областях України. Але ціни на одні й ті ж продукти у різних містах були неоднаковими, оскільки вони встановлювалися стихійно, в залежності від попиту та пропозиції. Для прикладу, в кінці 1943 р. ціна на борошно житнє коливалася від 40 до 90 руб. за 1 кг, на борошно пшеничне – від 50 до 120 руб. за 1 кг, товчене пшоно – від 50 до 90 руб., свіжа капуста – від 15 до 50 руб., масло – від 500 до 900 руб., десяток яєць від 100 до 170 руб.³⁷⁷.

З розвитком мережі установ громадського харчування, що супроводжувалося насиченням торгівельної мережі різноманітними продовольчими товарами (у 1948 р. зріс продаж хліба, цукру, кондитерських виробів, м'яса, жирів, олії, картоплі) та збільшенням сільськогосподарської продукції на колгоспних ринках, поступово зменшувалася залежність населення від базарів. За два роки з моменту введення кооперативної торгівлі у містах ціни кооперативного базару знизились утричі, а ціни колгоспного – у п'ять разів³⁷⁸.

Мобілізація населення з різних регіонів України у промисловість вимагала нагального вирішення проблеми житлового забезпечення: здійснювався ремонт у більшості гуртожитків, будувалися нові селища³⁷⁹. Заходи з упорядкування і нарощування житлового фонду продовжувалися впродовж усього періоду відбудови: на початку прибулих робітників розміщували в гуртожитках і приватному секторі (комбінат «Ворошиловградвугілля», 1945 р.³⁸⁰). З року в рік житловий фонд поповнювався за рахунок додаткового будівництва нових гуртожитків та індивідуальних будівель (комбінат «Сталінвугілля», 1948 р.³⁸¹, комбінат «Ворошиловградвугілля», 1949 р.³⁸²).

³⁷⁶ Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті... – С. 97; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України... – С. 18.

³⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 19, арк. 137.

³⁷⁸ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1946–1950)... – С. 133, 134.

³⁷⁹ Новые дома угольщиков // Ворошиловградская правда. – Ворошиловград. – 1946. – 18 сентября.

³⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 92, 93.

³⁸¹ Там само, ф. 166, оп. 3, спр. 326, арк. 70.

³⁸² ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 1235, арк. 1.

Здача в експлуатацію новобудов у промислових районах активно висвітлювалася у республіканській і місцевій пресі. Зокрема, писали про заселення 25 нових селищ і кварталів індивідуальних забудовників на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» (1947 р.): житло отримали 785 сімей стахановців – гірників, інженерів, службовців³⁸³; про нове селище для гірників шахти «Никанор» комбінату «Ворошиловградвугілля»: в 47 будинків переїхали близько 100 сімей³⁸⁴.

Щоправда, газети часто залишали поза увагою аналіз таких питань, як зростання чисельності робітників. Як результат: попри здачу в експлуатацію значної житлової площі (232,1 тис. м² впродовж 1949 р.), середня площа на одного проживаючого збільшувалася в кращому випадку всього на 0,4 м² – з 5,2 м² в 1948 до 5,6 м² в 1949 р. (Ворошиловградська область)³⁸⁵.

Попри пропаганду в газетах і статистичні дані підприємств про надане робітникам житло, проблема житлового забезпечення позитивно вирішувалася здебільшого лише для одинаків, оскільки їх легше було розмістити в гуртожитках³⁸⁶. У кращому становищі опинялися передовики виробництва: їм надавали комфортніші умови проживання (кімнати в гуртожитках устатковували необхідним інвентарем, при побілці стін використовували трафарети, розвішували занавіски, штори тощо), надавали пріоритет у розселенні в нові помешкання.

Вкрай скрутною склалася ситуація із забезпеченням житлом сімейних працівників, оскільки їм необхідно було надавати більшу житлову площу (на деяких підприємствах змін не відбулося навіть у 1950 р.)³⁸⁷. При розміщенні ж одинаків часто порушувалися будь-які норми: їх розселяли в сирих підвальних приміщеннях; в гуртожитках барачного типу по 15–18 осіб в одній кімнаті: скажімо, в одній кімнаті з площею 72 м² – 17 ліжко-місць; в 9 квартирах сімейного типу по 2 кімнати площею 32 м² кожна – 65 ліжко-місць; в баракі загальною площею 67 м² – 14 осіб, в баракі з 87 м² – 16 осіб³⁸⁸.

Існувала складність не лише з розміщенням людей, а й наданням якісного житла, створенням елементарних умов для нормального щоденного відпочинку. Серед основних проблем: відсутність чи недостача постіль-

³⁸³ Индивидуальное жильё для передовиков производства // Ворошиловградская правда. – Ворошиловград. – 1948. – 29 февраля.

³⁸⁴ Селища для гірників Донбасу // Радянська Україна. – Київ. – 1947. – 13 липня.

³⁸⁵ ДАЛО, ф. П-179, оп. 3, спр. 1235, арк. 1.

³⁸⁶ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 131, 212.

³⁸⁷ Там само.

³⁸⁸ ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 276, арк. 3; Там само, ф. Р-1360, оп. 2, спр. 50, арк. 164; Печальная картина // Правда на Днепрострое. – Запорожье. – 1945. – 23 октября; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 11, арк. 178.

них речей (матраців, подушок, постільної білизни, ковдр), ліжок і тапчанів³⁸⁹.

Якщо гуртожитки навіть були оснащені твердим інвентарем та повним комплектом постільної білизни, мешканці нерідко стикались з іншими труднощами. Найбільш типові серед них: аварійний стан будинків (дах протікає, печі димлять); антисанітарні умови в житлових кімнатах (бруд, кімнати захаращені дровами, ганчір'ям, стіни покриті пилом і павутиною); відсутність додаткових приміщень, необхідних для реалізації щоденних фізичних потреб (кухні, умивальники, сушки – знаходились у житлових кімнатах; лазні, дезкамери, пральні – відсутні зовсім); віддаленість санвузлів та антисанітарія в них і навколо них; перебої у забезпеченні проживаючих водою і паливом; відсутність налагодженої системи надання послуг, таких, як прання постільної білизни, дезінфекція житлових приміщень, санвузлів, вигрібних ям та ін.³⁹⁰.

З незадовільними умовами проживання, особливо на початку відбудови, стикалися без винятку представники усіх категорій трудових ресурсів, які були мобілізовані на відбудову далеко за межі своєї місцевості, включно з учнями ФЗН³⁹¹.

Одночасно з відбудовою підприємств і спорудженням нового житла для робітників, вживалися заходи, спрямовані на покращення умов проживання працюючих: в гуртожитках здійснювали капітальний і косметичний ремонт, електрифікували їх, впорядковували систему опалення, створювали камери схову, громадські кухні тощо³⁹². Територію гуртожитків і селищ очищували від сміття, ремонтувалися зливні, вигрібні і сміттєві ями, будувалися нові вбиральні, відновлювалися і заново будувалися лазні, дезкамери, пральні³⁹³, встановлювали квітники, обкопували дерева, прокладали доріжки, ремонтували шосе і тротуари, електрифікували окремі парки і вулиці, і встановлювали радіоточки, налагоджували роботу бібліотек, кінотеатрів, пралень,

³⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1067, арк. 24; Там само, спр. 1852, арк. 93; Одеяло на 13 человек // Комсомольская правда на Днепрострое. – Запорожье. – 1945. – 17 апреля; ДАЗО, ф. Р-1360, оп. 2, спр. 50, арк. 76.

³⁹⁰ ГАРФ, ф. Р-7679, оп. 7, спр. 312, арк. 20, 21; ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 276, арк. 3, 6–8; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 41, спр. 11, арк. 178; Там само, оп. 23, спр. 4717, арк. 8, 9; Очередь к умывальнику // Комсомольская правда на Днепрострое. – Запорожье. – 1945. – 17 апреля.

³⁹¹ ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 150, арк. 40, 41.

³⁹² Там само, спр. 1, арк. 9.

³⁹³ ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 1, арк. 10–11; Здесь шапками не закидают // Комсомольская правда на Днепрострое. – Запорожье. – 1945. – 17 апреля; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1852, арк. 93.

санітарної частини і т.д.³⁹⁴. В міру можливостей адміністрація окремих підприємств звертала на це увагу починаючи з 1945 р.

Та все ж проваджувані заходи із забезпечення достатньої кількості якісного житла були недостатніми. По закінченні війни ще упродовж кількох років щорічно зростала чисельність населення за рахунок повернення колишніх воїнів, яким згідно з законом про демобілізацію необхідно було надати житло³⁹⁵. В архівних документах неодноразово зустрічаємо кількісні дані про надання, ремонт, будівництво житла, призначеного для демобілізованих³⁹⁶. Згідно з ними робота із забезпеченням житлом колишніх воїнів проводилася, хоча є відомості про значну кількість демобілізованих, які тривалий час продовжували залишатися без житла³⁹⁷.

Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у перші післявоєнні роки було ще важчим. Ставлення влади до них висвітлюється в одному з листів: «...Повернулися вже зрадниками Вітчизни по-радянському приговору. Безправні, принижені...»³⁹⁸. Окрім проблем, з якими стикалося все населення, їм доводилося вирішувати численні труднощі, пов'язані з одержанням паспортів та житла, влаштуванням та звільненням із роботи³⁹⁹.

Документи, з якими репатріанти повертались з-за кордону, негайно конфісковувались, а процес оформлення і отримання нових затягувався на довгі місяці. Без наявності паспорта люди не могли працевлаштовуватися, а, отже, не мали коштів для існування.

Тільки невелика кількість репатріантів отримували більш-менш задовільне житло: за рахунок розселення на квартирах у рідних, у своїх довоєнних оселях чи приватних квартирах у порядку ущільнення, ще менший відсоток – у гуртожитках за місцем роботи⁴⁰⁰.

Більшість людей у зв'язку з тим, що їхні колишні помешкання були зруйновані, або зайняті іншими родинами, приїжджих поселяли в гуртожитках із низьким рівнем умов життя: «Помістили нас в гуртожиток, де проживають різні народи... 48 квартир і одна кухня на всіх, будинок не опалюється, вікна не заklenі, вітер продуває як на дворі, кімнати маленькі –

³⁹⁴ ДАЗО, ф. Р-2174, оп. 1, спр. 1, арк. 10; ДАДнО, ф. Р-5575, оп. 1, спр. 35, арк. 2; ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 266–268, 281–282; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 92, арк. 61.

³⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4891, арк. 12; Там само, спр. 5474, арк. 17, 18, 36.

³⁹⁶ Там само, спр. 4891, арк. 12, 87, 130, 439, 485; Там само, спр. 4888, арк. 163; Там само, спр. 5474, арк. 18, 36; Там само, спр. 5471, арк. 7.

³⁹⁷ Там само, спр. 4891, арк. 122, 123.

³⁹⁸ *Василина Шавейко (Хмара)*. Життя продовжується... (Біографічна оповідь) // Джерело пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 1. Народжені для випробувань / Упорядник Т.Ю. Нагайко. – Тернопіль, 2007. – 117.

³⁹⁹ *Герасимова М.С.* Названа праця. – С. 237; ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 5823, арк. 11.

⁴⁰⁰ ДАДоО, ф. П-326, оп. 2, спр. 1089, арк. 87.

18 метрів на 6 членів сім'ї, діти наші простудились і хворіють, і немає навіть де зварити їжу»⁴⁰¹. В іншому випадку: 220 осіб поселили в сирому підвалі зруйнованої будівлі, де вони спали на голій підлозі без матраців (Дніпропетровський автозавод, 1946 р.); 500 осіб розмістили у будівлі з цементною підлогою, дірявою крівлею, не забезпечивши половину з них постільними речами (13-й будівельний трест системи Наркомату авіаційної промисловості м. Запоріжжя, 1946 р.)⁴⁰².

Додамо кілька штрихів до їхньої повсякденності в цей час: «Зараз я працюю в м. Сталіно на шахті, живемо, як вільні, але така воля гірше неволі...»⁴⁰³, «Важко переносити цей час і невідомо, коли ж буде нормальне життя, щоб людина могла жити, як людина і як люди живуть за кордоном...»⁴⁰⁴, «Взагалі, зараз у мене починається такий стан, як було в полоні. Просив розрахунку – відмовили, тепер не знаю яким чином вирватися звідси. Я хочу тікати куди очі бачать, – а спіймають – нехай судять, помру в тюрмі, але не від голоду на волі»⁴⁰⁵.

Численні наукові дослідження висвітлюють становище німецьких військовополонених та інтернованих іноземних громадян, які становили значну частку робочої сили, задіяної у відбудові економіки України. При цьому держава використовувала військовополонених у першу чергу для відбудови важкої промисловості.

Умови життя і виробничої діяльності цього контингенту регулювалися спеціальними нормативними актами. Проте накази й рекомендації вищих органів влади не завжди втілювалися на практиці, про що свідчать численні таємні документи партійних органів з аналізом причин малоефективного використання праці військовополонених у відбудові.

Фактично ж у повсякденні цих категорій трудових ресурсів виринали ті ж труднощі і проблеми, з якими в загальній більшості жило все населення України: жахливі умови проживання, погане харчування, високий рівень захворюваності тощо⁴⁰⁶.

Однією з важливих проблем, з якою доводилося щоденно стикатися населенню, – це відсутність налагодженої роботи системи охорони здоров'я. Особливо гостро це питання постало у зв'язку з поширенням епідемій та спалахів інфекційних захворювань. Навесні 1944 р. набула найбільшого розмаху епідемія черевного та висипного тифу. Найбільш зараженими

⁴⁰¹ Герасимова М.С. Названа праця. – С. 237, 238.

⁴⁰² ДАДюО, ф. П-326, оп. 4, спр. 333, арк. 7; ДАРО, ф. Р-204, оп. 9, спр. 1, арк. 45.

⁴⁰³ Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Названа праця. – С. 429.

⁴⁰⁴ Там само. – С. 428.

⁴⁰⁵ Там само. – С. 430.

⁴⁰⁶ Детально див.: Лобода М. Залучення іноземних військовополонених до відбудови виробничих об'єктів України 1943–1950 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 346–359.

виявилися Чернігівська, Сумська, Київська, Полтавська, Ровенська області. Крім того, в 1943–1945 рр. спостерігалися масові захворювання на кір, особливо постраждало населення Сталінської, Ворошиловградської, Чернігівської та Київської областей.

Для профілактики проводилися щеплення, для лікування – госпіталізація, щоправда, у недостатньому обсязі. В області найбільшого зараження додатково відряджали лікарів, медикаменти, по можливості тут відкривали нові лікувальні установи. Звичайно, не варто переоцінювати значення цих фактів. Адже навіть у містах, де збереглась якась частина лікувальних закладів, їх стан та матеріально-технічна база не дозволяли надавати відчутну допомогу населенню у зв'язку з гострим дефіцитом навіть найпростіших речей для роботи лікарень та амбулаторій, подекуди був повністю відсутній інвентар, бракувало медикаментів, ліжок, матраців, подушок тощо⁴⁰⁷. У 1947 р. у зв'язку з матеріальними труднощами зафіксовано величезну чисельність хворих на дистрофію. Зокрема, в Сталінській області масові випадки захворюваності і смертності зафіксовано в м. Сталіно, в Артемівському, Горлівському, Єнакієвському, Маріупольському, Макіївському, Авдіївському, Олександрівському, Червоно-Лиманському і Ольгинському районах⁴⁰⁸.

У справі медичного обслуговування існували як недоліки, так і позитивні зрушення. Серед негараздів – зруйнована система охорони здоров'я не мала можливості швидко і ефективно налагодити свою роботу. Позитивні тенденції розкривають відомості окремих підприємств про заходи, спрямовані на вирішення цього питання. Зокрема, відразу з введенням в дію підприємств на них відкривалися заводські медпункти (з 1945 р.)⁴⁰⁹, згодом створювалися лікарні, амбулаторії, аптеки⁴¹⁰, навіть цілі клінічні містечка (1949 р.)⁴¹¹; робітники отримували змогу оздоровитися у будинках відпочинку (з 1945 р.)⁴¹² та санаторіях на березі моря (1945 р.)⁴¹³, заводських оздоровчих установах (1949 р.)⁴¹⁴.

Відбудова лягла важким тягарем на плечі населення України, оскільки, зважаючи на програму оргнаборів, задіяно в ній було максимальну кількість працездатного населення всіх без винятку регіонів України. Не допускалося, жорстко контролювалося і навіть каралося небажання чи спротив цим

⁴⁰⁷ Вронська Т.В. Названа праця. – С. 15–19.

⁴⁰⁸ Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Названа праця. – С. 425.

⁴⁰⁹ ДАХаО, ф. Р-1147, оп. 3, спр. 3, арк. 4.

⁴¹⁰ ДАРО, ф. Р-582, оп. 1, спр. 4, арк. 209.

⁴¹¹ Известия. – Киев. – 1949. – 28 декабря.

⁴¹² Здравниця для гірників // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 30 вересня; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1946–1950)... – С. 267.

⁴¹³ Заводські будинки відпочинку // Радянська Україна. – Київ. – 1945. – 7 жовтня.

⁴¹⁴ Санатории для угольщиков // Известия. – Киев. – 1950. – 10 января; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1946–1950)... – С. 439.

заходам. Багато людей з ентузіазмом взялися за виробництво, особливо в 1943–1945 рр.: з розумінням ставилися до необхідності працювати в надлюдських умовах, жити в малоприсаєднаних для життя приміщеннях, обмежувати себе в усьому, оскільки головною метою всіх була перемога, знищення ворога.

З 1945 р. в настроях населення можна спостерігати різні вектори оцінки влади і вживаних нею заходів для відбудови промислових регіонів України.

Річ у тім, що керівництво держави навіть по закінченні війни не давало можливості вибору своїм громадянам. Необхідно було виконувати лише завдання партії. Перенісши лозунги війни у повоєнну повсякденність, держава закликала залишити всі особисті мрії, переживання, сподівання до кращих часів.

Численні таємні інформаційні довідки в ЦК з областей містять відомості про реагування населення на ситуацію в суспільстві. До «негативних реагувань і анонімних проявів» відносили питання, що хвилювали людей в цей час, і могли, так би мовити, підтримати авторитет радянської держави в громадських колах.

А люди висловлювалися про те, що втомилися від війни і від не обхідності підпорядковувати своє життя потребам держави. Населення хвилювало: коли відмінять карткову систему? Як і коли будуть повернуті збитки, спричинені німецькими загарбниками? Коли буде виплачена компенсація за невикористані відпустки? Чи скоро буде здійснений перехід на 8-годинний робочий день? Чи будуть відпускати з роботи домогосподарок, мобілізованих на час війни? Коли відновиться довоєнне матеріальне становище? Коли ми будемо мати в достатній кількості продукти, взуття, одяг? Чи скоро збільшать заробітну плату? Коли буде більше промтоварів і за невисокими цінами? Чи будуть військовополонені Німеччини використані для відновлення зруйнованого господарства? Чи збережеться закон про мобілізацію робочої сили? Чи будуть відпускати додому трудомобілізованих з інших міст? Чи будуть надалі працювати у вихідні дні? Як швидко заводи почнуть переходити на виробництво товарів, необхідних для потреб населення?⁴¹⁵ Суспільство активно обговорювало питання: про необхідність зменшення темпів роботи, про бажання працювати не за бронею, а там, де хто хоче і кому де вигідно, про потребу вільного продажу хліба тощо⁴¹⁶.

Окремі, доведені до крайнього стану, виснажені робітники не обмежувалися висловлюваннями, а переходили до дій. Про це свідчать, зокрема, численні повідомлення про дезертирство з шахт у зв'язку з низькою заробітною платою і важкими матеріально-побутовими умовами⁴¹⁷.

⁴¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 2222, арк. 13–21, 25.

⁴¹⁶ Там само, арк. 24.

⁴¹⁷ Сусликов В.Є., Титаренко Д.М. Названа праця. – С. 427.

Розділ II. «Все для відбудови» – головний зміст радянської дійсності

Загалом, оцінюючи повоєнне повсякдення, спостерігаємо покращення, хоч і повільними темпами, умов життя населення, на плечах якого лежав тягар відбудови господарства країни. Позитивні зрушення, згідно з офіційною документацією, відбувалися у всіх без винятку сферах життя.

Щоправда, кожна окрема людина в цих умовах щоденного стресу реалізувала свої індивідуальні практики виживання.

Післямова

Друга світова війна й окупація території України ворогом на тривалий час змінили повсякденне життя місцевих жителів. Люди, яким доводилося вчитися виживати у складних умовах, змушені були щоденно фокусувати свою увагу на вирішенні таких проблем, як пошуки їжі для себе і своїх утриманців; забезпечення житлових приміщень (нерідко напівзруйнованих, чи розграбованих) опаленням у холодний період року; необхідність прилаштовуватися до вимог нової влади, приховуючи свої дійсні політичні погляди, переконання, настрої, чи навіть національність; уникнення каральних, мобілізаційних чи вербувальних заходів окупаційної влади.

Війна мала не лише негативний вплив на життя людей під час ведення воєнних дій на території України, а й продовжувала залишати по собі наслідки (у повсякденні, налагодженні нормального функціонування виробництва, свідомості населення тощо) ще тривалий час по її закінченні.

Дослідження «Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період 1941–1950 рр.» реалізовувалося з метою з'ясування становища людей, які працювали на відновленні і введенні в дію стратегічно важливих для розвитку економіки промислових об'єктів в умовах боротьби за утвердження тоталітарними державами (нацистською Німеччиною і Радянським Союзом) домінуючих позицій у світовому геополітичному просторі.

Оскільки керівництво обох держав основними своїми пріоритетами вважало розвиток військово-промислового комплексу, введенню в дію стратегічно важливих промислових об'єктів, в т.ч. і на території України відводилося важливе значення. Із метою якнайшвидшого налагодження виробництва беззастережно використовувався весь наявний на території республіки резерв робочої сили. Разом із тим існувала специфіка в комплектуванні трудових ресурсів і засобах їх використання окупаційною німецькою адміністрацією та радянською владою.

Під час окупації трудові ресурси для об'єктів важкої промисловості формувалися з місцевого населення – кваліфікованих робітників, інженерних

кадрів і представників адмінперсоналу, які не евакуювалися вглиб СРСР, мешканців міст і сіл, де розміщувалися підприємства і шахти, серед яких була значна кількість жінок; іноземних спеціалістів (німців, голландців), радянських військовополонених. На визволених від ворога територіях України у виробничий процес включалось: мобілізоване місцеве міське і сільське населення (жінки, діти, молодь, літні люди), робітники, залучені по лінії трудової мобілізації та оргнабору, учні шкіл ФЗН та РУ, реєвакуювані, колишні воїни, демобілізовані з лав Червоної армії, військовополонені, інтерновані та мобілізовані іноземні громадяни, репатрійовані оstarбайтери і колишні радянські бранці нацистських таборів, а також в'язні системи таборів ГУЛАГу.

Політика окупаційної влади у сфері трудових ресурсів постійно змінювалась, трансформувалась і залежала як від потреб у робочому контингенті, так і від становища на фронті. Багато документів вказують на формування трудових ресурсів шляхом обов'язкового і примусового залучення населення до виконання різного роду робіт. Вони регулювали такі питання, як обмеження щодо віку та зміни місця роботи, декларували заходи, що здійснювалися в руслі соціальної політики, встановлювали норми заробітної плати й окреслювали умови праці. Намагаючись залучити якомога більше місцевих технічних фахівців, окупаційна влада спочатку використовувала агітаційні методи (обіцяла швидке покращення матеріально-побутового становища тощо). Згодом основними засобами залучення фахівців у виробництво стали різноманітні методи примусу і покарання.

Відчутний вплив на політику і практику працевикористання в окупованих областях відігравав конфлікт інтересів: з одного боку, існувала необхідність забезпечення зростаючих запитів на поставки робочої сили до Райху, з іншого, – в одночасному задоволенні потреб у трудових ресурсах для промислових об'єктів на теренах України. Із часом Берлін чітко визначив пріоритети: в першу чергу обов'язковими для виконання були вказівки щодо наборів робочої сили для вивезення до Німеччини. Забезпечення робітниками місцевих промислових об'єктів відбувалося за залишковим принципом.

Вирішуючи проблему забезпечення робітниками підприємств важкої промисловості під час окупації, німці зіткнулися з низкою проблем, зумовлених тим, що на момент реалізації планів введення в дію підприємств важкої промисловості відбулися демографічні зміни у складі місцевого населення. Вони були спричинені евакуацією, переселенням у сільську місцевість, мобілізацією до лав Червоної армії, вивезенням працездатного населення на роботу до Німеччини. У зв'язку з цим окупаційна влада виходила з наявної ситуації і залучала до роботи чоловіків, жінок, підлітків без урахування їх особистих інтересів і потреб самореалізації. В історіографії наведено багато прикладів примусового залучення до промислового виробництва представників місцевого населення з використанням різноманітних методів фізичних покарань, аж до смертної кари.

Населення неоднозначно сприймало вказівки окупаційної влади. В одних людей вони викликали спротив, у інших – слугували дороговказом для виживання у складній ситуації.

Для багатьох у добровільній згоді працювати на ворога крилася вимушена необхідність обрати власну стратегію виживання, щоб уберегти себе і своїх рідних від голодної смерті, від небезпеки бути знищеним у будь-який час. Робота на підприємствах важкої промисловості давала населенню можливість протриматися під час окупації, в деяких випадках уникнути депортації. Повністю від окупаційної адміністрації залежали радянські військовополонені, контингент трудових таборів.

Основними засобами стимулювання продуктивності праці й оптимізації виробничого процесу окупаційна влада вважала методи силового залучення і суворе ставлення до трудового контингенту. Робітники фактично ставали заручниками німецької адміністрації.

Неодноразово деклароване у періодичній пресі і численних агіт-листівках піклування нацистської влади про працююче на Райх населення на практиці якщо й реалізувалося, то в мізерному обсязі. Основна мета заходів у сфері охорони праці полягала у створенні умов для жорсткого контролю за рухом робочої сили.

На відміну від німецьких, радянські власті керувалися необхідністю насамперед забезпечити стратегічні об'єкти достатньою кількістю робочих рук. Ця політика реалізувалася на підставі низки нормативних документів, які впродовж 1943–1950 рр. регулювали систематичний і централізований перерозподіл робочої сили.

У цілому радянські нормативні документи цього часу можна класифікувати як такі, що передбачали контроль за ходом залучення робочої сили на промислові об'єкти, а також регулювали становище працюючих, декларували надання гарантованого матеріального забезпечення, безпечних умов праці, її гідної оплати тощо.

Радянська влада, зіткнувшись із проблемою нестачі робочої сили на щойно звільнених від ворога територіях, розгорнула масштабну кампанію залучення у виробництво максимальної кількості працюючих. Місцеве населення натерпілося лиха від німецької окупації і з огляду на необхідність держави продовжувати вести війну і підтримувати фронт, на початковому етапі відродження економіки не було особливих перешкод із тим, щоб одержати підтримку з боку місцевого населення у справі відбудови підприємств важкої індустрії.

Проте згодом, зіткнувшись із катастрофічною нестачею робочих рук, керівництво СРСР вдалося до широкомасштабних кампаній із централізованого набору робочої сили в різних населених пунктах України. Їх успіх пов'язувався з ефективністю пропагандистських акцій у пресі, в тому числі, щоб показати відмінність методів радянської влади від нацистських. У масо-

вій свідомості цілеспрямовано культивувалися принципи добровільності, відповідальності кожного члена суспільства за темпи відбудови.

На ділі ж радянська практика відбудови супроводжувалася використанням примусових заходів.

На територіях, звільнених радянськими військами від німецької окупації, примусово працювали іноземні військовополонені, мобілізовані та інтерновані, спецконтингент ГУЛАГу НКВС–МВС, а також багато цивільного населення (шляхом оргнаборів і мобілізацій по лінії трудових резервів). Держава фактично відбирала у них право вибору для особистісної реалізації. У повсякденному житті більш обмеженими у правах, порівняно з іншими громадянами, виявилися службовці робочих батальйонів і репатріанті-остарбайтери. Разом із тим можна говорити про присутність «вимушеної» праці добровільних робітників, оскільки часто їх вибір обумовлювався життєвими обставинами. Для сільського населення (особливо актуальним це було для молоді) робота на підприємствах важкої промисловості в повоєнний час давала можливість отримати документи (паспорт), матеріальну допомогу, продуктові картки тощо.

Під час відбудови робітникам тривалий час доводилося працювати в умовах систематичного порушення правил техніки безпеки і законодавства про охорону праці (без відпусток, понаднормовий робочий день, залучення жінок і підлітків до роботи на шкідливих ділянках виробництва та в нічну зміну тощо). Небезпечні умови праці, недостатня кваліфікація робітників часто призводили до високої аварійності і різноманітних травматичних випадків. Особливо складним було становище у вугільній промисловості, де надзвичайно великою була кількість нещасних випадків (в т.ч. летальних і важких).

Заходи, спрямовані на дотримання техніки безпеки, зважаючи на великий обсяг робіт, зокрема, на металургійних і машинобудівних підприємствах, сприяли помітному покращенню ситуації лише у 1949–1950 рр.

Після завершення війни радянський уряд зробив низку кроків на шляху до оптимізації працевикористання. Так, на законодавчому рівні було встановлено 8-годинний робочий день, щотижневий відпочинок, відновлено відпустки. Підкреслювалася турбота держави про жінок та підлітків, що набувало особливої актуальності у зв'язку зі значним відсотком серед робітників цих категорій зайнятих на виробництві. Проте в реальності всі задекларовані радянською владою норми систематично порушувалися керівництвом підприємств, що знову ж таки обґрунтовувалося інтересами держави.

Робітники, службовці та їх родини ще тривалий час не мали можливості отримати достатнє забезпечення продовольчими і промисловими товарами, проживали в необлаштованих для нормального життя приміщеннях із неякісним комунально-побутовим обслуговуванням, постійно стикалися з недоліками у сфері громадського харчування, медичного обслуговування тощо.

До того ж влада, прагнучи відвернути увагу громадян від думок про необхідність реформувати економіку, політику, ідеологію, переключила енергію суспільства на пошуки чергових ворогів – зовнішніх і внутрішніх. Як результат, значна частина населення (репатріанти, родичі «ворогів народу», «українських буржуазних націоналістів», шкідників тощо), щодня своєю працею і поведінкою змушені були доводити лояльність комуністичній партії і радянській системі задля уникнення долі тих, хто остаточно був затаврований як «ворог народу» чи «зрадник Батьківщини».

Оцінюючи становище людей, які працювали у важкій промисловості України в досліджуваний період, можна говорити про те, що місцевому населенню майже на десятиліття довелося забути про спокійне повсякдення, адже основною умовою виживання в суспільстві стало зосередження усіх своїх сил на виконання завдань влади (під час окупації – німецької, із звільненням території від ворога – радянської).

Пересічна людина з її щоденними потребами ніколи не була в центрі уваги політики, окупаційної адміністрації і радянського уряду: трудові ресурси обидві влади розглядали як робочу силу, необхідну для вирішення важливих стратегічних завдань. Фактично керівництво держав нехтувало проведенням широкомасштабних заходів, спрямованих на задоволення потреб своїх працівників як у створенні гідних умов праці, так і в організації щоденного побуту: запроваджувані соціальні заходи орієнтувалися, головним чином, для утримання наявного трудового контингенту в працездатному стані з прив'язкою до конкретних робочих місць.

Разом із тим необхідно враховувати наявність відмінностей у становищі населення під час окупації і після визволення території України. Для німецької влади мешканці окупованих територій мали другосортне значення, і вона цього не приховувала. Місцеве населення швидко почало сприймати німецьку окупаційну владу як таку, що не зацікавлена у покращенні його становища. Життя в окупації пересічних людей вимагало від них зосередження в основному на необхідності будувати життєві стратегії, спрямовані на виживання. Основними характеристиками окупаційного життя були: відсутність харчування, відсутність роботи, відсутність медичного обслуговування, відсутність нормальних житлових умов, грабунки з боку німців і поліцаїв, загроза вивезення до Німеччини, смерть від хвороб, голоду, терору. Для місцевого населення окупаційний «новий порядок» виявився ворожим, який скалічив долі мільйонів людей.

В свою чергу Радянську владу населення звільнених Червоною армією територій сприймало як визволителів від ненависного ворога. Тому наявні труднощі у повсякденні (відсутність житла, харчів, важкі умови праці, недостатнє медичне обслуговування тощо) розглядалися як вимушені, особливо у воєнні і перші повоєнні роки. Повільно здійснюючи перехід на мирні рейки, у повоєнний час, влада обіцяла не лише забезпечити відбудову господарства, а й покращити таким чином становище своїх громадян.

Післямова

Піклування держави про населення проявлялося у поступовому відновленні довоєнних соціальних гарантій, налагодженні системи охорони праці, покращенні умов праці, підтримці харчуванням робітників у голодні роки, навчанні робітничих професій молодого покоління і підвищенні кваліфікації вже працюючих робітників, поступовій відбудові житлового фонду тощо. Не заперечуючи наявність труднощів у покращенні життя своїх громадян, влада переводила акцент на необхідність докладання зусиль у першу чергу до їхнього залучення до відбудови державного (а не власного) господарства. Із цією метою проводилася масштабна агітація у пресі, партійних і комсомольських організаціях, на зборах трудових колективів тощо. Фактично ж радянська влада створювала ілюзію народовладдя, що давало їй можливість вдало маніпулювати, масовою свідомістю, застосовуючи засоби впливу – залякування, примусу, морального і матеріального заохочення, добровільного ентузіазму.

Перелік умовних скорочень

арк. – аркуш
БП – біржа праці
ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВР – Верховна Рада
ВРП – відділ робочого постачання
ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГАРФ – Державний архів Російської Федерації
ГУЛАГ – (рос.: Главное управление лагерей) Головне управління таборів
НКВС СРСР
ГУПВІ – Головне управління в справах військовополонених та інтернованих
ДА АРК – Державний архів Автономної Республіки Крим
ДА МВС України – Державний архів Міністерства внутрішніх справ України
ДАДнО – Державний архів Дніпропетровської області
ДАДоО – Державний архів Донецької області
ДАЗО – Державний архів Запорізької області
ДАКО – Державний архів Київської області
ДАЛО – Державний архів Луганської області
ДАМО – Державний архів Миколаївської області
ДАРО – Державний архів Рівненської області
ДАСО – Державний архів Сумської області
ДАХаО – Державний архів Харківської області
ДАХмО – Державний архів Хмельницької області
ДКО – Державний комітет оборони
ІТП – інженерно-технічний персонал
ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України
м. – місто
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
Нарком – Народний комісар
Наркомат – Народний комісаріат

Перелік умовних скорочень

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
НКО – Народний комісаріат оборони
НКЧМ – Народний комісаріат чорної металургії
обл. – область
оп. – опис
ОРБ – окремий робочий батальйон
оргнабір – організований набір
ОТПІ – окремий табірний пункт
р. – річка
р. – рік
РГАЭ – Російський державний архів економіки
РГВА – Російський державний воєнний архів
РМ – Рада Міністрів
р-н. – район
РНК – Рада Народних Комісарів
РУ – ремісниче училище
спецбудтрест – спеціальний будівельний трест
спр. – справа
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УМВС – Управління МВС (обласне)
УПВІ – Управління в справах військовополонених та інтернованих
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ф. – фонд
ФЗН – школа фабрично-заводського навчання
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади
і управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань
України
ЦК – Центральний комітет
ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
ВА-МА – Федеральний військовий архів у Фрайбурзі
ВА-Berlin – Федеральний архів, Берлінська філія

Джерела та бібліографія

Архівні джерела

Державний архів Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь)
(ДА АРК)

Ф. Р-1457, Керченська міська управа, Крим.

Ф. Р-1458, Феодосійська міська управа, Крим.

Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (м. Київ)
(ДА МВС України)

Ф. 45, Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР.

Державний архів Дніпропетровської області (м. Дніпропетровськ)
(ДАДнО)

Ф. Р-2160, Дніпровський орденна Леніна металургійний завод ім. Ф. Держинського, м. Дніпродзержинськ.

Ф. Р-3516, Дніпропетровський коксохімічний завод ім. Калініна.

Ф. Р-4362, Новомосковський металургійний завод.

Ф. Р-4595, Нікопольський завод будівельних машин ім. В. Леніна.

Ф. Р-5575, Дніпродзержинський коксохімічний завод ім. С. Орджонікідзе.

Ф. Р-5920, Дніпровський завод «Автозапчастина».

Державний архів Донецької області (м. Донецьк)
(ДАДоО)

Ф. П-326, Сталінський обком КП(б)У.

Ф. Р-1703, Вовчанська сільськогосподарська громада Курахівської сільської управи Селидівського району Юзівської області.

Ф. Р-5000, Колекція документів. Партизанський та підпільний рух під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945) на території Сталінської області.

Державний архів Запорізької області (м. Запоріжжя)

(ДАЗО)

- Ф. Р-1335, Виконавчий комітет Запорізької обласної Ради депутатів трудящих.
- Ф. Р-1360, Запорізьке обласне управління професійно-технічної освіти.
- Ф. Р-2174, Спеціальне будівельно-монтажне управління з відбудови Дніпрогес Міністерства електростанцій СРСР, м. Запоріжжя.
- Ф. Р-2357, Запорізький механічний завод.
- Ф. Р-2493, Запорізький коксохімічний завод.
- Ф. Р-2506, Дніпровський алюмінієвий завод ім. Кірова, м. Запоріжжя.

Державний архів Київської області (м. Київ)

(ДАКО)

- Ф. Р-880, Виконавчий комітет Київської обласної Ради депутатів трудящих.
- Ф. Р-2367, Київська біржа праці, м. Київ.

Державний архів Луганської області (м. Луганськ)

(ДАЛО)

- Ф. П-179, Ворошиловградський обком КП(б)У.
- Ф. Р-1717, Колекція документальних матеріалів окупаційної влади за 1942–1943 рр.
- Ф. Р-2, Ольховський коксохімічний завод Головного управління коксохімічної промисловості «Укрголовкок» Міністерства чорної металургії УРСР.
- Ф. Р-2383, Державний кам'яновугільний трест «Луганськміствугілля» державного кам'яновугільного комбінату «Луганськвугілля».
- Ф. Р-2750, Комунарський коксохімічний завод виробничого об'єднання коксохімічної промисловості «Укркок» Міністерства чорної металургії УРСР.

Державний архів Миколаївської області (м. Миколаїв)

(ДАМО)

- Ф. П-7, Миколаївський обком КП(б)У.
- Ф. Р-1017, Друкарня газети «Українська думка», м. Миколаїв.
- Ф. Р-4074, Спогади військовополонених.

Державний архів Рівненської області (м. Рівне)

(ДАРО)

- Ф. Р-204, Виконавчий комітет Рівненської облради народних депутатів.
- Ф. Р-582, Організований набір робітників.

Державний архів Сумської області (м. Суми)

(ДАСО)

- Ф. Р-1908, Білопільська районна торф'яна артіль Сумської обласної торф'яної спілки, м. Білопілля Сумської області.

- Ф. Р-1915, Сумське обласне бюро борошно-круп'яної, хлібопекарської і олійної промисловості, м. Суми Сумської області.
- Ф. Р-2037, Конотопська районна торф'яна артіль Сумської обласної торф'яної спілки, м. Конотоп Сумської області.
- Ф. Р-2132, Пиротчинська торфорозробка Сумської обласної торф'яної спілки, с. Пиротчине Шосткинського району Сумської області.
- Ф. Р-2845, Роменський цегельний завод Роменського відділення господарського командування в Сумах, м. Ромни Роменського району Сумської області.
- Ф. Р-2911, Роменський промисловий відділ Роменської міської управи, м. Ромни Роменського району Сумської області.

Державний архів Харківської області (м. Харків)

(ДАХаО)

- Ф. Р-1147, Державний союзний завод «Серп і молот» НКМО СРСР. Головного управління сільськогосподарського машинобудування «Головсільмаш», м. Харків.
- Ф. Р-4178, Завод № 75 Міністерства транспортного машинобудування СРСР, м. Харків.
- Ф. Р-5773, Алюмінієво-бронзовий завод, м. Харків.
- Ф. Р-5776, Державний союзний завод маркшейдерських інструментів. «Головуглемаш» Півдня і Центру Народного комісаріату вугільної промисловості СРСР, м. Харків.

Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)

(ДАХмО)

- Ф. Р-434, Кам'янець-Подільська міська управа, м. Кам'янець-Подільський Кам'янець-Подільського округу.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ) (ЦДАВО України)

- Ф. 3206, Райхскомісаріат «Україна», м. Рівне.
- Ф. 3676, Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей.
- Ф. 4217, Колекція фотодокументів і негативів про партизанський рух в Україні у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – «Партизани України», м. Київ.
- Ф. 4620, Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.
- Ф. Р 2, Управління справами Ради народних комісарів УРСР (Ради Міністрів УРСР).

Джерела та бібліографія

Ф. КМФ-8, Колекція мікрофотодокументів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилкових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях.

***Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ)
(ЦДАГО України)***

Ф. 1, Центральний комітет Комуністичної партії України.

Ф. 166, Комісія з питань історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР.

***Російський державний архів економіки (м. Москва)
(РГАЭ)***

Ф. 349, Міністерство хімічної промисловості СРСР.

Ф. 7516, Народний комісаріат боєприпасів СРСР.

Ф. 8243, Міністерство важкого машинобудування СРСР.

Ф. 8875, Міністерство чорної металургії СРСР.

***Російський державний воєнний архів (м. Москва)
(РГВА)***

Ф. 14 п, Облаштування військовополонених і інтернованих в Ворошиловградській області.

***Державний архів Російської Федерації (м. Москва)
(ГАРФ)***

Ф. Р-7021, Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

Ф. Р-7416, Центральні комітети профспілки робітників вугільної промисловості.

Ф. Р-7679, Центральні комітети профспілки робітників кольорової металургії.

Ф. Р-9507, Установи з керівництва професійно-технічною освітою в СРСР.

***Військовий архів Федеративної Республіки Німеччина (м. Фрайбург)
(ВА-МА)***

RH 3, Генерал-квартирмейстер сухопутних військ Німеччини.

RH 23, Комендант армійських тилкових районів.

RW 31, Економічний штаб «Схід».

***Федеральний архів, Берлінська філія (м. Берлін)
(ВА-Berlin)***

R 58, Головне управління імперської безпеки.

Періодична преса (1941-1950 рр.)

Бучацькі вісті (Бучач)
Вільне життя (Тернопіль)
Волинь (Український часопис) (Рівне)
Ворошиловградская правда (Ворошиловград)
Донецкий вестник (Юзовка)
Енакиевский рабочий (Мариуполь)
Известия (Київ)
Кировец (Макеевка)
Кировець (Харків)
Коксовик (Днепропетровск)
Комсомольская правда на Днепрострое (Запорож'є)
Кочегарка (Горловка)
Кремянецький вісник (Кремянець)
Лисичанський робітник (Лисичанськ)
Львівські вісті (щоденник для дистрикту Галичини) (Львів)
Новая мысль (Николаев)
Нове життя (Ворошиловградський часопис) (Ворошиловград)
Нове життя (Первомайськ)
Октябрьский гудок (Ворошиловград)
Правда (Київ)
Правда на Днепрострое (Запорож'є)
Прапор перемоги
Приазовский рабочий (Мариуполь)
Радянська Донеччина
Радянська Україна (Київ)
Радянська Україна на Запоріжбуді (Запоріжжя)
Сумський вісник (Суми)
Українська думка (Миколаїв)
Українське слово (Київ)
Українські вісті (Кіровоград)

Плакати

«Все для фронта! Все для победы!» Л.М. Лисицкий. – М.; Л., 1942.
«5-летку в 4 года – выполним!» В. Иванов. – 1948.
«Відбудуємо і розвинемо важку індустрію – основу незалежності нашої країни.» Ф.О. Самусев. – Львів, 1946.
«Донбасс освобожден! Шахтер, возроди богатырскую мощь Донбасса!» А.А. Кокорекин. – Москва, 1943.

Інтерв'ю, спогади, щоденники

- Інтерв'ю з Арістовим В.О., 1921 р.н., м. Донецьк. Запис літо 2002 // Інтерв'ю записав Титаренко Д.
- Інтерв'ю з Бутаревим В.І., м. Горлівка Донецька обл. Запис 28.02.2005, (рукопис) // Особистий архів автора.
- Інтерв'ю з Костоглодовим С.Д., м. Київ. Запис 9.09.2006, (рукопис) // Особистий архів автора.
- Інтерв'ю з Фенем І.В., 1925 р.н. с. Лукашівка Золотоношський р-н., (Полтавська) нині Черкаська обл. Запис 18.05.2005, м. Золотоноша Черкаська обл. // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських / International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL035.
- «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – 542 с.
- «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко; упор. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. – Х., 2009. – 208 с.
- Андросова Лідія*. Щоденник // Музей «Молода гвардія» м. Краснодар.
- Василина Шавейко (Хмара)*. Життя продовжується... (Біографічна оповідь) // Джерело пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 1. Народжені для випробувань / Упорядник Т. Нагайко. – Тернопіль, 2007. – С. 107–117.
- Глід С.* Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України. – Лондон, 1955. – 92 с.
- Гуменна Д.* Хрещатий яр (Київ 1941–1943). Роман-хроніка. – Нью-Йорк, 1956. – 488 с.
- Кузнєцов А.* Бабий Яр. Роман-документ. – К., 1991. – 352 с.
- Листи з фашистської каторги: Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / За ред. Ф. Шевченка. – К., 1947. – 158 с.
- Малаков Д.* Огі два роки... у Києві при німцях. – К., 2002. – 317 с.
- Мирчевская И.Б.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с.
- Мирчевская И.Б.* Страницы долгой жизни. – К., 2008. – 224 с.
- Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «Третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. / Пер. с нем. и сост. Г.Я. Рудой. – Смоленск, 2000. – 640 с.
- Пам'ять заради майбутнього. Спогади. Видання друге, доповнене. – К., 2003. – 568 с.
- Паньківський К.* Роки німецької окупації. Нью-Йорк, Торонто, 1965. – 480 с.
- Пігідо-Правобережний Ф.* Велика Вітчизняна війна. Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – 288 с.
- Радченко Ю.* Війна та нацистська окупація очима підлітка. Інтерв'ю з Галиною Гнатівною Хоткевич // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. / Схід. Ін-т українознавства ім. Ковальських та ін. – Вип. 11–12: Усна історія

- в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. – Х., 2008. – С. 331–344.
- Спогади-терни. Про мое життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступне слово Г. Грінченко; упор., коментар І. Реброва. – Харків, 2008. – 448 с.
- Терно В.* Растрепанные воспоминания о странном детстве. – К., 2003. – 303 с.
- Хенс В., Пересвет А.* По другую сторону войны. – М., 2005. – 384 с.
- Хорошунова И.* Второй и третий годы войны. Киевские записки // Режим доступа: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm
- Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Режим доступа: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg91.htm>

Опубліковані документи

- Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941–1944: Dokumente / Norbert Müller (Hrsg.). – Köln, 1980.
- Анатомия агрессии. Новые документы о военных целях фашистского империализма во Второй мировой войне. – М., 1975. – 319 с.
- Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників. (1941–1944): Зб. документів і матеріалів. – Львів, 1949. – 233 с.
- Венгерские военнопленные в СССР: Документы 1941–1953 годов. / Составители Д. Борисов, Ева Варга, В. Воронцов и др. – М., 2005. – 544 с.
- Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): Зб. документів і матеріалів / Ред. кол. В.Ф. Олійник. – Одеса, 1971. – 308 с.
- Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Под ред. М.М. Загоруйко. – М., 2000. – 1118 с.
- Восстановление Донбасса (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. – К., 1986. – 573 с.
- Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. – К., 1988. – 534 с.
- Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917–1957 гг.: Сб. документов: В 4 т. – Т. 2. / Сост.: В.Н. Калинин, А.Ф. Коробов. – М., 1957. – 880 с.
- Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов / Глав. ред. А.Ф. Стищенко. – Днепропетровск, 1962. – 362 с.
- Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України / 1941–1944 / Упор. М. Дубик – К., 2000. – 304 с.
- Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов / Сост. В.И. Лебедев и др. – Донецк, 1980. – 311 с.
- Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944 рр.): Зб. документів. – Житомир, 1948. – 220 с.

Джерела та бібліографія

- Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Зб. документів та матеріалів. – К., 1969. – 291 с.
- Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946–1950 гг. – К., 1946. – 47 с.
- Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов / Рук. кол. И.Ф. Воробьев и др. – Запорожье, 1959. – 363 с.
- Збірник чинних законів, указів президії Верховної ради і постанов уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки / За ред. А. Каплан: У 2 т. – Т. 1. – К., 1949. – 155 с.
- Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1945. – К., 1945.
- Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1946. – К., 1946.
- Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. – К., 1947.
- Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1948. – К., 1948.
- Збірники постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1949. – К., 1949.
- Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. документів. – Харків, 1944. – 53 с.
- Иванов В.Б.* Севастопольская эпопея 1941–1944 гг. в официальных документах (сводки, приказы, распоряжения, донесения, публикации). – Севастополь, 2004. – 319 с.
- Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд. В.М. Нем'ятин та ін. – К., 1986. – 265 с.
- Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов / Под ред. П.Т. Тронько. – К., 1963. – 736 с.
- Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / Упоряд.: Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін та ін. – К.; Л., 2003. – 526 с.
- Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 гг.): Зб. документів і матеріалів. – Дніпропетровськ, 1965. – 305 с.
- Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. документов и материалов / Ред. кол. В.В. Шевченко и др. – Донецк, 1969. – 375 с.
- Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Документы и материалы. – Одесса, 1964. – 359 с.
- Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943): Зб. документів. – Полтава, 1947. – 79 с.
- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941–1944 рр.): Зб. документів і матеріалів / Під ред. та передмовою Ф. Шевченка. – К., 1951. – 412 с.
- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні (1941–1944 рр.): Зб. документів і матеріалів. – К., 1963. – 487 с.

- Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. – В 7-и т. / Под общей ред. Р.А. Руденко. – М., 1957 – 1961.
- Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945): Зб. документів та матеріалів. – К., 1977. – 273 с.
- Постановление Совета Министров СССР и ЦК ВКП(б) о проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары. – К., 1947.
- Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Под общ. ред. Е.А. Болтина. – 3-е изд. – М., 1985. – 325 с.
- Промышленность и рабочий класс СССР (1946–1950): Документы и материалы / Отв. ред. М.И. Хлусов, сост. С.Р. Левина и др. – М., 1989. – 388 с.
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР (1946–1950): Сб. документов и материалов / Сост. В.Б. Василенко и др. – К., 1980. – 555 с.
- Промышленность и рабочий класс Харьковщины (1943–1980): Сб. документов и материалов / Сост. Л.А. Адаменко и др. – Х., 1987. – 224 с.
- Розсекречені документи періоду нацистської окупації Сумської області 1941–1943 років: Огляд документів / Державний архів Сумської області. – Суми, 2003. – 52 с.
- Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. – Т. 24 (13). – М., 1996. – 345 с.
- Сергійчук В.* Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. – К., 2001. – 185 с.
- Советская жизнь. 1945–1953 / Составители Е.Ю. Зубкова, Л.П. Кошелева. – М., 2003. – 720 с.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в 3-х т., изд. второе дополненное. – Т. 1. – К., 1985. – 555 с.
- Сумская область в период Великой Отечественной войны (1941–1945): Сб. документов и материалов. – К., 1988. – 437 с.
- Сусликов В.Є., Титаренко Д.М.* Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки (1941–1950): історичний нарис та джерела / В.Є. Сусликов, Д.М. Титаренко. – Донецьк, 2010. – 504 с.
- Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. – Т. 1. – Л., 1997.
- Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Упоряд. В. Косик. – Т. 2. – Львів, 1998. – 384 с.
- Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / Упоряд. В. Косик. – Т. 3. – Львів, 1999. – 382 с.
- Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.): Сб. документов и материалов. – Харьков, 1965. – 428 с.

- Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. (1941–1945): Сб. документов и материалов. – Симферополь, 1975.
- Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР: В 7 т. – Т. 2. – К., 1963. – 560 с.
- Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1954 гг.): Сб. документов и материалов. – К., 1978. – 419 с.

Бібліографія

- Berkhoff K.* Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule. – Cambridge; Massachusetts and London, 2004.
- Bethell N.* The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947. – London, 1974.
- Bilinski Y.* The Second Soviet Republic. – New Brunswick (N. J.), 1964.
- Blank A.* Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR. – Köln, 1979.
- Boeckh K.* Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg. – Wiesbaden, 2007. – S. 291–327.
- Bonwetsch Bernd.* Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler. // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – № 41. – 1993. – S. 135–142.
- Bronnert U.* ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der Deutschen Wehrmacht besetzten sowjetischen Gebiets 1941–1945. – Teil 1/ Bronnert U. // Münzen und Papiergeld. – 2002. – № 7–8. August.
- Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. – New-York, 1957.
- Dean M.C.* Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – New-York, 2000.
- Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. – Boppard am Rhein: Boldt, 1991.
- Dmytryshyn B.* Moscow and the Ukraine, 1917–1953. – N.Y., 1956.
- Economics of Soviet Regions / Ed.: by I.S. Koropecyjk. – N.Y., 1981.
- Elliot M.R.* The Repatriation Issue Soviet-American Relations 1944–1947. – University of Kentucky, 1974.
- Elliott M.R.* The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–1947 // Political Science Quarterly. – № 38. – 1973. – S. 253–275.
- Geyer M., Fitzpatrick S.* (Hg.) Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared. – New York, 2009.
- Goeken-Haidl Ulrike.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen, 2006.

- Grelka F.* Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 41/42. – Harrisowitz Verlag, Wiesbaden, 2005.
- Hilger A.* Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung. – München, 1999.
- Jasny N.* Soviet Industrialization, 1928–1952. – Chicago, 1961.
- Jelinek T.* Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. – Prag, 2003.
- Jerabek B.* Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944 / Im Lichte deutscher Dokumente. – München, 1991.
- Kamenetsky I.* Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism. – Milwaukee, 1956.
- Karner S.* Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. – München, 1995.
- Kershaw I., Lewin, M.* (Hg.) Stalinism and Nazism. Dictatorship in Comparison. – Cambridge, 1997.
- Kochanowski Jerzy, Sach Maike* (Hrsg.). Die Volksdeutschen in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität. – Fibre, Osnabrück, 2006.
- Krawchenko B.* Soviet Ukraine under Nazi Occupation 1941–1944 // Ukraine during World War II: History and Its Aftermath: A Symposium. – Edmonton, 1986. – S. 15–37.
- Kuromiya H.* Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998.
- Manning C.* Ukraine under the Soviets. – N.Y., 1953.
- Müller R.-D.* (Hg.) Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew. – Boppard am Rhein, 1991.
- Nove A.* An economic history of the USSR. – Lnd., 1969.
- Penter T.* Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953. – Essen, 2010.
- Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. – Muenhen, 2005.
- Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, 2008.
- Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. – München, 1996.
- Tooze A.* Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus. 2. Auflage. – Siedler, München, 2007.
- Weiner A.* Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2001.

- Айкель М.* «Через брак людей...» німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139–160.
- Алексєєва-Процюк Д.* Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939–1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2008. – 194 с.
- Андрухів І.О., Кам'янський П.Є.* Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.
- Анисимов И.В., Кузьмин Г.В.* Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945). – М., 1952. – 190 с.
- Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – 232 с.
- Арзамаскин Ю.Н.* Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944–1953 гг.: Дис. ... д-р. ист. наук. – М., 2000. – 523 с.
- Арзамаскин Ю.Н.* Заложники Второй мировой войны. Репатриация советских граждан в 1944–1953 гг. – М., 2001. – 144 с.
- Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. Ком. Архів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – 872 с.
- Бабенко С.Ю.* Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2000. – 163 с.
- Баглікова М.С.* Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1954 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2005. – 307 с.
- Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955. – 671 с.
- Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. / Гол. ред. колегії І.О. Герасимов. – К., 2000. – 944 с.
- Белоносов И.И.* Советские профсоюзы в годы войны. – М., 1970. – 216 с.
- Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах. – К., 1994. – 684 с.
- Богунів С.* Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К., 2008. – С. 53–66.
- Боляновський А.В.* Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941–1944 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Львів, 1999. – 17 с.
- Бомбандьорова О.А.* Підготовка та використання трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – 205 с.
- Борисов А.Б.* Большой экономический словарь. – М., 2003. – 895 с.

- Боротьба українського народу проти німецьких загарбників: Зб. Статей / За ред. К.Г Гуслистого і Л.М. Славіна. – Уфа, 1942. – 48 с.
- Буцко Н.О. Коммунистическая партия – организатор всенародной помощи советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. – К., 1962. – 179 с.
- Буцко О.В. «С возвращеньцем»: судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 148–162.
- Буцко О.В. Продовольственное обеспечение немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7: У 2 ч. – Ч. 2. – С. 168–172.
- Буцко О.В. Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 120–126.
- Буцко О.В. Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 143–158.
- Буцко О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації 1944–1946 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 206–213.
- Бушин М.І., Перехрест І.В. Евакуація матеріальних ресурсів та населення України на початку Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 263–266.
- Валуєв В. Народне господарство Української РСР за два роки після воєнної сталінської п'ятирічки. – К., 1948. – 27 с.
- Ветров І.Г. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав сателітів на окупованій території України (1942–1944 рр.) // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. Ком. Архів України; Упоряд. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 774–781.
- Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1944 рр. – К., 2000. – 232 с.
- Ветров І.Г. Стан промисловості УРСР на початку нацистської окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 82–87.
- Ветров І.Г. Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 126–131.
- Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Справочно-статистические материалы / Под ред. генерала армии А.П. Белобородова. – М., 1963. – 453 с.
- Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. – М., 1947. – 191 с.

Джерела та бібліографія

- Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Отв. ред. Ю.А. Поляков. – М., 1986. – 216 с.
- Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) – К., 1995. – 83 с.
- Вронська Т.В.* Дія карткової системи в Україні у воєнні та повоєнні роки (1941–1947 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 163–183.
- Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 125–142.
- Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 110–114.
- Гальчак С.* Етапування «східних робітників» з Поділля в нацистське рабство // «...То була неволя». Спогади та листи оstarбайтерів. – К, 2006. – С. 50–62.
- Гальчак С.* Організаційні заходи радянської сторони з підготовки до репатріації «переміщених осіб» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7: У 2 ч. – Ч. 2. – С. 173–182.
- Гальченко С.І.* Міське населення центральних областей України в умовах нормованого постачання (1943–1947 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 215 с.
- Гальченко С.І.* Організація громадського харчування в центральній Україні в період відбудови // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 243–249.
- Гальченко С.І.* Установи торгівлі в обслуговуванні населення України на початковому етапі відбудови у 1943–1945 роках: здобутки та невирішені проблеми // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 10: У 2 ч. – Ч. 2. – С. 286–294.
- Гарань О.В.* Відбудова промисловості УРСР у другій половині 40-х років у висвітленні зарубіжною історіографією // Український історичний журнал. – 1989. – № 4. – С. 54–64.
- Герасимова М.С.* Повсякденне життя репатрійованих радянських громадян у Сталінській області в перші повоєнні роки (1945–1953) // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 234–243.
- Герасимова М.С.* Історичні умови формування та правила організації повсякденного життя в Донбасі в 1945–1953 рр. // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей. – Донецьк, 2006. – Кн. 12. – С. 116–128.
- Гінда В.* Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2007. – 230 с.

- Глухий О.* Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942. – 74 с.
- Глушман М.С.* Лучшая на Украине школа ФЗН № 14 угольщикова. – М., 1948. – 52 с.
- Годы трудовых свершений. Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и молот». – Харьков, 1975. – 263 с.
- Голиш Г.М.* Основні напрямки політики владних структур Української РСР у сфері охорони дитинства на початковому етапі відбудови (1943–1945 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 213–227.
- Голиш Г.М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. – Черкаси, 2005. – 323 с.
- Головко М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр. – К., 2004. – 704 с.
- Горячий В., Кан Д.* Арсенал Кривбасу. Нариси з історії заводу. – Д., 1967. – 212 с.
- Гуров К.І.* Фашистський розбій на Україні. – М., 1942. – 47 с.
- Далговський Аляксандр* Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусі у 1941–1944 рр. // *Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник.* – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. – Харків, 2008. – С. 180–197.
- Днепродзержинский вагоностроительный: Краткий очерк истории завода. – Днепропетровск, 1969. – 77 с.
- Довнар Г.С.* Большая судьба: Очерки из истории Ворошиловградского завода угольного машиностроения им. А.Я. Пархоменко. – Донецк, 1972. – 163 с.
- Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / Упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К.; Ніжин, 2010. – 247 с.
- Дубик М.Г.* Окупація України (1941–1944) – сучасні тенденції в німецькій історіографії // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 1. – С. 52–56.
- Дубик М.Г.* Табори військовополонених на окупованій території України (1941–1944 рр.): аналіз джерельної бази // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2001. – Вип. 5. – С. 144–147.
- Дубина К.* 778 трагічних днів Києва. – К., 1945. – 94 с.
- Дубина К.* Злодеяння немцев в Києве. – М., 1945. – 48 с.
- Дубина К.* Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. – К., 1967. – 48 с.
- Евсеева Е.Н.* СССР в 1945–1953 гг.: Экономика, власть и общество // *Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2002_1/21.shtml*
- Завіновська Т.Г.* Економіка праці. Навчальний посібник. – К., 2003. – 158 с.

- Загорулько М.М., Юденков А.Ю.* Крах плана «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР). Изд. 2-е, перер. и доп. – Москва, 1974. – 383 с.
- Загорулько М.М., Юденков А.Ю.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970. – 173 с.
- Заславский Д.* Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. – М., 1945. – 32 с.
- Земсков В.* Репатриация советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74–81.
- Земсков В.Н.* К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1945 гг. // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26–41.
- Земсков В.Н.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945 гг.: В 2-х кн. – Кн. 2. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов. – М., 2004. – С. 331–359.
- Земсков В.Н.* Спецпоселенцы в СССР 1930–1960. – М., 2003. – 306 с.
- Зима В.Ф.* Голод в СРСР 1946–1947 годов: Происхождение и последствия. М., 1996. – 265 с.
- Зинич М.С.* Будни военного лихолетия 1941–1945. – М., 1994. – 124 с.
- Зинченко Ю.И.* Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. – К., 1989. – 128 с.
- Зінько Ю.А., Гінда В.В.* Освітні заклади Вінниччини у роки німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) // Сторінки воєної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 176–179.
- Зубкова Е.Ю.* Общество и реформы. 1945–1964. – М., 1993. – 198 с.
- Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 2000. – 229 с.
- Ионов А.В.* Донбасс земля героев: Очерки. – Сталино, 1958. – 264 с.
- История Второй мировой войны. 1939–1945. – В 12-и т. / Глав. ред. ком.: А.А. Гречко, П.А. Жилин, Е. М. Жуков, и др. – М., 1973–1982 .
- История рабочих Донбасса: В 2-х т. – Т. 2.: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. – К., 1981. – 430 с.
- История Украинской ССР: В 10-ти томах. – Т. 8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – М., 1984. – 639 с.
- Ісайкіна О.Д.* Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 240 с.
- Клименко О.* Грошовий обіг у дистрикті Галичина (1941–1944 рр.) // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 13. – С. 197–206.

- Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. – М., 2002. – 504 с.
- Кнышевський П.Н.* Государственный комитет обороны: методы мобилизации трудовых ресурсов // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 54–80.
- Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. – 134 с.
- Коваль М.В.* Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні. – К., 1965. – 113 с.
- Коваль М.В.* 1941–1945 роки. Україна // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 3–23.
- Коваль М.В.* Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. – К., 1970. – 195 с.
- Коваль М.В.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 25–32.
- Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки: В 15 т. – К., 1999. – Т. 12. – 336 с.
- Коваль М.В.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 80–87.
- Ковпак Л.В.* Соціально-побутові умови населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.
- Конасов В.Б.* Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. – Вологда, 1996. – 236 с.
- Кондратенко Л.В.* Здобутки і прорахунки відбудови промисловості України (1946–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 142–154.
- Кондратенко Л.В.* Особливості відбудови промисловості України в 1943–1945 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 74–91.
- Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І.* Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. – Суми, 2003. – 178 с.
- Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. – К., 2002. – 128 с.
- Косик В.* Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
- Кравченко Г.С.* Военная экономика СССР, 1941–1945 гг. – М., 1963. – 397 с.
- Кравчук М.К.* Участь колгоспного селянства у відбудові промислових центрів радянської України (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1977. – № 5. – С. 39–46.
- Круглов А.И.* Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. – М., 1997. – 100 с.

Джерела та бібліографія

- Кудлай О.С.* Робітничий клас УРСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період. – К., 1965. – 296 с.
- Куриловичин К.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.). За матеріалами україномовної легальної преси. – Львів, 2010. – 328 с.
- Кучер В., Чернега П.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.). – К., 2002. – 272 с.
- Лаврищук В.І.* Фашистський окупаційний режим в західних областях України. 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1998. – 26 с.
- Латан Т.Д.* Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Л., 2005. – 235 с.
- Ларін А.Ф.* Відновлення постачання продовольчими товарами міського населення УРСР після визволення від гітлерівських окупантів // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 50–57.
- Ларін А.Ф.* До питання про матеріально-побутове постачання населення України (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1978. – № 5. – С. 102–106.
- Левикін В.В.* Деякі аспекти працевикористання іноземних військовополонених у Радянському Союзі (1944–1950 роки) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 110–114.
- Левикін В.В.* Особливості радянського ідеологічного впливу на іноземних військовополонених (1940–1950 рр.) // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – С. 208–217.
- Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських «остарбайтерів» // «...То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – С. 19–20.
- Лисенко О.* Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни // Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. / Матеріали міжнародної наукової конференції 2–4 червня 2006 р. – К., 2008. – С. 86–95.
- Литвин В.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955 рр.) – К., 2004. – 240 с.
- Литвин В.* Україна в Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – 464 с.
- Лобода М.К.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2007. – 234 с.
- Лобода М.К.* Демобілізовані як джерело поповнення трудових ресурсів для відбудови важкої промисловості України (1945–1948 рр.) // Україна

- XX ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 313–326.
- Лобода М.К.* До проблеми відбудови важкої промисловості України (1943–1950 рр.): охорона та умови праці робітників і службовців // Український історичний збірник. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 247–259.
- Лобода М.К.* Залучення іноземних військовополонених до відбудови виробничих об'єктів України 1943–1950 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 10: У 2 ч. – Ч. 2. – С. 346–359.
- Лобода М.К.* Мобілізація некваліфікованих робітників на відбудову важкої промисловості України: соціальний аспект // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 259–269.
- Лук'яненко Л.* Наше майно на чужій землі: Список заводів вивезених з України в роки Другої світової війни // Вісті з України. – 1995. – С. 3–9.
- Малий словник історії України. – К., 1997. – 463 с.
- Марунчак М.Г.* Система німецьких концтаборів і політика винищування в Україні. – Вінніпег; Канада, 1963. – 165 с.
- Матвієнко Л.П.* Турбота партії про піднесення матеріального добробуту робітників у роки четвертої п'ятирічки // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 18. – С. 97–109.
- Машиотас В.* Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів в Галичині у 1941–1944 рр. // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 100–104.
- Михненко А.М.* Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). – Донецьк, 2000. – 152 с.
- Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941–1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А.П. Артемова, А.И. Долгорукова, И.И. Карабутченко и др. – М., 1974. – 388 с.
- Мюллер Р.-Д.* Насильственное рекрутирование «восточных рабочих»: 1941–1944 // Вторая мировая война: Дискуссионные. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. – М., 1997. – 700 с.
- Немятый В.Н.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944 гг. – К., 1980. – 62 с.
- Немятый В.Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. – 230 с.
- Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941–1944. – К., 1985. – 251 с.
- Нестеренко В.А.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (Адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 307 с.
- Нестеренко В.А.* Професійна освіта у військовій зоні України у 1941–1943 рр. // Сумська старовина. – 2002. – № X. – С. 102–110.

- Ніколаєць Ю.О.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – 62 с.
- Ніколаєць Ю.О.* Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. – К., 1998. – 36 с.
- Пастушенко Т.* Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 50-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко: У 3 ч. – Ч. 1, 2. – К., 2010. – С. 250–271.
- Пастушенко Т.* Репатріація українських «остарбайтерів» на батьківщину: 1944–1947 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 123–136.
- Пастушенко Т.* Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 110–127.
- Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) – К., 2009. – 284 с.
- Пентер Таня* «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 34–41.
- Перишина Т.С.* Фашистський геноцид на Україні 1941–1945 гг. – К., 1985. – 170 с.
- Повоєнна Україна: Нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): У 3-х частинах. – К., 2010. – 351 с.
- Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / Кучер В.І., Гриневич В.А., Коваль В.С. – К., 2003. – 584 с.
- Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій. – К., 2002. – 952 с.
- Полян П.* Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – М., 2002. – 896 с.
- Полян П.* Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – 328 с.
- Потильчак О.В.* Використання німецьких військовополонених на підприємствах вугільної та металургійної промисловості України (1944–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7: В 2 ч. – Ч. 2.
- Потильчак О.В.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 205 с.
- Потильчак О.В.* Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і практика агресора. – К., 1998. – 36 с.

- Потильчак О.В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954). – К., 2004. – 482 с.
- Потильчак О.В.* Система примусової праці цивільного населення України в роки нацистської окупації 1941–1944 // Молода нація. – 1996. – № 4. – С. 186–209.
- Рекотов П.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 (Історико-правовий аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Х., 1997. – 19 с.
- Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–91.
- Романцов В.* Робітничий клас Української РСР (1946–1970 гг.). – К., 1972. – 219 с.
- Русначенко А.* Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 роках. – К., 2002. – 519 с.
- Салата О.О.* Особливості процесу перебазування промислових потужностей Донбасу в період оборонних боїв (червень – грудень 1941 р.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 7: У 2 ч. – Ч. 2. – С. 158–168.
- Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. – М., 1946. – 460 с.
- Семиряга М.И.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. – М., 2000 – 863 с.
- Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Харків, 2004. – 368 с.
- Смольницька М., Лобода М.* Матеріально-побутове становище робітників і службовців підприємств важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 78–94.
- Соколов Б.В.* Оккупация. Правда и мифы. – М., 2003. – 352 с.
- Студка І.М.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхс-комісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
- Супруненко Н.И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К., 1956. – 472 с.
- Суспільно-політичне життя трудящих УРСР / За ред. А.Д. Скиба: У 2-х т. – Т. 1. – К., 1973. – 319 с.
- Суюсанов Л.І.* Відродження Донбасу: кадрове питання (1943–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 173–177.
- Суюсанов Л.І.* Гірники Донбасу в період окупації 1941–1943 р. // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Донецьк, 2005. – Кн. 11. – С. 20–33.
- Суюсанов Л.І.* Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої

Джерела та бібліографія

- світової війни (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 00.07.01. – Донецьк, 2002. – 199 с.
- Суюсанов Л.І.* Донбас у планах німецько-фашистського командування і спроби окупаційного режиму у відновленні вуглевидобутку (жовтень 1942 – вересень 1943 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2000. – № 1. – С. 219–224.
- Тарнавський І.С.* Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. – Донецьк, 2005. – Кн. 11. – С. 34–47.
- Тарнавський І.С.* Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1999. – 220 с.
- Тарнавський І.С.* Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941–1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 283–287.
- Ткаченко О.* Житлові умови міського населення в повоєнний період (1946–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 207–212.
- Трудящиеся Украины – Победе: Вклад украинского народа в победу над фашистской Германией / Л.Е. Беренштейн, В.А. Замлинский и др. – К., 1991. – 220 с.
- Удалова Т.М.* Донеччина у відбудові та розвитку народного господарства краю як базової основи для зростання боєздатності Червоної армії (1943–1945 рр.) // Історичні і політологічні дослідження (Видання Донецького національного університету, історичний факультет). – Донецьк, 2005. – № 1 (23). – С. 215–222.
- Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред) та ін. – К., 2010. – Кн. 1. – 735 с.
- Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред) та ін. – К., 2011. – Кн. 2. – 943 с.
- Українська Радянська Енциклопедія / Ред. кол. О.К. Антонов, Ф.С. Бабочев і ін. – Т. 11., кн. перша, 2-ге видання. – К., 1984.
- Хойнацька Л.М.* Застосування позаекономічних форм трудової діяльності в ході відбудови машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 108–119.
- Хойнацька Л.М.* Соціальне становище працівників важкої промисловості у воєнні та перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 9: У 3 ч. – Ч. 3. – С. 191–206.

- Хойнацька Л.М.* Умови праці та побуту виробничників у ході відбудови підприємств машинобудівної індустрії України (1943–1950 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 1999. – Вип. 3. – С. 130–142.
- Хойнацька Л.М.* Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) – К., 2003. – 232 с.
- Чайковский А.С.* Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002. – 503 с.
- Чернега П.М.* Участь профспілок в забезпеченні трудящих житлом і створенні побутових умов для життя в роки Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2002. – Вип. 6. – С. 270–276.
- Чернега П.М.* Підготовка робочих кадрів у промисловості України в роки Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* – К., 2005. – Вип. 9: В 3 ч. – Ч. 3. – С. 163–178.
- Шайкан В.О.* Колораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг, 2005. – 466 с.
- Шамара Сергій.* Окупована пам'ять у звільненій Україні (згадки і загадки) // *Дослідницьким полем війни, без ідеологічних окопів... 2 Матеріали наук.-практ. семінару «Нацистська окупація України (1941–1944 рр.): проблеми та перспективи дослідження».* – Черкаси, 2010.
- Шевяков А.А.* «Тайны» послевоенной репатриации // *Социологические исследования.* – 1993. – № 8. – С. 3–11.
- Шевяков А.А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // *Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции.* – М., 1994. – С. 195–222.
- Юрчук В., Кожукало И.* Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946–1950 гг.). – К., 1986. – 365 с.
- Янковська О.В.* Матеріально-побутове становище робітників регіонів України в повоєнні роки у свідченнях громадян (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей.* – К., 2005. – Вип. 8. – С. 225–247.
- Янковська О.В.* Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. За свідченнями громадян (на матеріалах НКВС–КДБ УРСР) // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей.* – К., 2005. – Вип. 9. – С. 326–345.
- Яшан В.* Під брутальним чоботом: Німецька окупація Станіславщини в Другій світовій війні. 1941–1944. – Торонто, 1989. – 284 с.

Іменний покажчик

А

Адаменко Л.А. 142
Айкель М. 17, 35, 36, 47
Алексєєва-Процюк Д. 19,
Андросова Л. 54, 56, 78
Андрухів І.О. 16, 32, 61
Антонов О.К. 24
Антонюк Н.В. 16
Арістов В.О. 148, 152

Б

Бабичев Ф.С. 24
Баглікова М.С. 19
Белобородов А.П. 89
Береза О. 137
Берія Л.П. 95
Беркгоф К.; див. також: Berkhoff К.
17, 65, 78
Богунов С. 30, 53, 58, 60
Бомбандьорова О.А. 21, 126, 131,
136, 138,
Борисов А.Б. 24
Борман М. 60
Буцко Н.О. 125, 126
Буцько О.В.; Буцко О.В. 18, 19, 91,
92, 122

В

Василенко В.Б. 131
Вахрушевич В. 81

Ветров І.Г. 12, 14, 28, 41, 48, 54,
56, 58, 72
Вознесенский Н.А. 82
Воробьев И.Ф. 98
Вронська Т.В. 20, 28, 100, 117,
156-166

Г

Галкін І. 137
Гальчак С.Д. 39
Гальченко С.І. 21, 158
Герасимова М.С. 92, 155, 164, 165
Герінг Г. 25
Гінда В. 15, 16, 63
Гітлер А. 22, 30, 36, 49
Голиш Г.М. 16, 21, 32, 56, 87
Гриневич В.А. 15, 62
Грінченко Г. 23

Д

Давиденко Д. 148
Далговський А. 24
Даниленко В. 149
Даниленко В.М. 21, 112
Дубина К. 56, 60
Дузенко К. 149

Е (рос.)

Евсеева Е.Н. 112, 156

З

Завіновська Т.Г. 24
 Загорулько М.М. 54, 95
 Заукель Ф. 12, 36
 Земсков В.Н. 18, 19
 Зинченко Ю.И. 99, 102, 157, 160
 Зубкова Е.Ю. 152

І (укр.) И (рос.)

Иванов В. 13,
 Иванов В.Б. 39, 41
 Иванов 60

К

Кам'янський П.С. 16, 32, 61
 Каплан А. 144
 Кентій А.В. 28
 Клименко О. 41
 Кнышевський П.Н. 20
 Коваль В.С. 15, 62
 Коваль М.В. 18, 34-36, 56, 136
 Ковпак Л.В. 21, 161
 Кокін С.А. 28
 Кокорекин А.А. 13
 Коломоець (Горобець) О.М. 141
 Кондратенко Л.В. 138
 Коробов А.В. 87
 Косик В. 31
 Костоглодов С.Д. 138
 Кох Е. 26, 29, 31, 61, 62, 73
 Кошелева Л.П. 152
 Курас И.Ф. 88, 102
 Куромія Г.; див. також: Kuromiya Н.
 17, 18
 Кучер В.І. 15, 62

Л

Лаціс О. 153
 Лебедев В.И. 98
 Левикін В.В. 19
 Левина С.Р. 101
 Легасова Л. 43
 Лисенко О. 49

Лисицкий Л.М. 13
 Литвин В. 108, 149, 153, 156, 161
 Лобода М.К. 20, 165

М

Маковська Н. 41, 43, 59
 Малинин В.Н. 87
 Матвієнко Л.П. 147, 149
 Матвієнко П. 148
 Мельников Л. 110

Н

Нагайко Т.Ю. 164
 Нечасв 150

О

Олійник А.Ф. 99

П

Пастушенко Т.В. 18, 23, 35, 91, 92,
 112–114
 Пентер Т.; див. також: Penter Т. 22,
 30, 34, 46
 Поль Д.; див. також: Pohl D. 17
 Полян П. 18, 19, 91, 92, 96, 112,
 119, 120
 Потильчак О.В. 14, 15, 16, 19, 58,
 61, 63, 75, 115, 117, 118, 121

Р

Реброва І. 23
 Роговцев С. 111
 Розенберг А. 25, 28, 31, 48, 60, 61
 Русначенко А. 82

С

Самусев Ф.О. 13
 Сергійчук В. 116, 118
 Скиба А.Д. 151
 Скоробогатов А.В. 15
 Спудка І.М. 15
 Сталін Й.В. 22, 119
 Стеценко А.Ф. 91

Іменний покажчик

Строкач Т.А. 111
Сусликов В.Є. 44, 50, 63, 78, 160,
165–167
Суюсанов Л.І. 14, 55

Т
Тарнавський І.С. 14, 51
Титаренко Д.М. 44, 50, 63, 78, 148,
152, 160, 165–167
Ткаченко О. 21
Тристичев Я. 137
Тронько П.Т. 99

У
Удалова Т.М. 138

Ф
Фень І.В. 129, 152

Х
Хлусов М.І. 101
Хойнацька Л.М. 20, 84, 85, 86, 93,
138, 145
Хорошунова І. 57, 67
Хрущов М.С. 119

Ц
Цимбал Т. 65, 78

Ч
Чайковський А.С. 19
Чернега П.М. 21, 82, 132

Ш
Шавейко (Хмара) В. 164
Шамара С. 79
Шевченко В.В. 75
Шевченко М. 43
Шевченко Ф. 42
Шевяков А.А. 18

Щ
Щелкунов Є. 111

Ю
Юденков А.Ю. 54

Я
Янковська О.В. 21, 153
Ясний Н.; див. також: Jasny N. 153
Ястреб І. 23

В
Berkhoff K.; див. також: Беркгоф К.
17, 65, 78
Bronnert U. 41

Ј
Jasny N.; див. також: Ясний Н. 153
Jelinek T. 24

К
Kochanowski J. 34
Kuromiya H.; див. також: Куромія Г.
17, 33

М
Müller R.-D. 56, 60

Р
Penter T.; див. також: Пентер Т. 22
Pohl D.; див. також: Поль Д. 17

S
Sach M. 34

T
Tooze A. 34

Географічний покажчик

А

Авдієвський р-н. Сталінська обл. 55, 166
Автономна Республіка Крим; див. також: Крим 22
Алчевськ 77
Андріївський р-н. Сталінська обл. 98
Артемівськ 68
Артемівський р-н. Сталінська обл. 166

Б

Бердянськ; див. також: Осипенко 83
Берлін 23, 28, 35, 36, 45, 46, 49, 63, 70, 170
Біловодській р-н. Ворошиловградська обл. 77
Болгарія 96

В

Вінницька обл. 84, 85, 99, 116
Волгоград; див. також: Сталінград 47
Володарський р-н. Сталінська обл. 98
Вороніж 47
Ворошиловград 98, 104
Ворошиловградська обл.; див. також: Луганська обл. 12, 55, 74, 81, 85, 86, 94, 100, 102, 105, 109, 116, 119, 120, 126–128, 131, 138, 150, 156, 162, 166

Г

Галичина; див. також: округ «Галичина» 31, 41
Гальштадт 45
Генерал-губернаторство 16, 31, 41
Горлівка 63, 134, 137, 150
Горлівський р-н. Сталінська обл. 166
Городоцький р-н. Львівська обл. 150
Горький; див. також: Нижній Новгород 84
Горьківська обл.; див. також: Нижньогородська обл. 125

Д

Дистрикт «Галичина»; див. також: Галичина 31, 41, 61
Дніпро р. 26, 76
Дніпродзержинськ 123
Дніпропетровськ 38, 46, 53, 70, 71, 79, 82, 104, 108, 120, 158
Дніпропетровська обл. 12, 19, 22, 35, 45, 47, 48, 50, 88, 99, 109, 116, 119, 127, 128, 156, 158
Донбас 14, 15, 17, 19, 22, 26, 30, 44, 45, 47, 49, 50, 55, 81–84, 88, 96, 99, 102, 104, 119, 125–127, 132, 143
Донецьк; див. також: Сталіно; Юзівка 29, 55
Донецька обл.; див. також: Сталінська обл. 12, 17, 19, 22, 45
Дрогобицька обл. 35, 116
Дрогобич 41
Дружківка 29, 98

Географічний покажчик

Є

Європа; Південна; Центральна 12, 28, 32, 43, 119
Єнакієве 134, 155,
Єнакієвський р-н. Сталінська обл. 98, 166

Ж

Житомир 46, 52,
Житомирська обл. 85, 102

З

Запоріжжя 55, 72, 79, 82, 98, 130, 134, 148, 150, 151, 165
Запорізька обл. 12, 22, 35, 45, 50, 94, 99, 102, 109, 111, 116, 119, 156, 160

І

Івано-Франківськ; див. також: Станіслав 41
Ізмаїльська обл. 109, 127

К

Кадіївка 134
Кадіївський р-н. Сталінська обл. 120
Кам'янець-Подільська обл. 84, 86, 104, 109
Кам'янка 45
Керч 65
Київ 23, 27, 28, 29, 36, 39, 46, 49, 52–55, 62, 66, 67, 70, 76, 77, 79, 82, 114, 128, 138, 156
Київська обл. 12, 22, 35, 50, 99, 102, 116, 126, 128, 166
Кіровоградська обл. 84, 128
Кіровоградський р-н. м. Дніпропетровськ 108
Коломия 41
Костянтинівка 72
Костянтинівський р-н. Сталінська обл. 98
Краматорськ 29, 68, 71, 72, 75, 98
Красний Луч 55
Краснодон 54, 55
Кривий Ріг 120, 158
Криворіжжя 81
Крим 63

Л

Лисичанськ 134
Луганська обл.; див. також: Ворошиловградська обл. 12, 22
Луцьк 46
Львів 41, 76, 77
Львівська обл. 22, 35, 109

М

Макіївка 29, 114, 158
Макіївський р-н. Сталінська обл. 120, 166
Мангуський р-н. Сталінська обл. 98
Марганець 45
Маріуполь 30, 54, 55, 71, 134, 158
Маріупольський р-н. Сталінська обл. 166
Мелітополь 46
Миколаїв 30, 43, 46, 47, 55, 58, 59, 61, 79, 120
Миколаївська обл. 12, 22, 29, 84, 109, 116, 126
Москва 81, 84, 100, 125

Н

Нижній Новгород; див. також: Горький 84
Нижньгородська обл.; див. також: Горьківська обл. 125
Нікополь 29, 57
Німеччина; див. також: Райх; Третій райх 11, 12, 14, 16, 22, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 35, 37–40, 43–45, 47–52, 54, 61, 63, 65, 66, 70, 76–80, 167, 169, 170, 173
Новомосковськ 120

О

Одеська обл. 12, 84, 116, 119, 126
Олександрівський р-н. Сталінська обл. 166
Ольгинський р-н. Сталінська обл. 166
Осипенко; див. також: Бердянськ 83

П

Пермська обл. 125
Полтава 29
Полтавська обл. 12, 35, 106, 116, 128, 156, 166
Польща 31, 91

Р

Радянський Союз; див. також: СРСР 11, 25, 169
 Райх; див. також: Німеччина; Третій райх 17, 25, 30, 33, 35–37, 39, 43, 46, 48, 49, 50, 62, 66, 69, 70, 72, 75, 79, 170, 171
 Райхскомісаріат «Україна»; РКУ 15, 17, 31, 36, 40, 73
 Решетилівській р-н. Полтавська обл. 57
 Ровенська обл.; Рівненська обл. 22, 29, 100, 103, 116, 166
 Ровно; Рівне 40, 70, 79
 Російська Федерація 22
 Румунія 96
 Рурська обл. 49

С

Свердловськ 84
 Севастополь 30, 47
 Сімферополь 121
 Слов'янськ 98
 Слов'янський р-н. Сталінська обл. 98
 СРСР; див. також: Радянський Союз 11, 12, 14, 18, 19, 20, 34, 38, 44, 65, 74, 80–89, 91–96, 100–102, 106, 109, 110–114, 116, 117, 119, 120, 122–126, 130, 131, 133, 138, 139, 147, 149, 150–154, 170, 171
 Сталінград; див. також: Волгоград 47, 115
 Сталіно; див. також: Донецьк; Юзівка 29, 78, 110, 114, 128, 134, 165, 166
 Сталінська обл.; див. також: Донецька обл. 12, 30, 35, 82, 84, 85, 94, 98, 108, 109, 112, 116, 119–122, 126–129, 141, 143, 148, 155, 156, 158, 160, 166
 Станіслав; див. також: Івано-Франківськ 41
 Старобешевський р-н. Сталінська обл. 98
 Суми 58
 Сумська обл. 22, 109, 116, 128, 166
 США 22

Т

Тельманівський р-н. Сталінська обл. 98
 Тернопіль 41
 Третій райх 14, 15
 Третій райх; див. також: Німеччина; Райх 14, 15

У

Угорщина 96
 Україна, Українська РСР, УРСР; Східна; Лівобережна; Надніпрянська 11–23, 25–29, 31, 33–37, 39, 41, 43, 44, 46, 49, 50, 52, 55, 57, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 73, 78–94, 96, 99, 101, 102, 106–112, 115, 118–122, 124, 126–128, 135, 136, 143, 154, 156, 157, 161, 165, 166, 169, 170, 171, 173
 Урал 81, 125

Ф

Фрайбург 23

Х

Харків 15, 27, 29, 53, 68, 82, 86, 102, 109, 110, 127, 158
 Харківська обл. 12, 22, 68, 72, 84–86, 109, 110, 116, 119, 126–128, 142, 150, 154
 Херсонська обл. 109

Ч

Червоно-Лиманський р-н. Сталінська обл. 166
 Чернівецька обл. 109, 129
 Чернігів 27, 52, 55, 70
 Чернігівська обл. 12, 102, 128, 156, 166
 Чехословаччина 96

Ш

Шепетівка 59
 Шолохово 45

Ю

Югославія 96
 Юзівка; див. також: Сталіно; Донецьк 55

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Марина Лобода

Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950)

Монографія охоплює період німецької окупації України (1941–1944 рр.) та відбудовний період (1943–1950 рр.). У праці комплексно досліджуються особливості використання працездатного населення у важкій промисловості України та основні напрями політики тоталітарних держав у сфері залучення трудових ресурсів, показано реальні умови життя та праці промислових робітників та їх родин під владою нацистської Німеччини та після повернення радянської влади в Україну. Дослідження базується на архівних документах, періодичній пресі, спогадах очевидців.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією.

Підписано до друку 15.09.2012 р. Формат 70х100 1/16

Ум. друк. арк.34,3. Обл. вид. арк.32,7.

Наклад 300. Зам.15. 2012 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.

NATIONALAKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER UKRAINE
INSTITUT FÜR GESCHICHTE DER UKRAINE

Maryna Loboda

Arbeitskräfte
in der ukrainischen Schwerindustrie
während der NS-Besatzung und
in der Zeit des Wiederaufbaus
(1941-1950)

Kyjiw
2012

Rezension:

Doktor der Geschichtswissenschaften, Professor H. Boriak
Doktor der Geschichtswissenschaften, Professor, korrespondierendes Mitglied der
Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine W. Danylenko

Wissenschaftliche Redaktion:

Doktor der Geschichtswissenschaften, Professor O. Lyssenko

Redaktion: N. Melnyk

Übersetzung: O. Nykolaychuk

*Das Imprimatur wurde durch den wissenschaftlichen Beirat des Instituts für
Geschichte der Ukraine bei der Nationalakademie der Wissenschaften
der Ukraine erteilt. Das Protokoll №5 vom 26. Mai 2011.*

Loboda M.K.

Arbeitskräfte in der ukrainischen Schwerindustrie während der NS-
Besatzung und in der Zeit des Wiederaufbaus (1941–1950) / Maryna
Loboda; das Institut für Geschichte der Ukraine bei der Nationalakademie
der Wissenschaften der Ukraine, Kyjiw 2012.

ISBN 978-966-02-6082-5

*Die Monographie umfasst die Zeit der deutschen Besatzung der Ukraine (1941–
1944) sowie die Zeit des Wiederaufbaus (1943–1950). Die Arbeit ist eine ausführliche
Studie zu Besonderheiten des Arbeitseinsatzes in der ukrainischen Schwerindustrie und zu
Haupttrichtlinien der Politik der totalitären Länder im Bereich der Heranführung der
Arbeitskräfte und stellt die tatsächlichen Lebens- und Arbeitsverhältnisse der Industriearbeiter
und ihrer Angehörigen unter der deutschen Macht und nach der Wiederherstellung der
Sowjetmacht in der Ukraine dar. Die Forschungen basieren auf Archivunterlagen, Periodika,
Aussagen von Zeitzeugen.*

*Die Monographie ist für Wissenschaftler, Lehrkräfte, Studenten und alle, die sich für
Geschichte interessieren, bestimmt.*

© Institut für Geschichte der Ukraine bei der
Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine, 2012
© M. Loboda, 2012

ISBN 978-966-02-6082-5

Im Rahmen eines internationalen Forschungsprogramms mit dem Titel «Dokumentation der Zwangsarbeit als Erinnerungsaufgabe» hat die Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» (EVZ) 13 Forschungsvorhaben gefördert, die sich mit verschiedenen Aspekten der Zwangsarbeit in der Zeit des Nationalsozialismus beschäftigten. Die unterstützten Projekte sollten dazu beitragen, Wissenslücken in der historischen Aufarbeitung der Zwangsarbeit, die Menschen aus ganz Europa für das Deutsche Reich leisten mussten, zu schließen und die Situation ehemaliger Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter nach 1945 in den Blick zu rücken. Auch die vorliegende Monographie wurde im Rahmen dieses Forschungsprogramms realisiert.

Diese Veröffentlichung stellt keine Meinungsäußerung der Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» dar. Für inhaltliche Aussagen trägt die Autorin die Verantwortung.

Inhalt

Vorwort Günter Saathoff, Vorstand der Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft»	7
Vorwort Valeri Smolij, Akademiemitglied, Direktor des Instituts für Geschichte der Ukraine	9
Einleitung	11
Kapitel I «Arbeitspflicht...» als Parole während der NS-Besatzung	26
1. Politische und rechtlich-organisatorische Grundlage in der Heranführung der Arbeitskräfte	26
2. Die Schwierigkeiten in der Aufbringung der Arbeitskräfte.	39
3. Arbeitskräfteressourcen in Bezug auf den Fertigungsablauf	54
4. Alltag der Besatzung.	67
Kapitel II «Alles für den Wiederaufbau» – ist die Hauptparole der Sowjetmacht zwischen dem Jahr 1943 und 1950	84
1. Politik der Sowjetregierung im Bereich der Arbeitskräfte und die Arbeitergesetzgebung	84
2. Praktik der Heranziehung von Arbeitskräften zur Arbeit in der Schwerindustrie.	102
3. Betriebsablauf: Probleme und Errungenschaften	130
4. Alltagsleben der Arbeiterschaft	153
Nachwort	175
Abkürzungsverzeichnis	181
Quellen und Literatur	184
Personenregister	209
Geographisches Register	212

Vorwort

Die Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» (EVZ) wurde im Jahr 2000 mit doppeltem Auftrag gegründet. Ihr vorrangiges Ziel war es zunächst, Zahlungen an ehemalige Zwangsarbeiter und andere NS-Opfer zu leisten. Diese Aufgabe hat sie erfolgreich abgeschlossen: Von 2001 bis 2007 erhielten über 1,66 Millionen Menschen in fast 100 Ländern insgesamt 4,4 Milliarden Euro. Der zweite Auftrag der Stiftung bleibt: In Erinnerung an die Opfer nationalsozialistischen Unrechts setzt sie sich für die weitere Aufarbeitung der Vergangenheit, für die Stärkung der Menschenrechte und für Völkerverständigung ein. Sie engagiert sich weiterhin auch für die Überlebenden. Die Stiftung EVZ ist damit Ausdruck der fortbestehenden politischen und moralischen Verantwortung von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft für das nationalsozialistische Unrecht.

Im Erinnern an die Gräueltaten der Nationalsozialisten wurde die millionenfache Zwangsarbeit lange Zeit vergessen oder bewusst verschwiegen. Um Lücken in der Erforschung dieses Kapitels der deutschen und europäischen Geschichte zu schließen und die Situation ehemaliger Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter nach 1945 in den Blick zu rücken, hat die Stiftung EVZ zwischen 2008 und 2011 einmalig 13 internationale Forschungsprojekte unterstützt – darunter auch das hier vorliegende. Die daran beteiligten Wissenschaftler und Wissenschaftlerinnen haben in ihren Arbeiten verschiedene Aspekte der Zwangsarbeit untersucht, die Menschen für das Deutsche Reich innerhalb seiner Grenzen sowie in den verbündeten und besetzten Ländern leisten mussten.

Die geförderten Forschungsprojekte befassten sich mit solch unterschiedlichen Themen wie den Zwangsarbeitslagern für Juden im Distrikt Krakau, der Praxis der deutschen Arbeitsverwaltung im besetzten Polen und Jugoslawien, der Zwangsarbeit von nach Transnistrien deportierten Roma, den Erfahrungen belarussischer Zwangsarbeiter, der Nachkriegssituation ehemaliger Zwangsarbeiter in der sowjetischen Gesellschaft oder den Erinnerungen von bulgarischen Zeitzeugen. Die Ergebnisse der Forschungen wurden in einer Reihe von Artikeln und Monographien publiziert, der Öffentlichkeit aber auch in Form von Ausstellungen zugänglich gemacht.

Die von der Stiftung EVZ im November 2010 organisierte internationale Konferenz «Zwangsarbeit in Hitlers Europa», an der 150 Wissenschaftler und Nachwuchswissenschaftler aus 17 Ländern teilnahmen, bildete den öffentlichen Abschluss des Forschungsprogramms. Sie bot die Möglichkeit, Forschungsergebnisse vorzustellen, zu vergleichen und mit namhaften Experten zu diskutieren und die wissenschaftliche Beschäftigung mit dem Thema zu vernetzen. Dadurch ist ein differenzierter Blick auf die nationalsozialistische Zwangsarbeit als transnationale Erfahrung in der europäischen Geschichte möglich geworden.

Nach dem Ende der Auszahlungen an ehemalige Zwangsarbeiter sieht die Stiftung EVZ ihre Förderinitiative in engem Zusammenhang mit einem ihrer gesetzlichen Grundaufträge: Indem sie die nationale und internationale Auseinandersetzung mit der Zwangsarbeit im Nationalsozialismus unterstützt, trägt sie zur Bewahrung der Erinnerung und zu einem offenen Umgang mit vergangenem Unrecht im Sinne der Völkerverständigung bei.

Ich wünsche der vorliegenden Publikation von Maryna Loboda, die ein wichtiges Kapitel des Zwangsarbeitereinsatzes in der Ukraine beleuchtet, die gebührende Aufmerksamkeit und Verbreitung.

Günter Saathoff

Vorstand der Stiftung
«Erinnerung, Verantwortung und Zukunft»

Vorwort

Das epochale Thema des Zweiten Weltkrieges bleibt seit über sechs Jahrzehnten eine der wichtigsten Richtungen der historischen Grundlagenforschung ohne an seiner Aktualität auch heutzutage zu verlieren. Das Drama der Ukraine während des bewaffneten Weltkonfliktes und ihr Beitrag zum vernichtenden Sieg über NS-Deutschland, militaristisches Japan und ihre Verbündeten sind die Schwerpunkte der Recherchen von ukrainischen Wissenschaftlern auf diesem Gebiet. Das Institut für Geschichte der Ukraine bei der Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine ist ein führendes Forschungszentrum im Hinblick auf dieses Thema.

Das letzte Jahrzehnt wird durch die intensiven Forschungen zur NS-Besatzung, einschließlich der Erörterung der Frage des Arbeitseinsatzes und der Heranziehung von ukrainischen Arbeitskräften zur Arbeit für die Wirtschaft des Dritten Reiches gekennzeichnet.

Im Mittelpunkt des Forschungsinteresses stehen gleichzeitig der humanitäre Bereich, die sozialen Aspekte der Tätigkeit der ukrainischen Gesellschaft, die Anpassung an die Herausforderungen und die extremen Bedingungen des Krieges sowie die Suche nach den Überlebensstrategien im feindlichen Milieu. Zu den Grundrichtungen der Darstellung von Kriegseignissen gehört die Aufklärung der Lebensverhältnisse der großen Gruppen soziale wie Intelligenz, Bauern- und Arbeiterschaft, Zwangsarbeiter/Innen, Kriegsgefangene, Minderjährige unter Bedingungen der mehrmals wechselnden Gewalt.

Eine weitere von Wissenschaftlern des Instituts für Geschichte der Ukraine mit bestimmter Stellungnahme betriebene Forschungsrichtung ist die Dokumentation der Verbrechen des Stalin-Regimes, darunter auch hinsichtlich der NS-Opfer in der Nachkriegszeit.

Umfassende Studien zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges entwickeln sich dank der wissenschaftlichen Integration des Instituts für Geschichte der Ukraine und ausländischer Forschungseinrichtungen. Laut Abkommen zwischen dem Institut für Geschichte der Ukraine der Nationalakademie der Ukraine und der Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» wurden in der Zeitspanne 2008–2010 folgende Forschungsprojekte umgesetzt: «Die Stellung ehemaliger Zwangsarbeiter

Vorwort

in der sowjetischen Gesellschaft in der Nachkriegszeit (1945–2000)» und «Der Einsatz von Arbeitskräfteressourcen in der ukrainischen Schwerindustrie durch totalitäre Systeme des NS-Deutschlands und der Sowjetunion (1941–1950)».

Die in dieser Monographie repräsentierten Projektergebnisse öffnen nicht nur die wenig bekannten Seiten im Buch der Geschichte des Nationalsozialismus und des Stalinismus, sondern tragen auch zur Sache der Ehrung von Opfern des Zweiten Weltkrieges und Erinnerung an sie bei.

Valeri Smolij

Akademienmitglied

Direktor des Instituts für Geschichte der Ukraine bei
der Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine

Einleitung

Im Verlauf des Zweiten Weltkrieges stand das Territorium der Ukraine im Mittelpunkt eines militärischen Konflikts zwischen der UdSSR und Deutschland. Millionen Menschen sind der Konfrontation zweier Länder zum Opfer gefallen: darunter sind die aus ideologischen Gründen und Rassenwahn hingerichteten Personen, die Leute, die durch schwere Arbeit, Krankheiten, Unterernährung und während der Verschleppung, Evakuierung, Heeresflucht gestorben sind sowie die Opfer der Bombardierungen und anderer Kampfhandlungen. Gleichzeitig waren die Überlebenden der Schinderei ausgesetzt, weil die Regierungen beider Staaten die Bevölkerung des ukrainischen Raumes in erster Linie als Arbeitskräftequelle und Mobilisierungsressource betrachteten. Die sowjetischen und deutschen Regime trieben die Politik des Arbeitseinsatzes auf ähnliche Weise. Die allgemeine Arbeitskräftewerbung wurde durch die Ideologie beider Regime als eine notwendige Maßnahme erklärt, die durch das Kriegsgeschehen bedingt ist und im Interesse der Bevölkerung verfügt wird. Hiermit bildete man die Arbeitskräfteressourcen aus den Vertretern verschiedener Kategorien und Schichten der Bevölkerung, die auf der freiwilligen Grundlage sowie zwangsweise rekrutiert wurden. Eine große Aufmerksamkeit widmeten sowohl die NS-Führung, als auch die Sowjetleitung der Sicherstellung von Arbeitskräften für die Schwerindustrie. Eben deshalb werden in dieser Forschungsarbeit die Hauptrichtungen der Politik des Arbeitseinsatzes der NS-Führung Deutschlands in der besetzten Ukraine sowie die der Sowjetregierung nach der Wiederherstellung auf dem Territorium der Republik der Sowjetmacht erörtert.

An der Schwelle des Krieges wurde die Ukraine zu einem der höchstentwickelten Industriezentren der Sowjetunion: hier befanden sich mehrere Betriebe des militärischindustriellen Komplexes der UdSSR; hier wurden 50,5 % Kohle, 67,7 % Eisenerz gefördert sowie 74,5 % Koks, 64,7 % Gusseisen, 48,8 % Stahl, 67,5 % Hüttenanlagen hergestellt usw. Im Jahre 1940 standen in der Ukraine 872 Bergwerke mit 278.352 ArbeiterInnen, 1.666 Torfbetriebe mit 12.387 Beschäftigten, 13 Eisenerzbetriebe mit 15 Tausend ArbeiterInnen, 3 Manganerzzechen

mit 3.383 Arbeitskräften im Abbau; hier funktionierten auch 599 Maschinenbaufabriken, 1.451 Betriebe für Metallwaren, 33.987 Reparaturwerke usw.¹

Zu Beginn der deutschen Besetzung in der Ukraine unterschied sich die Situation in der Industrie wesentlich von der in der Vorkriegszeit, weil nach dem Überfall Deutschlands auf die UdSSR und dem schnellen Vormarsch der Wehrmacht weit nach Osten der Republik viele Industrieobjekte evakuiert wurden. Nach unvollständigen Angaben wurden im 2. Halbjahr 1941 allein aus 10 ukrainischen Gebieten, und zwar, Dnipropetrowsk, Saporishshia, Stalino (heute Donezk), Woroschylowhrad (heute Luhansk), Charkiw, Odessa, Poltawa, Kyjiw, Mykolajiw und Tschernihiw mehr als 190 Betriebe, die von der Staatsbedeutung waren und über 360 in der Republik zentral geleitete Betriebe sowie viele Unternehmen der Industriekooperation evakuiert. Der Evakuierung von Zivilisten und darunter von Arbeitskräften wurde aber seitens der Sowjetregierung nicht genug Aufmerksamkeit geschenkt. Somit haben die deutschen wirtschaftlichen Besatzungsorgane einerseits in der Ukraine eine in großem Ausmaß zerrüttete und zerstörte Wirtschaft vorgefunden, andererseits gab es massenhaft viele Arbeitskräfte.

Am Anfang des Krieges lag der Schwerpunkt der Strategie der deutschen Macht auf dem ukrainischen Territorium im Entzug von materiellen Ressourcen, Rohstoffen und landwirtschaftlichen Produkten sowie von erhalten gebliebenen Industrieanlagen. Mit all dem wurden die Industriebetriebe Europas beliefert. Nach dem Scheitern des Blitzkrieges hat die deutsche Führung die Politik der Ausnutzung der besetzten Gebiete etwas geändert. Es wurde vorgesehen auf der Basis der ehemaligen sowjetischen Betriebe eine Reihe neuer Betriebe zu schaffen. In den Vordergrund wurde die Ingangsetzung der Betriebe für die Herstellung der für die deutsche Truppe im Krieg gegen die UdSSR wichtigen Produktion gezogen. Was die Arbeitskräftressourcen angeht, so wurde die Arbeitspflicht für die Zivilbevölkerung fast seit ersten Besetzungstagen eingeführt. Allmählich wurden die Arbeitsämter zu den Hauptbehörden zur Durchführung der Besatzungspolitik. Eben sie erfassten die arbeitsfähige Bevölkerung. Die Wehrmacht, die Behörde, geleitet von Fritz Sauckel und die Wirtschaftsorgane der Besatzungsverwaltung eröffneten einen Konkurrenzkampf um die ukrainischen Arbeitskräfte.

Die Veränderungen in der Politik der Ausnutzung der besetzten Gebiete und folglich der Anwerbung der Arbeitskräfte für die Schwerindustrie in der besetzten Ukraine wurden also dadurch verursacht, dass die deutsche Macht eine große Aufmerksamkeit der Entwicklung von Segmenten des militärischindustriellen Komplexes schenkte, von denen die Fähigkeit des Landes zur Führung eines schweren Dauerkrieges abhing.

Dieser Wirtschaftszweig war auch für die sowjetische Regierung von erstrangiger Bedeutung. Das zeigte sich vor allem darin, dass man die Industriebetriebe und Fachkräfte evakuierte, um im Hinterland der UdSSR eine

¹ Ausführlicher siehe: Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine 1941–1944 (auf ukrainisch), Kyjiw 2000, S. 28, 37–42.

leistungsfähige Industrie zu schaffen. Mit Beginn der Befreiung der besetzten Ukraine² ergriff man umfassende wirtschaftlich-organisatorische Maßnahmen zur beschleunigten Inbetriebnahme der strategischen Schwerindustriebetriebe und zur Heranziehung von Arbeitskräften dazu.

Da die Umsetzung der Aufgaben zur Wiederherstellung der Schwerindustrie unter Bedingungen des Krieges, des Ruins und des Arbeitskräftemangels stattfand, löste sowie die deutsche, als auch die sowjetische Führung das Problem des forcierten Wiederaufbaus auf dem Wege der Zwangsbildung der Belegschaften.

Und wenn die Arbeit in den Betrieben und Bergwerken im Frieden für die Bevölkerung der ukrainischen Industriegebiete eine lebenswichtige und natürliche Notwendigkeit bei der Berufsrealisierung war, so änderte sich mit dem Kriegsbeginn der Charakter des Arbeitseinsatzes radikal.

Mit dem deutschen Einmarsch führte man in den besetzten Gebieten eine neue Ordnung ein, was praktisch für alle Bevölkerungsschichten einen totalen Zwangsarbeitseinsatz bedeutete. Die einheimische Bevölkerung hielt die nazistische Praktik der Zwangsarbeit für die, die die Menschen in die Sklaven verwandelte.

In den durch die Rote Armee befreiten Gebieten ließ die Sowjetmacht die Einführung des Friedensstandes der Arbeitsgestaltung anstehen. Die Leute wurden zur Umsetzung der Regierungsvorgaben unter Druck verschiedener Umstände wie die Kriegsverhältnisse, die Notwendigkeit des Wiederaufbaus etc. gezwungen.³ Im Falle des Arbeitseinsatzes beim Wiederaufbau von ausländischen Kriegsgefangenen*, internierten Personen**, GULAG- Häftlingen und von meisten Repatrianten*** kann man über den totalen Zwang reden. In der Zeitspanne 1941–1950 musste also die ukrainische Bevölkerung täglich mit Hilfe verschiedener Lebensstrategien bei der Anpassung an die Politik der Staatsleitung ums Überleben kämpfen.

Das Thema des Arbeitseinsatzes der ukrainischen Bevölkerung während des Zweiten Weltkrieges und im ersten Nachkriegsjahrzehnt umfasst eine Reihe von Fragen, die in den Werken der inländischen und ausländischen Forscher lückenhaft beleuchtet sind. Erst in der letzten Zeit sind einige Arbeiten erschienen, wo zur NS-

² Die ersten ukrainischen Orte wurden im Jahre 1943 befreit.

³ Propagandaplakate: «Alles für die Front! Alles für den Sieg!» Der Künstler L.M. Lysycki, Moskau 1942; «Donbass ist befreit! Bergmann, trage zur rasanten Wiedergeburt des Donbass bei!» Der Künstler A.A. Kokorekin, Moskau 1943; «Wollen wir die Schwerindustrie als die Voraussetzung der Unabhängigkeit unseres Landes wiederherstellen und entwickeln» der Künstler F.O. Ssamussew, Lwiw 1946; «Wir erfüllen den 5-Jahrplan innerhalb von 4 Jahren!» der Künstler W. Iwanow, 1948 usw.

* Kriegsgefangene sind die Angehörigen der feindlichen Streitmacht, die während der Kriegshandlungen vom Gegner gefangen genommen sind und sich in der feindlichen Gewalt bis zur Kriegsbeendigung aufhalten.

** Internierte sind die Angehörigen des fremden Staates, die durch den kriegführenden Staat auf seinem Staatsgebiet festgenommen und inhaftiert wurden.

*** Repatrianten sind die in die Heimat zurückgekehrten Kriegsgefangenen und Zivilisten, die infolge des Krieges ins Ausland gerieten, sowie Emigranten.

und Sowjetpolitik auf dem Gebiete des Arbeitseinsatzes im Rahmen einer einheitlichen Forschung recherchiert wurde. Das Hauptthema der sowjetischen Historiographie war die repressive Tätigkeit der deutschen und rumänischen Macht in den besetzten Gebieten. Den Wiederaufbau der Sowjetwirtschaft stellte man ausschließlich als eine siegreiche Heldentat und aufopfernde Arbeit der sowjetischen Bürger dar.

Je weiter, desto mehr lenken moderne Forscher ihre Aufmerksamkeit auf die Probleme der Sozial-, Alltags- und Mikrogeschichte, Oral History usw. Unter der Unabhängigkeit der Ukraine hat man die Wissenschaft mit neuen Kenntnissen über das Leben der Bevölkerung während des Krieges und in der Nachkriegszeit bereichert sowie den Kreis der zu erforschenden Fragen erheblich erweitert. O. Potyltschak hat beispielsweise in seiner Dissertation «Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften durch NS-Deutschland während der Besatzung»⁴ zum ersten Mal das Problem der NS-Politik im Bereich der ukrainischen Arbeitskräfteressourcen zum Einzelgegenstand der Sonderstudien gemacht. Der Verfasser hat den Mechanismus der Bildung des Systems der Zwangsarbeit der Analyse unterzogen, die Besonderheiten dessen Formung in der Ukraine dargestellt und die Hauptrichtungen der Sozialpolitik der NS-Macht erforscht. Das Fazit des Wissenschaftlers, dass deutsche Sozialpolitik gegenüber der Bevölkerung unter Besatzung von einem Propagandacharakter war und die Förderung der Produktionsaktivität zum Ziel setzte, wird auch von anderen inländischen Forschern bestätigt.

I. Wetrow würdigt die Tätigkeit in der Ukraine verschiedener Einrichtungen des Dritten Reiches als eine Wirtschaftsexpansion.⁵ Der Forscher hat auf die Bedeutung für Deutschland der ukrainischen Industrie und Rohstoffbasis hingewiesen sowie ausführlich die Fragen des Zwangseinsatzes der Bevölkerung bei verschiedenen Arbeiten unter Besatzung und der Voraussetzungen des Überlebens unter «neuer Ordnung» erörtert.

Zur NS-Politik bei der Aufnahme der Produktion im Donbass recherchierten L. Ssujusanow⁶ und I. Tarnawski.⁷ Die Heranführung der Arbeitkräfte an die

⁴ Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften durch NS-Deutschland während der Besatzung: Doktordissertation: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 1999.

⁵ Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine...

⁶ Ssujusanow, L.I.: Der Bergbau und die Bergleute der Ukraine während des Zweiten Weltkrieges (1939–1945): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 00.07.01 (auf ukrainisch), Donezk 2002; Seine weitere Arbeit. Pläne der deutschen NS-Führung im Hinblick auf den Donbass und die Versuche des Besatzungsregimes die Kohlenförderung zu erneuern (Oktober 1942 – September 1943) (auf ukrainisch), in: Informationsblatt der Universität Donezk. Serie B: Geisteswissenschaften, 2000, № 1, S. 219–224; Seine weitere Arbeit. Bergleute im Donbass unter Besatzung 1941–1943 (auf ukrainisch), in: Nowi sstorinky istorii Donbassu. Dokumentation, Donezk 2005, Buch 11, S. 20–33.

⁷ Tarnawski, I.S.: Das deutsche NS- und Besatzungsregime im Donbass (1941–1943): Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Donezk 1999; Seine weitere Arbeit. Die Versuche der Besatzungsmacht die lokale

Arbeit im Kohlenbergbau analysierend, sind die Historiker zu der Erfahrung gelangt, dass man die meisten Fälle des Arbeitseinsatzes der Bergleute in den Bergwerken des Donbass in der Besatzungszeit als Zwangsarbeit oder als erzwungene Arbeit zwecks Überlebens bezeichnen kann. Die Verfasser haben auf die Fälle hingewiesen, wo die Personen mit der Sowjetmacht nicht zufrieden waren und bewußt mit den Okkupanten kollaborierten.

Bei der Auswertung des Arbeitseinsatzes in den besetzten ukrainischen Gebieten besteht W. Kutscher (der Verfasser des Kapitels über die Besatzungspolitik in der Ukraine (die Kollektivmonographie «Politische Geschichte der Ukraine im XX. Jahrhundert»)) auf der These, dass ein Teil der Gesellschaft bewusst das Verhaltensmodell gewählt hatte, das die Zusammenarbeit mit den Besatzern vorsah.⁸ Er meint auch, dass diese Erscheinung auf die unsichere Wirtschaftslage der Bevölkerung nach dem Rückzug der sowjetischen Truppen zurückzuführen ist.

Die dem Schimpf des Feindes preisgegebene Bevölkerung (laut Befehlen der Sowjetregierung und der Kommunistischen Partei wurden beim Rückzug die meisten Lebensmittel entweder mitgenommen oder vernichtet und die Ernte des Jahres 1941 befand sich unter Kontrolle der deutschen Militärverwaltung und später der Zivilverwaltung) hatte jede Existenzgrundlage verloren, daher wurde sie gezwungen mit den Besatzern im wirtschaftlichen Sektor zusammen zu arbeiten.

Einige Fragen über die Ausnutzung durch die Besatzungsmacht des Arbeitskräftepotentials der St. Charkiw werden in der Monographie von A. Skorobogatow behandelt.⁹ Unter anderem sind die Angaben zu den Arbeitsarten unter Besatzung, die Anzahl der Betriebe und der da beschäftigten Arbeitskräfte, Art und Weise der Arbeitskräfteanwerbung sowie andere Aspekte des Alltags der Stadtbewohner wie Versorgung mit Lebensmitteln und Massenbedarfsartikeln, das Niveau der medizinischen Betreuung, Kultur und Ausbildung etc. wichtig.

Zur deutschen Besatzungspolitik auf dem sozialen und Kulturgebiete im Reichskommissariat Ukraine recherchierte I.Sspudka.¹⁰ Vom Standpunkt der Wissenschaftlerin aus, war die Sozialpolitik der Macht durch die stark ausgeprägte

Industrie wiederherzustellen und auszunutzen sowie private Initiative im Donbass einzuführen (1941–1943) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2002, Aufl. 6, S. 283–287; Seine weitere Arbeit. Donbass-Bergbau unter NS-Besatzung: Arbeit der Zivilisten und sowjetischer Kriegsgefangener (auf ukrainisch), in: Nowi sstorinky istorii Donbassu. Dokumentation, Donezk 2005, Buch 11, S. 34–47.

⁸ Politische Geschichte der Ukraine. XX. Jahrhundert: In 6 Bd., T. 4: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg 1939–1945 /Kutscher W.I., Hrynewztsch W.A., Kowal W.S. (auf ukrainisch), Kyjiw 2003, S. 346.

⁹ Skorobogatow, A. W.: Charkiw während der deutschen Besatzung (1941–1943) (auf ukrainisch), Charkiw 2004.

¹⁰ Sspudka, I.M.: Deutsche Besatzungspolitik auf dem sozialen und Kulturgebiete im Reichskommissariat Ukraine (1941–1944): Autoref. Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Saporishshia 2007.

Propaganda gekennzeichnet und sah die sozialen Sicherheiten nur für den im Interesse des Dritten Reiches arbeitenden Bevölkerungsteil vor.

Die Wirksamkeit der Ergänzung der Betriebsbelegschaften mit den Fachkräften aus den Reihen der Lehrlinge der Handwerker- und Berufsschulen erforschten unter anderem O. Potyltschak¹¹ und W. Hinda.¹² O. Potyltschak behauptet beispielsweise, dass die eröffneten Lehranstalten in das spezifische Kolonialsystem der Berufsausbildung völlig reinpassten und unter Bedingung des langwierigen Bestehens und der gehörigen Gestaltung der Ausbildung von Fachkräften den Bedarf der Besatzer an bestimmten Arbeitskräften decken könnten. Im Großen und Ganzen haben die Deutschen aber die angestrebten Erfolge bei der Heranziehung der Fachkräfte auf dem Wege der Ausbildung der ukrainischen Jugend nicht in vollem Umfang erzielt. Ihre Maßnahmen waren beschränkt und inkonsequent, deshalb haben sie die Verstärkung des Fachkräftekontingents wesentlich nicht beeinflusst.¹³

Der Meinung von W. Hinda nach, «war die deutsche Verwaltung an der Deckung des Bedarfs an Technikern und landwirtschaftlichen Fachkräften interessiert; die Hauptaufgabe der Lehrlinge in diesen Lehranstalten war die speziellen Fertigkeiten zu erlangen, die für die bestimmte Arbeitsführung hinreichend wären.»¹⁴ Die Frage der Ausbildung im Generalgouvernement verschiedener Arbeitskräfte wurde nebenbei von den Forschern N. Antonük¹⁵, I. Andruchiw, Vater Petro Kam'anski untersucht.¹⁶ Alle Forscher stimmen also einer Meinung bei, dass die Bildungspolitik der deutschen Macht eine effektive wirtschaftliche Plünderung der Ukraine sichern sollte.

Die Besatzungsmacht nutzte breit die Arbeit von Minderjährigen aus. Diesem Thema ist die Monographie von H. Holysch «Im Strudel des Krieges. Die Lage von minderjährigen Bürgern der Ukraine 1941–1945» gewidmet.¹⁷ Die Hauptbereiche des Kindereinsatzes erörternd, beweist der Verfasser, dass der Arbeitseinsatz von Kindern und Jugendlichen auf dem besetzten Terrain der Dnipro- und Ostukraine auf dem Prinzip der allgemeinen Arbeitspflicht unter Gewalt und bei fehlender Entlohnung basierte. Dabei variierte die Altersgrenze beim Einsatz der Jugendlichen je nach Befund der Umstände: je ungünstiger die

¹¹ Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften...

¹² Hinda, W.: Ausbildung während der deutschen Besatzung im Generalbezirk «Shtyomyr» 1941–1944: Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2007.

¹³ Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften..., S. 156.

¹⁴ Hinda, W.: Ebd., S. 178.

¹⁵ Antonük, N.W.: Ukrainisches kulturelles Geschehen im Generalgouvernement (1939–1944) (auf ukrainisch), Lwiw 1997.

¹⁶ Andruchiw, I.O./Kam'anski, P.J.: Politisch-gesellschaftliche und religiöse Prozesse im Gebiet Stanislaw Ende 30-er – 50-er Jahre des XX. Jh. Historisch-politische Auswertung (auf ukrainisch), Iwano-Frankiwsk 2005.

¹⁷ Holysch, H.M.: Im Sprudel des Kriegs. Die Lage von minderjährigen Bürgern in der Ukraine 1941–1945 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2005.

militärische und wirtschaftliche Lage für Deutschland wurde, desto mehr sank der Alterszensus.¹⁸

Die ausländische Historiographie beruht auf Informationsquellen, die in der Regel den ukrainischen Forschern nicht zugänglich sind.

K. Berkhoff¹⁹ setzt sich in seiner Monographie mit dem Alltag und den Überlebensstrategien der Bevölkerung im Reichskommissariat Ukraine auseinander. Der Verfasser schildert die alltäglichen Sorgen der ursprünglichen Bewohner unter NS-Besatzung, vergleicht die Arbeit und Lebensweise auf dem Lande und in der Stadt, recherchiert zum Schicksal verschiedener Kategorien von Arbeitskräften wie sowjetische Kriegsgefangene, Männer und Frauen.

Im Mittelpunkt der Forschungen von D. Pohl²⁰ stehen die Verhältnisse zwischen der Wehrmacht und der einheimischen Bevölkerung in den besetzten sowjetischen Gebieten. Als ein Teil dieser Verhältnisse prüfte der Forscher die wirtschaftlichen Maßnahmen der Besatzungsmacht und ihre Politik im Hinterland im Hinblick auf die Arbeitskräfte, und zwar die Zwangsheranführung der Arbeitskräfte an die Arbeit in den Betrieben der Schwerindustrie und in den Bergwerken sowie die Verschleppung der Arbeitskräfte ins Reich. Der Wissenschaftler hat die Lage einzelner Arbeitergruppen wie Kriegsgefangene, hungernde Stadtbewohner sowie die allgemeine Veränderung der demographischen Situation der Analyse unterzogen.

Neben den Mechanismen und Fehlern der deutschen Politik beim Abzug ukrainischer Arbeitskräfte für das Reich handelt es sich in der Publikation von M. Eikel «Weil die Menschen fehlen. Die deutschen Zwangsarbeitsrekrutierungen und -deportationen in den besetzten Gebieten der Ukraine 1941–1944»²¹ auch um die Zwangsarbeit in den besetzten Gebieten sowie um verschiedene Arbeitsarten, zu denen die einheimische Bevölkerung herangezogen wurde. Der Forscher behauptet, dass obgleich die genaue Zahl der Beschäftigten im Reichskommissariat Ukraine und in der Militärzone nicht bekannt ist, überstieg sie die Anzahl der Deportierten ins Reich.²²

Die Monographie von H. Kuromiya «Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s»²³ regt zum Denken über die Umstände, die die Menschen zur Zusammenarbeit mit deutscher Macht drängten, an. Der Wissenschaftler analysiert die politische Situation im Donezbecken

¹⁸ Ebd., S. 206–207.

¹⁹ Berkhoff, K.: *Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*, Cambridge; Massachusetts and London 2004.

²⁰ Pohl, D.: *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, München 2008.

²¹ Eikel, M.: *Weil die Menschen fehlen. Die deutschen Zwangsarbeitsrekrutierungen und -deportationen in den besetzten Gebieten der Ukraine 1941–1944* (auf ukrainisch), in: *Ukrainskyi istorytschnyi journal*, 2005, № 6, S. 139–160.

²² Ebd., S. 153.

²³ Kuromiya, H.: *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998.

und zieht daraus das Fazit, dass die Repressalien in den Jahren 1930–1940, die Deportationen der Bevölkerung, die die Sowjetmacht vor dem Einmarsch der deutschen Truppen durchführte sowie die Gleichgültigkeit gegenüber den Menschen am Anfang der Besetzung zu den besten Hoffnungen im Zusammenhang mit «neuer Ordnung» berechtigten. Man hegte aber leere Hoffnungen, weil «die Menschen für die Verletzung der von Deutschen bestimmten Verhaltensregeln ebenso hart wie vor kurzem von Bolschewiken bestraft wurden.»²⁴ H. Kuromiya betonte, dass die Behandlung von Deutschen der einheimischen Bevölkerung unmittelbar von der Entfernung der Fronlinie abhing: «je näher sich das Dorf oder die Stadt zur Frontlinie befand, desto milder war das deutsche Militärregime.»²⁵

Im Bereich der modernen Geschichtsforschung sind viele Publikationen über den Wiederaufbau der ukrainischen Wirtschaft erschienen, die mit sich oberflächige bis zu tiefeschürfenden wissenschaftlichen Untersuchungen zum Arbeitseinsatz in der ukrainischen Schwerindustrie zwischen dem Jahr 1943 und 1950 stellen.

Das Gesamtbild des Wiederaufbauprozesses spiegelt sich in den Arbeiten von M. Kowal wider.²⁶ Der Verfasser hat auf die Schwierigkeiten beim Wiederaufbau der Republikindustrie verwiesen sowie die Rolle von re-evakuierten Arbeitskräften, Demobilisierten aus der Roten Armee, repatriierten Bürgern, Kriegsgefangenen, laut organisierter Anwerbung beschaffenen Arbeitskräften, Absolventen der Schulen für Arbeitskräftereserven bei der Inangsetzung der Betriebe unterstrichen.

Dank den Fachforschungen der inländischen und ausländischen Wissenschaftler wurde in den letzten Jahren die Lage einzelner Volksschichten vollständiger dargestellt. Die Aufzeichnungen zum Prozess der Repatriierung in der USSR und zur Lage der repatriierten Bürger der UdSSR in der Nachkriegszeit finden sich sowie in den Veröffentlichungen ukrainischer Wissenschaftler O. Buz'ko und T. Pastuschenko²⁷, als auch in den Publikationen russischer Forscher W. Semskow²⁸,

²⁴ Kuromiya, H.: Freedom and Terror in the Donbas..., S. 388.

²⁵ Ebd., S. 382.

²⁶ Kowal, M.W.: Ukrainische SSR während der Wiederherstellung und Entwicklung der Volkswirtschaft (1945–1955) (auf ukrainisch), in: Ukrainjskyi istorytschnyi journal, 1990, № 4, S. 80–87.

²⁷ Buz'ko, O.W.: Errichtung und Tätigkeit der sowjetischen Organe für Repatriierung 1944–1946 (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 206–213; Seine weitere Arbeit. «Heimkehrchen»: Das Schicksal der ukrainischen BürgerInnen, die in die Heimat repatriiert wurden (auf russisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1998, Aufl. 2, S. 148–162.; Pastuschenko, T.W.: Ostarbeiter aus der Kiewer Region: Anwerbung, Zwangsarbeit, Repatriierung (1942–1953) (auf ukrainisch), Kyjiw 2009.

²⁸ Semskow, W.N.: Zur Frage der Repatriierung sowjetischer Bürger in den Jahren 1944–1945 (auf russisch), in: Istorija SSSR, 1990, № 4, S. 26–41; Seine weitere Arbeit. Repatriierung sowjetischer Bürger in den Jahren 1945–1946. Laut Dokumenten (auf russisch), in: Russland XXI, 1993, № 5, S. 74–81; Seine weitere Arbeit. Repatriierung der verschleppten sowjetischen Bürger (auf russisch), in: Wojna i Obschtschestwo, 1941–1945: In 2 Bd. – Bd. 2. /Herausgeber G.N. Sewast'janow, Moskau 2004, S. 331–359.

O. Schewiakow²⁹, P. Polian.³⁰ T. Pastuschenko³¹ und W. Semschow³² recherchierten beispielsweise zum Schicksal der Repatriierten und deren Aufnahme in die Arbeitsbataillone, die später zur Arbeit in den Industriebetrieben und auf den Großbauplätzen verteilt wurden.

Zahlreiche Forschungen ukrainischer und russischer Wissenschaftler sind dem Problem des Kriegsgefangeneneinsatzes in der UdSSR und insbesondere in der Ukraine gewidmet. A. Tschajkowski³³ charakterisierte die Politik des Sowjetstaates vom Gesichtspunkt der Tätigkeit der Exekutivorgane, die die Haft von ausländischen Kriegsgefangenen kontrollierten. Anhand von Angaben der UMWS-Abteilungen für Kriegsgefangene und Internierte zu Gebieten Dnipropetrowsk und Donezk hat er auch die sowjetische Gefangenschaft richtig dargestellt. Das Forschungsthema von O. Potyltschak³⁴ war der Arbeitseinsatz von deutschen Kriegsgefangenen beim Wiederaufbau der ukrainischen Kohlen- und Hüttenindustrie. M. Baglikowa³⁵ hat die Hauptetappen der Gründung und Arbeit des Systems der NKWS-MWS-Organen der UdSSR im Hinblick auf die Organisation der Aufnahme, Evakuierung und Unterhaltung von Kriegsgefangenen im Donbass festgestellt sowie die Stufen und regionale Besonderheiten der Einrichtung der Kriegsgefangenenlager, deren Struktur und Grundsätze der Standortauswahl ermittelt. Einzelne Aspekte der sowjetischen Ausländergefangenschaft haben in ihren Forschungsarbeiten O. Buz'ko³⁶,

²⁹ Schewiakow, A.A.: «Geheimnisse» der Nachkriegsrepatriierung, in: *Soziologitscheskie issledowania* (auf russisch), 1993, № 8, S. 3–11; Seine weitere Arbeit. Repatriierung der sowjetischen Zivilisten und Kriegsgefangenen, die in die Besatzungszonen der Alliierten hingeraten sind, in: *Die Bevölkerung Russlands in der Zeitspanne 1920–1950: Bevölkerungszahl, Verluste, Bevölkerungswanderungen* (auf russisch), Moskau 1994, S. 195–222.

³⁰ Polian, P.: *Opfer zweier Diktaturen. Leben, Arbeit, Unterdrückung und Tod sowjetischer Kriegsgefangenen und Ostarbeiter in der Fremde und in der Heimat* (auf russisch), Moskau 2002.

³¹ Pastuschenko, T.W.: *Ostarbeiter aus der Kiewer Region: Anwerbung, Zwangsarbeit, Repatriierung (1942–1953)* (auf ukrainisch), Kyjiw 2009.

³² Semschow, W.N.: *Repatriierung der verschleppten sowjetischen Bürger* (auf russisch), in: *Wojna i Obschtschestwo, 1941–1945: In 2 Bd. – Bd. 2.* /Herausgeber G.N. Sewast'janow, Moskau 2004, S. 331–359.

³³ Tschajkowski, A.S.: *Gefangenschaft: Für eigene und fremde Sünden (Kriegsgefangene und Internierte in der Ukraine 1939–1953)* (auf russisch), Kyjiw 2002.

³⁴ Potyltschak, O.W.: *Kriegsgefingenschaft und Internierung in der Ukraine (1939–1954)* (auf ukrainisch), Kyjiw 2004.

³⁵ Baglikowa, M.S.: *Deutsche Kriegsgefangene im Donbass (1943–1954): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01* (auf ukrainisch), Donezk 2005.

³⁶ Buz'ko, O.W.: *Lebensmittelversorgung deutscher Kriegsgefangener während des Großen Vaterländischen Krieges* (auf russisch), in: *Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2003, Aufl. 7, T. 2, S. 168–172.*

W. Lewykin³⁷, D. Alexeewa-Prozük³⁸ behandelt.

P. Polian³⁹ hat detailliert das Repatriierungsverfahren, den Körperzustand von Kriegsgefangenen und Internierten, entsprechende rechtliche Grundlage geschildert sowie geographische und statistische Daten betr. Belegung von internierten Deutschen auf dem Territorium der UdSSR und der Ukraine analysiert. P. Knyschewski⁴⁰ stellte Ermittlungen zum Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen in den Industriebetrieben, bei den Wiederaufbauarbeiten, im Bergbau etc. an.

Bei der Arbeit am Thema «Wiederaufbau» halten die modernen Forscher die humanitären Aspekte für vorrangig, dafür schenken sie im Vergleich zur Sowjetzeit weniger Aufmerksamkeit der Auszählung von aufgebauten und wiederhergestellten Industrieanlagen, materiellem Anlagevermögen und staatlichen sozialen Propagandaprogrammen. Dank der Monographie «Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie und soziale Konsequenzen (1943–1950)» ergänzt L. Chojnaz'ka⁴¹ die wissenschaftlichen Kenntnisse mit den Informationen über die Gestellung der Arbeitskräfte für den Maschinenbau, berufliche Weiterbildung. Sie analysiert die Maßnahmen der Gewerkschaft und der Betriebsverwaltungen zur Gestaltung der Arbeits- und Lebensbedingungen für die Teilnehmer des Wiederaufbaus und ihre Familien. L. Chojnaz'ka ermittelt auch, auf welche Weise die Landbevölkerung zum Wiederaufbau der republikanischen Schwerindustrie angeworben wurde und welche Formen und Methoden der Ausbildung der Arbeitskräfte reserven für die ukrainische Maschinenbauindustrie es gab. Die weiteren Fragen, die sie behandelt, sind: die Anwendung der außerökonomischen Formen des Arbeitslebens während des Wiederaufbaus, die Organisation der Arbeits- und Lebensverhältnisse der ProduktionsarbeiterInnen im Laufe der Inangangsetzung der Maschinenbaubetriebe in der USSR.

³⁷ Lewykin, W.W.: Einige Aspekte des Arbeitseinsatzes von ausländischen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1944–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: im T. 3, T. 3, S. 110–114; Sein weiteres Werk. Besonderheiten des sowjetischen ideologischen Einflusses auf die ausländischen Kriegsgefangenen (1940–1950) (auf ukrainisch), in: Ewigkeit der Heldentat: Die Unterlagen der internationalen wissenschaftlichen Konferenz, Kyjiw, am 22. April 2005 /Kiewer Nationaluniversität des Innern, Kyjiw 2006. S. 208–217.

³⁸ Alexeewa-Prozük, D.: Gestaltung der Haft und des Arbeitseinsatzes der ausländischen Kriegsgefangenen und Internierten auf dem ukrainischen Territorium (1939–1953): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 2008.

³⁹ Polian, P.: Opfer zweier Diktaturen. Leben, Arbeit, Unterdrückung und Tod sowjetischer Kriegsgefangenen und Ostarbeiter in der Fremde und in der Heimat (auf russisch), Moskau 2002.

⁴⁰ Knyschewski, P.N.: Staatliches Verteidigungskomitee: die Methoden der Rekrutierung von Arbeitskräften (auf russisch), in: Woprosy istorii, 1994, № 2, S. 54–80.

⁴¹ Chojnaz'ka, L.M.: Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie und soziale Konsequenzen (1943–1950) (auf ukrainisch), Kyjiw 2003.

Eine vielseitige Auswertung des Arbeitseinsatzes in der ukrainischen Schwerindustrie in der Zeitspanne 1943–1950 wurde in der Dissertation von M. Loboda⁴² vollzogen.

Als eine der ersten ForscherInnen hat T. Wronsjka⁴³ die Stadtbevölkerung zum Hauptgegenstand der wissenschaftlichen Untersuchung gemacht. In der Monographie «Unter Kriegsbedingungen: Leben und Alltag der Stadtbevölkerung in der Ukraine (1943–1945)» stellt die Verfasserin die Lebens- und Alltagsprobleme der Menschen während des Krieges dar. Bei der Widerspiegelung der Lage der Bevölkerung auf dem befreiten Territorium der Ukraine wertet die Forscherin die Folgen der NS-Besatzung aus. Zu ihrem Forschungsinteresse gehören auch folgende aktuelle soziale Angelegenheiten: sanitäre und epidemiologische Situation in den befreiten Städten, Lösungswege der Wohnungsprobleme, Versorgung der Städte mit den Lebensmitteln und Fabrikwaren, Mängel des Rationierungssystems, Schwierigkeiten in der Wiederherstellung der Kommunal- und Transportwirtschaft.

Die Arbeit von O. Jankowska⁴⁴ enthält die Informationen über Versorgung der ukrainischen Arbeitskräfte mit den Lebensmitteln und Industriewaren in den Jahren 1945–1953, Folgen der Geldreform 1947 und Lebensumstände der Arbeiterschaft.

Einzelne Seiten der Lebensverhältnisse in der Nachkriegszeit sind zum Teil in den Forschungsarbeiten anderer Wissenschaftler dargestellt. In den Artikeln von O. Haltschenko⁴⁵ ist also die Rede von der Rolle der gesellschaftlichen Speisewirtschaft bei der Ernährung der Bevölkerung. Die Information über die Besonderheiten der Versorgung von Stadtbewohnern mit Wohnraum findet sich in

⁴² Loboda, M.K.: Einsatz von Arbeitskräften beim Wiederaufbau der Schwerindustrie (1943–1950): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 2007.

⁴³ Wronsjka, T.W.: Unter Kriegsbedingungen: Leben und Alltag der Stadtbevölkerung in der Ukraine (1943–1945) (auf ukrainisch), Kyjiw 1995.

⁴⁴ Jankowska, O.W.: Materielle Lage und Alltag der Arbeitskräfte in den ukrainischen Regionen nach dem Krieg laut Aussagen der BürgerInnen (laut Unterlagen des NKWS–KDB der USSR) (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 8, S. 225–247; Seine weitere Arbeit. Sozialpolitik des Sowjetstaates in den ukrainischen Städten 1945–1953. Aus Aussagen der Bürger (laut Unterlagen des NKWS–KDB der USSR) (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Aufl. 9, Kyjiw 2005, S. 326–345.

⁴⁵ Haltschenko, S.I.: Organisation der gemeinschaftlichen Speisewirtschaft in der Zentralukraine während des Wiederaufbaus (auf ukrainisch), in: Istorytschni i politolohitschni doslidshennia (die Ausgabe der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 243–249.

den Veröffentlichungen von L. Kowpak⁴⁶ und O. Tkatschenko.⁴⁷ Mit Problemen der Ausbildung von Fachkräften während des Krieges ist P. Tschernega⁴⁸ befasst. Die Formen des Arbeitseinsatzes von Lehrlingen aus Lehranstalten für Arbeitskräfte reserven (Fabrik- und Handwerkerschulen) beim Wiederaufbau stellt O. Bombandaröwa in ihrer Dissertation dar.⁴⁹ Der Arbeitseinsatz von Jugendlichen beim Wiederaufbau und die Kinderfürsorge auf der Anfangsstufe der Wiederherstellung der Wirtschaft werden in der Monographie von H. Holysch beleuchtet.⁵⁰

Mehrere Fragen der ukrainischen Sozialgeschichte im späten Stalinismus werden auf den Seiten der Kollektivmonographie «Die Nachkriegsukraine: Skizzen zur Sozialgeschichte» erörtert.⁵¹ Die Verfasser analysieren die Hauptkenndaten der Schichtenbildung in der ukrainischen sowjetischen Gesellschaft, Dynamik der Sozialprozesse und Verwandlungen innen verschiedenen Bevölkerungsgruppen.

Zu einer der ersten Arbeiten, in der die Auswertung der sowjetischen Politik mit der Untersuchung der NS-Politik im ukrainischen Industriegebiet verbunden ist, wurde die Monographie von T. Penter «Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass.»⁵² Die Verfasserin betrachtet den Donbass als eine spezifische Region, sozusagen als ein «Erfahrungsraum» wo ein sowjetisches Experiment zur Schaffung eines proletarischen Staates und Formung eines idealen «sowjetischen Menschen» erfolgte. Ihre Forschung beruht auf aufschlussreichen Unterlagen aus deutschen, ukrainischen, russischen und amerikanischen Archiven, auf mündlichen Aussagen der Zeitzeugen und einheimischen Dorf- und Stadtbewohner des Donezbeckens. T. Penter wertet ausführlich die NS- und Besatzungsmacht in der Region aus und begründet das konformistische Verhalten und traditionelle Überlebensstrategien der Bevölkerung unter Besatzung mit der Erfahrung, aus der sowjetische BürgerInnen im Stalinismus in 30-er Jahren lernten.

⁴⁶ Kowpak, L.W.: Die Lebensbedingungen der ukrainischen Bevölkerung in zweiter Hälfte des XX. Jh. (1945–2000) (auf ukrainisch), Kyjiw 2003.

⁴⁷ Tkatschenko, O.: Wohnungsverhältnisse der Stadtbevölkerung in der Nachkriegszeit (1946–1955) (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 8, S. 207–212.

⁴⁸ Tschernega, P.M.: Ausbildung der Fachkräfte für die ukrainische Industrie während des 2. Weltkrieges (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Im T. 3, T. 3, S. 163–178.

⁴⁹ Bombandaröwa, O.A.: Ausbildung und Einsatz von Arbeitskräfte reserven in der Ukraine während des Großen Vaterländischen Krieges: Dissertation von Dr. der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 2000.

⁵⁰ Holysch, H.M.: Im Sprudel des Kriegs. Die Lage von minderjährigen Bürgern in der Ukraine 1941–1945 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2005.

⁵¹ Nachkriegsukraine: Skizzen zur Sozialgeschichte (in der 2. Hälfte 40-er – Mitte 50-er Jahren): Kollektivmonographie /Herausgeber W.M. Danylenko: In 3 Teilen, (auf ukrainisch), Kyjiw 2010.

⁵² Penter, T.: Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953, Essen 2010.

Sie beschreibt den Donbass in der Nachkriegszeit als ein riesengroßes Arbeitslager, wohin verschiedene Arbeitergruppen diverser sozialer Herkunft nach und mit unterschiedlichen Sozialrechten und Freiheiten eingeliefert wurden. Dazu zählten: deutsche Kriegsgefangene und Internierte, Repatrianten, Arbeitskräfte der Arbeitsbataillone. Das Werk von T. Penter stellt mit sich eine vergleichende Forschung der Politik, des Lebens, des Alltags, der Weltanschauung und der Arbeitsverhältnisse im Donbass unter beiden Gewaltregimen.

Die Idee des Forschungsprojektes ist den Einsatz der ukrainischen Arbeitskräfteressourcen unter Deutschland und unter der Sowjetmacht zu vergleichen. Im Unterschied zu T. Penter wurde als Grundlage nicht das separate Territorium, sondern ein bestimmter Industriesektor und zwar die ukrainische Schwerindustrie genommen.

Die Arbeit basiert auf zahlreichen Dokumenten und Unterlagen aus der Besatzungs- und Wiederaufbauphase, die in ihrer Mehrheit zum ersten Mal zum Gemeingut der Wissenschaft wurden.

Während des Schreibens der Monographie ermittelte die Verfasserin in den Beständen des Ministerratsarchivs (bis 1946 RNK) der USSR, der Ministerien (bis 1946 Volkskommissariate) der USSR, des ZK der KP(b)U, der Exekutivkomitees der Gebiets-, Kreis- und Stadtsowjets der Deputierten der Werktätigen, einzelner Betriebe, Arbeitsbataillone, Komitees der Gewerkschaften, Stadt- und Bezirksverwaltungen, Arbeitsämter, deutscher Behörden, Organisationen, Firmen, Einrichtungen. Die oben genannten Bestände befinden sich in den folgenden Gebiets- und Stadtarchiven der Ukraine und der Russischen Föderation: Zentrales Staatsarchiv der ukrainischen Gesellschaftsverbände, Zentrales Staatsarchiv der obersten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine, Staatsarchive in Gebieten Kyjiw, Donezk, Dnipropetrowsk, Luhansk, Saporishshia, Charkiw, Mykolajiw, Ssumy, Lwiw, Riwne und in anderen Gebieten der Ukraine, Staatsarchiv der Autonomen Republik Krim sowie das Staatsarchiv der Russischen Föderation, Russisches staatliches Wirtschaftsarchiv, Russisches staatliches Militärarchiv. Darüber hinaus wurden in der Monographie die Dokumente aus dem Bundesarchiv Freiburg und Bundesarchiv Berlin ausgenutzt.

Da die vollständige Schilderung des Alltags der Bevölkerung ohne Privatunterlagen kaum möglich wäre, hat die Verfasserin die Sammlungen der Erinnerungen und Briefe von Zeitzeugen der deutschen Besatzung⁵³, handschriftliche Erinnerungen ehemaliger ZwangsarbeiterInnen (sowjetischer Kriegsgefangener), die

⁵³ «...das war die Sklaverei». Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter (auf ukrainisch), Kyjiw 2006; «Bitte mich nicht zu vergessen»: mündliche Geschichten der ukrainischen Ostarbeiter /Der Herausgeber H. Hrintschenko; die Verfasserinnen I. Jastreb, T. Pastuschenko und andere (auf ukrainisch), Charkiw 2009; Bittere Erinnerungen. Über mein deutsches Leben...: Erinnerungen über die Zwangsarbeit in NS-Deutschland /Der Herausgeber, das Vorwort: H. Hrintschenko; der Verfasser, der Kommentar: I. Rebrowa. (auf ukrainisch), Charkiw 2008 ff.

im Laufe des Projekts «Erinnerungen von eh. Kriegsgefangenen»^{*} aufgesammelt wurden sowie die selbst zusammengebrachten Aussagen der Schwerindustriearbeiter in der Wiederaufbauphase (1943–1950), die sich jetzt in o. g. Archiven befinden, ausgewertet.

Die ermittelten Archivunterlagen und die Errungenschaften der inländischen und ausländischen Historiographie ergänzen Grundlagenkenntnisse über die Ereignisse des Zweiten Weltkrieges und des Nachkriegswiederaufbaus, die eine äußerst komplizierte und dramatische Zeitspanne in der ukrainischen Geschichte bildeten.

* * *

Da die methodologischen Ansätze zur Lösung der gestellten Aufgaben größtenteils durch Terminologie bestimmt werden, wollen wir die Termini hier kurz charakterisieren.

Die meisten Begriffe, die in der Arbeit genutzt werden, hatte man seit langem in der Wissenschaft und mehrmals in der Fachliteratur gebraucht.

Zu den Schlüsselkategorien gehört «die Schwerindustrie». Sie ist ein Komplex der Industriezweige, die hauptsächlich die Betriebsmittel wie folgt herstellen: Arbeitsinstrumente (Maschinen, Aggregate, Mechanismen, Werkbänke, andere Arten der Ausstattung und Ausrüstung sowie Grundstoffe (Rohstoffe, Materialien, Brennstoffe usw.). Die Schwerindustrie ist ein Sammelbegriff für die Schwerchemie, Maschinenbau-, Eisen-, Stahl-, Brennstoff-, Holz- und Baustoffindustrie.

Die Enzyklopädie und Fachliteratur definieren die «Arbeitskräfteressourcen» als: «Das Potential der lebendigen Arbeit, das der Gesellschaft zur bestimmten Zeit zur Verfügung steht»; «ein Bevölkerungsteil des Landes oder des Verwaltungsbezirkes, der zur wirtschaftlichen gemeinnütziger Arbeit fähig ist»⁵⁴; «ein Teil der arbeitsfähigen Bevölkerung, die über die für die gesellschaftlich

* Das Projekt «Erinnerungen der sowjetischen Kriegsgefangenen» wird durch das Institut für Geschichte der Ukraine bei der Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine seit 2007 umgesetzt. Auf Bitte der Leitung des Instituts hat die Ukrainische Nationale Stiftung «Verständigung und Aussöhnung» (Kyjiw) die Datenbank der Kriegsgefangenen der Roten Armee, die sowie im Reich, als auch in besetzten Gebieten Zwangsarbeit herangezogen wurden, zur Verfügung gestellt. Laut diesen Listen wurden mehr als tausend Briefe mit der Bitte um den Erinnerungsbericht über den Lebenslauf in der Kriegszeit und weiteres Leben nach der Rückkehr aus der Gefangenschaft in die Heimat, verschickt.

⁵⁴ Ukrainische Sowjetische Enzyklopädie /Lektorat: Antonow, O.K./Babitschew, F.S. u. a., B. 11, 1. Buch, 2. Ausgabe (auf ukrainisch), Kyjiw 1984, S. 371.

nützliche Tätigkeit notwendige physische und geistige Fähigkeiten sowie Kenntnisse verfügt».⁵⁵

Heutzutage wird in den Rechtsvorschriften und in der statistischen Erfassung der meisten Länder der Begriff «arbeitsfähige Bevölkerung» manchmal auch als «Menschenressourcen» und «Arbeitskraft» gebraucht.

In Anlehnung an die Definition der Historikerkommission der Republik Österreich wird hier unter dem Begriff «Zwangsarbeit» «ein Arbeitsverhältnis verstanden, das durch einen außerökonomischen Zwang zur Arbeit gekennzeichnet ist, also dadurch, dass ein Mensch unabhängig von seinem Beruf und seinen Fähigkeiten allein aufgrund seiner Herkunft (national, ethnisch oder religiös) zur Arbeit gezwungen wurde. Spezifisch für die Zwangsarbeit sind arbeitsrechtliche Sonderbestimmungen, die eine definierte Gruppe von Personen nicht nur bei Strafe zur Arbeit zwingen, sondern sie im Vergleich zu inländischen Arbeitskräften massiv diskriminierten. Dies betrifft die Personen, die durch NS-Politik gelitten hatten, die aus rassistischen und/oder politischen Gründen verfolgt wurden sowie und/oder die, die verschiedenen Arten des Zwangs ausgesetzt wurden.»⁵⁶

⁵⁵ Sawinowska, T.H.: Arbeitsökonomik. Handbuch (auf ukrainisch), Kyjiw 2003; Borissow, A.B.: Das große Wirtschaftswörterbuch (auf russisch), Moskau 2003.

⁵⁶ Jelinek, T.: Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten, Prag 2003, S. 143; Dalgowski, Alaxandr: Zwangsarbeit der weißrussischen Arbeitskräfte im System der Militär- und Zivilverwaltung auf dem besetzten Territorium Weißrusslands in den Jahren 1941–1944 (auf ukrainisch), in: Sschid/Sachid: Geschichts- und Kultursammlung. Heft 11–12: Sonderausgabe: Oral history in sozialen und humanitären Studien: Theorie und Praxis der Forschungen, Charkiw 2008, S. 181.

Kapitel I.

«Arbeitspflicht...» als Parole während der NS-Besatzung

1. Politische und rechtlich- organisatorische Grundlage in der Heranführung der Arbeitskräfte

Während des Zweiten Weltkrieges dauerte die Besatzung der Ukraine durch Nazideutschland von 1941 bis 1944, die Ostgebiete begann man 1943 zu befreien. In dieser Zeitspanne wurde das Leben auf dem eroberten Territorium der Besatzungsmacht untergeordnet.

Die Hauptrichtlinien der Politik der deutschen Macht über die Ausnutzung des wirtschaftlichen, landwirtschaftlichen und menschlichen Potentials der zu erobernden Gebiete sind noch vor dem Krieg aufgearbeitet worden.

Das Programm zur Ausbeutung der materiellen und Menschenressourcen der Sowjetunion ist in den Dokumenten dargestellt, die in der sogenannten H. Görings «Grünen Mappe» aufbewahrt wurden. Das Programm stellte mit sich die «Richtlinie für die Führung der Wirtschaft in den neu besetzten Ostgebieten». Hinsichtlich der Ukraine wurde diese Richtlinie vom Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete unter Leitung von A. Rosenberg detailliert erarbeitet. Die Regelungen dazu fanden Eingang in die «Braune Mappe». Festgelegt wurde darin, dass die Hauptbestimmung der besetzten Ostgebiete in der Gewährleistung der Nahrungs- und Rohstoffversorgung des Reichs (in erster Linie mit Mineralöl, Kohle, Eisenerz) zugunsten heftiger und effektiver Kampfhandlungen besteht.¹ Die übrigen Rohstoffe sollten mit Rücksicht

¹ Ausführlich siehe: «Grüne Mappe Görings». Der Wirtschaftsstab Ost. Geheimdokument des Kommandos, Zugangsregime: <http://www.pavlovsk-spb.ru/dokumenty-vojny/241-direktivny-po-rukovodstvu-ekonomikoj-vo-vnov-okkupiruemyx-vostochnyx-oblastyax.html>; Zentrales Staatsarchiv der ukrainischen Gesellschaftsverbände (weiter – ZDAH Ukraine), F. 166, Reg. 3, Akte 141, Bl. 168.

auf die technischen Möglichkeiten und auf den Zustand der erhalten gebliebenen Betriebe auf dem besetzten Territorium verwendet werden.² Die Art und der Umfang der Produktion in den Industriebetrieben, die der Erhaltung, Wiederherstellung oder Instandsetzung unterlagen, sollten mit der Lage in der Land- und Mineralölwirtschaft zusammenstimmen.

De facto wurde die Tätigkeit des Besatzungsregimes auf die Ausbeutung des besetzten Territoriums und dessen maximalen Befreiung von der Stammbevölkerung, bei der Versklavung der restlichen Einheimischen, gerichtet. So nannte A. Rosenberg am 20. Juni 1941, zwei Tage vor Beginn des deutsch-sowjetischen Krieges in einer Rede vor Vertretern der Wehrmacht und der Partei das wichtigste Kriegsziel: «Die deutsche Volksernährung steht in diesen Jahren zweifellos an der Spitze der deutschen Forderungen im Osten... Wir sehen durchaus nicht die Verpflichtung ein, aus diesen Überschussgebieten das russische Volk mit zu ernähren.»³

In der besetzten Ukraine haben die Deutschen die zerrüttete Wirtschaft vorgefunden. Infolge des Rückzugs der Roten Armee traf die Sowjetmacht alle möglichen Maßnahmen zur Verhinderung des schnellen Wiederaufbaus des Territoriums: in der Landwirtschaft brachte man möglichst schnell neue Ernte ein; in der Industrie erfolgte die Evakuierung der strategischen Betriebe zusammen mit den bewährtesten Kräften ins Heimatgebiet. Sollte der Abtransport von Objekten und Ausrüstungen scheitern, so wurden diese vernichtet oder maximal unbrauchbar gemacht, wie es beim Dnipro- Wasserkraftwerk, bei fast allen Hochöfen und meisten Donbass-Bergwerken, Dnipro- Brücken sowie beim Bahngleis der Fall war.

Bei deutscher Führung gingen die Erkundungen ein, die bestätigten, dass man östlich des Dnipro die Zerstörungen und Evakuierungen planmäßig durchführte.

Es gab nur wenige Betriebe in der Ostukraine, in denen nicht umfangreiche Sprengungen an allen Teilen durchgeführt oder wenigstens angelegt wurden bzw. die Maschinen ausgebaut und zusammen mit Materialien fortgeschafft sind. Die Zerstörungen erfassten nicht nur die Werke, sondern erstrecken sich auch auf die angeschlossenen Werkstätten der Nebenbetriebe. Die Geräte, Werkzeuge, Pläne und sonstige Unterlagen aller Art wurden abtransportiert, vernichtet oder von Arbeitern versteckt. Fast in allen E-Werken zerstörte man die erhalten gebliebenen Aggregate, baute die Gleisanlagen aus und fuhr sie wie auch das rollende Material fort.

Die Lage auf dem besetzten ukrainischen Territorium einschätzend, kamen die deutschen Gutachter zum Schluss, dass im Hinblick auf Donezbecken jeder Wiederaufbau davon abhing, inwieweit es gelingt, ausreichend Kohle und Energie zur Verfügung zu stellen. Die Wiederingangsetzung der Betriebe in Charkiw hielt

² Aus den Richtlinien der Führung NS-Deutschlands für die Führung der Wirtschaft in den neubesetzten Ostgebieten (Juni 1941), in: Die Sowjetukraine während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945: Dokumente und Unterlagen in 3 Bd. 2. ergänzte Ausgabe, Bd. 1, (auf russisch), Kyjiw 1985, S. 292.

³ Piper, E.: Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe, München 2005, S. 521.

man mit Rücksicht auf die vorgefundenen Zerstörungen und Vernichtung der wertvollsten Maschinen für unmöglich. Der Engpass der Elektrizitätsversorgung schloß die Inangangsetzung größerer Betriebe in kürzester Frist aus.⁴

In der Hoffnung auf den «Blitzkrieg», befasste sich die Führung Deutschlands mit dem Problem der Wiederherstellung aller unterbrochenen Wirtschaftsverbindungen, insbesondere in der Industrieerzeugung, sowie mit dem Problem der Erhaltung der Arbeitskräfteressourcen so gut wie nicht. Allgemein vertrat man die Ansicht, dass «die Wirtschaftstätigkeit sich auf die Verwaltung vorhandener Vorräte beschränken soll.»⁵

Da es beabsichtigt war, dass die Ukraine in erster Linie zur Kornkammer und im Weiteren zur Kolonie wird, lenkte deutsche Führung ihre Aufmerksamkeit auf die Wiederherstellung und Inangangsetzung der Betriebe, die einen komfortablen Lebensraum im Osten für die Wehrmacht sichern sollten.

Man betonte in deutscher Presse und in mehreren Reden der verantwortlichen Personen, dass die Ausnutzung der ukrainischen Industrie sich auf die Rüstungsfabriken beschränken soll, unter Bedingung aber, dass diese möglichst schnell wiederhergestellt werden können (die Zeitung «Völkischer Beobachter»)⁶. Man unterstrich auch die Vordringlichkeit der Deckung des Truppenbedarfs (die Zeitschrift «Die deutsche Volkswirtschaft»)⁷.

Die Aussagen der Zeitzeugen verdeutlichen, inwiefern diese Vorhaben durchgeführt wurden:

«In der Regel werden die Industriebetriebe... nicht wiederaufgebaut» (Kyjiw, Tschernihw);⁸

«Die ganze Schwerindustrie, also, Werke, Gruben, Fabriken sind außer Betrieb gesetzt und funktionieren nicht. Die Versuche der Neuerzeugung werden zunichte, weil der Bedarf an Kapitalanlagen und Ausrüstungen besteht... In einzelnen Betrieben (Maschinenfabrik Horliwka, Fabrik für Bergwerksausrüstung Kramatorsk, Putyliwer Rüstungsfabrik usw.) werden die vorhandenen Anlagen für die Reparatur des Kraft- und Fuhrverkehrs benutzt. Die großen Wasserkraftwerke sind lahmgelegt... Von den Kohlengruben arbeiten nur die kleinen, dazu die, die keine Elektroenergie für ihr Funktionieren benötigen»;⁹

«...zunächst haben die Deutschen mit dem Wiederaufbau der Betriebe begonnen, die den Vormarsch und Versorgung der deutschen Truppen sowie die

⁴ Bundesarchiv-Militärarchiv (weiter – BA-MA), RW 31/46b, Bl. 610.

⁵ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 3, Akte 141, Bl. 80.

⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 33, Bl. 28–29.

⁷ Ebd.

⁸ Information des Sekretärs des Tschernihower Gebietskomitees der KP(b)U, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 153.

⁹ Information des Herrn Mazko über die Lage auf dem durch die deutschen Truppen vorübergehend besetzten Territorium, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 123, Bl. 82–83.

Umsetzung der Vorgaben der Militärverwaltung sichern würden: Bahnwesen, Wassertransport, Lebensmittelindustrie, Kommunalbetriebe (Kyjiw)»¹⁰;

«Im Hinblick auf die Großbetriebe werden von den Deutschen vorrangig Wasserkraftwerke wiederaufgebaut; dann Wasserleitung und Straßenbahn... Was die Wiederherstellung der großen Industriebetriebe angeht, die von uns im Rückzug unbrauchbar gemacht wurden, so haben die Deutschen keine Absicht diese wiederaufzubauen und lassen diese unbewacht stehen» (Kyjiw)¹¹;

«Die deutsche Macht machte sich zu allererst an den Wiederaufbau der Lebensmittelindustrie. Von den anderen Industrien haben nur die Gewerbebetriebe mehr oder weniger mit der Arbeit begonnen.»¹²

Der Wiederaufbau der ukrainischen Schwerindustrie gehörte also zu den Hauptaufgaben der Besatzungsmacht nicht. Deutsche betrachteten die Ukraine hauptsächlich als ein Rohstoffanhängsel und als Absatzmarkt von Massenkonsumgütern aus ganz Europa.

Nach dem Scheitern der deutschen Blitzkriegsstrategie Ende 1941 – Anfang 1942 erfolgte ein Wechsel in der Politik der Wirtschaftsexpansion. Es wurde beschlossen ein erhöhtes Augenmerk auf die Entwicklung der für die Versorgung der deutschen Truppe potenziell wichtigen Zweige der Schwerindustrie zu richten.

Neue Zielsetzung wurde in vom Reichsminister für die besetzten Ostgebiete A. Rosenberg am 23. Januar 1942 ergangener Verordnung zum «Wiederaufbau der Wirtschaft in den neubesetzten Ostgebieten» dargestellt. Den Bestimmungen dieser Verordnung zufolge unterlagen dem Wiederaufbau Kohlen-, Mineralöl-, Verkehrs-, Textil-, Bau-, Holz- und Maschinenbauindustriestämme; alle erworbenen oder bei der Entrümmerung der zerstörten Betriebe vorgefundenen Rohstoffe und Materialien sollten beim Wiederaufbau der Werke und Fabriken ausgenutzt werden. Die Überschüsse gehörten zum Abtransport nach Deutschland.¹³

In den an den Reichskommissar für die Ukraine E. Koch gerichteten Anweisungen und Ergänzungen zu der o. g. Verordnung hieß es, dass die Evakuierung und der Wirtschaftsruin, insbesondere in den Zweigen des industriellen Sektors wie Stromabgabe und Wasserversorgung, Brennstoffwirtschaft, Kohlenförderung und Erzeugung einiger Metalle im Hinblick auf den Wiederaufbau bestimmte

¹⁰ Bericht des Sekretärs von RKP(b)U, Stadtbezirk Petrowski, St. Kiew, über die Lage in der St. Kiew während der Besatzung 1941–1943 vom 30.08.43, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 320, Bl. 30.

¹¹ Bericht der Beamten von UNKWS für Gebiet Lwiw, die aus dem besetzten Territorium herausgebrochen sind, über die Lage in Kyjiw und in anderen Städten. Den 30. Dezember 1941, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion. Laut Akten der sowjetischen Spezialdienste. Anlässlich des 60. Jahrestages der Befreiung der Ukraine von Hitlereindringlingen. Wissenschaftlich-dokumentare Ausgabe /Verfasser: T.W. Wronska, A.W. Kentii, S.A. Kokin u. a. (auf ukrainisch), Kyjiw, Lwiw 2003, S. 237.

¹² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 123, Bl. 48.

¹³ Detaillierte Beschreibung der Verordnung siehe: Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 66–68.

Vorbedingungen erfordern. Als Ausgangspunkt für den Wiederaufbau sollten einzelne wirtschaftswichtige Industriezweige in Betracht gezogen werden, die von Deutschen betriebsfähig, wenn auch nur annähernd, übernommen wurden. Diese Industriezweige sollten eine Grundlage für die neue Wirtschaftsordnung bilden.¹⁴ Hiermit sahen in der Praxis neue Pläne den Verbrauch der lagernden Vorräte durch die in Gang gesetzte und wiederhergestellte Gewerbebetriebe vor. Die neuen Betriebe errichtete man nicht, man ging im Gegenteil von der Voraussetzung aus, dass in den Betrieben Fehlendes aus anderen zerstörten Betrieben beschafft werden sollte.¹⁵

Mit Rücksicht auf die ukrainische Rohstoffbasis und die wirtschaftliche Lage in verschiedenen Schwerindustriebereichen, wurde eine Reihe der Aufgaben zur Ausbeutung der Schwerindustrie in den besetzten Gebieten formuliert. Laut bereitgestellten Schrifttums über einzelne Zweige der Industriewirtschaft zeigte deutsche Leitung Interesse für den Braunkohlenbergbau in den Gebieten Riwna und Mykolajiw, für den unbedingten Wiederaufbau des Manganerzbergbaus und für den Tiefbau auf Manganschachtenanlagen in Nikopol, für den Torfstich. Es war der Wiederaufbau der Betriebe der Eisen- und Metallindustrie (Gießereien, Eisenhüttenwerke, Stahlwerke, Hüttenwerke) sowie der eisenverarbeitenden Industrie (darunter auch Schiffbauwerften für Fluss- und Seeverkehr, Waggonbauwerke) geplant.

Die Voraussetzungen für den vorrangigen Wiederaufbau des Betriebes waren wie folgt: die Fertigware sollte für die Deckung des Bedarfs der Kriegswirtschaft notwendig sein; die Betriebe sollten sich in der Nähe von Verkehrswegen befinden; das Energievorkommen für den Anlauf des Betriebes und für die künftige Erzeugung sollte gesichert sein; der Wiederaufbau solcher Betriebe in den besetzten Gebieten sollte nicht durch intensive Landerschließung sowie die Mineralölwirtschaft gestört werden.¹⁶

In der Praxis beschränkten sich die Maßnahmen der Besatzungsmacht zum Wiederaufbau der Schwerindustrie vor allem auf die Inangangsetzung der Betriebe deren Hauptaufgabe in der Erfüllung der Truppenaufträgen bestand. So wurden die Maschinenfabriken und eisenverarbeitende Werke zu Charkiw, Drushkiwka, Makiwka, Kramatorsk, Poltawa, Stalino (heute Donezk), Kyjiw u. a. von Deutschen als Werkstätten für die Panzer-, Fahrzeug- und Waffenreparatur sowie für die Munitionsfertigung ausgenutzt.¹⁷

Die Reparaturen erfolgten auch in den Baustoffbetrieben (Ziegeleien zu Tschernihiw und Romny, Alabasterförderungen Artemiwsk, Alabasterwerk Romny, Steinzerkleinerungswerk Saporishshia, Glasfabriken Rokytna, Schepetiwka, Sdolbuniw, Kostiantyniwka usw.); in den Eisenhüttenwerken, Maschinenfabriken, in den

¹⁴ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 3, Akte 141, Bl. 85.

¹⁵ Ebd., F. 1, Reg. 22, Akte 320, Bl. 33.

¹⁶ Ebd., F. 166, Reg. 3, Akte 141, Bl. 102–105.

¹⁷ Ebd., F. 1, Reg. 22, Akte 33, Bl. 48; Ebd., F. 166, Reg. 2, Akte 346, Bl. 2.

eisenverarbeitenden sowie Chemiebetrieben (Simferopoler Werk «Kim» und Kraftfahrzeugreparaturwerk, in den Mykolajiwir und Sewastopoler Werften, in der Hütte «Asowstahl» Mariupol usw.); als Reparaturwerkstätten dienten auch die Betriebe der Rohstoffgewinnungsindustrie (Mangangruben Nikopol, Betriebe des Donbass und des Eisen- und Erzbeckens Krywyj Rih).

Im Donbass beschränkten sich deutsche Wirtschaftsstrukturen beispielsweise auf Kohlegewinnung an Schürfgruben, weil der Wiederaufbau der großen mechanisierten Gruben sich als unmöglich erwies. Anfang 1942 wurden im Gebiet Stalino 16 kleinere Kohlenwerke wiederaufgebaut, wegen des Transportmangels transportierte man die Kohle aber nicht ab. Bis zum Sommeranfang wurden noch einige nicht große Kohlenruben zur Neugewinnung vorbereitet.¹⁸

Zwecks maximaler Ausnutzung von vorhandenen Brennstoffressourcen wurde im Juli 1942 mit Anordnung von A. Hitler «Wiederaufbau der Kohlenförderung im Donezgebiet» das Programm zum Wiederaufbau der extraktiven Zweige konkretisiert. Dieser Anordnung nach sollte die erhöhte Kohlegewinnung im Donezbecken erheblich zur Entlastung des Nachschubs der Kohle aus dem Reich nach dem Osten beitragen. Das Oberkommando der Heeresgruppe Süd hatte das kriegswichtige Programm der Kohlenförderung mit allen Mitteln zu unterstützen und die erforderlichen Fachleute und Arbeitskräfte zur Verfügung zu stellen.¹⁹

Und wenn der Wiederaufbau der strategischen Betriebe unter unmittelbarer Kontrolle der deutschen Macht stand, so wurde manchmal die Aufgabe der Inbetriebnahme der Kleinbetriebe, die den örtlichen Bedarf der Besatzungsmacht deckten, den Kleinbesitzern und den Kleinpächtern übertragen. Für Donbass finden sich beispielsweise im Archiv die Aufzeichnungen, die belegen, dass es die Pächter der Kleinzechen gab. Es hat sich aber herausgestellt, dass solche Betriebe keine hohe Förderung erzielen konnten, weil ausreichende Arbeitskräftemengen, Materialien und Brennstoffe, elektrische Energie etc. eine Voraussetzung für die hochproduktive Arbeit waren. Bei der Aufnahme der Produktion stießen die Verwaltungen dieser Betriebe immer wieder auf Hindernisse. Darunter kann man die Rekrutierung von Arbeitskräften laut Verordnung über Arbeitspflicht zum Einsatz in anderen Betrieben nennen, was in einzelnen Fällen zum vollen Stillstand der Kleinzechen führte.²⁰ Dazu gehörten auch zahlreiche Verbote über selbständige

¹⁸ Bogunow, S.: Arbeitseinsatz von sowjetischen Kriegsgefangenen auf dem ukrainischen Territorium während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1944) (auf ukrainisch), in: Kriegsgefangenschaft und Internierung. 1939–1956. Ein Rückblick nach Ablauf von 60 Jahren /Die Unterlagen der Fachtagung am 2.-4. Juni 2006, Kyjiw 2008, S. 56.

¹⁹ BA-MA, RW 31/191, Bl. 396; Penter, T.: «Arbeiten für den Feind» oder «Zwangsarbeit» im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung 1941 bis 1943 (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 2005, № 1, S. 35.

²⁰ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 25, Bl. 2-3.

Arbeitskräftewerbung, über die Schaffung besserer Arbeitsbedingungen, über beschränkten Stromverbrauch bei der Produktion usw.²¹

Die Heranführung der erforderlichen Arbeitskräfte war die Voraussetzung für die von deutscher Leitung geplante Aufnahme der Produktion in der besetzten Ukraine.

In den ermittelten Unterlagen zur Kontingentierung kann man die zwangsläufige Heranziehung der Bevölkerung zu verschiedenen Arbeiten verfolgen. Laut Erlass des Führers «Über die Verwaltung der neubesetzten Ostgebiete» (vom 17. Juli 1941)²² führte der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete A. Rosenberg am 5. August 1941 per Verordnung die Arbeitspflicht ein. Dieser Verordnung zufolge unterlagen alle Bewohner zwischen dem 18. und 45. Lebensjahr der Arbeitspflicht (nach Maßgabe ihrer Arbeitsfähigkeit).²³

Am 16. August desselben Jahres ordnete A. Rosenberg die Arbeitspflicht der Juden in den besetzten Ostgebieten im Alter von 14 bis 60 Jahre an.²⁴ Alle Vollmachten zur Änderung der Altersgrenze wahrgenommen zu haben, führte der Reichskommissar für die Ukraine E. Koch in den Gebieten des Reichskommissariats Ukraine die Arbeitspflicht für die Bevölkerung zwischen dem vollendeten 15. und 60. Lebensjahr ein.²⁵ Am 6. Februar 1943 wurde die Verordnung des Chefs des Generalstabes des Heeres «Über Arbeitspflicht und Arbeitseinsatz im Operationsgebiet der neubesetzten Ostgebiete» veröffentlicht. Die Verordnung sah die Arbeitspflicht für die ganze sowjetische Zivilbevölkerung zwischen dem 14. und 65. Lebensjahr vor; darüber hinaus war jeder Arbeitspflichtige zur Leistung von Nacht-, Sonn- und Feiertagsarbeit in angemessenen Grenzen verpflichtet.²⁶

Für die Bewohner des Distriktes Galizien (die westukrainischen Gebiete, die seit August 1941 zum Generalgouvernement gehörten) galt sofort nach der Besetzung die Arbeitergesetzgebung, die für die polnische Bevölkerung eingeführt wurde. So sollte die Bevölkerung im Alter von 17 bis 35 Jahre eine Arbeitsdienstpflicht in den sogenannten «Baudiensten», die durch deutsche Administration organisiert und kontrolliert wurden, durchmachen. Außerdem errichtete Ukrainisches Kreiskomitee

²¹ Staatliches Gebietsarchiv Donezk (weiter – DADoO), F. P-1703, Reg. 1, Akte 4, Bl. 22.

²² Erlass von A. Hitler über die Verwaltung der neubesetzten Ostgebiete vom 17. Juli 1941, in: Die Ukraine während des Zweiten Weltkrieges in Dokumenten: Die Sammlung der deutschen Archivunterlagen /Verfasser W. Kossyk (auf ukrainisch), Bd 1, Lwiw 1997, S. 200–202.

²³ Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine (1941–1944): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1963, S. 28, 29.

²⁴ Kossyk, W.: Die Ukraine und Deutschland im Zweiten Weltkrieg (auf ukrainisch), Paris, New-York, Lwiw 1993, S. 523.

²⁵ Zentrales Staatsarchiv der obersten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine (weiter – ZDAWO Ukraine), F. 4620, Reg. 3, Akte 239. Bl. 37.

²⁶ Staatliches Gebietsarchiv Lugansk (weiter – DALO), F. P-1717, Reg. 1, Akte 3, Bl. 15, 15 b. w.

die Arbeitslager für die Ukrainer unter Bezeichnung «Ukrainischer Heimatdienst». Am 1. Januar 1942 trat in Galizien die Anordnung des Generalgouverneurs über die obligatorische Erfassung bei den Arbeitsbehörden der Personen im Alter ab 15 Jahren in Kraft. Für die Verletzung dieser Anordnung wurde die härteste Strafe vorgesehen.²⁷

Im Allgemeinen regelten mehrere Dokumente über Arbeitspflicht die Fragen wie Alterszensus, Beschränkung des Arbeitsplatzwechsels, minimale soziale Versorgung, Gestaltung der Lohn- und Arbeitsbedingungen. Dementsprechend unterlagen neben Erwachsenen auch die Minderjährigen der Arbeitspflicht. Da in der Produktion die Knappheit an Arbeitskräften herrschte, erweiterten sich während der ganzen Besatzungszeit die Altersgrenzen konsequent. Es sind die Fälle überliefert, wo die 12–15-jährige sogar 9–11-jährige Minderjährigen zur Produktion herangezogen wurden.²⁸

In den Mahnungen zur Arbeitspflicht, die laufend in Periodika folgten, hieß es, dass die allgemeine Arbeitspflicht alle Bereiche und zwar Landwirtschaftsarbeit, öffentliche Arbeiten, Einsatz im Berg- und Erdbau sowie in der Wasserwirtschaft umfasst. Der Arbeitspflicht war jeder Arbeitsfähige unterworfen. Für die Nichteinhaltung dieser Vorschriften wurde eine Verhaftungs- oder Gefängnis-Bestrafung vorgesehen.²⁹ Die feste Anstellung aller Arbeitskräfte erklärte man als «bindende Pflicht», die zur endgültigen Bekämpfung des «verbrecherischen Sowjetsystems» beitragen sollte. Alle Ukrainer und Ukrainerinnen, die sich dieser Pflicht entzogen, galten als Verräter und Saboteure nicht nur dem neuen Europa gegenüber, sondern insbesondere ihrer eigenen Heimat, «der Bolschewismus androht», gegenüber.³⁰

Nachdem die Okkupanten den Zugang zu riesengroßen Menschenreserven erhalten hatten, kontingentierte sie diese nach Bedarf der deutschen Wirtschaft und ohne Rücksicht auf Qualifikation und Erfahrungen der Einheimischen. Dabei war die Erhaltung der Arbeitskräfte für die deutsche Verwaltung ohne Bedeutung.

²⁷ Andruchiw, I.O./Kam'anski, P.J.: Politisch-gesellschaftliche und religiöse Prozesse im Gebiet Stanislaw Ende 30-er – 50-er Jahre des XX. Jh. Historisch-politische Auswertung (auf ukrainisch), Iwano-Frankiwsk 2005, S. 92; Ukrainjske slowo, 1942, vom 29. März.

²⁸ Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine (1941–1944): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1963, S. 175, 200; Holysch, H.M.: Im Sprudel des Kriegs. Die Lage von minderjährigen Bürgern in der Ukraine 1941–1945 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2005, S. 323.

²⁹ Einführung der Arbeitspflicht in den befreiten Ostgebieten (auf ukrainisch), in: Wolyn', vom 24. September 1942; Anordnung über Arbeitspflicht (auf ukrainisch), in: Wolyn', vom 24. Dezember 1942; Einführung der Arbeitspflicht in den befreiten Ostgebieten (auf ukrainisch), in: Krem'anezki wisnyk, 1942, № 78.

³⁰ ZDAWO Ukraine, F. 4217, Reg. 1, Akte 271.

Deutsche Politik des Arbeitseinsatzes wird als «totale Mobilmachung» klassifiziert, das bedeutet allgemeine umfassende Heranziehung aller Menschenreserven und materieller Ressourcen Deutschlands und aller besetzten und Vassalengebieten.³¹

In ein paar Monaten entfalteten die Deutschen eine breite Aktion zur Verschleppung der Einheimischen zum Arbeitseinsatz in Deutschland. Am Anfang erfolgte die Anwerbung auf freiwilliger Grundlage, weil die Okkupanten mit Hilfe von Periodika überzeugten, dass die Arbeit unter Sowjetregime zwangsläufig, demütigend sowie menschenunwürdig war und zur Arbeitsaufnahme im Reich aufriefen.³² Die Erledigung der Formalitäten für die Ausreise von «Mobilisierten» nach Deutschland erfolgte folgenderweise: *«es wurde ein Ausweis – eine Bescheinigung unter Angabe des Familien-, Vor- und Vatersnamen und der freiwilligen Anwerbung des Bürgers zur Arbeit in den Betrieben Deutschlands ausgestellt. Danach wurde von der deutschen Macht der Abtransport der zwangsweise rekrutierten Leute bei der Inszenierung der freiwilligen Abreise (saubere Kleidung, Musik, Tanz, Einsteigen in die Fahrzeuge) und folgender danach Einlieferung unter verstärkter Bewachung von deutschen Soldaten zum Ort des Einpferchens in die Waggon, organisiert.»*³³

Sehr schnell wurden aber die freiwilligen Meldungen zu Zwangsarbeitsrekrutierungen, die auf dem Wege der individuellen Aufforderungen, bei Razzia auf offenem Markte stattfanden:

*«Man führte in der Stadt massenhafte Aufgreifaktionen durch, die Polizei und Gestapo-Leute riegelten die Plätze, Märkte ab, nahmen die Menschen fest und eskortierten sie zum Bahnhof»; «...man holte einsame Passanten und verschleppte nach Deutschland»;*³⁴ *«die Arbeitskräfte sperrte man in die Betriebsräume ein, bevor das Einsteigen in die Waggon und der Abtransport nach Deutschland erfolgten.»*³⁵

In einigen Dokumenten, die das Verschleppungsverfahren regelten, meldete man unter anderem den Bedarf an den Fachleuten bestimmter Berufe, dazu gehörten auch die Schwerindustriefachkräfte. Man betonte auch die Notwendigkeit die hochqualifizierten Fachkräfte (Bergleute, Hütten-Ingenieure, Fachkräfte der Chemie- und Rüstungsindustrie, Techniker), die beim Wiederaufbau der örtlichen Betriebe nicht eingesetzt sind, zeitweilig in anderen besetzten Gebieten oder in

³¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 70, Akte 107, Bl. 18.

³² Kuromiya, Hiroaki: Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. [Ukrainische Auflage: Freiheit und Terror im Donbass: ukrainisch-russisches Grenzland, die Jahre 1870–1990. – K., 2002. – S. 389.

³³ Information des Sekretärs des Tschernihower Gebietskomitees der KP(b)U, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 152.

³⁴ Ebd., F. 166, Reg. 2, Akte 179, Bl. 9.

³⁵ Ebd.

Deutschland zu beschäftigen, «damit sie infolge der schlechten Ernährung und Arbeitentwöhnung nicht arbeitsunfähig werden».³⁶

Nachdem die deutsche Besatzungspolitik einen Wandel hinsichtlich der ukrainischen Schwerindustrie erfahren hatte, entstand eine unverzügliche Notwendigkeit ein Arbeitskräftekontingent vor Ort zu bilden, das imstande wäre die Aufgaben des Wiederaufbaus und der Ingangsetzung der für die deutsche Truppe strategischer Betriebe zu bewältigen. Bei der Umsetzung der veränderten Planungen stieß die Besatzungsmacht auf die Schwierigkeiten der Heranführung von Arbeitskräften.

Erstens waren zu Beginn des deutschen Wiederaufbaus die Gegebenheiten so, dass ein erheblicher Teil der Arbeitskräfteresourcen sich außerhalb des früheren Wohnraumes befand: eine Menge von Fachkräften verließ ihr Zuhause beim Rückzug der Sowjettruppen und zog zusammen mit den zu evakuierenden Werken ins Hinterland der UdSSR um; am Anfang des Krieges wurden alle Wehrpflichtige zur Roten Armee einberufen; infolge der Hungerstrategie der Besatzungsmacht (der sog. «Hungerplan»³⁷) begaben sich Stadtbewohnerteile aufs Land, um zu überleben.

Zweitens sah die Besatzung der Ukraine die Erschließung eines riesengroßen Raumes für weitere Kolonisierung durch Vernichtung der Bevölkerung vor. Laut «Generalplan Ost» (Mai 1942) sollten 5,65 Mio. deutscher Kolonisten das von der ansässigen Bevölkerung befreite Territorium besiedeln. Dabei unterlagen der Ausrottung 25 Mio. Urbewohner.³⁸ Dem «Generalplan zur Kolonisierung» (September 1942) zufolge, betrug die Zahl der Siedler 12,21 Mio. Personen. Man sah vor auf dem zu besiedelten Territorium die einheimische Bevölkerung um 30,8 Mio. zu dezimieren.³⁹

Die Folge dieser Politik war die Vernichtung von erheblichen Menschenreserven. Man ermordete gezielt Juden und Roma, für die Vernichtung anderer Völkerschaften bediente man sich eines Vorwandes wie Verweigerung einer Anmeldung, Diversion, Sabotage, Unterstützung der Partisanen, Geiselnahmen usw. So sind in der Ukraine nicht minder als 250 Stätten der Massenhinrichtungen von Zivilisten bekannt. Innerhalb von nur 2 Tagen am 29. und 30. September 1941 haben die Deutschen in Babyn Jar [*Weiberschlecht*, – *Verf.*] über 30.000 Juden, hauptsächlich Frauen, betagte Leute, Kinder erschossen. Die Erschießungen

³⁶ Ebd., Reg. 3, Akte 141, Bl. 89.

³⁷ Penter, T.: «Arbeiten für den Feind» oder «Zwangsarbeit» im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung 1941 bis 1943 (auf ukrainisch), in: *Ukrainsjkyi istorytschnyi journal*, 2005, № 1, S. 36.

³⁸ Kochanowski, Jerzy/Sach, Maike (Hrsg.): *Die Volksdeutschen in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität*. Fibre, Osnabrück 2006, S. 180.

³⁹ Tooze, A.: *Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus*. 2. Auflage, Siedler, München 2007, S. 544-546.

erfolgten je 100, 200, 300 Personen, worüber der Platzkommandant mittels der auf den Anzeigetafeln angeklebten Befehle ab und zu berichtete⁴⁰. Die massenhafte Menschenvernichtung erfolgte in Kriegsgefangenenlagern: Im Durchschnitt kamen 2.500 Personen täglich ums Leben.⁴¹ Am Anfang an war es für die Deutschen billiger die Kriegsgefangenen zum Absterben zu bringen oder zu vernichten als sie zu beschäftigen. Die Kriegsgefangenen vernichtete man durch «Erschießung, Kälte, Hunger und das allgemeine KZ-Regime.»⁴²

Zudem kamen noch die unvermeidlichen Verluste durch Kriegswirkungen.

Drittens hat sich, wie schon oben ausgeführt, die Anzahl der tauglichen Arbeitskräfteresourcen verringert und diese Zahl ging weiter zurück, weil die Verschleppung von Zivilarbeitern im Arbeitsalter für den Einsatz im Reich verstärkt fortgesetzt wurde.⁴³ Die Regionalrekrutierungen, die zwangsläufige Deportierung der Menschen bestimmter Jahrgänge sowie die massenhaften Vertreibungen der Einheimischen beim deutschen Rückzug haben in den Jahren 1941–1944 die Verschleppung nach Deutschland von über 1,7 Mio. ukrainischer ZwangsarbeiterInnen verursacht.⁴⁴ Aus anderen Quellen geht es hervor, dass 2.400.000 ukrainische Bürger verschleppt wurden. Die meisten davon wurden aus den Gebieten Stalino (252.200), Dnipropetrowsk (176.300), Poltawa (175.000), Saporishshia (174.400), Lwiw (des Gebietes Drohobytsh einschl.) (170.400) und Kyjiw 170.000 Personen deportiert.⁴⁵

Im Frühling 1942 war die Deportation der Arbeitskräfte aus der besetzten Ukraine in vollem Gang. Für die bestimmten deutschen Orte setzte man die Quoten fest, für die die Stadt- und Gemeindeverwalter verantwortlich waren.

Trotz erklärte Wandlung der Prioritäten hat es noch etwas Zeit in Anspruch genommen bis die Besatzungsmacht mit der Neuerzeugung in den ukrainischen Schwerindustriebetrieben begonnen hatte. Eine der Ursachen bestand darin, dass zum Zeitpunkt, als man in Berlin die Notwendigkeit der Sicherstellung der Arbeiterressourcen für die Schwerindustrie begriffen hatte, es keine einheitliche Konzeption des Arbeitseinsatzes der Arbeitskräfte aus den besetzten Gebieten gab: es dauerte der Abzug zahlreicher Arbeitskräfte für das Reich, wobei der Wiederaufbau der ukrainischen Wirtschaft in den Vordergrund gezogen wurde.⁴⁶

⁴⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 121, Bl. 4, 9; ZDAWO Ukraine, F. 4620, Reg. 3, Akte 243 Bl. 144.

⁴¹ Kowal, M.W.: Alles für den Sieg aufopfern. Die Heldentat der ukrainischen Werktätigen im Großen Vaterländischen Krieg 1941–1945 (auf ukrainisch), Kyjiw 1970, S. 69.

⁴² ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 179, Bl. 3, 5, 6.

⁴³ Pastuschenko, T.W.: Ostarbeiter aus der Kiewer Region: Anwerbung, Zwangsarbeit, Repatriierung (1942–1953) (auf ukrainisch), Kyjiw 2009, S. 284.

⁴⁴ Eikel, M.: Ebd., S. 139.

⁴⁵ Kowal, M.W.: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg und im Großen Vaterländischen Krieg (1939–1945) (auf ukrainisch), in: Ukraine durch Jahrhunderte: In 15 Bd, Kyjiw 1999, Bd. 12, S. 183.

⁴⁶ Ebd., S. 142.

Das Programm der Arbeitspflicht im Reich widersprach den Planungen des Produktions- und Landwirtschaftsanstieges, die die Besatzungsmacht hegte.⁴⁷ Man stieß auf die Schwierigkeiten bei der Ingangsetzung der den Reichsbehörden unterstellten Betriebe, weil die besetzten Gebiete immer noch die Arbeitskräfte für die Zwangsarbeit in Deutschland liefern sollten, so wurden oft von den entsprechenden Behörden die ArbeiterInnen geholt, die bei der Wiederherstellung der Gewerbebetriebe eingesetzt wurden.⁴⁸ Schon im Herbst 1942 unterstrich der Sipo/SD-Leiter zu Kyjiw, dass die Arbeitskräftereserven ausgeschöpft sind. Dem «Lagebericht in den besetzten Ostgebieten» nach, konnte man den Arbeitskräftebedarf vieler Bezirke nicht decken, weil die Menschen fehlten.⁴⁹ Dieselbe Ansicht hatten die Zivil-, Militär- und Polizeiverwaltungen der Besatzungsmacht. Sie glaubten, dass die einheimischen Arbeitskräfte entweder hier oder da eingesetzt werden könnten, daher reagierten sie mit der Zeit mit größerer Zurückhaltung, sogar negativ auf die weiteren Anmeldungen auf die Arbeitskräfte.⁵⁰ Aus den Lageberichten, die man im Dezember 1942 nach Berlin verschickte, ergab sich, dass die Rekrutierung der vom Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz F. Sauckel geforderten Zahl an Arbeitskräften für das Reich zu jeweiligem Zeitpunkt eine neue Stufe erreicht hatte. Demgemäß hatte man bis Ende März 1943 aus dem Reichskommissariat Ukraine 600.000 Personen zu deportieren. Die für die Mobilisierung von Arbeitskräften in der Ukraine zuständigen Behörden hielten aber die neuen Anforderungen für unerfüllbar.⁵¹ Im Frühling 1943 zeigte sich, dass das vom F. Sauckel befohlene Programm zur Deportierung von Arbeitskräften undurchführbar ist. Seitdem stellte die Militärverwaltung in ihren Anordnungen den örtlichen Bedarf in den Vordergrund.⁵²

Vor der Besatzungsmacht stand eine zwiespältige Aufgabe der Beschaffung von Arbeitskräften für den Einsatz im Reich und für die Umsetzung der lokalen Aufgaben. Daher beschäftigte sich die Besatzungsmacht mit der Erfassung aller auf dem besetzten ukrainischen Territorium vorhandenen Menschenreserven. Die Verknappung an Arbeitskräften in der Schwerindustrie deckte man dank der Massenheranziehung zur Arbeit von Zivilisten (ohne Rücksicht auf Alter, Geschlecht, Beruf, Qualifikation) und Kriegsgefangenen.

Hiermit bildeten die ortsgebundene Kräfte, darunter auch ältere Leute, Kinder, Frauen sowie sowjetische Kriegsgefangene und teilweise ausländische Kräfte die Basis der Arbeitskräfteressourcen für die ukrainische Industrie.

Der Arbeitseinsatz der Zivilbevölkerung wurde mit der o. g. Verordnung über Arbeitspflicht und dazu ergangenen Durchführungsbestimmungen geregelt.

⁴⁷ Ebd., S. 149.

⁴⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 81, Bl. 35.

⁴⁹ Eikel, M.: Ebd., S. 143, 144.

⁵⁰ Ebd., S. 154.

⁵¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 81, Bl. 35.

⁵² Eikel, M.: Ebd., S. 150.

Laut OKH- Richtlinie (April 1941) ergingen für die Kriegsgefangenen, die als «wichtige Arbeitskräfte»⁵³ galten, die Sonderregelungen ihres Arbeitseinsatzes. «Die Anordnung über den Wiederaufbau der Kohlenförderung im Donezgebiet», erlassen von A. Hitler am 1. Juli 1942, sah die Notwendigkeit des Arbeitseinsatzes von Kriegsgefangenen unmittelbar im Bergbau vor. Im Juli 1942 waren dem Kohlenbergbau 30.000 und im August und im September je 15.000 Kriegsgefangene zur Verfügung zu stellen.⁵⁴

Die Leistungsfähigkeit der Bevölkerung auf dem besetzten Territorium analysierend, gelangte die deutsche Führung zur Kenntnis, dass sie von vielen Faktoren abhängt. Die Maßnahmen zur sozialen Versorgung und zwar eine einigermaßen angemessene Ernährung und medizinische Betreuung der für deutsche Interessen Arbeitenden musste als ein der Faktoren in Rechnung gestellt werden. Der Presse zufolge bot die Besatzungsmacht eine Reihe anderer Sozialleistungen an, die für die Arbeitskräfte als Leistungsanreiz eine genügende Zugkraft besessen könnten: «Die Verwaltung ergreift die Maßnahmen zur Belieferung der Bevölkerung mit Heizmaterialien. In erster Linie werden die Mitarbeiter der Einrichtungen und Betriebe versorgt...»;⁵⁵ «Die Kinder der für die Sonderarbeiten mobilisierten Arbeiter und Frauen, sind im Kindergarten № 1 untergebracht.»⁵⁶ usw.

Die wirtschaftspolitischen Richtlinien der Besatzungsmacht im Hinblick auf die ukrainische Schwerindustrie sahen die Inangabe nur solcher Betriebe vor, die die Erreichung des Hauptziels – die Versorgung des Reiches und des Heeres mit Lebensmitteln, Brennstoffen, Energieträgern etc.- ermöglichten. Angesichts des Scheiterns des «Blitzkrieges» zielte der Wirtschaftsplan auf die Erweiterung des Netzes der Gewerbebetriebe, die schon in der Vorkriegszeit existierten und die für die erfolgreiche deutsche Kriegsführung nutzbar gemacht werden könnten. Da die Schwerindustrie in den besetzten ukrainischen Gebieten sich im zerstörten Zustand befand, sollte man entschlossene wirtschaftlich-organisatorische Wiederaufbaumaßnahmen treffen. Die Planungen der deutschen Führung waren in dieser Frage durch Widersprüche gekennzeichnet. Insbesondere kam diese Zwispältigkeit während des Einsatzes von Arbeitskräften aus den Reihen der ansässigen Bevölkerung beim Wiederaufbau der Industriebetriebe in den besetzten Gebieten zutage.

Die Politik der Formung der Arbeitskräfteressourcen wurde tatsächlich auf die Aufbringung auf dem besetzten Territorium erheblicher Arbeitskräftemengen im deutschen Interesse, ohne Berücksichtigung der Spezialisierung und Qualifikation der anzuwerbenden Personen, gerichtet. Die meisten Menschen hatten einen rechtlosen Status, weil sie zum Einsatz in Deutschland oder in der örtlichen Industrie zwangsweise angeworben wurden.

⁵³ ZDAWO Ukraine, F. KMФ-8, Reg. 2, Akte 143, Bl. 175. Kowal, M.W.: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg und im Großen Vaterländischen Krieg..., S. 205–206.

⁵⁴ BA-MA, RW 31/191, Bl. 396.

⁵⁵ Chronik (auf ukrainisch), in: Ukrainjska dumka, vom 8. Oktober 1941.

⁵⁶ «Kinderbetreuung» (auf russisch), in: Nowaja mysl, vom 5. Dezember 1943; «Kindergarten» (auf russisch), in: Nowaja mysl, vom 28. Oktober 1943.

2. Die Schwierigkeiten in der Aufbringung der Arbeitskräfte

Nach dem Eindringen der deutschen Truppen und der Einführung der Besatzungsordnung musste die Bevölkerung, die in den besetzten Gebieten geblieben war, eine Wahl treffen, wie unter «neuer Macht» zu leben ist. In der sowjetischen Geschichtsschreibung wird die Ansicht vertreten, dass die Bevölkerung eine feindselige Haltung zum Machtantritt von Deutschen bezog und dass nur die Verräter «neue Macht» willkommen hießen. Die zeitgenössischen Geschichtsforscher verbreiten aber die wissenschaftlichen Informationen darüber, dass es unter den Arbeitskräften der besetzten Gebiete ein hoher Prozentsatz von Arbeitern bestand, die beim Rückzug der Sowjetarmee die Zerstörungen und Evakuierungen der Betriebe durch die Vertreter der Sowjetmacht zu verhindern versuchten, weil sie daran interessiert waren, mit dem Beginn der Besatzung eine Arbeitsstelle zu verschaffen, um ein normales Lebensniveau für sich selbst und die Familie sichern zu können. Die Besatzungsmacht nutzte diese Erwartungen aus und betrieb eine großzügige Propaganda (man versprach eine schnelle Verbesserung der materiellen und Lebensbedingungen usw.), um auf diese Weise die Arbeitswilligkeit der einheimischen Bevölkerung zu heben. So wurde die Bevölkerung während der Anwerbung der Arbeitskräfte zum Einsatz in den Dnipropetrowsker Betriebe durch die Presse darüber unterrichtet, dass die Betriebe in einem Monat wiederhergestellt und die Arbeiter mit Brot und Kleidung versorgt werden.⁵⁷

Trotz Versprechungen ging die Bevölkerung nicht gerne und nicht massenhaft in den Dienst zu den Deutschen. Dies war darauf zurückzuführen, dass am Anfang der Besatzung unter Bedingungen des Ruins die Wiederherstellung der für die deutsche Kriegswirtschaft wichtigen Durchgangsstraßen⁵⁸ sowie die Erfüllung der Aufgaben zum schnellen Vormarsch der deutschen Truppen in die UdSSR in den Vordergrund aller Maßnahmen gezogen wurden.

Alle Lebensmittelreserven schnell ausgeschöpft zu haben, mussten die Stadtbewohner nach anderen Möglichkeiten der Versorgung ihrer Familien suchen. Auf der Suche nach Lebensmitteln zogen einige davon zu ihren Verwandten oder Bekannten oder einfach aufs Land mit der Hoffnung unter Kriegsbedingungen und im Chaos zu überleben um. Die anderen, die zu Hause zurückblieben, waren gezwungen für «neue Macht» zu arbeiten umso mehr, dass der Einsatz für Deutschland als allgemeine Arbeitspflicht verordnet wurde. Ohne besondere Verweigerung und mit der Hoffnung auf soziale Sicherheiten akzeptierte ein Bevölkerungsteil die Aufrufe «neuer Macht» zur Arbeit. Es zeigte sich alsbald, dass die Deutschen keine Absicht hatten zwar den überlebensnotwendigen

⁵⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 124, Bl. 81.

⁵⁸ Ebd., F. 166, Reg. 3, Akte 141, Bl. 83.

Mindeststandard den Bewohnern der besetzten Gebiete zu sichern. Die Okkupanten waren vor allem mit den Möglichkeiten des summarischen Arbeitseinsatzes von Arbeitskräften beschäftigt.

Da deutsche Macht zu Beginn der Besatzung keine regelrechte Ausnutzung der ukrainischen Schwerindustrie plante und keine entschlossenen Schritte zum Wiederaufbau der Industrie unternahm, gab es keinen Bedarf sich um die Bildung des Arbeiterkontingents für die Industrie zu kümmern. Daher wurden die einheimischen Spezialisten in verschiedenen Berufen, darunter auch hochqualifizierte Fachkräfte, massenweise bei den Hilfsprozessen sowie bei den groben Wiederaufbauarbeiten eingesetzt.⁵⁹ Auch bei der Verschleppung nach Deutschland wurden die Fachkräfte kaum gesondert. Die Mengen von Arbeitskräften wurden als ungelernete Arbeiter und Hilfsarbeiter im Bauwesen und in der Rohstoffgewinnungsindustrie eingesetzt, ein großer Teil davon wurde der Landwirtschaft zugewiesen.⁶⁰

Bei der Mobilisierung der Einheimischen zur Erfüllung wichtiger Arbeiten achtete man darauf, dass die Person politisch betrachtet über jeden Verdacht erhoben ist. Im Befehl des Leiters des Werkes «Bilshowyk» (Kyjiw) vom 5. Oktober 1941 hieß es: «Es werden ausschließlich politisch unbedenkliche Menschen eingestellt, d. h. die Personen, die keine politische Propaganda machten sowie keine führenden politischen Posten bekleideten».⁶¹

Laut zahlreicher Befehle und Verordnungen der Besatzungsmacht unterlagen viele Bevölkerungsschichten der Arbeitspflicht, und zwar: Frauen, ältere Leute, die aus gesundheitlichen Gründen zur Armee nicht einberufen und nicht evakuiert wurden sowie Jugendliche. Bei der Analyse der ukrainischen Arbeitskräfteressourcen und bei den grandiosen Wirtschaftsplanungen richteten sich die deutschen Führer danach, dass die sowjetischen Arbeitskräfte ihre Fähigkeit auf das bolschewistische Regime produktiv zu arbeiten bewiesen haben und es keinen Zweifel gäbe, dass sie auch im Interesse des Reiches leistungsfähig arbeiten könnten.⁶²

Zur Umsetzung der Bestimmungen der «Verordnung über Arbeitspflicht und Arbeitseinsatz im Operationsgebiet der neubesetzten Ostgebiete» wurden die Arbeitsämter errichtet. Die Zeitzeugen erinnerten sich folgenderweise daran: «*Die Behörden des Arbeitsamtes gibt es in allen Städten und Kreisen. Das Arbeitsamt wird von den Deutschen geleitet und fast der ganze Apparat besteht aus Deutschen.*»⁶³

⁵⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 124, Bl. 56; Ebd., Akte 548, Bl. 44, 45.

⁶⁰ Haltschak, S.: Der Abschub von «Ostarbeitern» aus Podolien in die faschistische Sklaverei (auf ukrainisch), in: «...das war die Sklaverei». Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter, Kyjiw 2006, S. 60.

⁶¹ ZDAHO Ukraine, F.1, Reg. 22, Akte 124, Bl. 81.

⁶² Iwanow, W.B.: Sewastopoler Epopöe 1941–1944 in offiziellen Dokumenten (Berichte, Befehle, Anordnungen, Meldungen, Veröffentlichungen) (auf russisch), Sewastopol 2004, S. 246.

⁶³ ZDAHO Ukraine, F.1, Reg. 22, Akte 123, Bl. 46.

Unter anderem machte der Arbeitsinspektor für das Arbeitsamt die Aufstellungen über Bereitstellung von Arbeitskräften für die Betriebe sowie über Einsatz der Bevölkerung in der Stadt; er übte auch die Kontrolle über der Zuweisung der Arbeitskräfte zum Einsatz in Deutschland und über der Umsetzung des Gesetzes über Arbeitspflicht aus. Die Polizei war für die Strafmaßnahmen zuständig, wobei «das Arbeitsamt die Verwaltungsfunktionen hatte, sogar mit der Vollmacht ausgestattet war die Leute in Haft zu nehmen.»⁶⁴

Zu den Hauptaufgaben des Arbeitsamtes gehörten Eintragung und Erfassung aller Einwohner, Feststellung der zur Arbeit tauglichen Personen und Kontingentierung des Arbeitseinsatzes unter Berücksichtigung des örtlichen Bedarfs der Besatzungsmacht sowie der deutschen Truppen. Die Anwerbung und Verschleppung arbeitsfähiger Arbeitskräfte in das Reich gehörte auch zu den Pflichten des Arbeitsamtes. Somit meldete man alle, sogar Arbeitsunfähige, ohne Unterschied, ob die Person in Arbeit steht oder arbeitslos ist, an. Laut Gesetz über Arbeitspflicht wurden von der Arbeit ausschließlich die Invaliden unter Verlust der Arbeitsfähigkeit zu 70 % sowie die kinderreiche Mütter mit drei und mehr Kindern entbunden.⁶⁵

Die Befehle der deutschen Macht enthalten oft die Bestimmung: «Laut Kriegsrecht gilt allgemeine Arbeitspflicht.»⁶⁶ In denselben Dokumenten finden sich die Nachweise, dass das Arbeitsamt eine führende Rolle bei der Kontingentierung des Arbeitseinsatzes vor Ort spielte: «Die von der Macht (vom Arbeitsamt) befohlene Arbeiten sind zu vollziehen. Die Arbeiter, die am bestimmten Ort nicht erscheinen oder ohne vorherige Zustimmung des Arbeitgebers oder des Arbeitsamtes den Arbeitsplatz verlassen, unterliegen der Bestrafung. Sie werden in die Lager zur Zwangsarbeit eingeliefert, wenn sie die härteren Strafen nicht verdient hätten.»⁶⁷

Die Meldepflicht für die Landesbewohner erfolgte auf dem Wege der mehreren öffentlichen Aufrufe (sie enthielten zweckmäßigerweise die Hinweise auf die Arbeitspflicht, Jahrgänge etc. Ein charakteristisches Merkmal aller Aufrufe war die Mahnung wegen der Strafe für die Verweigerung des Befehls des Arbeitsamtes). Erfolgte beispielsweise der Aufruf zur Meldung beim Arbeitsamt nach bestimmten Fachkräften, so waren der Meldepflicht alle arbeitsfähige und nicht fest angestellte Männer und Frauen zwischen dem 14. und 60. Lebensjahr unterworfen. Die verheirateten Frauen waren meldepflichtig nur wenn sie vorher tätig waren und ihre Familienangelegenheiten nicht die ganze Zeit in Anspruch nahmen (kinderreiche Familie, kleine Kinder).

⁶⁴ Ebd.

⁶⁵ ZDAHO Ukraine, F.1, Reg. 22, Akte 320, Bl. 30.

⁶⁶ Offizielle Erklärung des Generalkommissars der St. Kyjiw über Arbeitspflicht der Stadtbewohner. Am 8. Januar 1942, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 241.

⁶⁷ Ebd.

Für den Verstoß gegen Meldepflicht wurde über die Schuldigen die Geldstrafe in Höhe von bis 1.500 Karbowanez* verhängt.⁶⁸ Nach Bekanntmachungen konnte man

* Im Frühling 1942 wurde im Verwaltungszentrum des Reichskommissariats Ukraine – Rowno – die Emissionsbank errichtet, die am 1. Juli desselben Jahres eigene Geldscheine – Karbowanez zum Nennwert von 1 bis 500 Karbowanez ausgegeben hatte. 1 Karbowanez wurde 1 Rubel und 10 Karbowanez 1 Reichsmark gleichgesetzt. Mit einer Sonderverordnung wurde der Bevölkerung des Reichskommissariats Ukraine empfohlen bis zum 25. Juli 1942 die Sowjetscheine ab 5 Rubel gegen Karbowanez zu wechseln. Nach dem «Wechsel» waren im Reichskommissariat Ukraine amtlich die Karbowanez, sowjetische Geldscheine 1 und 3 Rubel, sowjetische Scheidemünzen, Besatzungsreichsmark und Münzen 1, 5 und 10 Pfennige sowie nichtamtlich sowjetische Tschernowonzen im Geldumlauf. Dabei waren die Karbowanez nur auf dem Territorium des Reichskommissariats Ukraine im Bargeldumlauf und wurden nirgendwo mehr anerkannt.

In den Gebieten unter Militärverwaltung waren wie vorher die sowjetischen Scheine im Umlauf. *(In den Archivunterlagen, die diese Gebiete betreffen, finden sich die Angaben sowie zu Rubel, als auch zu Karbowanez. Es gibt aber eine Gesetzmäßigkeit: in den in russischer Sprache abgefassten Dokumenten stand das Geldäquivalent in Rubel und in den Unterlagen, die auf ukrainisch angefertigt wurden, bezeichnete man das Geld mit Karbowanez).*

Im Distrikt Galizien, der zum Generalgouvernement gehörte, kursierten neben Reichsmark auch Zlotys (der Zloty wurde am 25. August 1941 mit der «Verordnung über die Einführung der Währung Zloty im Distrikt Galizien» in Umlauf gebracht und am 8. September 1941 wurde er zum legitimen Zahlungsmittel in der Region). Die sowjetischen Geldscheine waren innerhalb von 13 Tagen (vom 15. bis zum 27. September) in den Niederlassungen der Krakower Emissionsbank Drohobysch, Kolomyia, Lwiw, Ternopil, Stanislaw (heute Iwano-Frankiwsk), in der «Zentrobank» zu Lwiw sowie in 65 Niederlassungen der «Ukrainbank» der Kreisstädte Galiziens zum Devisenkurs 5 Rubel – 1 Zloty zu wechseln. 1 Zloty machte 2 Reichsmark aus. Am 1. November 1941 hat das Sowjetgeld an Wert verloren. Als Wechselgeld des «Krakower Zlotys» kursierten sowjetische Münzen 1 und 2 Kopeken, die Besatzungsmünzen im Wert von 1, 5, 10, 20 und 50 Groschen.

Um Verwirrung zu vermeiden, werden im ersten Kapitel der Monographie die Geldeinheiten der Besatzungszeit und zwar «Rubel» und «Karbowanez» gemeinsam als «Karbowanez» (Krb.) bezeichnet; im zweiten Kapitel, das der Wiederaufbauperiode gewidmet ist, tritt als Geldeinheit «Rubel» auf, weil in der Zeit der Sowjetmacht auf dem Territorium der UdSSR nur Rubel im Umlauf waren. [Quelle: ZDAWO Ukraine, F. 3206, Reg. 1, Akte. 35, Bl. 2; Butschazki wisti, 1941, Teil 4; Bronnert, U.: ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der Deutschen Wehrmacht besetzten Sowjetischen Gebiets 1941–1945, Teil 1 /U. Bronnert, in: Münzen und Papiergeld, 2002, № 7–8. August, S. 137–144; Wetrow, I.G.: Finanzpolitik NS-Deutschlands und der Satellitenländer auf dem besetzten Territorium der Ukraine (auf ukrainisch), in: Archiw okupazii. 1941–1944 /Dersh. Kom. Archiv Ukraine; Herausg. N. Makowska, Kyjiw 2006, S. 774–781; Klymenko, O.: Geldumlauf im Distrikt Galizien (1941–1944) (auf ukrainisch), in: Wissenschaftliches Informationsblatt der Wolyniener Lessia Ukrainka – Nationaluniversität, Luzk 2009, Aufl. 13, S. 197–206.]

⁶⁸ Staatliches Gebietsarchiv Chmelnyzki (weiter – DACHmO), F. P-434, Reg. 1, Akte 3, Bl. 70.

die Veränderungen der Handlungsweise der Macht bei der Rekrutierung von Arbeitskräften verfolgen. Es ließen sich die Erweiterung der Altersgrenze, die Reduzierung des der Meldepflicht nicht unterliegenden Personenkreises, das Verhängen der härteren Strafe bis an die Todesstrafe, beobachten. «Alle Arbeiter, Arbeiterinnen und Angestellte der Betriebe sollen sich unverzüglich an ihren früheren Arbeitsorten einfinden. Die Arbeitsverweigerer werden als Saboteure angesehen und den Erfordernissen des Krieges gemäß zur Höchststrafe durch Erschießen verurteilt.»⁶⁹

So gilt die durch das Arbeitsamt angebotene Arbeit als obligatorisch und der Arbeitslose durfte nicht diese verweigern. Es bestand auch keine Möglichkeit ohne Zustimmung des Arbeitsamtes eine Arbeitsstelle zu beschaffen. In den Befehlen des Arbeitsamtes hieß es: jede Arbeitsanstellung galt als legitim nur unter Bedingung der Erteilung durch das Arbeitsamt der vorherigen Zustimmung. Die Leiter aller Behörden und Betriebe waren verpflichtet das Arbeitsamt über die vorhandenen freien Planstellen zu informieren⁷⁰, die Betriebsverwaltung durfte die Arbeitsstellung nur nach der durch das Arbeitsamt erteilten Zustimmung durchführen.⁷¹ Aus der Verordnung des Reichskommissars für das Reichskommissariat Ukraine vom 4. März 1942 über Verbot auf die Heranführung von Arbeitskräften ohne Zustimmung der Arbeitsbehörde geht hervor, dass bei der Arbeitsanstellung alle Betriebe, Einrichtungen und Organisationen über die vorherige Zustimmung des Arbeitsamtes verfügen sollen. Eine Ausnahme bilden die Fälle, wenn die Arbeitskräfte selbst durch die Arbeitsbehörde zugewiesen wurden oder der Arbeitseinsatz nicht mehr als 7 Tage dauerte. Die Entlassung von fest angestellten Arbeitnehmern durfte ausschließlich bei der Zustimmung der zuständigen Arbeitsbehörde stattfinden. Die Zustimmung war nicht erforderlich, falls der Arbeitsvertrag nicht mehr als für 4 Wochen abgeschlossen wurde oder bei kurzfristigen Arbeiten, die bis 7 Tage dauerten. Die entlassenen Arbeitskräfte sollten sich beim Arbeitsamt am nächsten Tag nach der Kündigung melden. Für die Verstöße dagegen wurde eine Geldstrafe in unbegrenzter Höhe oder eine Kerkerstrafe mit der Haftdauer bis zu einem Jahr vorgesehen. Die Kerkerstrafe konnte durch bis ein Jahr Zwangsarbeit ersetzt werden.⁷²

Das eigenmächtige Verlassen des Arbeitsplatzes von Arbeitenden hielt man für gesetzwidrig. Sollte es dazu trotzdem kommen, so musste man sich ohne Verzögerung bei der Arbeitsbehörde anmelden lassen. Um Aufsicht über die Arbeitskräftebewegung zu ermöglichen, führte man regelmäßig die Neuregistrierungen durch.

⁶⁹ Iwanow, W.B.: Sewastopoler Epopöe 1941–1944 in offiziellen Dokumenten (Berichte, Befehle, Anordnungen, Meldungen, Veröffentlichungen) (auf russisch), Sewastopol 2004, S. 245.

⁷⁰ DACHmO, F. P-434, Reg. 1, Akte 3, Bl. 71.

⁷¹ DALO, F. P-1717, Reg. 1, Akte 3, Bl. 15.

⁷² ZDAWO Ukraine, F. 3206, Reg. 1, Akte. 37, Bl. 6; Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine (1941–1944): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1951, S. 241-242; Anordnung über Einschränkungen des Arbeitgeberwechsels vom 4. März 1942 (auf ukrainisch), in: Ukrainsjka dumka, am 30. März 1942.

In der Tat sollten alle Arbeitspflichtige zur Kontrolle erscheinen, während der in den speziellen Meldekarten entsprechende Vermerke gemacht wurden⁷³. Seit 1942 figurieren die erwähnten Dokumente als Arbeitsbücher (man händigte sie bei der Arbeitsbehörde den Angemeldeten aus). Die Besitzer solcher Bücher wurden verpflichtet «viermal im Monat zur Kontrolle» zu erscheinen.⁷⁴

Die Ausstellung der sogenannten Arbeitsbücher für die Arbeiter, Angestellten, Handwerker und ihre Familienangehörigen, die im Betrieb beschäftigt waren, ermöglicht – so wie die deutsche Presse das verdeutlichte – «erstens die jederzeitige Versetzung von Arbeitskräften dorthin, wo der allervordringlichste Bedarf zu decken ist und die wirtschaftliche Ausnutzung dieser Arbeitskräfte, zweitens wird das Arbeitsbuch zu einem Zeugnis davon, wie der Arbeiter seine Pflicht im Krieg des ganz Europas gegen Bolschewismus erfüllt hatte.»⁷⁵

Da die Bevölkerung mit der Zeit nicht mehr wusste, was vom Arbeitsamt zu erwarten ist – Arbeitseinsatz am Wohnort oder in Deutschland – wurden immer häufiger die Fälle der Entziehung der Meldung bei der Arbeitsbehörde mit anschließender Flucht. Darauf hatte die Besatzungsmacht die Zwangsrekrutierung bei der Heranziehung zur Hilfe der Wehrmacht-Staffeln, SD, SS und örtlicher Polizei angewandt. Die Menschen wurden oft bei den Straßenrazzien verhaftet und ins Reich abtransportiert.⁷⁶

Laut Nachrichten des Zentralstabs der Partisanenbewegung über die Lage im besetzten Kyjiw (vom 1. August 1942) war das Arbeitsamt nicht imstande den Bedarf der Deutschen an Arbeitskräften zu decken. *«Trotz Repressivmaßnahmen entziehen sich Tausende von Menschen der Anmeldung beim Arbeitsamt. Dann wird es mittels Razzien rekrutiert. Während der Arbeit werden alle von den bewaffneten Deutschen und Madjaren bewacht. Nachts befanden sich alle Arbeitskräfte in den Lagern, nach Hause wurde man erst nach der Beendigung der Arbeiten entlassen. Sollte jemand aus triftigem Grund, beispielsweise die Mutter wegen des Kindes, entlassen werden und nicht rechtzeitig zur Arbeit zurückgekommen sein, so wird diese, falls zu Hause ertappt, unmittelbar in der Wohnung erschossen.»*⁷⁷

⁷³ ZDAWO Ukraine, F. 4620, Reg. 3, Akte 239, Bl. 40; Anzeige (auf ukrainisch), in: Ssumsjkyi wisnyk, № 107, 1942.

⁷⁴ Bericht des Informators H über das deutsche Besatzungsregime in Kyjiw und in anderen ukrainischen Regionen. Nicht später als am 2. Mai 1942, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 247.

⁷⁵ ZDAHO Ukraine, F.1, Reg. 22, Akte 33, Bl. 53.

⁷⁶ Legassowa, L./Schewtschenko, M.: Die Unterlagensammlung der Gedenkstätte «Das Nationalmuseum des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945» zur Forschungsproblematik der Geschichte der ukrainischen «Ostarbeiter» (auf ukrainisch), in: «...das war die Sklaverei. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter, Kyjiw 2006, S. 19–20.

⁷⁷ Aufklärungsinformationen des Zentralstabs der Partisanenbewegung über die Lage in besetztem Kyjiw. Nicht früher als am 1. August 1942, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 259.

Für die Entziehung der Anmeldung und der Arbeit sollten alle tatsächlich wie im Falle einer Sabotagehandlung die Strafe, körperliche Züchtigung, Haft, Zwangsarbeit verbüßen. Die Geldstrafen gingen langsam in die härtere Bestrafung über. Die Angaben dazu gibt es in den Archivunterlagen verschiedener ukrainischer Archiven. Im Bericht über die Hinrichtung in der Stadt Mykolajiw von 10 Bürgern meldete man beispielsweise, «dass jeder, der bis zum 20. Juli 1943 an seinen laut Arbeitspflicht bestimmten Arbeitsplatz zurückkehrt, wird nicht bestraft werden, wer dagegen als Flüchtling festgenommen werden wird, unterliegt der Hinrichtung oder ausnahmsweise der Haft».⁷⁸

Auf diese Weise wurde mit der Verordnung über Arbeitspflicht und mit den dazu ergangenen Durchführungsbestimmungen der der Arbeitspflicht unterliegende Personenkreis aus den Reihen der einheimischen Bevölkerung festgestellt. Zu den Dienstpflichtigen gehörten hauptsächlich die zur Arbeit tauglichen älteren Leute, Frauen und Jugendlichen ohne bestimmte Vorkriegsqualifizierung oder Spezialisierung.

Nach dem Scheitern des «Blitzkrieges» und nach der Veränderung der Planungen zur Ausnutzung des Industriepotenzials in den besetzten Gebieten, stießen die Deutschen qualitativ und quantitativ auf die Schwierigkeiten bei der Heranziehung der erforderlichen Mengen von Arbeitskräften zum Einsatz in der Schwerindustrie. Dazu wurde 1942 die Situation auf dem örtlichen Arbeitsmarkt durch die Knappheit an Arbeitskräften in den Industrieregionen gekennzeichnet. Wie schon oben erwähnt, haben diese Lage die Reduzierung der Arbeiteranzahl durch die Einberufung der Männer zur Roten Armee, die Evakuierung einiger Bevölkerungsteile ins Hinterland der UdSSR verursacht. Als weitere Gründe kann man die Menschenverluste infolge der Kampfhandlungen und der Politik der Besatzungsmacht zur Befreiung der besetzten Gebiete auf dem Wege der Vernichtung von Juden, Kriegsgefangenen sowie Massenverschleppung der ukrainischen arbeitsfähigen Bevölkerung zum Arbeitseinsatz in Deutschland nennen.

Infolge des Bevölkerungsrückgangs musste sich die Besatzungsmacht stark anstrengen um die erforderlichen Arbeitskräfte für den Wiederaufbau auf dem ukrainischen Territorium der für die deutsche Kriegswirtschaft wichtigen Schwerindustriebetriebe bereitzustellen. Die Situation in den Industriegebieten, unter anderem im Donbass, wurde dadurch erschwert, dass durch die Störungen bei der Belieferung der Städte mit den Lebensmitteln die meisten Bevölkerungsteile abgewandert waren.⁷⁹

Mit der Neuerzeugung beauftragt zu sein, begann die Besatzungsverwaltung mit der Rückführung auf den Arbeitsplatz ehemaliger Bergleute, Kader, die in der

⁷⁸ ZDAWO Ukraine, F. 4217, Reg. 1., Akte 271; Archiw okupazii. 1941–1944 /Dersh. Kom. Archiv Ukraine; Herausg. N. Makowska, Kyjiw 2006, S. 87.

⁷⁹ Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M. Horliwka während des Großen Vaterländischen Krieges und in den ersten Nachkriegsjahren (1941–1950): Kurzgeschichte und Quellen /W.E. Ssuslikow, D.M. Titarenko (auf ukrainisch), Donezk 2010, S. 231.

Industrie zur Vorkriegszeit gearbeitet hatten. In diesem Zusammenhang versuchte man die in den gesellschaftlichen Wirtschaften und bei anderen Arbeiten beschäftigten Bergleute ausfindig zu machen und sie zur Arbeit in der Industrie heranzuziehen. Mit dem Aufruf der Bergleute, erlassen vom Reichskommissar für die Ukraine am 12. Januar 1942, wurden die Personen, die früher im Bergbau beschäftigt waren, aufgefordert darüber den Vorsitzenden der nächsten Verwaltung, den Kreisleiter oder den Gebietskommissar in Kenntnis zu setzen. Sich melden sollten auch die Arbeitskräfte, die in der Landwirtschaft sowie in anderen Betrieben eingestellt wurden. Zur Pflicht der oben genannten Vorsitzenden der Verwaltungen und der Kreisleiter gehörte all diese Arbeitskräfte zwischen den Betrieben des Bergbaus zu verteilen. Für das Fernbleiben von der Anmeldung drohten Zwangsarbeit oder Kerkerstrafe.⁸⁰

Auf diesem Wege erfasste die Besatzungsmacht die Fachkräfte, zog diese zur beruflichen Arbeit heran und verhinderte weitere Versuche der Übersiedlung in eine andere Gegend. Um der Abwanderung der Fachkräfte von der Stadt aufs Land vorzubeugen und die Aufsicht über den Arbeitseinsatz zu verstärken, erteilte man auf verschiedenen Ebenen mehrere Anordnungen dazu. Zur Kontrolle der Bewegung der nicht erfassten Arbeitskräfte wurden die Kreisleiter beauftragt die Namenlisten der Umsiedler aus den Reihen der Bergleute zusammenzustellen und sie der Ortskommandantur zur Weiterleitung an die Arbeitsbehörden vorzulegen.⁸¹

Wie es aus den Lageberichten der Wirtschaftsinspektion Süd für die Monate April-Mai 1942 hervorgeht, ist es dank der Tätigkeit der Feld- und Stadtkommandaturen einigermaßen gelungen die früher aufs Land abgewanderten Metallarbeiter, Bergleute, Bauarbeiter in Zahlen ausgedrückt zu erfassen.⁸² Die Erfassung hat im Übrigen gezeigt, dass fast die Hälfte der Arbeitskräfte aus gesundheitlichen Gründen nicht einsatzfähig war (außer Herzstörungen, Epilepsie war die Tuberkulose sehr verbreitet), wenn auch diese Arbeitskräfte tauglich waren, dann nur nicht für den Einsatz unter Tage.⁸³

Aus den Berichten, die nach Berlin gingen, ergab sich, dass der regelrechte Einsatz von Arbeitskräften aus Unterkunfts- und Lebensmittelmangel als unmöglich erscheint. Das gleiche traf unter anderem für etwa 200 eh. Bergleute aus Donezk, die in die Umgebung von Halbstadt und Kam'anka umgezogen waren, zu.⁸⁴ Nach der Mobilisierung von Arbeitskräften zum Einsatz in den Bergwerken Scholochowo und Marganez wurden diese auf dem Lande unter schlechten Bedingungen untergebracht, was trotz aller Verbote zur Fluktuation führte. Die fehlende Unterkunft störte einen zweckmäßigen Einsatz von Arbeitskräften, die aus den Umgebungs-dörfern angeworben wurden, weil sie die Arbeitsplätze selbständig

⁸⁰ Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine..., Kyjiw 1951, S. 237.

⁸¹ ZDAWO Ukraine, F. KMF-8, Reg. 2, Akte 195, Bl. 2.

⁸² BA-MA, RW 31/46a, Bl. 30.

⁸³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 59–60.

⁸⁴ Ebd., Bl. 61.

und zu Fuß erreichen sollten.⁸⁵ Das war auch beim Wiederaufbau des Flugzeugwerkes Charkiw der Fall.⁸⁶

Die Abwanderung der Arbeitskräfte war unter anderem durch die Unfähigkeit der Besatzungsmacht das System der Verproviantierung in Ordnung zu bringen bedingt. Bei der Belieferung des Donbass handelte es sich nicht um das Problem des Arbeitseinsatzes, sondern um ein ausschließliches Ernährungsproblem.⁸⁷

In einigen Monaten musste die Besatzungsmacht in den Berichten für Berlin zugeben, dass die örtlichen Menschenreserven weder den erforderlichen Bedarf an Fachkräften, noch den Hilfsarbeitermangel in der Industrie decken können, was folglich eine schnelle Erfüllung der Planungen zum Wiederaufbau und zur Inangasetzung der Industriebetriebe in den Gebieten Dnipropetrowsk, Donezk, Saporishshia etc. störte. Man stieß auf beträchtliche Schwierigkeiten bei den Anwerbungen von Maurern, Tischlern, Schlossern, Drehern usw.⁸⁸; alle Möglichkeiten der Arbeitskräftewerbung hatte man ausgeschöpft.⁸⁹

Im Frühjahr 1943 kam es zur Änderung der Grundsätze der Heranführung von Arbeitskräften. Mit dem Schreiben des Reichskommissars für die Ukraine an die Generalkommissare für Luzk, Shytomyr, Mykolaiw, Kyjiw, Dnipropetrowsk, Melitopol «wurden der Arbeitseinsatz, die vorläufige Außerbetriebsetzung der Werke und der Produktionsrückgang geregelt.»⁹⁰ Im Schreiben hieß es, dass wegen des aufgetretenen Rohstoff- und Arbeitskräftemangels die meisten Gewerbebetriebe stoppen oder die Produktion reduzieren sollen und die frei werdenden Arbeitskräfte statt dessen dem Einsatz in den wichtigen Rüstungsfabriken unterliegen.

Trotz der verstärkten Aufsicht über die Arbeitskräftewerbung, darunter auch auf der Grundlage der Zwangsrekrutierung, unterstrichen die Wirtschaftsinspektionen in den Lageberichten immer häufiger die Probleme in der Heranführung von eh. Arbeitskräften an die Industrieerzeugung. Im Bericht vom Mai 1942 stellte man fest, dass die Deckung des Bedarfs an 42.000 Kräften für Donbass sich auf weitere Sicht immer schwieriger gestalten wird.⁹¹

Aus den Lageberichten der Wirtschaftsinspektionen der Besatzungsmacht an die deutsche Führung geht hervor, dass die Deutschen während des Wiederaufbaus der Schwerindustrie einen großen Wert auf die Entwicklung des Bergbaus im Donezbecken sowie auf die Bergwerkbetriebe der Wirtschaftsinspektionen Süd, Mitte und Nord (Eisenerzbecken Krywyj Rih) legten. Dabei meldete man in den Lageberichten während der ganzen Besatzungszeit, dass die Verwirklichung der notwendigen Maßnahmen des Arbeitseinsatzes der zurückgebliebenen Bevölkerung

⁸⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 60–61, 62.

⁸⁶ Ebd., Bl. 53.

⁸⁷ BA-MA, RW 31/46a, Bl. 31.

⁸⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 63–64.

⁸⁹ Ebd., Bl. 64–65.

⁹⁰ Staatliches Gebietsarchiv Kyjiw (weiter – DAKO), F. P-2367, Reg. 3, Akte 1, Bl. 17.

⁹¹ BA-MA, RW 31/46a, Bl. 31.

sich mehr und mehr als undurchführbar erwies, was davon zeugte, dass die Besatzungsmacht nicht imstande war mit Hilfe der vorhandenen Arbeitskräfte die Inangsetzung der ukrainischen Industriebetriebe zu sichern. Die Entspannung der schwierigen Einsatzlage, über die man 1942 laufend berichtete, war auch 1943 nicht eingetreten. In einem der Berichte vom Februar 1943 wurde auf den zunehmenden Arbeitermangel in den Bergwerken der Ostgebiete eingewiesen. Darüber hinaus meldeten die wiederhergestellten Eisenerz- und Braunkohlengruben im Gebiet Dnipropetrowsk den zusätzlichen Arbeitskräftebedarf an. Dabei kam der Arbeitseinsatz der bisher nicht beschäftigten Bergarbeiter wegen mangelnder Unterkunftsmöglichkeiten nur schleppend voran.⁹² In einem anderen Bericht über die Prüfung der im Bereich der Wirtschaftsinspektion Süd liegenden Bergwerke stellte man Stand Juli 1943 einen beträchtlichen Mangel an Arbeitskräften fest. Die Mehrheit der Arbeitskräfte unter Tage bildete die Jugend, die Frauen machten ein Drittel davon aus, die Zahl der zur Arbeit teilweise tauglichen Personen belief sich nur auf 6 %, unter den Hauern gab es 11 % qualifizierte Bergarbeiter.⁹³

Laut Berichte für Berlin vom 1943 führte die Besatzungsmacht die Misserfolge in der Heranziehung der Arbeitskräfte für das Reich auf die nicht ausreichende Bevölkerungszahl zurück, die durch den Abzug von meisten freien Arbeitskräften aus der Landwirtschaft für den Einsatz in NS-Deutschland bedingt war.

Mitte 1942 stieg erheblich der Arbeitskräftebedarf für die Inangsetzung der lokalen Industriebetriebe. So erforderte der Wiederaufbau der Bergwerke im Donezbecken bis 80.000 einheimische Arbeitskräfte und etwa 21.000 Kriegsgefangene.⁹⁴ In der Region Dnipropetrowsk war die Belegschaft von 13.258 Personen am 15. Oktober 1942 auf 43.821 Personen bis Ende 1944 zu vergrößern. Im Eisenerzbecken Krywyj Rih war die Aufstockung der Belegschaft in den Bergwerkbetrieben von 7.250 Personen Stand 31. Januar 1943 auf 29.095 am Jahresende 1944 vorgesehen usw.⁹⁵

Die vielmehr steigenden Auflagen der Betriebe konnten kaum befriedigt werden. Selbst die Heranziehung zur Arbeit aller Flüchtlinge, die der Verschleppung nach Deutschland entkommen wollten, brachte keine wesentliche Situationsentspannung. «Die Flüchtlinge, die fast ausschließlich in der Rüstungsindustrie beschäftigt sind, entsprechen im Hinblick auf ihre Qualifikation den Forderungen nicht. Verhältnismäßig besser sieht es mit der Arbeitsanwerbung von Frauen aus. Hier gibt es aber auch bestimmte Schwierigkeiten.»⁹⁶

In den verschiedenen Kriegsjahren erfolgte die Anwerbung der Arbeitskräfte nicht nur auf dem Wege des Arbeitseinsatzes der Bewohner der Nachbarorte, sondern dank der Versetzung der Bevölkerung aus den weiträumigen

⁹² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 49.

⁹³ Penter, T.: «Arbeiten für den Feind» oder «Zwangsarbeit»..., S. 37.

⁹⁴ Eikel, M.: Ebd., S. 146–148.

⁹⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 59–60.

⁹⁶ Ebd., Bl. 63, 64.

Landbezirken. Während des Rückzugs der deutschen Truppen fand teilweise die Bevölkerungsmigration statt. Ein Bevölkerungsteil wollte nicht auf dem durch die Sowjetarmee befreiten Territorium bleiben, der andere wurde zwangsweise von Deutschen evakuiert. Zum Beispiel: 1.500 aus Stalingrad (heute Wolgograd) und 1.700 aus Sewastopol evakuierte Personen sollten die Situation in den Betrieben der Berg- und Hüttenwerksgesellschaft OST mbH und bei der Reichsbahn verbessern; eine angespannte Lage des Arbeitseinsatzes in Mykolajiw durfte durch die Ankunft eines Transportes mit 20.000 Evakuierten aus Voronesh entlastet werden.⁹⁷ Die Flüchtlinge konnten aber zum überwiegenden Teil neuen Anforderungen hinsichtlich ihrer Qualifikation wenig gerecht werden.⁹⁸

Aus Mangel an Fachkräften benutzte die Besatzungsmacht allgemein jede Möglichkeit des Masseneinsatzes der Bevölkerung, darunter auch der Frauen und Jugendlichen. Der Prozentsatz der einheimischen Frauen, gemessen an der Gesamtzahl der Arbeitskräfteressourcen, war hoch und die Frauen galten als wichtige Quelle von Arbeitskräften. Die Angaben dazu finden sich oftmals in verschiedenen Dokumenten der Besatzungszeit: von den deutschen amtlichen Unterlagen beginnend über Pressemitteilungen bis auf die auflagestarken Flugblätter. Weiter werden einzelne Beispiele angeführt: die Besatzungszeitung «Ukrainsjke slowo» (den 23. Oktober 1941) berichtete darüber, dass beim Kyjiwer städtischen Arbeitsamt die Frauen 60–65 Prozent von den 55.000 eingetragenen arbeitslosen Stadtbewohnern betrogen⁹⁹. Die Wirtschaftsinspektion Süd erstattete den Bericht über den Arbeitseinsatz im April und Mai 1942 von 28.425 Frauen (45 % gemessen an der Gesamtzahl der Arbeitskräfte)¹⁰⁰. Im Juni 1942 hatte das Arbeitsamt im Rahmen der allgemeinen Arbeitspflicht für die Eisenhütte Kramatorsk etwa 600 Arbeitskräfte, hauptsächlich Frauen, vermittelt, weil die nicht eingesetzten Männer zu dem Zeitpunkt nach Deutschland verschleppt wurden oder aus anderen Gründen fehlten.¹⁰¹

In einigen Fällen erfolgte die Heranziehung von Frauen zur Industriearbeit auf gleicher Grundlage, in anderen Fällen kamen die Anträge auf die Frauen als Sonderarbeitskräfte vor, wie es aus dem Bericht der für den Kreis Dnipropetrowsk zuständigen Wirtschaftsinspektion hervorgeht. Trotz Vorhandenseins allgemeiner Bestimmungen zur Arbeitskräftewerbung kann man laut Besatzungsdokumente die Unterschiede bei der sozialen Versorgung verschiedener Bevölkerungsteile nachvollziehen. Am Anfang der Besatzung räumte man – wenn auch beschränkte – Vergünstigungen für die Mütter ein. Sich einer Arbeitspflicht zu entziehen durften

⁹⁷ Ebd., Bl. 65–66.

⁹⁸ Ebd., Bl. 64.

⁹⁹ Ukrainsjke slowo, den 23. Oktober 1941.

¹⁰⁰ BA-MA, RW31-46a, Bl. 30.

¹⁰¹ Russisches staatliches Wirtschaftsarchiv (weiter – RGAE), F. 8875, Reg. 1, Akte 292, Bl. 142.

nur die Mütter der minderjährigen bis 5 Jahre jungen Kinder.¹⁰² Mit der Einführung strengerer Regelungen des Einsatzes der einheimischen Bevölkerung (Sommer 1943) hatte man auf die vorher erklärte Frauenfürsorge endgültig verzichtet. Durch die Verordnung des Reichskommissars für die Ukraine vom 13. August 1943 über den erweiterten Einsatz der ukrainischen Frauen wurden alle Frauen zwischen dem 16. und 55. Lebensjahr meldepflichtig gemacht. Dieses Dokument sah keine Freistellung der Entlassungen für die Frauen mit den Kindern vor.¹⁰³

Da «neue Macht» am Anfang der Besatzung kein Interesse für die Berufsausbildung der Jugend zeigte, sollten die einheimischen Jungen und Mädchen gleich wie Erwachsene die Grobarbeiten verrichten. Ende 1941 wurde der Status der Jugend mit dem Befehl von A. Rosenberg (Dezember 1941) bestimmt. Demnach sollten alle Kinder nach der Beendigung der vierten Klasse für Deutschland arbeiten und hatten kein Recht auf die Fortsetzung des Lernens. Der Alterszensus dieser Gruppe der Arbeitsreserven war vor allem von bestimmten Umständen und der kriegswirtschaftlichen Lage des Reiches abhängig. Kennzeichnend war dabei, dass je geringer die deutschen Waffenerfolge und je höher der Arbeitskräftebedarf wurden, desto mehr setzte man den Alterszensus herab. Obwohl die Arbeit in den Bergwerken sehr schwer war, hielten die Jugendlichen sie oft für die beste Möglichkeit der Verschleppung ins Reich zu entkommen. Dies wurde insbesondere seit Ende 1943 möglich, wenn bestimmte Betriebe aus akuter Arbeitskräfteknappheit für die Erfüllung der Vorgaben der deutschen Führung auf die Freimachung ihrer Arbeitskräfte verzichten durften.

Die Deutschen hatten kein Vertrauen zu den einheimischen qualifizierten Arbeitern trotz deren beträchtlichen Mangels. Zu Leitern der Industriebetriebe ernannte man kommissarische Verwalter: sie handelten als Beauftragte des deutschen Staates. Zur Führung und Aufsicht über die Betriebe mit kriegswichtigen Fertigungen wurden wo möglich entweder Deutsche und Volksdeutsche oder Fachkräfte aus westeuropäischen Ländern herangezogen. Im November 1941 wurden aus Berlin 5.000 Fachkräfte in die Ukraine eingewiesen, man hatte vor ein Teil davon beim Wiederaufbau einzusetzen.¹⁰⁴ Im Juli 1942 wartete man in Charkiwer Betrieben auf 85 Fachkräfte (Ingenieure, Architekten, Elektriker, Tischler, Maurer usw.) aus Niederlanden.¹⁰⁵ Bis zum Ende 1942 ordnete die Berg- und Hüttenwerksgesellschaft OST mbH, der seit März 1942 die Donbass-Bergwerke unterstanden, den Versand der erforderlichen Ausrüstung und die Einweisung aus Deutschland – hauptsächlich aus dem Ruhrgebiet – für den Donbass von etwa 1.800 führenden Fachkräften an. Für die Aufgaben des Einstellens der Energiewirtschaft Kyjiws bediente man sich der Einsatzgruppen

¹⁰² Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine..., Kyjiw 1951, S. 229.

¹⁰³ Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 108.

¹⁰⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 33, Bl. 42–43.

¹⁰⁵ «Niederländische Fachkräfte für die Ukraine», in: Ukrainjska dumka, den 15. Juli 1942.

und Fachkräfte der Firma «Siemens-Schuckert», die eine betriebstechnische Kontrolle ausübten.¹⁰⁶

Ein Zuwachs an Arbeitskräften wurde auch dank sowjetischen Kriegsgefangenen möglich. Die Daten dazu finden sich in zahlreichen Dokumenten. Noch im April 1941 erließ das Oberkommando des Heeres die Richtlinie über den Kriegsgefangeneneinsatz im künftigen Ostkrieg. Auf die Kriegsgefangenen als Arbeitskraft wurde drin ein hoher Wert gelegt.¹⁰⁷ In diesem Zusammenhang werden am häufigsten die Zitate aus A. Hitlers Anordnung über den Wiederaufbau der Kohlenförderung im Donezgebiet vom 1. Juli 1942 angeführt, wonach die Heeresgruppe Süd für diese Arbeiten die erforderlichen Fach- und Arbeitskräfte zur Verfügung zu stellen hatte.

Der aktive Einsatz in der Industrie im ukrainischen Raum von Kriegsgefangenen als billiger Arbeitskraft fiel zeitlich mit den Maßnahmen der deutschen Macht zur Ausnutzung des ganzen Potenzials zusammen, wobei man diametral entgegengesetzte Aufgaben und zwar: der Abzug der Arbeitskräfte für das Reich und die Gestellung der Arbeitskräfte für die Inangsetzung der für deutsche Kriegswirtschaft wichtigen Industriebetriebe, zu lösen versuchte.

Man nutzte Kriegsgefangene für den Wiederaufbau der Stein- und Braunkohlebergwerke, Eisenerzzechen sowie anderer Bergwerke des Donbass, der Gebiete Dnipropetrowsk, Saporishshia, Kyjiw aus.¹⁰⁸

Die Arbeitskommandos der Kriegsgefangenen wurden bei den schwierigsten, meist kraftraubenden und lebensgefährlichen Arbeiten eingesetzt. Sie arbeiteten sowie zusammen mit den Zivilisten, als auch getrennt. Das hing von den Arbeitsarten ab. Einige Kriegsgefangene aus den Reihen der Fachkräfte ließ man aus den Lagern gegen Entlassungsscheine frei.¹⁰⁹

Was die Kriegsgefangenen angeht, so legte man Nachdruck auf deren Masseneinsatz, ihr Gesundheitszustand infolge des Aufenthalts in Lagern berechtigte aber zu den Hoffnungen auf Hochleistungen nicht.

Zusammenfassend kann festgehalten werden, dass die Regierung von NS-Deutschland die Bevölkerung der Ukraine maximal als billige Arbeitskräftereserve ausnutzte. Man kann ein paar Stufen dieses Verfahrens verfolgen. In der Hoffnung

¹⁰⁶ Vortrag von «Hajowy» über die Lage in Kyjiw unter Besatzung. Am 5. Mai 1943, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 315.

¹⁰⁷ BA-MA, RH 3/v. 132, Bl. 75–83, hier Bl. 81; Lyssenko, O.: Soziale Lage der sowjetischen Kriegsgefangenen während des Zweiten Weltkrieges (auf ukrainisch), in: Kriegsgefangenschaft und Internierung. 1939–1956. Ein Rückblick nach Ablauf von 60 Jahren /Die Unterlagen der Fachtagung am 2.-4. Juni 2006, Kyjiw 2008, S. 93.

¹⁰⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte, Bl. 49; Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M.: Ebd., S. 51.

¹⁰⁹ Freigegebene Dokumente aus der Besatzungszeit des Gebietes Ssumy 1941–1943: Dokumentenübersicht /Staatliches Gebietsarchiv Ssumy (auf ukrainisch), Ssumy 2003, S. 18.

auf den Blitzkrieg kümmerte sich zunächst die NS-Führung kaum um die Erhaltung des Lebens und der Gesundheit der Bewohner der besetzten Gebiete, was durch zahlreiche den Faschisten gefallene Opfer aus den Reihen der Zivilisten und Kriegsgefangenen zu schließen ist. Nach dem Scheitern des Blitzkrieges begann die Verschleppung, vor allem der Jugendlichen, zur Arbeit in Deutschland (mit der Zeit wurde der Alterszensus erweitert). Im ersten Viertel des Jahres 1942 entschied man sich neben den Massenverschleppungen für die Bildung des Arbeiterkontingents für den Wiederaufbau der am besten erhalten gebliebenen und für die Weiterführung des Krieges wichtigen Betriebe der Schwerindustrie, die sich auf dem ukrainischen Territorium befanden.

Da die Besatzungsmacht sich auf das Problem des katastrophalen Mangels an tauglichen Fachkräften stieß, musste sie auf alle vorhandenen Ressourcen zurückgreifen. Folglich wurden die Arbeitskräftereserven aus der einheimischen Bevölkerung, unter anderem aus Frauen, Jugend (einschließlich Jugendliche) sowie aus ausländischen Fachkräften und Kriegsgefangenen gebildet.

Zunächst betrachtete man die Schwerindustriearbeiter, die aus den Reihen der einheimischen Bevölkerung angeworben wurden, als billige Arbeitskraft und setzte sie bei den am meisten kraftraubenden Arbeiten ein. Obwohl deutsche Macht an die Arbeitsbehörden einzelne Anträge auf bestimmte Fachkräfte stellte, gab es in der Wirklichkeit so gut wie keine Bedingungen zur Deckung des Bedarfs in vollem Umfang. Erstens hatte ein Teil von ehemaligen Fachkräften, wie schon oben erwähnt, ihren Vorkriegsaufenthaltort verlassen. Zweites wurden am Anfang des Abzuges der Bevölkerung für Deutschland vor allem verschiedene Fachleute, darunter auch die Fachkräfte zahlreicher Zweige der Schwerindustrie, für den Einsatz in den deutschen Betrieben angeworben. Drittens wurden oft die Fachkräfte von der Besatzungsmacht berufs fremd eingesetzt. Es sind nur einzelne Fälle der Berufsarbeit ehemaliger wertvoller Fachkräfte überliefert. In der Direktion №4 (Gruppe Stalino der Berg- und Hüttenwerksgesellschaft OST mbH) wurden beispielsweise aus den Reihen der einheimischen Bevölkerung 4 Ingenieure, einige Revier- und Schichtleiter ernannt. Für die unteren Führungsstellen suchte man vorwiegend die Personen aus, die entweder den NKWS- Repressalien ausgesetzt waren, oder sich freiwillig zur Arbeitsaufnahme meldeten.¹¹⁰

Im Allgemeinen war die Mehrheit der Arbeitskräfte nur für Grob- und Hilfsarbeit tauglich. Sowie einheimische, als auch ausländische Fachkräfte konnten den Bedarf der Industriebetriebe nicht decken. Da Deutsche der Bevölkerung keine normalen Lebensbedingungen sicherten, riefen sie eine Abgeneigtheit sowie aktiven und passiven Massenwiderstand bei den Fachkräften hervor, was im industriellen Sektor durch Sabotagehandlungen und Fernbleiben von der Arbeit zum Ausdruck kam.

¹¹⁰ Tarnawski, I.S.: Donbass-Bergbau unter NS-Besatzung: Arbeit der Zivilisten und sowjetischer Kriegsgefangener (auf ukrainisch), in: Nowi sstorinky istorii Donbassu. Dokumentation, Donezk 2005, Buch 11, S. 36.

Im Wissen um die Arbeit für den Feind, hatten die Arbeitskräfte keinen Wunsch aus voller Kraft im Betrieb zu arbeiten. Umso mehr gab es keine notwendigen moralischen und Leibeskräfte mehr, weil sie wie die ganze restliche Bevölkerung unter Besatzung Hunger und Not erleiden mussten. Daneben war für viele Leute die Arbeit in der Schwerindustrie eine Chance die Hungerjahre zu überstehen. Den Arbeitern wurde nach bestimmten Sätzen eine Verpflegung, wenn auch miserable, gesichert. Darüber hinaus gaben die für die deutsche Macht vorrangigen Betriebe eine Möglichkeit dem Abtransport nach Deutschland zu entgehen, was für die Landbewohner von prinzipieller Bedeutung war. Die Arbeitskräfte nutzten jede Chance der Besatzungsmacht zu widerstehen, dabei eine feste Anstellung im Betrieb behaltend.

3. Arbeitskräfteresourcen in Bezug auf den Fertigungsablauf

Zum Zeitpunkt der Besatzung des ukrainischen Territoriums befanden sich die Industriezentren im zerstörten Zustand. Solche Lage wurde durchs Kriegsgeschehen sowie durch gezielte Außerbetriebsetzung der Industrieanlagen während des Rückmarsches der Roten Armee verursacht.

Da die Wiederherstellung des ganzen ukrainischen Industriepotentials am Anfang der Besatzung kein Ziel der deutschen Macht war, hatte ihre Tätigkeit im Hinblick auf die Neuinstandsetzung der Betriebe einen unsystematischen Charakter.

Die Zeitzeugen, die die besetzten Gebiete verließen und die Rote Armee umgingen, beschrieben die Situation in der Schwerindustrie folgenderweise:

«...die Deutschen haben nicht vor, die großen Industriebetriebe wiederaufzubauen und lassen diese absolut unbewacht stehen» (Kyjiw)¹¹¹;

«...die Schwerindustrie, also Werke, Bergwerke, Fabriken sind lahmgelegt. Die Versuche des Neuaufschlusses bleiben wegen der fehlenden Finanzanlagen und Ausrüstung ergebnislos. Der Wiederaufbau hat wegen der mangelhaften Stromabgaben und Grubenholzzufuhr für den Untertagebau gescheitert.»¹¹²;

«In der Regel werden die Industriebetriebe nicht wiederhergestellt... Die Anzahl der Werk tätigen in diesen Betrieben ist viel geringer im Vergleich zur Vorkriegszeit» (Shtomyr, Kyjiw, Tschernihiw)¹¹³ usw.

Da die Betriebsgebäude zerstört und die meisten Anlagen kaputt gemacht, versteckt oder ins Hinterland weggeschafft wurden, beschränkte sich der Einsatz der Industriearbeiter zunächst auf die Suche und Aufsammeln von Mangelteilen und Werkzeugen, auf Normalisierung der Verkehrsverbindung, indem die wichtigsten Eisenbahnen umzuschienen waren, sowie auf umgehende Lieferungen aus den Betrieben zu Saporishshia der hochwertigen Rohstoffe wie Qualitätsstahl, Ferrochrom etc. nach Deutschland.¹¹⁴

In Gang wurden nur einzelne Betriebe gesetzt, die für das Oberkommando des Heeres und deutsche Kriegsführung von Bedeutung waren. Die Neuerzeugung erfolgte dank der Ausrüstung, die aus anderen kleineren Betrieben in der Ukraine

¹¹¹ Bericht der Beamten von UNKWS für Gebiet Lwiw, die aus dem besetzten Territorium herausgebrochen sind, über die Lage in Kyjiw und in anderen Städten. Den 30. Dezember 1941, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 237.

¹¹² Information des Herrn Mazko über die Lage auf dem durch die deutschen Truppen vorübergehend besetzten Territorium, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 123, Bl. 82–83.

¹¹³ Information des Sekretärs des Tschernihower Gebietskomitees der KP(b)U, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 151-152.

¹¹⁴ Staatsarchiv der Russischen Föderation (weiter – GARF), F. P-7021, Reg. 61, Akte 67, Bl. 30.

beschafft wurde und dank den Teilen, die von der Roten Armee beim Rückzug versenkt oder vergraben und nach der Besatzung aufgefunden wurden (Kyjiw).¹¹⁵ In den übernommenen Betrieben waren meistens nur einzelne Werkabteilungen betriebsfähig, in denen die Arbeitskräfte die Handgranaten herstellten sowie Fahrzeuge und Panzer reparierten (Dnipropetrowsk, Kyjiw, Charkiw).¹¹⁶

Die Leute sollten einen langen Arbeitstag bei mangelhaften Arbeitsgeräten, Technik, Schutzkleidung, Schuhwerk, Hygienemitteln und unter Bedingungen des totalen Verstoßes gegen die Sicherheitsbestimmungen durchmachen. Ein der Arbeiter des ehemaligen Illitsch-Werkes Mariupol erzählte (Juni 1942) zum Beispiel: «*Im Werk dauerte die Tag- und Nachtarbeit, die Ausnahme bildeten nur die Reparaturwerkstätten, die in einer Schicht arbeiteten... Es fehlen im Werk Zubehör, Riemen, Auffütterungen, Werkstoffe und Werkzeug*». Solche Situation, war für viele Betriebe typisch.¹¹⁷

Im Rundschreiben des Wirtschaftsstabs des Oberkommandos des Heeres über den Einsatz der sowjetischen Zivilisten bei den schweren und gefährlichen Arbeiten vom 4. Dezember 1941 handelte es sich darum, «dass die Russen vor allem in folgenden Arbeitsbereichen eingesetzt werden sollen: Bergbau, Straßenbau, Rüstungsindustrie (die Herstellung von Panzern, Kanonen, Flugzeuggeräten), Landwirtschaft, Bauwesen, Instandhaltungswesen, Näherei, Einsatz als Spezialkontingent für unvorhergesehene Arbeiten.»¹¹⁸ Was die deutschen hochqualifizierten Arbeiter angeht, so sollten sie in der Rüstungsindustrie beschäftigt sein; sie sollten nicht bei Erdarbeiten oder im Steinbruch eingesetzt sein, dafür dienen die Russen.¹¹⁹

Diese Anweisungen wurden in vollem Umfang in der Praxis durchgeführt. Die einheimischen Arbeitskräfte wurden sehr selten bei der Facharbeit eingesetzt.¹²⁰ In meisten Fällen waren die einheimischen Fachkräfte, darunter auch hochqualifizierte Arbeitskräfte, bei Nebenprozessen sowie als Hilfsarbeiter bei groben Wiederaufbauarbeiten beschäftigt.¹²¹

Zu bestimmten Arbeitsarten wurden neben den Zivilisten auch die Kriegsgefangenen herangezogen. In der Regel wurden die Arbeitskommandos von Häftlingen bei den schwersten, kraftraubenden und lebensgefährlichen Arbeiten eingesetzt. Die Arbeitsproduktivität war dabei sehr niedrig.¹²²

¹¹⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 320, Bl. 31.

¹¹⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 124, Bl. 51–53, 79, 81; Auszug aus dem Bericht des Kuriers des ZK der KP(b)U Hordienko über die Lage in Kyjiw und auf anderem besetzten Territorium der Ukraine. Februar 1943, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 295.

¹¹⁷ RGAE, F. 8875, Reg. 1, Akte 292, Bl. 146.

¹¹⁸ Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine..., Kyjiw 1951, S. 233–234.

¹¹⁹ Ebd., S. 233–234.

¹²⁰ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 346, Bl. 2.

¹²¹ Ebd., Akte 124, Bl. 56; Ebd., Akte 548, Bl. 44, 45.

¹²² Bogunow, S.: Ebd., S. 58.

In den Werken, die für die Wehrmacht von vorrangiger Bedeutung waren, arbeiteten die Zivilarbeiter unter unbedingter Leitung von deutschen Aufsehern.¹²³ Im Kujbyschew-Eisenhüttenwerk Kramatorsk standen beispielsweise die ortsgebundenen Techniker unter Aufsicht von qualifizierten Fachkräften aus Deutschland.¹²⁴

Den Zwang (ohne Berücksichtigung der Bedürfnisse jedes einzelnen Arbeiters) und strenge Behandlung des Kontingents von Arbeitskräften hielt die deutsche Macht für die Voraussetzung zur Erhöhung der Arbeitsproduktivität und Verbesserung des Betriebsablaufs. Die Arbeitskräfte fielen zum Opfer der Eigenmacht der deutschen Verwaltung. Im Wasserkraftwerk Dniprohes war der deutsche Ingenieur oder der Meister berechtigt für eine unbedeutende Übertretung 10–15 Prozent des Lohnes des Arbeiters abzuziehen oder eine Geldstrafe in Höhe von 30–50 Karbowanez aufzuerlegen.¹²⁵

Für Verspätung, Fernbleiben von der Arbeit, Ungeschicktheit oder sogar für Deutschkenntnis wurde man streng bestraft. Zum Beispiel: zur Unterwerfung der Werk tätigen im Petrowski-Eisenhüttenwerk Dnipropetrowsk richtete die Verwaltung mit Hilfe der Polizei eine Folterkammer – die sogenannte «9. Stube» ein. Da wurden die Arbeitskräfte mit Gummiknüppeln gefoltert. An manchen Tagen betrug die Anzahl der Bestraften 30 Personen.¹²⁶ Die zahlreichen Fälle der Arreste, Verprügelungen mit Peitschen, Ruten und Gummiknüppeln sind im Charkower Traktorenwerk¹²⁷, in der Hütte «Saporishstahl»¹²⁸, im Werk «Bilshowyk», St. Kyjiw¹²⁹, in den Bergwerken der Stadt Krasnodon¹³⁰, in den Betrieben zu Mariupol¹³¹ und in anderen Betrieben festgelegt worden.

Es gibt Angaben über die Anwendung des Grundsatzes der kollektiven Verantwortlichkeit, das heißt, dass für das Vergehen eines Mitarbeiters das ganze Kollektiv bestraft wurde.¹³²

Aus den Besatzungsunterlagen geht hervor, dass es zu Massensabotageakten unter der einheimischen Bevölkerung kam. Das Arbeitsversäumnis seitens

¹²³ Vortrag von «Hajowy» über die Lage in Kyjiw unter Besatzung. Am 5. Mai 1943, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 314.

¹²⁴ RGAE, F. 8875, Reg. 1, Akte 292, Bl. 143, 143 Rückseite.

¹²⁵ Sahorulko, M.M./Judenkow, A.J.: Scheitern des Plans «Oldenburg» (über die Vereitelung der Wirtschaftspläne des faschistischen Deutschlands auf dem besetzten Territorium der UdSSR). 2. verbesserte und ergänzte Auflage (auf russisch), Moskau 1974, S. 188; Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 109.

¹²⁶ Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 109.

¹²⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 124, Bl. 56.

¹²⁸ Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 109.

¹²⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 347, Bl. 7.

¹³⁰ Androssowa, L.: Tagebuch. (26.11.1942) (auf russisch), in: Museum «Molodaja Gwardia» [*Junge Garde*, – *Verf.*] St. Krasnodon.

¹³¹ GARF, F. P-7021, Reg. 72, Akte 2, Bl. 50.

¹³² Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 109.

Arbeitskräfte wurde von der deutschen Verwaltung als Sabotage definiert.¹³³ Für die Arbeitsverweigerungen und Nichteinhaltung der Arbeitspflicht wurden verschiedene Strafen vorgesehen. Davon zeugen mehrere Befehle der Besatzungsmacht in verschiedenen Regionen der Ukraine.

In Kyjiw und Tschernihiw drohte den Arbeitskräften, die am bestimmten Einsatzort nicht erschienen oder diesen ohne Einverständnis des Arbeitsamtes oder des Arbeitgebers verließen, die Einlieferung in die Zwangsarbeiterlager (1942) an.¹³⁴ In Jusiwka (heute Donezk) wurde dafür der Einsatz bei Erdarbeiten im Frontgebiet vorgesehen (1943).¹³⁵ In Saporishshia, Mariupol, Mykolajiw, in den Bergwerken des Donezbeckens verhängte man für die Sabotageakte eine Todesstrafe.¹³⁶ Manchmal kam es zu Massenhinrichtungen. Für die Sabotageakte im Gebiet Woroschylowhrad (heute Gebiet Luhansk) wurden im Park der Stadt Krasnodon 32 Bergleute bei lebendigem Leibe begraben. Und in der Stadt Krasnyj Lutsch wurden für die ähnliche Sabotageakte über 2.000 Bergleute in den Stollen des Bergwerkes «Bogdan» hinuntergeworfen.¹³⁷ In Mykolajiw wurde man für das Nichterscheinen bei der Meldestelle auf Kerkerstrafe¹³⁸ und 5 Tage öffentliche Arbeiten erkannt¹³⁹, dazu entzog man für einen Monat die Lebensmittelkarte.

Da die Werkstätigen nicht wollten für den Feind arbeiten, machten sie absichtlich den Bummelstreik und griffen zur List, um nicht voll ausgelastet zu sein. Die Aussagen dazu sind in den Erinnerungsberichten angeführt: *«Während meiner Arbeit im Bergwerk «Rudutsch» in der Zeitspanne Mai-Juli 1942 konnte ich beobachten, dass die Bergleute, die zur Arbeit zwangsweise gebracht wurden, nicht arbeiten wollten, sie zeigten Mindestleistungen, der Hauer erfüllte die Tagesnorm innerhalb von 5-6 Tagen. Vor dem Krieg betrug die Förderung im Bergwerk «Rudutsch» 500-600 t und unter Deutschen 15-20 t.»*¹⁴⁰ Im Kreise Awdiewo (heute Stachanow) sabotierten die Stammkader auf jede Weise die Montage während der Arbeit im Bergwerk № 6 der Grube «Holubiwka». Auch unter der Aufsicht von deutschen Aufsehern hämmerten sie nur zum bloßen Schein.¹⁴¹

Statt die Grundarbeit zu machen, beschäftigten sich die Arbeitskräfte im Schiffbaubetrieb «Piwdenna Werf» zu Mykolaiw mit der Herstellung von verschiedenen Sachen, die sie gegen Lebensmittel tauschen konnten (Kämme,

¹³³ Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine..., Kyjiw 1951, S. 270.

¹³⁴ Ebd., S. 238.

¹³⁵ Ebd., S. 270.

¹³⁶ RGAE, F. 8875, Reg. 1, Akte 292, Bl. 143, 143 Rückseite; Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine..., Kyjiw 1951, S. 239, 270.

¹³⁷ Ssujusanow, L.I.: Bergleute im Donbass unter Besatzung 1941–1943 (auf ukrainisch), in: Nowi sstorinky istorii Donbassu. Dokumentation, Donezk 2005, Buch 11, S. 29.

¹³⁸ Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine..., Kyjiw 1951, S. 237.

¹³⁹ Mykolajiwjer Region während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945: Dokumentation (auf russisch), Odessa 1964, S. 182–183.

¹⁴⁰ DADoO, F. 5000, Reg. 1, Akte 28, Bl. 32–39.

¹⁴¹ Ssujusanow, L.I.: Bergleute im Donbass unter Besatzung 1941–1943..., S. 29.

Löffel, Zigarettenetuis usw.). Das neue Werkzeug wurde nicht für die Produktion benutzt, sondern unter den Werk tätigen für den Umtausch verteilt. Soweit als möglich vernichtete man kleine Teile, um auf diese Weise die Arbeit zu verlangsamen usw.¹⁴²

Im Großen und Ganzen sind die Forscher zu der Erfahrung gelangt, dass die Bereitwilligkeit der Bevölkerung zur Arbeit unter deutscher Führung in den verschiedenen Gebieten, insbesondere aber auch zu verschiedenen Zeiten, unterschiedlich war. Die Tätigkeit der Untergrund- und Partisanengruppen und die Arbeitsunwilligkeit der Bevölkerung, hervorgerufen durch die Frontbewegungen und insbesondere durch falsche Behandlung seitens Besatzungsverwaltung (Gleichgültigkeit gegenüber den sozialen Bedürfnissen der Bevölkerung, ungenügende Ernährung, Koloniallage, Bestrafungen), nahmen sehr schnell zu.¹⁴³

Die Arbeitsbedingungen der okkupierten Bevölkerung waren unter anderem durch eine fehlende Arbeitszeitregelung gekennzeichnet. Die Archivunterlagen enthalten die Informationen über die Arbeitstagsdauer von 10 bis 16 Stunden.¹⁴⁴ Dabei erfolgte keine Differenzierung nach Geschlecht und Alter. Die Arbeitstagsdauer war für alle gleich. Der Arbeitstag der Jugendlichen unterschied sich von dem Arbeitstag der Erwachsenen gar nicht. Obwohl für die Jugendlichen ein Vier- oder Sechstundentag vorgesehen war, dauerte ihr Arbeitstag 8-12 und manchmal bis 14 Stunden.¹⁴⁵

Die Verlängerung des Arbeitstages begründete man mit der Nichterfüllung der Arbeitsnorm und der Verpflichtung die Arbeitsausfälle, die im Zusammenhang mit den Feiertagen oder Missständen entstanden sind, abzarbeiten. So hat die deutsche Verwaltung beispielsweise in den Torfbetrieben Romny, Wedmeshansk, Hlynsk, Perekop, Pekariwka eine vierundfünfzigstündige Arbeitswoche angeordnet. Sollte es am Sonntag oder vor irgendwelchen Festen zu einem gekürzten Arbeitstag kommen, so war ungenutzte Arbeitszeit innerhalb einer Woche abzarbeiten.¹⁴⁶ Für

¹⁴² Staatliches Gebietsarchiv Mykolajiw (weiter – DAMO), F. P-4074, Reg. 1, Akte 556, Bl. 5–6.

¹⁴³ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew /hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller, Boppard am Rhein: Boldt 1991, S. 301.

¹⁴⁴ Achtung (auf ukrainisch), in: *Nowe shyttia*, vom 26. Februar 1943; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 124, Bl. 19, 56; Gebiet Cherson während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation (auf russisch), Simferopol 1975, S. 102; Kowal, M.W.: Die Jahre 1941–1945. Ukraine (auf ukrainisch), in: *Ukrainskyi istorytschnyi journal*, 1991, № 6, S. 45; Androssowa, L.: Tagebuch (den 1. Dezember 1942) (auf ukrainisch), in: Museum «Molodaja Gwardia» [*Junge Garde*, – Verf.] St. Krasnodon; Dubyna, K.: Gräueltaten von Deutschen in Kiew (auf russisch), Moskau 1945, S. 11.

¹⁴⁵ Holysch, H.M.: Im Sprudel des Kriegs. Die Lage von minderjährigen Bürgern in der Ukraine 1941–1945 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2005, S. 99.

¹⁴⁶ Staatliches Gebietsarchiv Ssumy (weiter – DASsO), F. P-2911, Reg. 1, Akte 1, Bl. 9.

die Dreiminutenverspätung wurde der Arbeiter des Stahlwerkes «Saporishstahl» gezwungen 2 Stunden nach der Schicht ohne Bezahlung zu arbeiten.¹⁴⁷ Darüber hinaus konnte jeder Arbeitspflichtige zu jeder Zeit zur Überstunden-, Nacht- und Sonntagsarbeit sowie zur Arbeit während der Festtage herangezogen werden.¹⁴⁸

Während der Besatzung wurde die einheimische Bevölkerung vielfach als unentgeltliche Arbeitskraft eingesetzt. Ohne jede Benachrichtigung wurden beispielsweise die Menschen (darunter auch Kranke, Betagte, Jugendliche) mengengerecht in den belebten Straßen für eine nicht entlohnte Torfgewinnung, die einige Tage dauerte, rekrutiert (1942).¹⁴⁹ Manchmal trugen solche Aktionen ein unpersönliches Gepräge. So ordnete man im I. Quartal 1943 an, dass die ganze arbeitsfähige Bevölkerung (im Alter von 17 bis 50 Jahre) des Kreises Reschytyliw, Gebiet Poltawa, 10 Tage je 9,5 Stunden ohne Entlohnung zugunsten des Staates arbeiten soll.¹⁵⁰

Was die Arbeitsgestaltung auf dem besetzten Territorium betrifft, so bestätigen die Archivunterlagen allgemein die Aussage eines der Zeitzeugen der Besatzung in der Ukraine: *«Die Arbeitsgestaltung im wissenschaftlichen Sinne war nicht zu beobachten. Ich konnte eher deren Desorganisierung feststellen. Es fehlten völlig die Berechnungen der notwendigen Arbeitskräfte, zweckmäßiger Einsatz der Arbeitskräfte, Ausstattung der Betriebe mit Vorrichtungen, Bestückung der Vorrichtungen mit der Handsteuerung. Die Berechnung basiert mehr auf Muskelkraft. Der Grund ist vielleicht der Überschuss an Arbeitskräften, die die Hitlerbande zur schweren Arbeit heranzuziehen versucht, um das Proletariat von der Freiheits- und Revolutionsbewegung abzulenken. In der Regel werden Stundenlohn und Knüppel angewandt. Da, wo 1-2 Personen eingesetzt werden sollten, wurden 10-20 Personen unter Aufsicht eines Deutschen mit Gewehr und Birkenknüppel beschäftigt, die Arbeitsnorm kennen die Deutschen gar nicht. Der Schwerarbeiter und der Simulant bekommen den gleichen Lohn. Die Arbeitsleistung erhöhten die Deutschen mit Hilfe eines Knüppels oder auf dem Wege der Erschießung für die Sabotage.»*¹⁵¹

Der schlechte Körperzustand von Arbeitskräften sowie die katastrophalen Arbeitsbedingungen waren die Ursachen der Unproduktivität der Arbeit der Bevölkerung auf dem besetzten Territorium. In den Betrieben mangelte es an

¹⁴⁷ Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 109.

¹⁴⁸ DALO, F. P-1717, Reg.1, Akte 3, Bl. 15 Rückseite.

¹⁴⁹ Choroschunowa, I.: Das zweite und das dritte Kriegsjahr. Kiewer Skizzen (vom 26. August 1942). (auf russisch), in: Zugangsverfahren: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm

¹⁵⁰ Poltawer Region während des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion (1941–1945): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1977, S. 72.

¹⁵¹ Vortrag von «Hajowy» über die Lage in Kyjiw unter Besatzung. Am 5. Mai 1943, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 334–335.

Schutzkleidung, Schuhwerk, Werkzeug usw.¹⁵² Eben diese Mängel haben in den Nikopoler Manganzechen im Jahre 1942 – laut Berichten der Berg- und Hüttenwerksgesellschaft Ost mbH – die Mindestleistungen verursacht.¹⁵³

Die Betriebsverwaltungen, die mit der zentralisierten Versorgung ihrer Werk tätigen mit Schutzkleidung und Schuhwerk nicht rechnen konnten, versuchten auf eigenem Wege die Krise zu überwinden. Für die Versorgung von zivilen Arbeitern der Torfgenossenschaften mit den Schutzschuhen, kaufte man die Gummistiefel und Schuhe bei der Bevölkerung unter bestimmten Bedingungen ein. Der Torf wurde auch als Zahlungsmittel den Arbeitskräften angeboten, die für die Arbeit eigene Schuhe benutzten.¹⁵⁴ Daneben sollten die Arbeitskräfte für die Schuhe, die im Betrieb erhalten wurden, aus eigenen Geldern zahlen.¹⁵⁵

Im Vergleich zu Zivilisten wurden Kriegsgefangene hinsichtlich materieller Sicherstellung viel schlechter mit Arbeitskleidung und Schuhen versorgt. In Lagern praktizierte man statt guter Kleidung den Kriegsgefangenen die Lumpen auszugeben oder ihre Kleidung überhaupt zu entnehmen. So wurden im Lager zu Ssumy den Kriegsgefangenen alle Kleidungsstücke und Schuhe weggenommen, dafür erhielten sie Lumpen und Holzschuhe.¹⁵⁶

Ähnliche Situation konnte man in vielen anderen Betrieben beobachten.¹⁵⁷ Dabei erließ die Verwaltung ständig über die Zeitungen die Aufrufe an die einheimische Bevölkerung zu helfen. Die Ssumer Stadtverwaltung bat beispielsweise um die Versorgung von Kriegsgefangenen mit den Schuhen. Man nahm Stiefel, Schnürschuhe, Bastschuhe an.¹⁵⁸

Laut Richtlinien des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete wurden die Aufgaben des Arbeitsschutzes den Betriebsleitern auferlegt, indem sie «die Lösung aller Sozialfragen, für die vor dem Krieg die Kommunistische Partei, die Gewerkschaften und andere Vereine zuständig waren, übernehmen sollten».¹⁵⁹ In der Stadt Mykolajiw erfüllte, zum Beispiel, das Wirtschaftskommando zum Teil die Funktionen der Gewerkschaften. In der Botschaft an die Arbeiter und Arbeiterinnen hieß es, dass den Beauftragten für die Betriebe die Hilfe den Werk tätigen und Betriebsverwaltungen bei der Regelung verschiedener Lohn- und Sozialfragen übertragen wurde.¹⁶⁰ Aus den Aussagen der Zeitzeugen geht es

¹⁵² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 64.

¹⁵³ BA-MA, RW 31/55, Bd.12.

¹⁵⁴ Anzeige (auf ukrainisch), in: Ssumsjkyi wisnyk, vom 5. Juli 1942; DASsO, F. P-1908, Reg. 1, Akte 1, Bl. 27.

¹⁵⁵ DASsO, F. P-2037, Reg. 2, Akte 4, Bl. 14.

¹⁵⁶ Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften durch NS-Deutschland während der Besatzung: Doktordissertation: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 1999, S. 87.

¹⁵⁷ Bogunow, S.: Ebd., S. 58.

¹⁵⁸ Ssumsjkyi wisnyk, vom 16. November 1942.

¹⁵⁹ Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 117.

¹⁶⁰ DAMO, F.P-1017, Reg. 1, Akte 31, Bl. 1.

hervor, dass die Besatzungsmacht keine wirksamen Maßnahmen zum Schutz der Werktätigen traf. Die allgemeine Situation regte bei der Bevölkerung folgende Schlüsse an: *«Unter den Deutschen werden heutzutage keine Sicherheitsbestimmungen eingehalten, daher fällt es unerträglich zu arbeiten... ein Körperbeschädigte wird wie ein nutzloses Ding weggeschmissen, ... ganz anders ist es bei der Sowjetmacht, die einen ärztlich behandeln, ein Bad aufsuchen, entlohnen lässt usw.»*¹⁶¹

Beim oberflächigen Hinblick schien die Besatzungsmacht die medizinische Betreuung der Bevölkerung zu gewähren. Nicht alle Kategorien der Arbeiterschaft durften aber diese Dienstleistungen genießen. Aus der ersten Verordnung über Krankenschutz vom 18. Juli 1942 erfährt man, dass die Krankenfürsorge die Arbeitskräfte und die Angestellten umfasst, die in den kriegs- und wiederaufbauwichtigen Betrieben eingesetzt werden. Eine Ausnahme bildeten: die kurzfristig angestellten Fremdarbeiter, die auf dem bestimmten Territorium nicht ansässig waren; Kriegsgefangene, Juden, Roma und Sinti.¹⁶²

In einigen Betrieben, insbesondere in Torfbetrieben, waren zunächst die Übergangsbestimmungen in Kraft, laut denen die Krankenversorgung nach ärztlicher Verordnung bis zu 5 Tagen gewährt wurde, die Leistungsdauer konnte ausschließlich auf Genehmigung des Leiters der Heilanstalt ausgedehnt werden. Das Krankengeld wurde gewährt: für die ersten 15 Tage der Krankheit in Höhe von 100 % des Lohnes, ab 15. Tage bis 2 Monate in Höhe von 50 % des Lohnes, nach zwei Monaten zahlte man das Krankengeld nicht aus. Beim Arbeitsunfall erhielten die Arbeitnehmer innerhalb von 2 Monaten das Krankengeld in Höhe von hundertprozentigem Lohn. Bei akuten Infektionskrankheiten, darunter im Falle des Typhus, wurde das Krankengeld in Höhe von 100 % bis zu 2 Monaten gewährt. Die Krankenpfleger erhielten 5 Tage lang den halben Lohn. Was den Arbeitsschutz von schwangeren Frauen angeht, so hatten sie Recht auf zu 100 % bezahlte 35 Tage Schwangerschaftsurlaub und 28 Tage Wochenurlaub, unter Bedingung aber, dass sie mindestens 2 Monate vor dem Urlaub gearbeitet hatten.¹⁶³

Im Juli 1942 kam es zur Neuregelung der Erteilung und Begleichung von Krankenscheinen: der Arzt der Ambulanz durfte einen Krankenschein für 10 Tage, meistens aber für 1-2 Tage ausstellen; der Hauptarzt war berechtigt einen Krankenurlaub von 10 Tagen bis zu 2 Monaten zu genehmigen. Nach dem Ablauf dieses Termins gewährte man keinen Krankheitsurlaub mehr und der Arbeitgeber entschied weiter über den Kranken. Darüber hinaus wurde der Schwangerschaftsurlaub von 35 auf 28 Tage verkürzt. Die Pflegefreistellung wurde nur im Falle der Erkrankung der Kinder im Alter bis zu 3 Jahren und für maximal 10 Tage gewährt.

¹⁶¹ DADoO, F. 5000, Reg. 1, Akte 28, Bl. 32–39.

¹⁶² ZDAWO Ukraine, F. 3206, Reg. 1, Akte 105, Bl. 3.; Archiwiy okupazii. 1941–1944 /Dersh. Kom. Archiv Ukraine; Herausg. N. Makowska (auf ukrainisch), Kyjiw 2006, S. 92.

¹⁶³ DASsO, F. P-1908, Reg. 1, Akte 1, Bl. 1.

Der Lohn sollte während der Krankheit innerhalb von 2 Monaten nach Skala wie folgt und abhängig von der ununterbrochenen Berufstätigkeit ausbezahlt werden: bei 7 Monaten Berufstätigkeit und mehr wurden 100 Prozent des Lohnes, bei 5-7 Monaten – 75 Prozent des Lohnes; bei 3-5 Monaten – halber Lohn und bei 1-3 Monaten – 25 Prozent des Lohnes gewährt. Für minder als ein Monat Berufstätigkeit erhielt man kein Krankengeld. Als Ausnahme galten die Krankenscheine, die infolge der Arbeitsunfälle und aufgrund der Unfallakten erteilt wurden. Für solche Fälle wurde das Krankengeld in Höhe von 100 Prozent des Lohnes und unabhängig von der Dauer der Arbeitsverhältnisse vorgesehen. Kurzfristig angestellte Saisonarbeitskräfte erhielten während der Krankheit keinen Lohn.¹⁶⁴

Die Quellen belegen, dass das Herantreten der Besatzungsmacht an die medizinische Betreuung der Arbeitskräfte in verschiedenen Regionen der besetzten Ukraine unterschiedlich war. In Mykolajiw konnten nur die zutreffend versicherten Industriearbeiter eine unentgeltliche medizinische Behandlung in Anspruch nehmen. Für die übrigen waren die medizinischen Dienstleistungen entgeltlich.¹⁶⁵ In Schepetiwka wurden unentgeltlich nur die Arbeitskräfte wegen Arbeitsunfälle, Arbeits- und Kriegsinvaliden des 2. und 1. Grades der Arbeitsunfähigkeit medizinisch behandelt.¹⁶⁶

Die wahre Haltung der NS-Verwaltung in den Fragen der Bevölkerungspflege ist im Schreiben des Leiters der Partei-Kanzlei Martin M. Bormann an den Reichsminister A. Rosenberg vom 23.07.1942 dargestellt. Laut dieses Schreibens durfte auf keinen Fall in den besetzten Ostgebieten ärztliche Behandlung nach deutschen Normen für die nicht deutsche Bevölkerung eingeführt werden. Es konnte keine Rede über das Impfen oder über andere Vorbeugungsmaßnahmen für die Landsbevölkerung sein.

Die Krankenscheine dienten dem Zweck der Macht das Fernbleiben der Bevölkerung von der Arbeit zu kontrollieren. Sollte der Arbeitsausfall wegen Krankheit von dem entsprechenden Arzt nicht bestätigt werden, so wurden die Arbeiter bestraft. «Einst erkrankte der Arbeiter namens Iwanow. Deutsche kamen in sein Haus, haben ihn in die Werkabteilung gebracht, geschlagen, an die Werkbank angebunden und zur Arbeit gezwungen.»¹⁶⁷

Da es im Unterschied zu den Zivilisten keinen Bedarf an der Kontrolle der Präsenz von Kriegsgefangenen in den Betrieben bestand, wurde ihnen sogar minimale medizinische Betreuung nicht gewährt: «In der Tat wurde an sie keine medizinische Hilfe geleistet, obwohl in Lagern vielfache Krankheiten und hohe Sterblichkeit herrschten.»¹⁶⁸

¹⁶⁴ DASsO, F. P-1908, Reg. 1, Akte 1, Bl. 28–28 Rückseite.

¹⁶⁵ Anzeige (auf ukrainisch), in: Ukrainšjka dumka, vom 28. Oktober 1942.

¹⁶⁶ Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine..., Kyjiw 1951, S. 105.

¹⁶⁷ Dubyna, K.: Gräueltaten von Deutschen in Kiew (auf russisch), Moskau 1945, S. 10.

¹⁶⁸ Bogunow, S.: Ebd., S. 58.

Infolge der Analyse der offiziellen Maßnahmen der deutschen Führung zum Einsatz der Arbeitskräfte in den besetzten Ostgebieten, sind die deutschen Forscher zum Schluss über die Notwendigkeit der Schaffung der Rechtsgrundlage für eine einheitliche Erfassung und Steuerung des gesamten Arbeitseinsatzes gekommen. Die Gründe dafür waren die Tatsachen, dass mit Erlassen und Verordnungen nicht nur die Fragen der Heranziehung von Arbeitskräften zur Produktion geregelt, sondern gewisse Rahmenvorschriften für die «Optimierung» der Lohn- und Arbeitsbedingungen, die Einführung der Kranken- und sonstigen Fürsorge unter starker Herausstellung des Leistungsprinzips gegeben wurden.¹⁶⁹

Zwecks der Aufnahme der Produktion in den ehemaligen sowjetischen Betrieben, die für die kriegsnotwendigen Fertigungen geeignet waren, hatte die deutsche Macht mit der Bildung von Arbeitskräftereserven für die Schwerindustrie begonnen. Bei der Umsetzung der nach dem Scheitern des «Blitzkrieges» präzisierten Planung der Inangasetzung in der Ukraine einzelner Schwerindustriebetriebe, stieß die Besatzungsmacht aufs Problem des Fachkräftemangels. Da die einheimischen Fachkräfte systematisch fremdberuflich eingesetzt oder massenweise nach Deutschland verschleppt wurden, waren die Sofortmaßnahmen zur Verbesserung der Situation ins Leben gerufen.

Die Fachkräfte rekrutierten sich aus den einheimischen Menschen verschiedener Altersstufen (von betagten Leuten beginnend zu Jugendlichen). Den Menschen der mittleren und älteren Jahrgänge gegenüber wurden die Methoden zur Erfassung von vorhandenen sowjetischen Fachkräften in verschiedenen Berufen und deren Zwangseinsatz in neu zu schaffenden Betrieben angewandt. Im Falle fehlender Spezialisierung schlug man den Arbeitskräften vor, sich in einem Fach in bestimmten Betrieben, in Lernstätten oder in Speziallehrgängen ausbilden lassen.¹⁷⁰

Die Vorbereitung von Fachkräften bestand in der forcierten Ausbildung in den Betriebswerkstätten und Lernräumen und wurde durch die Verordnung des Reichskommissars der Ukraine «Über die Lernstätten in den Industriebetrieben» vom 30. September 1942 geregelt. Laut dieser Vorschrift öffnete man in den funktionierenden Industriebetrieben und Reparaturwerkstätten die Lehrgänge und Ausbildungswerkstätten. Die Ausbildung dauerte von 18 Monaten bis zu 2 Jahren lang.¹⁷¹

Laut anderen Quellen liefen im Distrikt Galizien kurzfristige Spezialkurse, in denen die Lehrlinge eine Lehre innerhalb von 6 Wochen durchmachten. Die

¹⁶⁹ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew /hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller, Boppard am Rhein: Boldt 1991, S. 301.

¹⁷⁰ Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften durch NS-Deutschland während der Besatzung: Doktordissertation: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 1999, S. 130.

¹⁷¹ ZDAWO Ukraine, F. КМФ-8, Reg. 1, Akte. 6, Bl. 293.

Grundlage des Lernens bildete ein Berufspraktikum (es dauerte 40 Stunden pro Woche), die übrigen 8 Stunden widmete man der Theorie. Das Alter der Lehrlinge betrug 17 – 45 Jahre.¹⁷²

Die Jugendlichen sollten sich nach dem Lernen in den Fachschulen den Fachkräften einreihen. Das allgemeine System der Personalausbildung der Jugend analysierend ist es zu betonen, dass die meisten Bemühungen auf die Unterstufe der Fachausbildung gerichtet wurden, wobei die Ausbildung von Landarbeitern und Handwerkern als eine vorrangige Fachrichtung galt.¹⁷³ Die Handwerkerschulen schuf man vorwiegend in den Industriegebieten.

Über die Initiativen der Macht zur Einrichtung der Lehranstalten, darunter auch in den Industriegebieten, kann man immer wieder in der lokalen Presse lesen. In der Zeitung «Ukrainsjka dumka» berichtete man beispielsweise am 30. Mai 1942 Folgendes: «Im Werk zu Mykolajiw «Piwdenna Werf» [*Südwerft*, – *Verf.*] ist eine Ausbildungsstätte geschaffen worden. Aufgenommen werden da die Personen im Alter von 15 bis 35 Jahre, wobei im Falle der älteren Jahrgänge es sich um eine Umschulung handelt. Das Lernen erfolgt in folgenden Fachrichtungen: Schlosser, Dreher, Tischler. Aufgenommen werden die Personen von Grundschulbildung über 4 Klassen.»¹⁷⁴ «Ssumsjkyi wisnyk» erklärte am 5. Juni 1942, dass in Kyjiw «das erste Maschinentechnikum gegründet wurde. Diese Lehranstalt wird Lehrlinge für Schlossereien, Schmieden und Bautischlereien ausbilden. Der Unterricht wird ohne Bezahlung erfolgen. Den Lehrlingen aus den Dörfern steht ein Wohnheim zur Verfügung. Die Erfüllung des durch die Stadtverwaltung erstellten Studienplans wird von erfahrenen Fachleuten gesichert.»¹⁷⁵ «Donezki westnik» berichtete am 20. Januar 1943: «Mit dem Zweck der Ausbildung von Fachkräften für den Industriebedarf wurde am 22. Dezember 1942 aus Initiative der Stadtverwaltung die Handwerkerschule, die 80 Lehrlinge im Alter von 14-15 Jahren zählte, geschaffen.»¹⁷⁶

Mit der Errichtung von Fachschulen hat man Ende 1941 begonnen. In der Tat gründete man die Lehranstalten von zweien Stufen: zweijährige Vorschulen (die Absolventen sollten eine unvollendete Mittelschulbildung sowie Berufsvorbildung erwerben) und dreijährige Fachmittelschulen, Berufsschulen, technische Fachschulen mit verschiedenen Fachrichtungen. Die Kenntnisse, die die Lehrlinge in diesen

¹⁷² Andruchiw, I.O./Kam'anski, P.J.: Politisch-gesellschaftliche und religiöse Prozesse im Gebiet Stanislaw Ende 30-er – 50-er Jahre des XX. Jh. Historisch-politische Auswertung (auf ukrainisch), Iwano-Frankiwsk 2005, S. 93.

¹⁷³ Ausführlicher siehe: das Dokument von A. Rosenberg an E. Koch, vom 19. November 1941, in: ZDAWO Ukraine, F. KMΦ-8, Reg. 1, Akte 38, Bl. 89.

¹⁷⁴ Ausbildungsstätte (auf ukrainisch), in: Ukrainsjka dumka, den 30. Mai 1942.

¹⁷⁵ Eine Neuigkeit für die Handwerker (auf ukrainisch), in: Ssumsjkyi wisnyk, am 5. Juni 1942.

¹⁷⁶ Handwerkerschule (auf russisch), in: Donezki westnik, den 20. Januar 1943.

Lehranstalten bekamen, waren in der Regel vom Spezialfach geprägt und reichten eigentlich für die Fachausbildung aus.¹⁷⁷

Der Lernprozess stand unter ständiger Kontrolle der Besatzungsmacht. So wurde im Merkblatt für die Lehrer Folgendes angegeben: «*Deren [die der Kinder, – Verf.] Entwicklung soll sehr eifrig gelenkt werden. Für jeden Lehrling soll eine Personalkarte angelegt werden, worin die Daten zu seiner Entwicklung, Fachlernerfolge, Zensuren für Zwischen- und Abschlussprüfungen sowie Vermerke über außergewöhnliche Fachkenntnisse des Lehrlings einzutragen sind.*»¹⁷⁸

Das Ziel, das die deutsche Macht bei der Errichtung der Lehranstalten im Auge hatte, war nicht die Bildung der einheimischen Jugend, sondern die Schaffung der Möglichkeiten zum Erlangen von Jugendlichen von Grundfertigkeiten in bestimmten Berufen. Zum Beispiel E. Koch betonte in seinen Reden, Befehlen und Richtlinien vielmals, dass es ihm egal sei, ob in der Ukraine das Bildungssystem funktioniert. Hauptsache, dass die Ukrainer von Adoleszenz an im Interesse des großdeutschen Reiches arbeiten.¹⁷⁹

Die Arbeit zur Errichtung der Lehranstalten für Fachausbildung dauerte im Jahre 1942 und wurde auch 1943 fortgesetzt, weil die Situation in der Industrie, insbesondere im Bergbau und Hüttenwesen weiter durch den Arbeitermangel, darunter durch verstärkten Bedarf an Fachleuten, gekennzeichnet war.¹⁸⁰ Dadurch stieg die Anzahl von Lehranstalten und als Folge nahm die Zahl der Lehrlinge zu.

Zur Kontrolle über die Situation gingen in Berlin verallgemeinerte Berichte über die Heranziehung von Fachkräften zum Einsatz in der Schwerindustrie sowie über die Maßnahmen, die zur Ausbildung von Spezialisten getroffen wurden, ein. In den Lageberichten für Monate März und April 1943, die an die Abteilung № 593 der Kriegsverwaltung des rückwärtigen Operationsgebietes der Armee ergingen, hieß es unter anderem, dass es in einigen Bezirken schon Berufs- und Mittelschulen gibt und im Weiteren die Eröffnung anderer Berufs- und Mittelschulen vorbereitet wird.¹⁸¹

Laut Unterlagen zur Gestaltung der Fachausbildung in den besetzten Gebieten kann festgehalten werden, dass von der Wichtigkeit der Fachausbildung 52.105 Lehrlinge zeugen. Im Süden belief sich die Anzahl der Lehrlinge, die den Betrieben zur Verfügung standen, auf 31.500 Personen (darunter 950 auf der

¹⁷⁷ Politische Geschichte der Ukraine. XX. Jahrhundert: In 6 Bd., T. 4: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg 1939–1945 /Kutscher W.I., Hrynewytsch W.A., Kowal W.S. (auf ukrainisch), Kyjiw 2003, S. 362.

¹⁷⁸ ZDAWO Ukraine, F. 3676, Reg. 4, Akte 3, Bl. 230; Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften durch..., S. 133.

¹⁷⁹ Politische Geschichte der Ukraine. XX. Jahrhundert: In 6 Bd., T. 4: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg 1939–1945..., S. 362.

¹⁸⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 64.

¹⁸¹ BA-MA, RH 23/353.

Krim). Man bildete folgende Fachkräfte aus: Mechaniker, Mechanismusschlosser, Elektrotechniker, Tischler usw.¹⁸²

Unter Bezugnahme auf die Schlussfolgerungen der ukrainischen Forscher¹⁸³ kann festgestellt werden, dass obwohl die deutschen Maßnahmen zur Aufbringung von Fachkräften im Wege der Fachausbildung der ukrainischen Jugend durchgeführt wurden, führten sie zum erwünschten Erfolg nicht. Diese Maßnahmen waren inkonsequent und beschränkt. Das Fazit: die Erneuerung der Fachausbildung hat die Aufstockung der Fachkräfte für die wichtigen Zweige der Kriegswirtschaft nicht wesentlich beeinflusst.

Während der Besatzung der Ukraine durch Deutschland kam es zu Veränderungen der Planungen der deutschen Macht im Hinblick auf die Ausnutzung der ukrainischen Industrie, was sich auf die Bildung der Arbeitskräfteresourcen vor Ort und den Arbeitseinsatz auswirkte.

Im Zusammenhang mit dem zerstörten Zustand der ukrainischen Wirtschaft, schenkte man die Aufmerksamkeit in erster Linie der Ausnutzung der für die deutsche Kriegsführung wichtigen Betriebe. Da der Wiederaufbau dieser Betriebe während der dauernden Kampfhandlungen verlief, waren die Menschen gezwungen bei Verstößen gegen die Arbeitsschutzbestimmungen seitens Verwaltung und ohne Berücksichtigung der sowjetischen Arbeitsschutzgesetzgebung zu schuften. Zu den wichtigsten Verwaltungsmitteln der Besatzungsmacht zur Leistungssteigerung wurden: Zwangsrekrutierung und harte Behandlung des Arbeiterkontingents, was meistens von Bußen – Todesstrafen einschließlich – begleitet wurde.

Im Zusammenhang mit schweren Arbeitsverhältnissen, fehlendem Komfort sowie durch unzureichende Ernährung, mangelhafte Fachkräfte und oft durch Verweigerung der Arbeit für den Feind zeigten die Arbeitskräfte in den Betrieben unter Besatzung weiter die Mindestleistungen.

¹⁸² Information über die Organisation der Produktionsausbildung auf dem besetzten Territorium, darunter in Horliwka, 1943, in: Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M. Horliwka während des Großen Vaterländischen Krieges und in den ersten Nachkriegsjahren (1941–1950): Kurzgeschichte und Quellen /W.E. Ssuslikow, D.M. Titarenko (auf ukrainisch), Donezk 2010, S. 262-263.

¹⁸³ Hinda, W.: Ebd., S. 230; Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften..., S. 205 usw.

4. Alltag der Besatzung

Mit dem Kriegsbeginn und der Besetzung der Ukraine durch Deutschland hat sich der Alltag der Bevölkerung des Landes geändert und der gewohnte Hergang wurde gestört.

Innerhalb von ersten Kriegsmonaten, während das ukrainische Territorium noch nicht besetzt wurde, erfolgte der Abschub von allen möglichen materiellen und menschlichen Ressourcen ins Hinterland der UdSSR, wobei die weniger wichtige Betriebe, bauwürdige und Lebensmittelvorräte vernichtet wurden, damit sie in Feindeshand nicht geraten. Die einheimische Bevölkerung, die in den besetzten Gebieten blieb, war mit dieser Politik der Sowjetmacht nicht immer einverstanden und versuchte sogar entgegenzuwirken.

In der Zeit der Regierungslosigkeit, wenn die Sowjetverwaltung schon weg und die deutsche Macht noch nicht da waren, bemühten sich die Menschen die Lebensmittel und die Fabrikwaren aus den noch bestehenden Geschäften sowie Fabrikwaren- und Lebensmittelniederlassungen oder dank Vieh, das nach Osten nicht evakuiert werden konnte, zu bevorraten.¹⁸⁴

Die neue Macht begann in den besetzten Orten nach eigenem Ermessen die Ordnung zu gestalten. Die Tätigkeit der Deutschen wurde im großen Ausmaß auf die Beschlagnahme der Lebensmittel- und Fabrikwarenvorräte gerichtet. Oft wurden diese Maßnahmen mit akuter Notwendigkeit und sogar mit Sorge um die einheimischen Bewohner begründet. Auf Grund, dass während des Rückzugs der Roten Armee Betriebe, Häuser und Lebensmittelvorräte vernichtet worden waren, «wurde die Stadt zerrüttet und die Bevölkerung der Hungersnot und elendem Dasein preisgegeben», daher leitete der Platzkommandant von Kertsch eine Aktion zur Renovierung der erhalten gebliebenen Industrie- und Handelsbetriebe und zur Anlegung und Aufbewahrung von Ernährungsmitteln ein. Die Einwohner im Alter von 20 bis 50 Jahren sollten dazu beitragen, indem sie zur monatlichen Steuer in Höhe von 3 Karbowanez in sowjetischen Banknoten pflichtig waren.¹⁸⁵

Einerseits sahen die deutschen Wirtschaftspläne das Aufhören der Plünderungen und die Anlegung der Vorräte durch die einheimische Bevölkerung, andererseits die Beschaffung von Lebensmitteln für Deutschland, Schaffung des «Lebensraumes» im Wege der Dezimierung der Bevölkerung und Verwandlung der restlichen körperlich arbeitsfähigen Bewohner in die billige Arbeitskraft vor.

Neben der Requirierung bei der Stadt- und Landbevölkerung der Lebensmittel- und Fabrikwarenvorräte erklärte man die Notwendigkeit die Uhren, warme Kleidung, Schuhe, Tarmäntel, Laken, Skier, Schlitten etc. abzugeben. Die

¹⁸⁴ Siehe ausführlich: Berkhoff, K.: *Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*, Cambridge, Massachusetts and London 2004.

¹⁸⁵ Staatsarchiv der Autonomen Republik Krim (weiter – DA ARK), F. P-1457, Reg. 1, Akte. 2, Bl. 14.

Plünderungen der Wohnungen erfolgen neben den Beraubungen auf der Straße: man scherte den Menschen die Pelzkragen ab, entnahm die Schuhe und manchmal warme Kleidung.¹⁸⁶

Die einheimischen Bewohner wurden in Kenntnis gesetzt, dass die Wehrmachtssoldaten keine Eindringlinge und Besatzer, sondern die Befreier von verbrecherischer und brutaler Regierung, die die Werktätigen – Bauern und Arbeiter – ausbeutete und unterdrückte, sind.¹⁸⁷ Und man warnte, dass die Anklage gegen die deutschen Soldaten für die Beschlagnahme der Waren verboten ist¹⁸⁸.

Schon nach einigen Besatzungsmonaten stießen die Leute auf die Lebensmittelkrise. Es bestand keine Möglichkeit die von Deutschen entzogenen Lebensmittelvorräte aufzufüllen. Eine geringe Warenmenge, dank der die Besatzungsmacht den sogenannten «Staatshandel» organisierte, konnte den Bedarf nicht decken. Als mangelhaft erwies sich auch der Nachschub der Massenbedarfsgüter aus dem Reich, obwohl die örtliche Verwaltung sich dieser Maßnahmen mehrmals in der Presse rühmte.¹⁸⁹

Die Aussagen der Zeitzeugen gelesen zu haben, kann man das Fazit ziehen, dass der Kampf ums Überleben und gegen Hungerstod das Wichtigste im Alltag der Einwohner der besetzten Gebiete der Ukraine war. Ans Besatzungsregime denkend, empfinden es die Menschen als die Zeitspanne der «bewusst organisierten» Hungersnot: *«Die ersten drei-vier Monate des Aufenthalts in Kyjiw haben sie niemand ein Stück Brot, eine Kleinigkeit an Gemüse gegeben. Um zu überleben musste man eigene Sachen gegen Hirse, Mehl, Kartoffeln umtauschen... Alle hungerten richtig, was zur Übersterblichkeit führte. Es kamen sogar die Selbstmorde vor... Mit der Zeit wurde für die Bevölkerung eine Hungerration bis 250 g eingeführt, die mit sich ein Ersatzbrot, das die Darmerkrankungen hervorrief, stellte.»*¹⁹⁰

Auf den Seiten der erhaltenen persönlichen Tagebücher ist das Leben in besetztem Kyjiw auch folgenderweise geschildert:

«Den 6.10.1941. Es gibt kaum etwas zu kaufen. Beim Umtausch gegen Stoff oder Schuhe verlangen die Bauern den dreifachen Preis für ihre Lebensmittel... Es gibt kein Brot. Der Zwieback wird alle. Wir übergehen zur Hungerration. Wir beunruhigen uns über diese Frage...

Den 11.10.1941. ...Leute haben das Brot bekommen. Man verteilt es je 200 g pro Person, unabhängig davon, ob der Mensch arbeitslos oder tätig ist. Jedem Laden sind 11 Straßen zugewiesen. Die Schlangen stehen von morgens früh. Viele Menschen kehren ohne Brot zurück. Und die Brotration des vorigen Tages wird nicht ausgegeben. Vorgestern wurden die ersten Kantinen eröffnet. Die Reihen

¹⁸⁶ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 236, Bl. 5.

¹⁸⁷ DA ARK, F. P-1458, Reg. 1, Akte. 2.

¹⁸⁸ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 10, Bl. 2.

¹⁸⁹ Ebd., F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 197.

¹⁹⁰ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 179, Bl. 6, 7.

entstehen da seit dem Vormittag. Dann kommt es am Eingang zum Menschendrang. Wer stärker und frecher ist, der bekommt das Mittagessen. Das Mittagessen ist teuer, man sagt aber, dass es auch Fleisch drin gibt. Dafür bezahlt man mit dem sowjetischen Geld... Alle werden riesig müde dadurch, dass man lange Strecken auf der Suche nach der Arbeit zu Fuß machen muss. Und unsere Hungerration ist so gering, dass viele ganz erschöpft sind. Heute ist erst der 22. Besatzungstag, was kommt auf uns weiter zu... katastrophal sieht es mit der Arbeit aus. Die gibt es nicht. Manchmal kann man die Arbeit als Hilfsarbeiter bekommen. Das ist aber eine Seltenheit. Unter der Hand kann man bei der Stadtverwaltung eingestellt werden. Man gibt da zu essen, man zahlt das Geld und man gibt das Brot. Eigentlich arbeiten nur die wenigen...

Den 17.10.1941. Bei uns beginnt eine richtige Hungersnot. Brot gibt es nicht. Man hat es zweimal je 200 g pro Person verteilt und mehr als eine Woche gibt man nichts mehr aus. Man brachte ein Gerücht unter die Leute, dass das Brot vergiftet ist, daher wird es an die Bevölkerung nicht ausgegeben... Man kann nichts kaufen. Alle Geschäfte sind zu. Und auf den Märkten tauschen die Bauern die Lebensmittel nur gegen ganz neue Sachen um... Der Zwieback war schon vor ein paar Tagen alle... Manche Familien haben gar nichts zu essen und das Schlimmste dabei ist, dass sie nicht die mindeste Aussicht haben...

Den 19.10.1941. Der Umtausch hat den unerhörten Umfang erreicht. Für einen Mantel kann man nur fünfzig Kartoffeln bekommen... In Kyjiw gibt es zu wenig Arbeit und Arbeitende... es gibt gar keine Industrie.

Den 27.10.1941. Wer als Arbeitskraft nicht gemeldet ist, der beschäftigt sich mit der Suche nach Ernährung.¹⁹¹

Den 25.11.1941. Wir sind tagelang unterwegs, wir suchen Arbeit – es gibt keine...

Den 26.12.1941. Heute ist der zweite Weihnachtstag. Die Deutschen feiern. Sie sind alle satt, zufrieden, bei ihnen sind die Tannenbäume angezündet. Und unsere Leute bewegen sich wie Schatten, totaler Hunger. Die Menschen kaufen die Lebensmittel auf den Märkten in Glasmengen und kochen eine dünne Suppe, essen ohne Brot, weil das Brot nur zweimal pro Woche je 200 g ausgegeben wird. Und das heißt die Ernährung in besserem Fall. Diejenigen die über die Sachen verfügen, gehen aufs Land, um diese zu tauschen, die Menschen, die nichts haben, schwellen vor Hunger auf und verhungern schon. Viele sind an Typhus krank. Schreckliche Arbeitslosigkeit. Das Arbeitsamt wird von den Hungernden bestürmt. Wie im Schlaraffenland leben nur Spekulanten...

Den 14.02.1942. Die Stadt ist erstorben. Das Leben ist lahmgelegt. Die Schulen und Kinderheime sind zu. Es werden zwar die Kinderspeisehallen eröffnet, etwa zehn in der ganzen Stadt... Für einen Teller Suppe arbeitet sie [die Bekannte, – Verf.] den ganzen Tag als Kellnerin und ist froh darüber. Beim Roten Kreuz habe ich zu Mittag gegessen...

¹⁹¹ Choroschunowa, I.: Das erste Kriegsjahr. Kiewer Notizen (auf russisch), in: Zugangsverfahren: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg91.htm>

Den 14.03.1942. In der Stadt herrscht der Hunger...

Den 4.04.1942. Heute ist der Osterabend. Deutsche werden sich wieder überessen und wir haben Hunger. Wir alle sind alt und abgemagert geworden, tief bekümmert und hoffnungslos sehen wir aus...

Den 15.04.1942. Ein lahmer Geschäftsgang. Nur Krämereien und Kommissionsläden haben auf... Es gibt Gaststätten und Speisehäuser, da gibt es das Mittagessen ohne Brot und viel zu teuer, zum Preis von 30 Rubel. Man erzählt, dass es nur Erbsen und Hirsengraupe gibt. Die Menschen sterben... Es gibt nichts zu essen. Schon zwei Monate haben wir keine Kartoffeln gegessen. Wir trinken nur Kürbis- und Rübentee. Das Brot erscheint uns als ein leckeres Zuckerbrot.

Den 18.07.1942. Gestern ließ man wiederum einen Befehl ergehen – man darf kein Proviant in die Stadt bringen. Die Basare sind menschenleer geworden, die Menschen haben keine Vorräte...

28.10.1942. Das Brot ist schlechter Qualität, bitter, insbesondere wenn das Brot trocknet, wird es hart wie Stein. Wenn man es zerkaut, so hat man den Mund von Holzmehl voll. So was haben wir noch nie gegessen. Jetzt sind die Kürbisse allgemein gebräuchlich. In der Stadt sind alle mit den Kürbissen behängt unterwegs. Alle haben Körbchen, Säckchen, Rucksäcke mit und alle tragen etwas.»¹⁹²

In anderen besetzten ukrainischen Orten war die Lage nicht besser:

«Im Oktober 1941 haben Deutsche die Einwohner von Charkiw total ausgeplündert, dabei wurden alle Lebensmittel weggenommen. Infolge fehlender Verpflegung hat in der Stadt im Winter 1941–1942 großer Hunger begonnen, dem zum Opfer einige Tausend Menschen fielen... An manchen Tagen starben bis 500 Personen.»¹⁹³

«Die Bevölkerung hungerte. Es gab fast keine [Lebensmittelvorräte, - Verf.] in der Stadt. Die Märkte existierten nicht. Man konnte nur dank dem Tauschhandel überleben, wobei die Deutschen auf den Märkten in großem Ausmaß Plünderungen betrieben... Die Bevölkerung begann vor Hunger zu sterben, insbesondere die, die keine Vorräte hatte... Die Einwohner von Artemiwsk haben 9 Monate lang keine Rationen bekommen. Arbeitende – es gab nur einzelne solche – bekamen je 300 g Ersatzbrot, und die Bevölkerung erhielt innerhalb von 9 Monaten gar nichts, während die Deutschen in dieser Zeit alles raubten: das Vieh aus Kolchosen, Getreidevorräte wurden von ihnen unverhohlen in Anwesenheit der hungernden Bevölkerung abtransportiert.»¹⁹⁴

¹⁹² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 347, Bl. 1-25.

¹⁹³ Auskunft des Propagandasekretärs des Charkiwer Gebietskomitees der KP(b)U-Genosse Maximow beim ZK der KP(b)U über das politische und wirtschaftliche Regime faschistischer Eindringlinge im Gebiet Charkiw, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 70, Akte 102, Bl. 5.

¹⁹⁴ Stenogramm der Erinnerungen von Samkowj Valentin Polikarpowjtsch über die Ereignisse in der Ukraine während der deutschen Okkupation. St. Artemiwsk, Gebiet Stalino. Am 19. Januar 1946, in: ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 236, Bl. 10-11.

«In Kramatorsk ernährten sich die Bewohner von Pferdekadavern und Abpreßling, der gerade auch nicht einfach zu kriegen war. Für den Lohn konnte man sich nichts leisten. Der Monatslohn eines Arbeiters reichte für 1 kg Brot aus... In der Stadt herrschte bittere Not. Die Spenden und Lebensmittel für die Bedürftigen sammelte man in Bethäusern ein, dadurch konnte aber die Verbreitung von Not und Hungertod kaum gestoppt werden.»¹⁹⁵

Allgemein machen die Aussagen deutlich, dass Hunger und Not nur die Einheimischen litten. Im Unterschied zu den Ortsbewohnern konnten die deutschen Soldaten eine genügende Ernährung entweder auf dem Wege der Plünderungen oder in privaten Gaststätten beschaffen. Die Preise in diesen Gaststätten waren für die einheimische Bevölkerung viel zu hoch. Zum Beispiel: für 25 g Brot sollte man 4 Karbowanez zahlen, ein Glas Tee mit Saccharin kostete 3 Karbowanez und eine Tasse Kaffee kostete 4 Karbowanez, für eine französische Semmel forderte man 20 Karbowanez, ein Teller Erbsensuppe kostete 6 Karbowanez und 100 g Wurst – 60 Karbowanez usw.¹⁹⁶ In Restaurants bezahlte man für ein Mittagessen ohne Brot 20–25 Karbowanez.¹⁹⁷

Aus den Berichten der Okkupationszeitungen ergab sich, dass die Macht den Viktualienmarkt unter Kontrolle stellte, indem der Friedensstand der Löhne und Marktpreise erklärt wurde. Nachdem durch den zunehmenden Lebensmittelmangel die Preise schnell in die Höhe zu klettern begannen, veröffentlichte man in der Presse im Herbst 1941 Befehle über die Festlegung der Preise für die Hauptlebensmittel¹⁹⁸, diese Maßnahmen haben aber die Nahrungsverhältnisse kaum beeinflusst.

¹⁹⁵ GARF, F. P-7021, Reg. 72, Akte 9, Bl. 34.

¹⁹⁶ Bericht des Informators H über das deutsche Besatzungsregime in Kyjiw und in anderen ukrainischen Regionen. Nicht später als am 2. Mai 1942 siehe (auf ukrainisch), in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 252.

¹⁹⁷ Bericht der Beamten von UNKWS für Gebiet Lwiw, die aus dem besetzten Territorium herausgebrochen sind, über die Lage in Kyjiw und in anderen Städten. Den 30. Dezember 1941 (auf ukrainisch), in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 236.

¹⁹⁸ Ausführlicher siehe: Höchstpreise (auf ukrainisch), in: Lwiwsjki wisti (Tagebuch für Distrikt Galizien), am 18. September 1941; Anordnung (auf ukrainisch), in: Lwiwsjki wisti (Tagebuch für Distrikt Galizien), den 25. September 1941; Ssumsjkyi wisnyk, am 26. Oktober 1941; Die Anordnung über die Preise im Einzelhandel für die Lebensmittel aller Art (auf ukrainisch), in: Ukrainsjka dumka, den 20. Juni 1942; Die Anordnung über die Preise für das Geflügelfleisch (auf ukrainisch), in: Ukrainsjka dumka, am 27. Juni 1942; Die Anordnung über Verbrauchspreise für Milch, Molkereierzeugnisse und Speiseöl (auf ukrainisch), in: Ukrainsjka dumka, den 27. Juni 1942; Bekanntmachung (auf ukrainisch), in: Ukrainsjka dumka, den 15. Juli 1942; Anordnung über Einzelhandelspreise für verschiedene Lebensmittel (auf ukrainisch), in: Ukrainsjki wisti, 1942, T. 53; Die von Reichskommissar Ukraine festgesetzten Preise für Gemüse, Grün, Kartoffel, (auf ukrainisch), in: Ukrainsjki wisti, 1942, T. 58 usw.

Zum Teil bemühte sich die Besatzungsmacht das Verpflegungsproblem mit Hilfe von Lebensmittelkarten und Rationssätzen zu lösen. Begünstigt wurde vor allem die im Interesse des Reiches arbeitende Bevölkerung, die man nach der Erfassung durch das Arbeitsamt bei verschiedensten Arbeiten einsetzte. Die Versorgung mit den Lebensmitteln sollte über die Betriebe, Einrichtungen und Organisationen erfolgen. Die zuständigen Personen wurden beauftragt die gehörige Erteilung von Lebensmittelkarten, die Erfassung des Personals (unter Berücksichtigung der Einstellungen, Kündigungen, Urlaubsgewährung, Erkrankungen), die Kontrolllisten von sämtlichen Arbeitskräften zu beaufsichtigen. Der Betriebsleiter unterzeichnete die Liste der Empfänger von Lebensmittelkarten. Die nicht in den Betrieben verteilten Lebensmittelkarten unterlagen der Rückgabe an die Verwaltung für die Lebensmittelversorgung der Betriebe spätestens am zweiten Tag der nächsten Woche.

Das Recht auf die Lebensmittelversorgung wurde allen Arbeitern und ihren unterhaltsberechtigten Familienmitgliedern gewährt. Die Ausnahme bildeten die selbständigen Handwerker. Als unterhaltsberechtigt galten im Hinblick auf ein Ehepaar: eine nicht arbeitende Ehefrau, falls sie über eine Arbeitskarte verfügte; ein nicht arbeitender Ehegatte, falls sein arbeitsunfähiger oder Invalidenstatus durch das Arbeitsamt bestätigt war; die Kinder unter 14 Jahren. Von anderen Familienangehörigen unterhalten werden konnten auch Gebrüder, Geschwister oder Waisenkinder unter 14 Jahren, wenn diese die Hausangehörigen des Arbeiters waren sowie die Eltern der Ehegatten (im Alter von über 65 Jahren), falls sie zu den Hausangehörigen des Arbeiters gehörten und über eine amtliche Nachweisung des Invalidenstatus verfügten. Sollten in einer Familie beide Ehegatten tätig sein, so durfte nur der Ehemann die Lebensmittelkarten für die unterhaltsberechtigten Angehörigen erhalten. Wenn ein minderjähriges Kind in den Kindergarten ging, bekamen die Eltern für es keine Lebensmittelkarten.¹⁹⁹

Aus den Unterlagen der Besatzungszeit geht hervor, dass den Betriebsverwaltungen eine Einstufung bei der Lebensmittelverteilung empfohlen wurde²⁰⁰. Bei der Klassifizierung der geltenden Arbeitsarten, die zu der Lebensmittelverpflegung berechtigten, wandte man das Prinzip der Berücksichtigung der Arbeitsschwierigkeit an. So sollten beispielsweise die Torfarbeiter für die schwere körperliche Arbeit eine Schwerarbeiterzulage erhalten. Für die mittelschweren Arbeiten wurde die Hälfte der Zulage vorgesehen.²⁰¹

Trotz Versprechungen der arbeitenden Bevölkerung die Lebensmittelversorgung zu sichern, zeigte sich die Besatzungsmacht als unfähig eine gehörige Belieferung der Stadtbewohner mit Waren und Lebensmitteln zu organisieren. Mehrmalig vermeldete man an die deutsche Führung in Berlin eine komplizierte Ernährungslage. Es geht aus den Berichten hervor, dass durch die Verschlechterung des

¹⁹⁹ DALO, F. P-1717, Reg. 1, Akte 7, Bl. 45.

²⁰⁰ BA-MA, RW 31/193, Bl. 156-167.

²⁰¹ DASsO, F. P-2037, Reg. 2, Akte 4, Bl. 9.

Lebensmittelnachschubs sich die Verpflegungsfrage zugespitzt hatte, insbesondere in den Städten Kyjiw, Riwne, Tschernihiw, Dnipropetrowsk usw.²⁰²

Eine der Ursachen der Unfähigkeit der Besatzungsmacht die Bevölkerung – wenn auch auf niedrigstem Niveau – zu ernähren, war die allgemeine Politik der deutschen Führung, die das Abdrängen eines Teils der Bevölkerung aufs Land mit dem Zweck der Selbstversorgung und die Belieferung Deutschlands, vorsah. Noch eine Ursache bestand in der Massenverschleppung der arbeitsfähigen Bevölkerung zum Einsatz im Deutschen Reich. Nicht besonders um den körperlichen Zustand der Stadtbevölkerung besorgt zu sein, machte die Besatzungsmacht die Vorräte an Brotgetreide fallweise, was dessen regelrechte Verteilung unter Bevölkerung nicht ermöglichte.

Unter anderem wurde in Kyjiw an die Werktätigen laut Bezugskarten wöchentlich 1 kg 200 g Brot ausgegeben, die übrige Bevölkerung erhielt zeitweise je 200 g Brot pro Tag. Zunächst erhielt jeder die Lebensmittelkarten, mit der Zeit aber nur der, wer einen Ausweis, ausgestellt durch das Arbeitsamt, vorzuweisen könnte. Die Karten wurden monatlich verteilt, jede Karte enthielt 45 Ernährungsmarken (30 davon auf Brot, 15 Reservemarken auf Salz, Streichhölzer und andere Waren).²⁰³ Manchmal gab es Brot (es wurde aus dem Getreide von schlechter Qualität zur Hälfte aus Holzmehl und anderen Zutaten gebacken) für die Industriearbeiter je 200 g täglich, die anderen besorgten es je 550 g wöchentlich zum Preis 1 Karbowanez 30 Kopeken pro Kilogramm²⁰⁴. Aus anderen Aussagen folgt: *«Mit Brotkarten sind irgendwelche reale Zuteilungsmengen nicht verbunden, in der Regel werden laut diesen Karten an eine Person 200 g Brot für 4-5 Tage ausgegeben. In Kyjiw sind einige Gemeinschaftsküchen für die Arbeiter eingerichtet, wo ein kalorienarmes Mittagessen ohne Brot 8-10 Rubel kostet, ... um sich in der Gemeinschaftsküche für die Arbeiter ernähren zu können, muss man eine Schlange von 3 bis 6 Stunden stehen.»*²⁰⁵

In Kramatorsk erhielten die ArbeiterInnen für die Arbeit in den deutschen Betrieben von 150 bis 300 g Ersatzbrot, 200 g pflanzliches Öl monatlich.²⁰⁶ In den Besatzungsdokumenten gibt es Aufzeichnungen, die belegen, dass die Ausgabe der täglichen Brotration an die ganze Bevölkerung geplant war, um auf diese Weise die

²⁰² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 81, Bl. 18.

²⁰³ Bericht des Informators H über das deutsche Besatzungsregime in Kyjiw und in anderen ukrainischen Regionen. Nicht später als am 2. Mai 1942 (auf ukrainisch), in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 251.

²⁰⁴ Aufklärungsinformationen des Zentralstabs der Partisanenbewegung über die Lage in besetztem Kyjiw. Nicht früher als am 1. August 1942 (auf ukrainisch), in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 260.

²⁰⁵ Bericht der Beamten von UNKWS für Gebiet Lwiw, die aus dem besetzten Territorium herausgebrochen sind, über die Lage in Kyjiw und in anderen Städten. Den 30. Dezember 1941 (auf ukrainisch), in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 236.

²⁰⁶ GARF, F. P-7021, Reg. 72, Akte 2, Bl. 34.

Arbeitslosen festzustellen und zu erfassen.²⁰⁷ Diese Tendenz konnte man auch in anderen Städten beobachten.

In Dnipropetrowsk erhielten die Stadtbewohner täglich 250 g schweres Brot und den Arbeitenden gab man noch nur 5 g Pflanzöl und 50 g Getreide oder Perlgraupe dazu.²⁰⁸

In Mariupol gab man an die ArbeiterInnen der Industriebetriebe täglich 300 g Brot, nicht regelmäßig aber aus. Seit dem zweiten Besatzungsmonat wurde der restliche Teil der Bevölkerung aus dem Brotempfängerkreis ausgeschlossen. Um dieselbe Zeit fütterten deutsche Offiziere demonstrativ ihre Hunde auf der Straße vor allen Augen mit der Schokolade.²⁰⁹

Die Arbeitsfähigkeit der Bevölkerung plante man dank der Einrichtung einer Kette der Werksküchen zu erhalten. Worüber die öffentliche Bekanntgabe in der Presse mehrfach folgte. Die Versorgung dieser Gemeinschaftsküchen sollte zentralisiert und durch die Vorratslagerung erfolgen.²¹⁰ Schon im September 1942 gab es im Raum der Wi In Süd 1.062 Gemeinschaftsküchen für die Arbeiter.²¹¹ Es gibt Angaben zu 40 Gemeinschaftsküchen in Saporishshia, die die Ernährung von 36.000 Arbeitskräften umfassten.²¹² Das Menü in den Gemeinschaftsküchen war ein und dasselbe und bestand meistens aus Borschtsch, Suppe und Kartoffeln. Im Mai 1942 kostete beispielsweise im Torfstich Schostka ein Schlag Borschtsch 0,60 Karbowanez, Suppe – 0,61 Karbowanez, eine Portion Kartoffeln kostete 0,66 Karbowanez.²¹³ Im Juli 1942 wurden in Kostiantyniwka in den Gemeinschaftsküchen die Speisen aus Graupen, Sonnenblumensamen, Gemüse, Ölkuchen und etwas Milch verabreicht. Zur Ration einiger Kramatorsker Speisehäuser für die Werkstätigen gehörten die Gerichte mit Fleischzutaten.²¹⁴

Wenn wir von den Werksküchen sprechen wollen, so dürfen wir ihre Arbeit nicht idealisieren, weil ihre Tätigkeit nicht immer sachgemäß organisiert wurde. In vielen davon wurden folgende Missstände festgestellt: unbefriedigende hygienische Lebensmittelkontrolle, mangelhafte Regelung der Abrechnung von Lebensmitteln und der verkauften Menüs, Diebstähle und nicht sachgemäße Verwendung von Lebensmitteln.²¹⁵

Der Arbeiter geriet in noch eine Form der Abhängigkeit von der Rationierung, indem man die Lebensmittel unmittelbar im Betrieb verkaufte. Manchmal wurde den Arbeitskräften eine Möglichkeit gegeben für ihren Lohn die Ration in den Betriebsgeschäften zu niedrigen Preisen zu besorgen. Dabei bestand

²⁰⁷ Bundesarchiv, Berlin (weiter – BA-Berlin), R 58/698, Bl. 69.

²⁰⁸ BA-Berlin, R 58/224, Bl. 66.

²⁰⁹ GARF, F. P-7021, Reg. 72, Akte 2, Bl. 51.

²¹⁰ Chronik (auf ukrainisch), in: Ukrainjska dumka, den 8. Oktober 1941.

²¹¹ BA-MA, RW 31/48; Ebd., RW 31/46a, Bl. 131.

²¹² Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine..., S. 116.

²¹³ DASsO, F. P-2132, Reg. 1, Akte 14, Bl. 2–4.

²¹⁴ BA-Berlin, R 58/698, Bl. 70.

²¹⁵ DASsO, F. P-2845, Reg. 1, Akte 1, Bl. 32.

der Satz aus 500 g Brot für den Arbeitenden, 300 g Brot für den Unterhaltsberechtigten und je 500 g Hirse und Fleisch (häufiger Fisch). Man machte extra so, um die Leute, die von der Arbeit fern geblieben waren, zu verhindern die Lebensmittel zu kaufen. Einige entgeltpflichtige Lebensmittel erhielten die Arbeitenden direkt aus der Betriebspeisekammer. So betrug im Juni 1942 im Torfstich Pyrottschyn der Preis für 150 g Pflanzöl 4,50 Karbowanez, 1 kg Kartoffeln – 0,70 Krb., 1 kg Buchweizen – 1,76 Krb., 1 kg Mehl – 1,85 Krb., 1 kg Sirup – 6,15 Krb.²¹⁶

In der Charkiwer Region hatte man einen Versuch gemacht die Konsumgenossenschaften mit einer Kette von 170 Handelsorten und 50.000 Mitgliedern zu gründen. Dank den Mitgliedsbeiträgen (in Höhe von 120-150 Karbowanez; als Beitrag wurden auch Kleidung und Haushaltswaren genommen) das Kapital akkumuliert zu haben, beschäftigten sich die Genossenschaften mit dem Aufkauf von Lebensmitteln, die in erster Linie an die eigenen Mitglieder geliefert wurden. Den Rest (einen geringen Teil der Güter des täglichen Bedarfs) verkaufte man an die Bevölkerung. Ein Kilo Brot verkaufte man an die Mitglieder der Konsumgenossenschaft zum Preis von 50 Karbowanez, an die Nichtmitglieder zum Preis von 70–80 Karbowanez, auf dem Markt lag der Preis bei 100–110 Karbowanez. Die Eier kosteten in der Konsumgenossenschaft 25 Karbowanez, die Nichtmitglieder mussten 70 Karbowanez dafür zahlen und der Marktpreis betrug 130 Karbowanez.²¹⁷

Bei flüchtigem Ansehen, schien den für das Deutsche Reich Arbeitenden die Verpflegung, wenn auch minimale, gesichert zu sein. Doch die Lebensmittelkarten waren das Eine und manchmal die reale Ausgabe an die Menschen das Andere. Ein Hindernis war dabei die mangelhafte Organisation der Versorgung und Verteilung. Folglich mussten die Arbeitskräfte tagelang um die Lebensmittel anstehen.²¹⁸

Die Lebensmittel, die man für die Bezugsscheine für die Arbeitskräfte, die noch Angehörige zu ernähren hatten, erhielt, reichten aber gar nicht aus. Man war gezwungen die Waren in den Geschäften und auf den Märkten zu übermäßig hohen Preisen zu kaufen. Zu verschiedenen Zeiten waren die Preise wie folgt: ein Brotlaib – 120–150 Karbowanez, zehn Kartoffeln – 10–50 Karbowanez, ein Glas Hirse – 15–25 Karbowanez, 1 l Milch 30–50 Karbowanez, ein Glas Salz – 10–60 Karbowanez, 1 kg Speck – 1000 Karbowanez, 1 kg Butter – 800 Karbowanez, 1 Glas Zucker – 55–60 Karbowanez, ein Pud Schwarzmehl – 1200 Karbowanez, 1 kg Fleisch – 400 Karbowanez. Dabei belief sich der Lohn von manchen hochqualifizierten Arbeitern wie Dreher und Schlosser auf nicht mehr als 500–600 Karbowanez monatlich.²¹⁹

²¹⁶ Ebd., F. P-2132, Reg. 1, Akte 2, Bl. 4, 6.

²¹⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 77, Bl. 20-21; BA-Berlin, R 58/698, Bl. 70.

²¹⁸ Gemüse für die Werktätigen (auf ukrainisch), in: Ssumsjkyi wisnyk, den 21. August 1942.

²¹⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 197; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 320, Bl. 28; Bericht der Beamten von UNKWS für Gebiet Lwiw, die aus dem besetzten Territorium herausgebrochen sind, über die Lage in Kyjiw und in anderen

Laut amtlichen Unterlagen war der Lohn nach Leistung gestaffelt. Alle Arbeiten waren im Akkord- oder Prämienlohn sowie einige Arbeiten im Zeitlohn auszuführen. Die örtliche Macht wandte verschiedene Systeme der Arbeitsentlohnung an. Der Zeitlohn aller Industriearbeiter innen des Reichskommissariats Ukraine wurde beispielsweise mit der Verordnung von E. Koch «Über die Regelung der Lohn- und Arbeitsbedingungen für die Arbeiter im RKU» (vom 1. Dezember 1941) festgesetzt. Mit dieser Verordnung wurden die Stundenlohnsätze nach Tarif und Alter sowie Qualifikation der Arbeitskräfte wie folgt festgesetzt: Anlernlinge – 0,75 Karbowanez pro Stunde, Hilfsarbeiter unter 17 Jahren – 0,70 Karbowanez, über 18 Jahre – 1,00 Karbowanez, Fachvorarbeiter, hochqualifizierte Spezialfacharbeiter, Vorarbeiter – 2,00 Karbowanez, Meister – 2,50 Karbowanez. Seit dem 23. August 1941 konnten an die Volksdeutschen in den besetzten Ostgebieten die Leistungszulagen bis zu 50 % des Grundlohnes gezahlt werden. Die Frauen erhielten 80 % von dem o. g. Betrag.²²⁰

Aus anderen Quellen ergibt sich, dass in der Ukraine der Zeitlohn in Höhe von 1,00 Karbowanez je Stunde für die Hilfsarbeiter und 1,70 Karbowanez je Stunde für die Facharbeiter festgesetzt wurde, wobei 10 Karbowanez gegen eine Besatzungsmark umgetauscht werden konnten. Die Zeitzeugen sind überzeugt, dass die Deutschen auf diesem Wege zeigen wollten, dass sie an den zur Sowjetzeit bestehenden Tarifsätzen festhalten: *«Das Festhalten des Nominallohnes auf dem bisherigen Niveau für notwendig haltend, ziehen Deutsche die Kosten von den sowjetischen Anleihezeichnungen der Arbeiter ab. Die Entlohnung der Mehr-, Nacht-, Feiertagsarbeit oder irgendwelche andere Zuschläge lässt man nicht zu. Die Arbeitszeit ist nicht festgelegt. Die Frauen erhalten den gleichen Lohn wie die Männer, wenn sie die gleiche Leistungsnorm erfüllen. Der Durchschnittslohn eines gelernten Arbeiters beträgt 400,00 Rbl. pro Monat... Dank den erhöhten Tarifsätzen für Fachkräfte und Betriebsleiter möchten Deutsche die Intelligenz zur Zusammenarbeit heranziehen... Festgelegte Tarifsätze gelten für die Arbeitskräfte über 21 Jahre; die Arbeitskräfte von 18–21 Jahren erhalten 80 %, die von 16–18 Jahren – 60 %, die Arbeitskräfte unter 16 Jahren – 50 % dieser Tarifsätze. Für die ausgegebene Tagesverpflegung werden 80 Pfennige abgezogen. Diese Tarifsätze betreffen die Arbeiter aus den Reihen der Juden nicht. Die deutschen*

Städten. Den 30. Dezember 1941, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 236; Aufklärungsinformationen des Zentralstabs der Partisanenbewegung über die Lage in besetztem Kyjiw. Nicht früher als am 1. August 1942, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 260; Auszug aus dem Bericht des Kuriers des ZK der KP(b)U Hordienko über die Lage in Kyjiw und auf anderem besetzten Territorium der Ukraine. Februar 1943, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 295; BA-Berlin, R 58/222, Bl. 105.

²²⁰ Anordnung über die Regelung der Arbeits- und Lohnbedingungen der Industriearbeiter (auf ukrainisch), in: Wolyn', den 25. Dezember 1941; ZDAWO Ukraine, F. 3206c, Reg. 1, Akte 51, Bl. 45-45 Rückseite.

Angestellten werden in 11 Gehaltsgruppen gegliedert: 1. Gruppe – 540 – 600 Mark, 2. Gruppe – 410 – 470 Mark...»²²¹

Dank einer Auskunft «Über das politische und wirtschaftliche Regime der Besatzer im Gebiet Woroschylowhrad» erfahren wir Folgendes: *«es gab kein einheitliches Entlohnungssystem. Jeder Betrieb hatte eigene Entgeltsregelungen, so erhielten beispielsweise im Werk «Z.R.» [«Zhowtnewa Rewoluzia», – Verf.] nicht nur die Fachkräfte, sondern auch die Hilfsarbeiter je 1 Rub. 75 Kop. je Stunde, in einem Chemiewerk bekamen die Arbeitskräfte von 1 Rub. 20 Kop. bis 1 Rub. 50 Kop. je Stunde.»²²²*

In den Archivunterlagen finden sich viele Angaben zur Entlohnung. Es sind auch die Entlohnungen einzelner Arbeiter für bestimmte Arbeiten aufgezeichnet. Den vollen Lohn zahlte man nur im Falle der hundertprozentigen Planerfüllung aus. Bei der Nichterfüllung des Plans wurde der entsprechende Prozentsatz entrichtet und bei der Mehrleistung wurde dieser entsprechend zugezahlt.²²³

Da jeder Betrieb den Arbeitssatz und die Entlohnung selbständig regelte, konnte man oft eine Disproportion bei der Entlohnung der Arbeitskräfte beobachten: für einen Achtstundenarbeitstag in einem Betrieb zahlte man manchmal mehr als in einem anderen Betrieb derselben Industrie. Im Allgemeinen waren der Lohn der Arbeiterschaft und das Gehalt der Angestellten niedriger als in der Vorkriegszeit.²²⁴

Keine einzelnen Angaben zur Lohnhöhe auf dem besetzten Territorium stellen die reale Lage mit dem Arbeiterlohn kontextfrei dar, weil sie kein Licht in die Sache der Konsumkraft bringen. Sollte man andere Dokumente in Betracht ziehen, so kann man zum Beispiel die Nachweise ausfindig machen, dass man in Kramatorsk für den Monatslohn eines Industriearbeiters nur 1 kg Brot besorgen konnte.²²⁵

Allgemein konnten die Arbeitskräfte für ihren Lohn sich und die Familie nicht ernähern, geschwiegen schon von der Erhaltung des normalen Körperzustands. Die Preise für die Lebensmittel waren viel zu hoch. Wenn es unmöglich war die Lebensmittel auf dem Markt einzukaufen, ging die Stadtbevölkerung aufs Land Tauschgeschäfte zu machen. Die für das Reich arbeitenden Arbeitskräfte konnten auch die Grundstücke bekommen. Die Pachtbedingungen waren aber drakonisch. Für die Ausnutzung des Grundstückes war jeder Pächter verpflichtet die erzielte Ernte abzugeben, und zwar: 750 kg Kartoffeln von einem Hektar. Für den Lieferausfall von Kartoffeln drohte den Schuldigen die Heranziehung zur Verantwortung.²²⁶

²²¹ Schriftlicher Bericht über Organisation der Verwaltung und Regime auf dem besetzten ukrainischen Territorium, abgefasst vom Leiter des Ukrainischen Stabes der Partisanenbewegung T.Strokatsch vom 12. Januar 1943 in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 33, Bl. 36-38.

²²² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 70, Akte 102, Bl. 31-32.

²²³ DASsO, F. P-2037, Reg. 2, Akte 4, Bl. 1.

²²⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 123, Bl. 47.

²²⁵ GARF, F. P-7021, Reg. 72, Akte 9, Bl. 34.

²²⁶ DASsO, F. P-2845, Reg. 1, Akte 1, Bl. 36.

Keine der Lebensmittelquellen war stabil und absolut sicher sowie gewährte die Ernährung der gehörigen Qualität. Weiter wird einer der Befunde der Brotanalyse angeführt, die im Labor der Ssumer Untersuchungsanstalt gemacht wurden: «Leicht gelbliche, ungleichmäßige Farbe, die Krume ist nicht elastisch und fasst sich klebrig, beim Zerkauen spürt man leichte Knusprigkeit, sauren Geschmack.»²²⁷

Im Unterschied zur Zivilbevölkerung hatten die Kriegsgefangenen überhaupt keine Möglichkeiten ihre Ration zu ergänzen. Die Lebensmittelversorgung und die materielle Sicherstellung von Kriegsgefangenen waren nur für ein elendes Dasein ausreichend. Am 8. Oktober 1941 hat die deutsche Führung einen Befehl erteilt, mit dem den sowjetischen Kriegsgefangenen die Verpflegungssätze gewährt wurden. Diesem Befehl zufolge, erhielt der schwer arbeitende Kriegsgefangene monatlich 9 kg Brot, 0,8 kg Fleisch, 0,25 kg Fett und 0,9 kg Zucker. Für die nicht schweren Arbeiten wurde ein geringerer Verpflegungssatz bestimmt. Für die Rehabilitation der unterernährten Häftlinge wurden die Zulagen vorgesehen (50 g Dorsch, 100 g Ersatzhonig und 3,5 kg Kartoffeln je Woche)²²⁸. Diese Ernährungsnormen entsprachen aber der Schwere der von Kriegsgefangenen verrichteten Arbeit nicht. Niedrige Qualität und Kaloriengehalt der Lebensmittel verursachten Hungerohnmachtsanfälle und Tod unter den Kriegsgefangenen. Man erschoss diejenigen, die sich ans Kommando mit der Bitte um bessere Ernährung wandten.²²⁹ Die Hinrichtung drohte auch den Personen, denen es gelang von den Einheimischen die Lebensmittel zu bekommen.

Zum Alltagsproblem der Zivilbevölkerung in den besetzten Gebieten gehörte auch die Unmöglichkeit komfortable Lebensbedingungen zu schaffen. Nach dem Rückzug der Sowjetarmee hat man nicht nur die Industriebetriebe, sondern auch viele andere Gebäude im zerstörten Zustand vorgefunden. Diese wurden durch Bombardierungen, Artilleriebombardement, Frontlinienwandel, Brände beschädigt. Als Folge wurden das System der Kommunalwirtschaft und eine Reihe von Dienstleistungszentren vernichtet und das Transportnetz gebrochen. Deutsche ließen die Generalinstandsetzung anstehen. Man beschränkte sich vorwiegend auf das Straßen- und Gehwegkehren. Die Baustoffe von den zerstörten Gebäuden und den Eisenbahnen nutzte man im Stellungsbau den Dnepr entlang aus, die Beförderungsmittel wurden abtransportiert.²³⁰

In erheblichem Ausmaß wurden im Lande die Wohnhäuser zerstört. Dazu wurden die am besten erhalten gebliebenen Wohnungen deren Besitzern von den

²²⁷ DASsO, F. P-1915, Reg. 1, Akte 6, Bl. 9.

²²⁸ Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften durch NS-Deutschland während der Besatzung: Doktordissertation: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 1999, S. 86, 87.

²²⁹ Luhansker Region während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Redaktionskollegium W.W. Schewtschenko und andere. (auf russisch), Donezk 1969, S. 113.

²³⁰ ZDAHOU Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 173–174.

Vertretern der deutschen Macht entzogen. Die Wohnungen der einheimischen Bevölkerung waren von fehlenden einfachsten Bequemlichkeiten wie Wasserleitung, Elektroenergie, Heizung etc. geprägt.

Dazu kam noch eine katastrophale hygienisch-epidemiologische Lage. In verschiedenen Quellen sind zahlreiche Ausbrüche von Infektionskrankheiten dokumentiert (Fleck- und Bauchtyphus, Magen- und Darmkrankheiten, Dystrophie, Dysenterie).²³¹ In Lwiw brach beispielsweise die Flecktyphuseuche im Oktober 1941 aus, ebendann, wenn die Deutschen mit der Entlassung von Gefangenen heim begonnen hatten.²³²

Alle Medikamente und Sanitätsgeräte beschlagnahmte man und führte nach Deutschland aus. Die meisten Heilanstalten für Zivilisten wurden nicht finanziert, sie wandten die Praxis der Eigenversorgung an. In Kyjiw bezahlte man die Konsultation nach Tarifsätzen wie folgt: Anmeldung – 5,00 Karbowanez, Behandlung (extra und laut Preisliste) von 2,00 bis 200,00 Karbowanez je nach Kompliziertheit der Behandlung, Krankenhausaufenthalt – 20,00 Karbowanez pro Tag, für die Verpflegung musste man extra zahlen.²³³ In meisten Fällen leisteten die Medizinarbeiter die medizinische Hilfe an die ansässige Bevölkerung außerhalb der Heilanstalten, wofür sie in Naturalien vergütet wurden.²³⁴

Laut einigen Angaben funktionierten im Hinblick auf die Heilanstalten nur die Kreiskrankenhäuser. Es traten in der Regel beträchtliche Störungen auf, die medizinische Behandlung wurde auf das Minimum reduziert. Im Kreis Bilowodsk, Region Luhansk hat sich mal herausgestellt, dass dem Arzt keine Nadel zur Vernähung der Risswunde bei einem Arbeiter steht. Da die Krankenhäuser mit den Medikamenten praktisch nicht beliefert wurden, beschränkte sich fast die ganze medizinische Hilfe auf die Empfehlungen. Für den Krankenhausbesuch wurde die Bezahlung in Höhe von 10,00 bis 15,00 Karbowanez festgesetzt.²³⁵

Hiermit konnte man eine planmäßige Liquidation des Systems des Gesundheitswesens für einheimische Bevölkerung beobachten. Dafür haben die Deutschen in einigen Heilanstalten medizinische Hilfeleistungen an deutsche Soldaten und ihre Familien sowie an die Polizisten und Angestellten der Verwaltungsstelle der Ordnungspolizei organisiert. Es finden sich die Aufzeichnungen, dass unter anderem in Lwiw eine venerologische Fürsorgestelle für kranke Frauen errichtet wurde. Die Errichtung solcher Fürsorgestelle wurde ins Leben gerufen, weil mit deutscher Besatzung die Prostitution sich zu verbreiten begann. Das Entbindungshaus wurde

²³¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 175; DADoO, F. P-1608, Reg. 1, Akte 1, Bl. 63–64.

²³² ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 204, Bl. 8.

²³³ Aufklärungsinformationen des Zentralstabs der Partisanenbewegung über die Lage im besetzten Kyjiw. Nicht früher als am 1. August 1942, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 261.

²³⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 10, Bl. 198.

²³⁵ Ebd., Akte 123, Bl. 96–97.

in ein Familienhaus für deutsche Frauen reorganisiert, die Poliklinik № 2 wurde in eine Kinderberatungsstelle und in die Poliklinik ausschließlich für deutsche Kinder umgestaltet. Man löste die Kindereinrichtungen auf.²³⁶

Der Alltag der Bevölkerung in der besetzten Ukraine wurde zum Kampf ums Überleben unter Extrembedingungen. Oft litten die Bewohner nicht nur durch Deutsche, sondern auch durch die Polizisten, die aus den Reihen der Einheimischen rekrutiert wurden. Manchmal handelte die Hilfspolizei so brutal, dass die Bevölkerung sich darüber sogar bei den örtlichen Organen zu beklagen wagte. Im Jahre 1942 gingen bei dem Platzkommandanten von Altschewsk mehrere Klagen der Zivilisten über die ungesetzliche Handlungsweise der Polizei (Durchsuchungen, Verhaftungen, eine schnöde Behandlung, Plünderungen, Misshandlungen) ein.²³⁷

Solche Behandlung der einheimischen Bevölkerung durch die deutsche Macht und machtausübenden Strukturen gehörte tatsächlich zum gewohnten Alltag. Die Behandlung der Bevölkerung verschlechterte sich wesentlich nicht nur, wenn die Leute die Verschleppung nach Deutschland unter verschiedenen Vorwänden zu verweigern begannen, sondern auch wenn sie diese Aktionen unverhohlen sabotierten. Darüber kann man in vielen Erinnerungen lesen: *«Zunächst fuhr man freiwillig, danach wollte niemand mehr dahin freiwillig fahren und man hat mit dem Zwangsabtransport begonnen»*²³⁸.

«Den 10.04.1942. Deutsche haben befohlen, dass die ganze arbeitsfähige Bevölkerung ihre Freiwilligkeit und Bereitschaft zum Arbeitseinsatz in Deutschland erklärt...

Den 12.04.1942. Alle Alleinstehenden, insbesondere die jungen Leute, werden nach Deutschland verschleppt. Man hört in der Stadt – in wahren Sinne des Wortes - das Stöhnen. Die Kinder ab 14 Jahren werden von den Eltern abgeholt. Am Morgen sah ich Deutsche die Menschen an uns vorbei zum Bahnhof treiben. Aus Kyjiw gehen täglich Transporte ab... Einfach wie Vieh werden sie getrieben. Die Hirten treiben aber das Vieh von hinten her und Deutsche gehen von vorne und zu beiden Seiten, und von hinten... Sie haben fast alle Arbeitskräfte verschleppt...

Den 21.04.1942. Über die Zeitungen und die Bekanntmachungen hat man erklärt, dass alle Bewohner Kyjiws nach Deutschland gehen sollen. So werden in Kyjiw und auf dem Lande die Leute im Alter von 16 bis 55 Jahre rekrutiert... Die Leute werden dringend abtransportiert...

Den 25.04.1942. Uns ist wieder eine alarmierende Nachricht bekannt geworden... Man wird die 13–14-jährigen Jungen abholen und nach Deutschland verschleppen...

²³⁶ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 204, Bl. 4-5.

²³⁷ DALO, F. P-1717, Reg. 1, Akte 7, Bl. 13.

²³⁸ Bericht des Informators H über das deutsche Besatzungsregime in Kyjiw und in anderen ukrainischen Regionen. Nicht später als am 2. Mai 1942, in: Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion..., S. 251.

Den 1.05.1942. Man hat alle Märkte eingekesselt, alle Menschen festgenommen und ihre Eltern ließ man Wäsche zum Wechseln, Kleidung, Schuhe bringen... Insgesamt 1400 Personen...

Den 18.07.1942. Die Verschleppung nach Deutschland erfolgt mittels Razzien..., nachts besuchen die Polizisten die Wohnungen und suchen die tauglichen Menschen aus.»²³⁹

Der Schwerpunktwechsel in der Politik der Führung hinsichtlich der Ausnutzung der Industriebetriebe hat einigermaßen die Handlungsweise der Macht bei der Bildung der Arbeitskräfteressourcen und deren Zuweisung den Betrieben beeinflusst. Den Arbeitskräften der kriegswichtigen Betriebe wurde eine Reihe von Privilegien eingeräumt, sie konnten beispielsweise der Verschleppung nach Deutschland entkommen. Die Aussagen dazu finden sich in den persönlichen Tagebüchern: *Den «25.11.1942. Wir Komsomolzinnen werden gezwungen uns täglich bei der Polizei anzumelden. Gleich wie andere unsere Mädchen, arbeite ich in einem Bergwerk, daher werden wir zur unbezahlten Arbeit nicht herangezogen. Was für einen Lohn bekommen wir: 350 g Brot und 5 Rubel 60 Kop. Das Joch. Ich hätte nie gearbeitet, die Arbeit hat mich aber gerettet. Ich wurde nach Deutschland nicht verschleppt, obwohl es Aufforderungen gab, ebenso wurde ich zum Einsatz in Stalino nicht abgeholt.»²⁴⁰*

Während der Besatzung war die Arbeit für die Okkupanten eine Voraussetzung des Überlebens. In diesem Zusammenhang war das Auftreten der Bevölkerung den Deutschen gegenüber unterschiedlich. Einige Menschen gingen ohne irgendwelche Hemmungen in den Dienst zu Deutschen, die anderen betrachteten ihre Arbeit einerseits als eine Chance für sich selbst und für die Familie zu überleben, andererseits als eine Möglichkeit den Feind bei schneller Wiederherstellung der Betriebe durch passive und aktive Widerstandstätigkeit zu stören. Es gab auch solche Menschen, die jede Zusammenarbeit verweigerten. In solchem Fall drohten ihnen die Erschießung oder eine harte Körperstrafe.

Im Ganzen wurde während der deutschen Besatzung der Ukraine verschiedene Haltung der einheimischen Bevölkerung zu der «neuen Ordnung» festgestellt. Die sowjetische Historiographie führt mehrere Beweise des tapferen Kampfes der Menschen gegen die Okkupanten an. Die gegenwärtigen Erforschungen²⁴¹ ermöglichen eine vielseitige Darstellung des Lebens unter Besatzung sowie der von negativer über neutrale zur sogar positiven Haltung der Bevölkerung zu den Deutschen. Dabei werden nicht nur die durch die sowjetische Historiographie eindeutig als Verbrecher angeprangerte Personen, sondern auch einfache Bürger,

²³⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 347, Bl. 1-25.

²⁴⁰ Androssowa, L.: Tagebuch (auf russisch), in: Museum «Molodaja Gwardia» [*Junge Garde*, – Verf.] St. Krasnodon.

²⁴¹ Berkhoff, K.: *Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*, Cambridge; Massachusetts and London 2004; Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M.: Ebd., S. 49 etc.

die mit dem Antritt neuer Macht auf die Erleichterung ihres Lebens hofften, berücksichtigt. Man kann auch die Schwankungen der Stimmung der Bevölkerung der neuen Macht gegenüber im ersten Besatzungsjahr der Analyse unterziehen. Die Forscher behaupten unter anderem, dass die Untätigkeit der Menschen unter Besatzung von falscher Politik der Sowjetregierung auf dem ukrainischen Territorium zeugt. Laut Angaben der sowjetischen Historiographie leisteten nur 20 – 30 % der Bevölkerung in der besetzten Ukraine einen aktiven Widerstand und einige Personen übten im Gegenteil die Gastfreundschaft gegenüber den Deutschen.²⁴²

Neue Macht schlug der Bevölkerung zu arbeiten vor, falls diese zu überleben wollte. Und die Menschen arbeiteten ohne Enthusiasmus und Befriedigung von der Arbeit, um eine minimale Ration zu bekommen. Man suchte nach jeder möglichen zusätzlichen Ernährungsquelle.

Deutschen Berichten zufolge beunruhigten sich die Bewohner der besetzten Gebiete vor allem wegen der Ernährungs-, Kriegs- und Politiklage, des Abzugs der Arbeitskräfte für das Reich: «Heutzutage ist die Bevölkerung der Ansicht, dass die Anwerbung von Arbeitskräften für das Reich sich gar nicht von den schrecklichen Mobilisierungen, die man in der Sowjetzeit durchführte, unterscheidet.»²⁴³ Jeder nächste nach Deutschland geschickte Bericht enthielt die Information über die zuwachsende Unzufriedenheit der Bevölkerung: «Die Stimmung ist ungünstig» (Dnipropetrowsk), «man beobachtet die Senkung der Stimmung» (Mykolajiw), «die Haltung ist gespannter als zuvor geworden» (Riwne), «es sind heftige Wendungen zum Schlechteren zu verzeichnen» (Saporishshia). Ähnliche Nachrichten gingen aus Kyjiw und anderen Städten ein. Die allgemeine Stimmung der Menschen war durch den zunehmenden Widerwillen gegen die deutsche Macht gekennzeichnet.²⁴⁴ Am 26. Februar 1943 berichtete man über die Senkung der allgemeinen Stimmung der Bevölkerung wegen der durch erheblichen Preisanstieg für Lebensmittel im Schwarzhandel sehr angespannten Ernährungslage und der Arbeiterwerbung für den Einsatz in Deutschland (die Anzahl der Freiwilligen zur Arbeitsaufnahme im Reich ist heftig zurückgegangen). «Infolge des stark einsetzenden Feind- und Bandenunwesens [*Partisanen- und Untergrundgruppen, – Verf.*], wurde immer häufiger das Kriegsgeschehen zum Hauptthema der Gespräche, obwohl das früher nicht der Fall war.»²⁴⁵

Während des Vormarsches der sowjetischen und des Rückmarsches der deutschen Truppen (seit dem Jahre 1943 beginnend), trafen Deutsche scharfe Maßnahmen zur Evakuierung der einheimischen Bevölkerung, was tatsächlich eine

²⁴² Schamara, S.: Besetzte Erinnerung in der befreiten Ukraine (Erinnerungen und Rätsel) (auf ukrainisch), in: Auf dem zu erforschenden Kriegsfeld ohne ideologische Schützengräben... 2. Die Unterlagen des wissenschaftlich-praktischen Seminars «NS-Besatzung der Ukraine (1941–1944): Probleme und Perspektiven der Forschung», Tscherkassy 2010, S. 22.

²⁴³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 81, Bl. 20.

²⁴⁴ Ebd., Akte 79, Bl. 52.

²⁴⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 22, Akte 79, Bl. 48.

massenhafte Verschleppung von Arbeitskräftenressourcen bedeutete. In diesem Zusammenhang wandte man verschiedene Mittel wie Aufrufe zur freiwilligen Evakuierung bis zu Zwangsmaßnahmen an. In den Orten verbreitete man die Flugblätter mit den Aufrufen an die Zivilbevölkerung, die eine abschreckende Darstellung der bolschewistischen Offensive wie zum Beispiel «folge der deutschen Armee um der Bolschewikengefahr zu entgehen!» enthielten.²⁴⁶ Dabei versuchte die Besatzungsmacht möglichst breitere Bevölkerungsschichten zu erfassen. Der Zwangsevakuierung unterlagen sogar Behinderte, ehemalige Rentner, hochbetagte Personen und andere unterhaltsberechtignte Familienmitglieder.²⁴⁷

Der Rückzug der Deutschen nach Westen war durch die Requirierung aller Materialbestände und Lebensmittelvorräte bis auf die letzten Kuh und Pferd und die Ausfuhr der restlichen bauwürdigen Vorräte oder durch ihre unbedingte Vernichtung begleitet. Vernichtet werden sollten die Aussaaten, Ausrüstung, die ganzen Städte und Dörfer, in denen ein Teil der einheimischen Bewohner zurückgeblieben war.²⁴⁸

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass nach der Besatzung der Ukraine durch Deutsche, die Bewohner ständig ums Überleben kämpfen mussten. Die Besatzungsmacht war eigentlich an der totalen Vernichtung der arbeitsfähigen Bevölkerung durch Hungertod nicht interessiert. Sie machte eher ein Wechselspiel von Peitsche und Zuckerbrot, das von den Bewohnern der besetzten Gebiete akzeptiert werden sollte: «Wofür braucht man das alles. Offensichtlich, weil die hungrigen Menschen einfacher zu leiten sind, die Hungrigen denken mehr über die Brotscheibe und nicht über den Widerstand oder so was.»²⁴⁹

Für den Großteil der Bevölkerung wurde der Alltag im besetzten Land nicht nur vom Kampf ums Überleben, sondern auch von Bemühungen um die Chance nicht erschossen oder ins Fremdland verschleppt zu werden, begleitet: «...*man stelle sich nur vor, dass die ganze Bevölkerung einer Großstadt allein vor der Perspektive nach Deutschland zu gehen, erstarrte.*»²⁵⁰

Die Unterernährung, unregelmäßiger Haushalt, fehlende Unterkunft, ständige tägliche Anspannung aller Kräfte im Kampf ums Überleben in Extremsituationen der Besatzung; die Sorge um die Angehörigen, die an der Front oder in den Partisanengruppen waren; die Sorge um die, die von Deutschen nach Deutschland deportiert oder während des Rückzugs der Sowjetarmee ins Hinterland der UdSSR evakuiert wurden oder um die, die ohne die Angehörigen von neuem Wohnort benachrichtigen zu können, umgezogen waren; der Seelenschmerz um die im Krieg gefallenen Verwandten und Bekannten, um die Ermordeten durch Gestapo und die Hingerichteten in Konzentrationslagern. All das bestimmte den moralischen und psychischen Gemütszustand der Menschen in der Besatzungswirklichkeit.

²⁴⁶ DALO, F. P-1717, Reg. 1, Akte 7.

²⁴⁷ Ebd., Akte 7, Bl. 10.

²⁴⁸ ZDAWO Ukraine, F. KMF-8, Reg. 2, Akte 223, Bl. 9–10.

²⁴⁹ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 2, Akte 179, Bl. 8.

²⁵⁰ Ebd., Bl. 6, 7.

Kapitel II. «Alles für den Wiederaufbau» - ist die Hauptparole der Sowjetmacht zwischen dem Jahr 1943 und 1950

1. Politik der Sowjetregierung im Bereich der Arbeitskräfte und die Arbeitergesetzgebung

Die Wiederaufrichtung der ukrainischen Wirtschaft begann sofort nach der Befreiung des Territoriums der Republik von den Naziokkupanten. Im ersten Halbjahr 1943 begann man mit den Wiederaufbauarbeiten im Gebiet Woroschylowhrad, im zweiten Halbjahr erfasste der Wiederaufbau fast die ganze Ukraine am linken Ufer des Dnipro und schließlich die in wirtschaftlicher Hinsicht wichtige Gebiete am rechten Ufer des Dnipro. Die Regierung der UdSSR hat aber die Vorbereitung der Instandsetzung strategischer Installationen noch während der Besatzung eingeleitet. Im Jahre 1942 arbeiteten die Vertreter der Volkskommissariate in Zusammenarbeit mit den Wissenschaftlern der Akademie der Wissenschaften der UdSSR in Moskau und in der Ural-Region die Konzeption der konkreten Maßnahmen zur Neuinstandsetzung der Betriebe der Schwerindustrie wie Zechen, Fabriken und Kraftwerke aus.

Gleich nach der Befreiung der Ukraine wurde ein Sonderregierungsausschuss mit dem Volkskommissar des Kohlenbergbaus W. Wachruschew an der Spitze gebildet.¹ Der Ausschuss befasste sich mit der Feststellung des Grades der

¹ Allgemeine Volkshilfe beim Wiederaufbau des Donbasses während des Großen Vaterländischen Krieges (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1966, № 11, S. 110.

Zerstörungen und der Schadenshöhe sowie mit der Erstellung von Empfehlungen zur Beseitigung des Wirtschaftsruins.

Der Prozess des Wiederaufbaus wurde von den Staats- und Parteiorganen überwacht. Schon in den Jahren 1943–1945 haben ZK WKP(b), DKO, RNK der UdSSR (seit 1946: der Ministerrat der UdSSR), die republikanischen Staats- und Parteiorgane eine Reihe wichtiger Beschlüsse über die Wiederherstellung und die Arbeit von folgenden ukrainischen Industriebetrieben gefasst: Bergwerke im Donezgebiet, Zechen um Krywyj Rih herum, Eisenindustrie des Dnipro-Gebietes, Chemiebetriebe, Maschinenbau, Industriekomplexe in Kyjiw, Charkiw, Dnipropetrowsk, Saporishshia und in anderen Städten der Ukraine. Auf rechtsverbindliche Weise wurden die Fristen des Wiederaufbaus festgelegt, die Maßnahmen zur Kreditvergabe, Belieferung der Betriebe mit Ausrüstung und Baustoffen getroffen sowie Arbeitskräfte zugesichert.

Die umfangreiche Palette der von den Staatsorganen erlassenen Rechtsvorschriften vermittelt eine Vorstellung von den Haupttrichtungen des Wiederaufbauprozesses. Insgesamt kann man alle Rechtsvorschriften in 2 Gruppen einteilen: 1. Die auf die Instandsetzung der gewerblichen und landwirtschaftlichen Betriebe gerichteten Rechtsvorschriften; 2. Die Rechtsvorschriften, die auf die Sicherstellung von Arbeitskräften für die Produktion und auf die Regelung der Lage von Arbeitskräften gerichtet sind.

Nach dem Krieg wurde zu einem der Grundgesetze in erster Gruppe das Fünfjahresplangesetz über den Wiederaufbau und die Entwicklung der Volkswirtschaft der UdSSR 1946–1950, das von dem Obersten Sowjet der UdSSR im März 1946 verabschiedet wurde. Im August 1946 beschloss der Oberste Sowjet der USSR auf Grund des o. g. Gesetzes ein entsprechendes Gesetz, das für die Ukraine u. a. «die Gewährleistung des vordringlichen Wiederaufbaus und der Entwicklung der Schwerindustrie sowie des Eisenbahnverkehrs, ohne die ein schneller und erfolgreicher Neuaufbau der ganzen Volkswirtschaft nicht möglich gewesen wäre», vorsah.² Laut diesem Gesetz stellte man den Plan der industriellen Haupterzeugung in der Ukraine für das Jahr 1950 auf, wobei im Vordergrund aller Maßnahmen der Wirtschaftsführung die schnellstmögliche Instandsetzung der Hüttenwerke im Donez- und Dniprogebiet, die Erhöhung der Gesamtleistung ukrainischer Kraftwerke sowie die Wiederherstellung und weitere Entwicklung der Kohlewirtschaft in der Region Donez auf dem Wege der Inbetriebnahme der Bergwerke in Gebieten Stalino und Woroschylowhrad standen. Es war auch die Wiederherstellung der Maschinenfabriken (in erster Linie für die Herstellung der Ausrüstung für Kohle-, Eisen- und Energiewirtschaft), der Chemiewerke sowie der Baustoffbetriebe (Zementwerke, Ziegeleien, Glaswerke usw.) in kürzester Frist vorgesehen.

² Gesetz über den Fünfjahresplan des Wiederaufbaus und der Entwicklung der Volkswirtschaft der USSR 1946–1950 (auf russisch), Kyjiw 1946.

Eine ausreichende Zahl an Arbeitskräften war die Voraussetzung für die erfolgreiche Lösung dieser Aufgaben. In einem weitgehend zerstörten und geplünderten Land gestaltete sich die Aufbringung von Arbeitskräften als äußerst schwierig. Die Verluste an Menschen im Krieg betragen 10 Mill.³ Auf dem befreiten Territorium blieben 17 % der Arbeitskräfte im Vergleich zur Zahl der Beschäftigten vor dem Krieg.⁴ Grundlegend hatten sich auch andere Kenndaten der demographischen Situation geändert, vor allem das Zahlenverhältnis der Männer zu den Frauen.

Mit dem Ziel den Kräftebedarf zu decken, warb die Regierung vor allem auf dem lokalen Arbeitsmarkt an. Es erwies sich aber, dass die einheimische Stadt- und Dorfbevölkerung die für den Wiederaufbau der Betriebe benötigten Arbeitskräfte nicht in vollem Umfang aufbringen konnte. In dieser Lage beschloss die Regierung das Problem im Wege des zentralisierten zwischenbezirklichen Ausgleichs der Arbeitskräfte in der Republik zu lösen, indem sie die Kräftezuteilung für die vorrangigen Industriezweige erheblich erhöhte.

Infolge dieser Maßnahmen wurden 1943–1945 und im ersten Nachkriegsjahrfünft 1946–1950 beim Wiederaufbau der ukrainischen Schwerindustrie zusätzlich folgende Arbeitskräfte eingesetzt: die Arbeiter, die durch die organisierte Arbeitskräftewerbung aus allen Gebieten der Republik gestellt wurden; Lehrlinge und Absolventen der Berufs- und Handwerkerschulen; die Entlassenen aus dem Dienst bei der Roten Armee (seit dem Jahr 1946 – die Sowjetarmee), die sowjetischen Heimkehrer, ausländische Kriegsgefangene, internierte und mobilisierte Deutsche, die Häftlinge des NKWS-MWS-Systems (MWS seit 1946).

Einige Rechtsvorschriften des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR, DKO und RNK der UdSSR regelten die Besetzung mit Fachkräften der wichtigen Verteidigungsbetriebe. Unter Bezug auf diese Dokumente bekamen die Arbeiter, die beim Wiederaufbau der DKO unterstellten Betriebe beschäftigt waren, die Zurückstellung vom Dienst in der Armee.⁵ Die übrigen Betriebe verloren ihre Arbeiter bei jeder nächsten Rekrutierung in die Armee. So eine Situation entstand u. a. in der Stadt Ossypenko (heute Berdiansk) im Werk für den speziellen Maschinenbau № 139, in dem in der Vorkriegszeit 1730 Personen arbeiteten. Infolge der Rekrutierung 1943 wurden von den 229 Arbeitern, die nach der

³ *Rusnatschenko, A.: Narod sbureny: Nazionalno-wyswolny ruch w Ukraini i nazionalni ruchy oporu w Bilorissii, Lytwi, Latwii, Estonii u 1940–50 rokach* = Das Volk ist empört: Nationale Befreiungsbewegung in der Ukraine und nationale Widerstandsbewegungen in Weißrußland, Litauen, Estland 1940–1950 (auf ukrainisch), Kyjiw 2002, S. 402.

⁴ *Wosnessens'ki, N.A.: Rüstungswirtschaft der UdSSR während des Vaterländischen Krieges* (auf russisch), Moskau 1947, S. 56; *Tschernega, P.M.: Ausbildung der Fachkräfte für die ukrainische Industrie während des 2. Weltkrieges* (auf ukrainisch), in: *Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation*, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Im T. 3, T. 3, S. 171.

⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 604, Bl. 21.

Besatzung gebliebenen waren, 75 hochqualifizierte Bau- und Montagearbeiter zum Militärdienst einberufen.⁶

Gleichzeitig rief man anhand der DKO-Erlasse (vom 26. Oktober 1943 und 18. Juli 1944) aus dem Heeresdienst ingenieurtechnische Kräfte ab, die vor dem Krieg in der Kohleindustrie beschäftigt waren. Im Donezgebiet wurde die Einberufung von Arbeitern, Ingenieuren und Technikern der Kohlengruben, Eisenhütten- und Kraftwerke verboten (Verordnung vom 10. September 1943).

Die Aufstockung der Arbeitskräfte für den Wiederaufbau der Industriebetriebe erfolgte auch aus den Reihen der Reservisten und der aus den Lazaretten entlassenen Militärpersonen, die militäruntauglich aber arbeitsfähig waren sowie aus der Mitte der zur Kampftruppe nicht gehörenden älteren Männer. Aus diesen Personengruppen formte man die Arbeiterkolonnen und Bauarbeiterbataillone, die man bei dem Aufbau wichtiger Betriebe der Rüstungsindustrie sowie der Eisen-, Brennstoff- und Energiewirtschaft, einsetzte. So stellte der Kiewer Wehrkreis im IV. Vierteljahr 1944 den Volkskommissariaten für Kohle 2.450 Personen, für Mittelmaschinenbau 550, für Panzerindustrie 300, für Munition – 725 Personen, für Bauwesen 250 Arbeiter zur Verfügung.⁷

Mit DKO-Beschlüssen wurden einigermaßen die Re-Evakuierung sowie die Kurzdienstreisen der Arbeiter aus den Betrieben zu Moskau, Swerdlowsk, Gorki (heute Nysnii Nowgorod) und aus Betrieben anderer Städte zum Wiederaufbau der Installationen in der Ukraine zugelassen. Im Jahre 1944 belief sich die Anzahl der Arbeiterkräfte, die von den zehn Ostfabriken des Schwermaschinenbaus in die früheren Arbeitsorte versetzt wurden, gemessen an der Gesamtzahl der Personalbestände der Betriebe, auf 27,1 %. So niedriger Prozentsatz ist darauf zurückzuführen, dass die breite Re-Evakuierung hätte während des Krieges die Störungen in den Betrieben der Verteidigungsindustrie im Osten verursachen können.⁸ Von den 3,5 Mill. Arbeitern und Fachkräften, die zusammen mit den Familienangehörigen in das rückwärtige Gebiet der UdSSR evakuiert wurden, kehrten in die Ukraine innerhalb der Jahre 1943–1944 nur 500.000 Personen zurück.⁹

Die vorhandenen Rechtsvorschriften zeugen davon, dass man bei der Wiederherstellung der Betriebe der Schwerindustrie einen großen Wert auf den Einsatz der Dorfbevölkerung legte. Laut Verordnungen von RNK der USSR und ZK KP(b)U «Über die Teilnahme der Kolchose der USSR an der Wiederherstellung des von den deutschen Besatzern zerstörten Bergbaus im Donezgebiet» (27. August 1944) und «Über die Heranziehung unter Vertragsbedingungen der Arbeitskräfte aus Kolchosen der Ukraine zum Einsatz im Bergbau im Donezgebiet» (26. Januar 1945)

⁶ Ebd., Akte 1831, Bl. 147–148.

⁷ Ebd., Bl. 4–6.

⁸ Chojnaz'ka, L.M.: Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie und soziale Konsequenzen..., S. 75.

⁹ Ebd., S. 77.

wurden zum Wiederaufbau dieses Industriezweiges die Kolchosbauern aus den Gebieten Odessa, Charkiw, Winnyzia, Kirowograd, Stalino, Mykolaiw, Kam'anez-Podilski und aus anderen Gebieten der Ukraine zugewiesen.¹⁰ Ähnliche Rechtsvorschriften wurden auch für andere Zweige der Schwerindustrie verabschiedet.¹¹

Die Planungen der Regierung waren vielversprechend und erfolgsträchtig, weil sie vorsahen, den zerstörten Betrieben in knapper Frist eine ausreichende Menge von Arbeitskräften für Wiederaufbau, Inbetriebnahme und Wiederherstellung der ursprünglichen Anlagen zur Verfügung zu stellen.

Die Gebietsleiter wurden beauftragt die in den Verordnungen vorgesehenen Pläne über organisierte Anwerbung zu erfüllen, wobei man die Freiwilligkeit des Verfahrens betonte. Es erwies sich aber nicht möglich auf der freiwilligen Grundlage die Anwerbungsvorgaben zu erfüllen, so mussten die Funktionäre in manchen Regionen weitere Kräfteanforderungen zwangsläufig geltend machen.

Nicht selten waren die Staatsplanungen über die organisierte Kräfteanwerbung schlecht durchgedacht und entsprachen nicht immer den örtlichen Gegebenheiten. Die Bereitstellung von Arbeitskräften für die ukrainischen Betriebe gestaltete sich schwierig, weil gleichzeitig die Anwerbung der Bevölkerung zum Einsatz in strategischen Betrieben außerhalb der Republik erfolgte. So haben DKO und das Komitee für Erfassung und Verteilung von Arbeitskräften bei RNK der UdSSR dem RNK der UdSSR zu Pflicht gemacht 14.500 Personen im II. und III. Quartal 1943 für die Betriebe, die sich außerhalb der Ukraine befanden, aufzubringen. Schon bis zum 10. Oktober 1943 haben die Gebiete Charkiw, Woroschylowhrad und Stalino¹² 8.717 Personen für den Einsatz außerhalb der Republik sichergestellt.

Allein zwischen dem Jahr 1943 und 1944 wurden in der Ukraine zum Einsatz in der Industrie, im Bau- und Verkehrswesen insgesamt 970.000 Personen rekrutiert.¹³

Nach der Befreiung des ganzen ukrainischen Raumes hat man dank dem System der Arbeitskraftreserven mit den jährlichen planmäßigen Anwerbungen der Bevölkerung begonnen. Im Jahre 1947 wurde, beispielsweise, das Ministerium für Arbeitskräfte reserven laut Verordnung von RM der UdSSR beauftragt die Arbeitskräfte für Bergbau, Erdölindustrie, Fe- und NE-Metallurgie, Aufbau der Kraftwerke, Schwerindustriebetriebe, Brennstoffbetriebe, Rüstungs- und Flottenbetriebe sowie für Forstwirtschaft, Zement- und Asbestindustrie und für Ladearbeiten in Fluss- und Seehäfen, also für die im Fünfjahresplangesetz für Wiederaufbau und

¹⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 129, 130, 149.

¹¹ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1945. (auf ukrainisch), Kyjiw 1945; Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1947. (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.

¹² Chojnaz'ka, L.M.: Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie und soziale Konsequenzen..., S. 72, 73.

¹³ Ebd., S. 77.

Entwicklung der Volkswirtschaft als vorrangig bezeichnete Hauptindustriezweige, sicherzustellen.

Für die Arbeitskräftewerbung wurde im Bestand der Ukrainischen Republikverwaltung beim Ministerium für Arbeitskraftreserven der UdSSR ein Referat für organisierte Arbeitskräftewerbung mit den Gebietsverwaltungen für Arbeitskraftreserven zu Winnyzia, Zhytomyr, Sumy, Kyjiw, Kam'anez-Podilski, Kirowograd, Odessa, Poltawa, Kherson, Tschernihiw und mit dem Apparat der Beauftragten in entsprechenden Kreisen gegründet. Das Ministerium für Arbeitskraftreserven der UdSSR wurde berechtigt über die Staatsanwaltschaft zur Verantwortung die Angestellten zu ziehen, die ihre Pflichten zur Einstellung und Betreuung der Arbeitskräfte nicht erfüllten. Sollte der Betrieb (Bauplatz) zur Aufnahme der Arbeitskräfte unvorbereitet sein, wurde das o. g. Ministerium auch berechtigt die Zuweisung der Arbeiter für solche Unternehmen einzustellen.¹⁴

Wegen geringer Wirksamkeit der in Verordnungen vorgesehenen Planungen, erließ man die Zusatzverordnungen zur Regelung des Verfahrens der Arbeitskräftewerbung. Eine solcher Verordnungen hieß «Über die Arbeitskräftegestellungskontrolle und Erfassung der staatlichen Arbeitskraftreserven» (1949), es wurden auch andere ähnliche Richtlinien erlassen.

Neben der organisierten Arbeitskräftewerbung im System der staatlichen Arbeitskraftreserven verabschiedete die Regierung die weiteren Rechtsvorschriften, die die Ergänzung der Belegschaften bestimmter Industriezweige sogar konkreter Betriebe, unter anderem im Wege der Mobilisierung, vorsahen. Mit der Verordnung «Über die Kräftegestellung für den Bergbau» vom 10. Oktober 1947, erlassen durch RM der UdSSR, wurde befohlen in der Zeitspanne September–November 1947 den Betrieben des Gebietes Woroschylowhrad 88.960 Arbeitskräfte zur Verfügung zu stellen (davon: 20.771 Personen durch das organisierte Kräftewerbungsverfahren, 7.190 FSN–Absolventen, 30.200 Kriegsgefangene, 30.800 Personen im Wege der Einberufung der Wehrpflichtigen zu FSN).¹⁵

Anhand von Unions- und Republikvorschriften, verabschiedete man die Unterlagen, die von Gebiets- und Kreisbedeutung waren. Drin wurde die Zahl der aus jedem Gebiet zu mobilisierenden Arbeitkräfte präziser festgestellt. Als Beispiel werden hier einige dieser Dokumente wie folgt angeführt: die Verordnung des Polianer Kreisrates der Deputierten und Werk tätigen und des Büros des Kreiskomitees der KP(b)U zu Gebiet Kam'anez-Podilski «Über die Mobilisierung der Arbeitskräfte zum Einsatz in den Betrieben des Volkskommissariats für Schwerindustrie» (16. Februar 1945); die Verordnung des Gebietsrates der Deputierten und Werk tätigen und des Gebietskomitees der KP(b)U «Über die Mobilisierung von 1.000 Arbeitskräften zur Kohलगewinnung 1945 und zum Wiederaufbau des örtlichen Bergbaus der USSR» (26. April 1945); die Verordnung

¹⁴ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1947. (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.

¹⁵ DALO, F. II-179, Bd. 3, Akte 740, Bl. 166.

des Exekutivkomitees des Rates der Deputierten und Werktätigen zu Gebiet Rowno «Über die organisierte Arbeitskräftewerbung für das Ministerium des Bergbaus, für das Ministerium für Baubetriebe der Schwerindustrie und für das Ministerium für Baustoffindustrie der UdSSR im III. Quartal 1950» (10. Juli 1950) usw.

Gleichzeitig widmete die Regierung eine große Aufmerksamkeit der Mobilisierung der Jugendlichen in die Lehranstalten für Arbeitskräftereserven (Betriebs- und Handwerkerschulen). Einerseits schulte der Staat auf diesem Wege massenweise verschiedene Facharbeiter, die für den Wiederaufbau und die Produktion benötigt wurden, andererseits erfolgte die prompte Heranziehung von mehreren schlecht bezahlten oder gar nicht bezahlten Arbeitskräften zur Wiederherstellung der Betriebe, was für die Jugendlichen als Betriebspraktikum oder Produktionsausbildung aussah.

Die Normsetzung der Staatsorgane in der Sache der Mobilisierung der Jugendlichen in die Schulen der Arbeitskräftereserven war sehr vielfältig dem Inhalt, den Richtungen und Voraussetzungen für die Gründung solcher Anstalten nach. Dieses Verfahren wurde durch einige Besonderheiten gekennzeichnet.

Am Anfang des Wiederaufbaus wurden in die Betriebs- und Handwerkerschulen die Jugendlichen beiderlei Geschlechts von der nächsten Umgebung aufgenommen. Diese Sachlage wurde durch den Mangel an den Verkehrsmitteln und das Fehlen des Wirtschaftsapparates im neubefreiten Raum verursacht. Man hatte, zum Beispiel, vor, für die Einrichtung 1943 bei der Stalin-Maschinenfabrik Charkiw einer FSN-Schule für 1.500 Personen und einer RU-Schule für 1.000 Personen die Jugendlichen aus Charkiw und aus dem Charkower Gebiet zu mobilisieren.¹⁶

Das Verfahren zur Mobilisierung der Jugendlichen in den Jahren 1943–1945 wurde hauptsächlich auf Grund von Dokumenten geregelt, die noch in der Vorkriegszeit beschlossen worden sind. Dazu gehören der Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR «Über die staatlichen Arbeitskräftereserven der UdSSR» vom 2. Oktober 1940¹⁷ und die RNK-Verordnung «Über die Einweisung der städtischen und Kolchosjugendlichen in die Handwerkerschulen, Berufsschulen für Eisenbahnwesen und in die FSN-Schulen» vom 2. Oktober 1940.¹⁸ Es erschienen auch neue Verordnungen die zur Vervollkommnung der Ausbildung der künftigen Arbeiter beitragen sollten. Unter allgemeinen Richtlinien sind die

¹⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 612, Bl. 17.

¹⁷ Chojnaz'ka, L.M.: Anwendung der außerökonomischen Formen des Berufslebens bei der Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie (1943–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2000, Aufl. 4, S. 108–119.

¹⁸ Richtlinien der KPSS und der Sowjetregierung für die Wirtschaftsorganisation 1917–1957: Dokumentation: in 4 Bd., T. 2. /Verf.: W.N. Malinin, A.F. Korobow (auf russisch), Moskau 1957, S. 48.

Verordnung von RNK der UdSSR «Über die Ausbildung der Fachkräfte weitverbreiteter Berufe» vom 16. Februar 1945, die Verordnung des ZK der KP(b)U «Über die Maßnahmen zur Festlegung und Erhaltung von Kontingenten der Handwerkerschulen, der Berufsschulen für Eisenbahnwesen und der FSN-Schulen der UdSSR» vom 30. April 1945 zu unterstreichen.

Ein Teil der Beschlüsse über die Einrichtung der Lehranstalten für Arbeitskräftereserven wurde, insbesondere im Kriege, auf die Gründung der Jugendberufsschulen für damals mangelnde Berufe gerichtet. So wurde am 15. Dezember 1943 durch RNK der UdSSR auf Grund des Beschlusses von DKO der UdSSR eine Verordnung «Über die Mobilisierung der Stadt- und Landjugend zur Ausbildung in den FSN-Schulen und Handwerkerschulen für Kokschemie und Bauwesen» verabschiedet. Dieser Verordnung nach, sollten bis zum 15. Januar 1944 36 FSN-Schulen für 12 Tausend Lehrlinge zur Ausbildung in Bauarbeiterberufen sowie 19 FSN-Schulen und 2 Handwerkerschulen für die Fachkräfte in der Kokschemie geschaffen werden.

Manchmal wurden die Beschlüsse über die Einrichtung der FSN-Schulen mit den Verordnungen der Volkskommissariate über die Wiederherstellung bestimmter Betriebe gefasst. In der Verordnung «Über die Wiederherstellung der Werkzeugmaschinenfabrik Kyjiw» vom 20. Januar 1944 befahl der Volkskommissar für Werkzeugmaschinenbau der UdSSR bis zum 1. März 1944 der o. g. Fabrik eine FSN-Schule für 150 Personen anzugliedern.¹⁹

Laut Angaben der Republikverwaltung für Arbeitskräftereserven wurden in der Ukraine am Ende des Jahres 1944 infolge der getroffenen Maßnahmen 319 FSN-Schulen, 144 Handwerkerschulen und 32 Berufsschulen für Eisenbahnwesen geschaffen.²⁰

In den Nachkriegsjahren setzten die Staats- und Parteiorgane das jährliche Verabschieden der Rechtsvorschriften über die Gründung der FSN- und RU-Schulen und über die Ergänzung dieser Schulen mit den Jugendlichen fort. Es erschienen z.B. folgende Normativakte: «Über die Einberufung der Jugendlichen in die FSN-Schulen, Handwerkerschulen und in die Berufsschulen für Bauwesen» vom 12. September 1945, «Über die nächste Einberufung der Jugendlichen in die Handwerkerschulen und die Berufsschulen für Eisenbahnwesen beim Ministerium für Arbeitskräftereserven der UdSSR» vom 5. Juli 1946²¹ usw.

¹⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1078, Bl. 115.

²⁰ Holysch, H.M.: Haupttrichtlinien der Politik der herrschenden Gewalt der Ukrainischen SSR auf dem Gebiete des Kinderschutzes am Anfang des Wiederaufbaus (1943–1945) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 218.

²¹ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der UdSSR. 1945. (auf ukrainisch), Kyjiw 1945; Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der UdSSR. 1946. (auf ukrainisch), Kyjiw 1946; Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der UdSSR. 1947. (auf ukrainisch), Kyjiw 1947; Sammlungen

Auf Grund eines der Dokumente aus dem Jahr 1947 plante man vom 15. Juli bis zum 25. August in die Handwerker- und Betriebsschulen 38.300 Personen (davon Landsjugendliche in der Menge von 12.000 Personen),²² vom 1. Oktober bis zum 1. November in die FSN-Schulen für Bergbau und Hüttenindustrie im Donez- und Dnipropetrowskgebiet 129.770 Personen zu schicken. Diese Pläne erwiesen sich als schwer durchführbar, weil sie 40% von der Gesamtzahl der Jugendlichen im Dienstalter aus 13 Gebieten der USSR umfassten.²³ Dazu wurde kurz davor laut Verordnung «Über Einberufung der Jugendlichen in die Betriebsschulen für Bergbau» vom 14. August 1947 die Mobilisierung der Stadt- und Landsjugendlichen des männlichen Geschlechts im Alter von 18–19 Jahren schon durchgeführt. Diese Verordnung sah die Aufnahme in die FSN-Schulen für Bergbau bis zum 25. August des laufenden Jahres von 12.995 Lehrlingen (darunter auch in die neu eingerichteten Schulen 2.780 Lehrlinge) vor.²⁴

In die FSN-Schulen wurden männliche Jugendlichen und weibliche Jugendlichen im Alter von 16–18 Jahren unabhängig von dem allgemeinen Bildungsgrad aufgenommen. In die Handwerkerschulen und in die Berufsschulen für Eisenbahnwesen wurden die Jungen im Alter von 14–15 Jahren und die Mädchen im Alter von 15–16 Jahren mit dem Bildungsgrad wie Grundschule oder 4 Jahre der Oberschule aufgenommen. In die FSN-Schulen des Bergbaus, der Hüttenindustrie und des Bauwesens gingen ausschließlich die männlichen Jugendlichen im Alter ab 17 Jahren; in die Handwerkerschulen für Erzbergbau, Hüttenindustrie und Berufsschulen für Eisenbahnwesen – die männlichen Jugendlichen im Alter ab 15 Jahren; in die Berufsschulen für Chemieindustrie wurden nur die männlichen Jugendlichen ab 16 Jahren aufgenommen.²⁵

Zusammenfassend kann anhand der sowjetischen Parteiverordnungen gesagt werden, dass bei der Bildung der Arbeitskräfte reserven eine große Rolle der Einsatz von 14–15-jährigen Jugendlichen spielte. Dieser Prozess erwarb auch die charakteristischen Merkmale der totalen Mobilisierung.

In der «Vorschrift über die Arbeitseinweisung und Erfassung der staatlichen Arbeitskräfte reserven» (bestätigt durch die Verordnung von RM der UdSSR vom 6. August 1949) wurde festgelegt, dass alle Personen, die die Handwerkerschulen,

der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1948. (auf ukrainisch), Kyjiw 1948.

²² Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1947. (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.

²³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4417, Bl. 8; Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1947. (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.

²⁴ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1947. (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.

²⁵ GARF, F. P-9507, Reg. 1, Akte 205, Bl. 1; Wiederaufbau des Dniprogebietes (1946–1950): Dokumentation /Leiter des Verfasserkollektivs I.F. Kuras. (auf russisch), Kyjiw 1988, S. 80.

die Berufsschulen für Bergbau, die Fachschulen, die Betriebsschulen und bergbauliche Schulen beendet hatten, als mobilisiert gelten und verpflichtet sind 4 Jahre nacheinander in den Staatsbetrieben und auf den Bauplätzen laut Arbeitseinweisung des Ministeriums für Arbeitskräftereserven zu arbeiten. In der genannten Zeit unterlagen diese Personen in den Betrieben und auf den Bauplätzen, wohin sie zugewiesen wurden, der Personalerfassung für Arbeitskräftereserven. Die Personen, die die im P. 1 der Vorschrift angegebenen Berufsschulen und Schulen beendet hatten, erhielten die Arbeitseinweisungen, die laut Erlass des Ministeriums der UdSSR durch die Stadt-, Gebiets-, Regions- und Republikverwaltungen ausgestellt wurden. Die Jungarbeiter, die die o. g. Lehnanstalten beendet und die Arbeitseinweisungen erteilt bekommen hatten, durften nicht während sie als mobilisiert galten, vom Betrieb (Bauplatz) gekündigt werden. Die Ausnahme bildeten die Fälle, die die geltende Gesetzgebung vorsah.²⁶

Die Ergänzung der Arbeitskräftereserven erfolgte auch zu Lasten der Zöglinge der Fürsorgeanstalten. Laut Verordnung «Über die Maßnahmen zur Überwindung der Kinderobdachlosigkeit- und Verwahrlosung in der Ukrainischen SSR» vom 30. Juni 1944, sollte jedes Kinderheim bis zum 10. August 1944 die Pläne der Einrichtung von Werkstätten erstellen und bestätigen. Für die 8–11-jährige Kinder sollten einfache Werkstätten und für die älteren Kinder der städtischen Kinderheime die Werkstätten für die Reparatur des Landwirtschaftsinventars geschaffen werden. Man plante die Abiturienten der Kinderheime, die Patenjugendlichen, die 14–16 Jahre alten Kinder aus den Kinderverteilungsstellen in den FSN-Schulen, Berufsschulen, in gewerblichen Betrieben und in der Landwirtschaft einzusetzen.²⁷

Laut Verordnungen des Ministerrates der USSR «Über die Aufnahme in die Handwerkerschulen und die Berufsschulen für Eisenbahnwesen des Ministeriums für Arbeitskräftereserven der UdSSR von Kindern aus den Kinderheimen des Ministeriums für Bildung der USSR und aus den Kindersammelstellen des Innenministeriums der USSR» (1947), plante man in die Lehnanstalten 9.400 Kinder aus den Kinderheimen des Ministeriums für Bildung der USSR und 2.600 Kinder aus den Kindersammel- und Verteilungsstellen des Innenministeriums der USSR aufzunehmen.²⁸

Nach dem Kriegsende wurden die entlassenen Rotarmisten zu einer wichtigen Quelle zur Deckung des Arbeitskräftemangels. Die Demobilisierung erfolgte in einigen Etappen: in der Zeitspanne vom 5. Juli 1945 bis zum 15. März

²⁶ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1949 (auf ukrainisch), Kyjiw 1949.

²⁷ Chronologische Sammlung der Gesetze, Beschlüsse des Präsidiums des Obersten Sowjets, der Erlasse und Anordnungen der Regierung der Ukrainischen SSR: In 7 Bd., Bd. 2. (auf ukrainisch), Kyjiw 1963, S. 26–29.

²⁸ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1947 (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.

1948 gab es sechs Folgen.²⁹ Auf Grund des Erlasses des Präsidiums der UdSSR vom 23. Juni 1945 unterlagen 13 ältere Altersgruppen der Belegschaft des Feldheeres der Demobilisierung.³⁰

Infolge des Erlasses vom 25.09.1945 wurden die nächsten 10 Altersgruppen der Belegschaft sowie Hoch- und Fachschulkader entlassen. Dazu zählten auch die Lehrkräfte der Schulen und Lehranstalten, die Studenten aller Hochschulen ab 2. Studienjahr (einschließlich der Fernstudenten), die wegen der Einberufung in die Armee das Studium nicht absolviert hatten, die Soldaten, die dreimal und mehr verwundet waren, Einberufene des Jahres 1938 und der früheren Jahre, die Personen, die bei der Armee mehr als 7 Jahre waren sowie die Frauen, die zu Mannschaften oder Unteroffizieren gehörten, außer den fachlich ausgebildeten Frauen, die den Wunsch zum Ausdruck gebracht hatten, bei der Armee als Militärpersonen zu bleiben.³¹ Die Entlassung der Offiziere im Rahmen der dritten Folge fand vom März 1946 bis zum Januar 1947 statt (die größte Anzahl: 530.559 Offiziere wurden demobilisiert). Die vierte Demobilisierung erfolgte fast gleichzeitig mit der dritten, und zwar vom Oktober 1946 bis zum Januar 1947; die fünfte Demobilisierung fand vom Januar bis zum Oktober 1947 und die sechste – vom Oktober 1947 bis zum Juni 1948 statt.³²

Laut Gesetz über Entlassung wurden den ehemaligen Frontsoldaten der Transport zum Wohnort, die Verpflegung unterwegs, alle Uniformstücke und das Schuhwerk sowie finanzielle Vergütung für jedes Jahr des Armeedienstes sichergestellt. Die Regierungen der sowjetischen und autonomen Republiken, die Exekutivkomitees der Regions- und Gebietsräte der Deputierten und Werktätigen, der Betriebe, der Anstalten sowie der Institutionen in den Stadtbezirken wurden beauftragt den Demobilisierten innerhalb eines Monats nach ihrer Ankunft am Wohnort einen Arbeitsplatz entsprechend den bei der Roten Armee erworbenen Erfahrung und Beruf zu sichern. Dabei sollten den Demobilisierten die Stellen nicht niedrigere als vor der Einberufung in die Armee gewährleistet werden. Außerdem wurde den entsprechenden Organen ein Auftrag gegeben, den Demobilisierten die Wohnräume und Schlafflächen zur Verfügung zu stellen oder bei Bedarf einen Aushau oder ein Darlehen für den Aufbau oder für die

²⁹ Das Militär des Sowjetstaates im Großen Vaterländischen Krieg 1941–1945: Informations- und Statistikerunterlagen /herausgegeben von Armeegeneral A.P. Beloborodow (auf russisch), Moskau 1963, S. 424.

³⁰ Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 23.06.1945 (auf ukrainisch), in: Prawda, der 24. Juni 1945; Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 23.06.1945 (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 24. Juni 1945.

³¹ Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 25.09.1945 (auf ukrainisch), in: Prawda, der 26. September 1945; Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 25.09.1945 (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 26. September 1945.

³² Das Militär des Sowjetstaates im Großen Vaterländischen Krieg 1941–1945..., S. 433.

Renovierung der Wohnung in Höhe von 5 bis 19 Tausend Rubel für 5–10 Jahre zu gewähren.³³

Für den schnellsten Einsatz von Frontsoldaten und demobilisierten Rotarmisten in den Industrierwerken hatte die Regierung eine Reihe der Rechtsvorschriften verabschiedet, durch die das Verfahren beschleunigt werden sollte. Darunter waren: die Verordnungen von RNK der UdSSR «Über die Aufnahme und Unterbringung der Frontsoldaten und der demobilisierten Rotarmisten» (1945), «Über die Maßnahmen zur Gesetzwollstreckung über das Entlassen der älteren Jahrgänge aus dem Feldheer» (1945)³⁴, «Über die Kündigung durch Kolchose, Betriebe und Anstalten der Angehörigen der entlassenen Militärpersonen, die an die Orte der festen Anstellung zum Einsatz in Betrieben und auf den Bauplätzen ziehen sowie über die Zuteilung den Entlassenen der Grundstücke für den Eigenheimbau» (1946)³⁵ usw.

Die Gebietsexekutivkomitees verabschiedeten wiederum auf Grund des Entlassungsgesetzes die Verordnungen, die die Maßnahmen zur Aufnahme und Unterbringung von Frontsoldaten vorsahen. Als Beispiel wird die Verordnung des Exekutivkomitees des Gebietsrates der Deputierten und Werktätigen zu Dnepropetrowsk sowie des Gebietskomitees der KP(b)U angeführt, in der folgende Maßnahmen dargestellt wurden: Bildung der Gebiets-, Stadt- und Bezirksausschüsse für die Aufnahme und Unterbringung der Entlassenen; der Ehrenempfang der Frontsoldaten; dringende Einstellung mit den vor der Einberufung zur Roten Armee bestehenden Löhnen; die Versorgung jeder Person mit dem Wohnraum und Beihilfe bei der Reparatur oder beim Aufbau der Wohnungen, die Zuteilung der Grundstücke, Hilfe bei der Viehanschaffung usw.³⁶ Die inhaltlich gleichartigen Verordnungen wurden in allen Gebietszentren und Großstädten verabschiedet.

Die Regierung verlor auch die Repatrianten aus dem Auge nicht. Schon im Sommer 1944 erschien die Regierungsverordnung «Über den Empfang der sowjetischen Bürger, die von Deutschen verschleppt wurden und aus diversen Gründen in die Grenzzone zwischen der UdSSR und Polen gerieten und heimkehrten». Auf Grund dieses Dokuments wurde bei RNK der UdSSR ein Referat für die Aufnahme und Unterbringung der sowjetischen Heimkehrer

³³ Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 23.06.1945 (auf ukrainisch), in: Prawda, der 24. Juni 1945; Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 25.09.1945 (auf ukrainisch), in: Prawda, der 26. September 1945; Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 25.09.1945 (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 26. September 1945.

³⁴ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der UdSSR. 1945. (auf ukrainisch), Kyjiw 1945.

³⁵ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der UdSSR. 1946. (auf ukrainisch), Kyjiw 1946.

³⁶ Gebiet Dnepropetrowsk während des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion (1941–1945): Dokumentation /Sheflektor A.F. Stezenko (auf russisch), Dnepropetrowsk 1962, S. 130, 131.

geschaffen.³⁷ Vom Januar 1945 beginnend gliederte man solche Referate den Exekutivkomitees der Gebietsräte der Deputierten und Werktätigen an. In jedem Gebiet der Republik organisierte man die Sonderstellen für Empfang und Verteilung der Repatrianten, Ende 1945 gab es in der Ukraine 45 solche Stellen. Sie befanden sich hauptsächlich in der Nähe von großen Kreuzungspunkten.³⁸

Die Repatriierung der sowjetischen Bürger dauerte zwischen 1944–1948. Dabei kehrten die meisten Repatrianten in die Heimat im Sommer 1945 zurück. Stand 1. März 1946 zählte die UdSSR 3.259.857 Repatrianten, davon kehrten in die Ukraine 1.114.132 Personen (397.652 Männer, 589.398 Frauen, 127.082 Kinder) zurück. Diese Anzahl machte 34,2 % von der Gesamtzahl der Repatriierten und 53,0 % von den Verschleppten aus.³⁹ Am Ende des Jahres 1946 hat sich der Prozess der Repatriierung verlangsamt. Bis zum 1. Januar 1947 kehrten in die Ukraine 1.216.538 Personen⁴⁰ zurück, weiter kehrten im laufenden Jahr nur wenige Tausend Personen⁴¹ heim.

Die Rechtslage der Repatrianten und deren Einsatz wurden durch einzelne Rechtsvorschriften wie folgt geregelt: Verordnung des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR «Über die Eintragung in die Wahlkartei der repatriierten Bürger der UdSSR» vom 1. Dezember 1945;⁴² die DKO-Verordnung «Über den Einsatz in der Industrie von Soldaten der Roten Armee, die aus der deutschen Gefangenschaft befreit wurden» vom 18. August 1945 usw.

Die Rechtsvorschriften, wo die Repatrianten als Objekt eines Rechtsverhältnisses auftraten, bildeten eine rechtliche Grundlage zur Gleichstellung der Repatrianten und Bürger, die den Verfolgungen und Leiden der deutschen Gefangenschaft entgehen konnten. Am 16. September 1946 hatte die Sowjetregierung eine Verordnung erlassen, der gemäß den repatriierten Sowjetbürgern gegenüber, die zum Einsatz im

³⁷ Buz'ko, O.W.: Errichtung und Tätigkeit der sowjetischen Organe für Repatriierung 1944–1946 (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 206.

³⁸ Pastuschenko, T.W.: Repatriierung der ukrainischen «Ostarbeiter» in die Heimat: 1944–1947 (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 126.

³⁹ Polian, P.: *Shertwy dwuch diktatur. Shysn', trud, unishenie i smert' sowetskich woennoplennykh i ostarbeiterow na tshushbine i na rodine.* = Opfer zweier Diktaturen. Leben, Arbeit, Unterdrückung und Tod sowjetischer Kriegsgefangenen und Ostarbeiter in der Fremde und in der Heimat (auf russisch), Moskau 2002, S. 547.

⁴⁰ Pastuschenko, T.W.: Repatriierung der ukrainischen «Ostarbeiter» in die Heimat: 1944–1947..., S. 127.

⁴¹ Buz'ko, O.W.: Errichtung und Tätigkeit der sowjetischen Organe für Repatriierung 1944–1946..., S. 212.

⁴² Polian, P.: *Shertwy dwuch diktatur. Shysn', trud, unishenie i smert' sowetskich woennoplennykh i ostarbeiterow na tshushbine i na rodine.* = Opfer zweier Diktaturen. Leben, Arbeit, Unterdrückung und Tod sowjetischer Kriegsgefangenen und Ostarbeiter in der Fremde und in der Heimat (auf russisch), Moskau 2002, S. 551.

Bauwesen angeworben wurden oder zu den Arbeitsbataillonen gehörten, die §§ 1, 6, 7 und 9 des Gesetzes «Über die Entlassung der Soldaten der Sowjetarmee» angewandt werden sollten.

Sollten die Repatrianten den Wohnsitz zurückverlegen wollen, so musste man ihnen auf Grund dieses Gesetzes kündigen und beim Umzug Hilfe leisten.⁴³ Aus der Verordnung von RM der UdSSR «Über die Regelung des Arbeitseinsatzes von Repatrianten in der Industrie, im Bau- und Verkehrswesen; über die Einräumung den Repatrianten der für die Mobilisierten vorgesehenen Vorzugsrechte» vom 30. September 1946 ging hervor, dass die Repatrianten in vollem Maße die geltenden Arbeitsbestimmungen, Rechte und Privilege gleich wie «freie» Arbeiter und Angestellte dieser Betriebe und Bauen genießen dürfen.

Die Gesetzgebung sah keine sozialen Beschränkungen und Verfolgungen für die Repatrianten vor. Laut gültiger Vorschriften wurden die zuständigen Behörden verpflichtet die Repatrianten berufsgemäß einzustellen. Die bei der Holzwirtschaft und im Bergbau eingesetzten Repatrianten durften mit dem Gelddarlehen für den Eigenheimbau rechnen; die Behinderten erwarben den Rentenanspruch und die kinderreichen Repatriantinnen hatten das Recht auf soziale Leistungen. Im Alltagsleben wurden die Repatrianten aber oft unterdrückt.

Nach der Heimkehr wurden die demobilisierten und repatriierten sowjetischen Bürger seitens des Staates vor allem als zusätzliche Arbeitskräfte für den Wiederaufbau der durch die Kriegswirkungen zerstörten Wirtschaft betrachtet. Während die Demobilisierten für den freiwilligen Einsatz auf verschiedene Weise angereizt wurden, blieben die Repatrianten «rechtlos». Aus den Durchgangslagern wurden die Repatrianten oft direkt zur Arbeit in den Bergwerken oder in anderen Betrieben ohne dass sie mal die Heimstätte besuchen können, eingeliefert. Selbstverständlich gab es Ausnahmen sowie betr. Demobilisierte, als auch hinsichtlich der Repatrianten. Trotz aller ihren Rechte konnten viele der Demobilisierten eine lange Zeit hindurch keine bezahlte Arbeit, Wohnung und andere gesetzliche Begünstigungen bekommen, wobei mehrere Repatrianten nach kurzer Industriearbeit zu Schrittmacher wie Stachanow wurden und ein aktives gesellschaftliches Leben in den Betrieben führten.

Unter Berücksichtigung des Nachkriegszustands der ukrainischen Industrie, mussten die Menschen unter äußerst komplizierten Bedingungen arbeiten. Nicht besser waren auch ihre materiellen Bedingungen und Wohnverhältnisse. Und wenn während des Krieges solche Lage auf die dauernden Kriegshandlungen und auf alle Maßnahmen, die auf die Belange des Sieges über den Feind abgestellt wurden, zurückzuführen war, so richtete die Bevölkerung nach dem Krieg ihr ganz Bestreben auf die schnellste Normalisierung des friedlichen Lebens.

⁴³ Gerassimowa, M.S.: Der Alltag der repatriierten sowjetischen Bürger im Gebiet Stalino innerhalb von ersten Nachkriegsjahren (1945–1953) (auf ukrainisch), in: Istorytschni i politolohitschni doslidshennia (Ausgabe der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 238.

In der Nachkriegszeit wurde die Arbeitergesetzgebung über den Einsatz der Arbeitskräfte beim Wiederaufbau der Schwerindustrie durch zahlreiche Verordnungen ergänzt. Sie enthielten nicht nur die Bestimmungen über die Deckung des Bedarfs der Betriebe an Arbeitskräften und über Leistungssteigerung, sondern auch die Vorschriften zur Verbesserung der materiellen Lebensverhältnisse der Werktätigen. Es zeigte sich nach einigen Jahren aber, dass bei mangelhaften Bequemlichkeiten und schlechter Arbeitsgestaltung die Flucht des Personals auch mit Gewalt nicht zu stoppen war. Für das unerlaubte Verlassen der Arbeitsplätze wurden die betroffenen Personen laut Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 26. Dezember 1941 «Über die Verantwortung der Arbeiter und Angestellter der Rüstungsindustrie für das unerlaubte Verlassen der Betriebe» zur Haft auf die Dauer von 3–5 Jahren verurteilt. Weder dieser noch nächster Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR vom 30. Dezember 1944 «Über die Amnestie der Arbeitskräfte, die freiwillig in die Betriebe zurückgekehrt sind», verhalf zur Fluchtbekämpfung.⁴⁴

Nicht nur die Rekrutierung neuer Fachkräfte, sondern auch deren Versorgung mit Wohnräumen, Nahrungsmitteln sowie Arbeitsschutz u. ä. waren die Voraussetzungen für den erfolgreichen Wiederaufbau. Alle diese Fragen wurden durch bestimmte Rechtsvorschriften geregelt. Auf der Staatsebene wurden unter anderem Lohnhöhe, Krankenversorgung (außer Beihilfe für Schwangere und Wöchnerinnen); Pensionszahlung, deren Höhe von der Dauer des Arbeitsverhältnisses abhing; Übergang zum Achtstundentag, Aufhebung der Überstunden, Neueinführung des Erholungs- und Zusatzurlaubs;⁴⁵ verschiedene Vergünstigungen für die Arbeiter und ihre Familienmitglieder; Prämierung; Wohnraumversorgung; Zuschuss für Häuserrenovierung, Eigenhausbau, Zuteilung des Grundstückes, Viehbeschaffung etc. geregelt. Einzelne Betriebsleiter hielten die Rechtsvorschriften nicht immer für die Mussbestimmungen. So erfüllte man nur teilweise die Verordnung von RM der UdSSR «Über den Übergang von Arbeitern, ingenieur-technischem Personal und Angestellten in Betrieben zum normierten Arbeitstag» vom 21. Juni 1945, weil man wegen des Arbeitskräftemangels in meisten Baubetrieben der ukrainischen Gebiete wie Saporishshia, Stalino, Woroschylowhrad beim Zehnstundentag blieb.

Die Gesetzgebung über den Arbeitseinsatz der Arbeitskräfte beim Nachkriegswiederaufbau des Landes enthielt auch eine Reihe von Unterlagen, durch die die Lage der ausländischen Kriegsgefangenen, der internierten und mobilisierten Ausländer gesteuert wurde. Der Einsatz von o. g. Personen begann noch während des 2. Weltkrieges. Zur Regelung des Einsatzes dieser Arbeitskräfte sind 1943 einige Rechtsvorschriften erlassen worden. Mit der Richtlinie des Volkskommissars der inneren Angelegenheiten der UdSSR «Über Einsatz der

⁴⁴ Chojnaz'ka, L.M.: Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie und soziale Konsequenzen..., S. 78.

⁴⁵ Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1945. (auf ukrainisch), Kyjiw 1945.

Kriegsgefangenen, Internierten und des Sonderkontingents» vom 6. April 1943 wurden die Leiter der NKWS-Lager angewiesen drei Hauptaufgaben zu erfüllen, und zwar: Isolierung der Kriegsgefangenen, Erhaltung deren Arbeitskraft, Arbeitsgestaltung der Häftlinge. Der Einsatz in Betrieben von Kriegsgefangenen wurde laut Vertrag zwischen der Lagerverwaltung und den Wirtschaftsbehörden geregelt. Solche Verträge traten erst nach der Genehmigung des Apparats der Verwaltung für Kriegsgefangene und Internierte des Volkskommissars der inneren Angelegenheiten der UdSSR in Kraft. Die Verwaltung übte auch die Kontrolle über Verwahrung, Ernährungsnormen, Maßnahmen zur Anreizung und Bestrafung, Beseitigung der Beeinträchtigungen und Erhaltung der Arbeitsfähigkeit der Kriegsgefangenen etc. aus.

In der Zeit 1943–1945 hat NKWS mehrere Rechtsvorschriften zur Regelung des Einsatzes der Häftlinge erlassen. Sie erwiesen sich aber als wenig wirksam. Unter dem Druck der Verhältnisse wurden daher durch NKWS und Volkskommissariate, die am Einsatz von Kriegsgefangenen interessiert waren, gemeinsame Normativen ausgearbeitet. Dazu gehört zum Beispiel der gemeinsame Befehl des Volkskommissars für Bergbau der UdSSR und des Volkskommissars für die inneren Angelegenheiten «Über die Verbesserung des Arbeitseinsatzes von Kriegsgefangenen in Betrieben des Volkskommissariats für Bergbau» vom 23. Februar 1945.

Wegen der Mehrarbeit mit den Kriegsgefangenen, wurde im Januar 1945 UPWI NKWS der UdSSR in HUPWI NKWS der UdSSR umgebildet. Dementsprechend erfolgten die lokalen Umstrukturierungen: dem Volkskommissariat für die inneren Angelegenheiten der UdSSR wurde UPWI NKWS der UdSSR angegliedert. Für die Kontingentierung der Kriegsgefangenen und deren Einsatz in verschiedenen Bereichen blieben aber ausschließlich DKO, RNK der UdSSR und HUPWI NKWS der UdSSR zuständig. Die niedrigeren Stellen waren befugt die Häftlinge nur in der Republik und erst nach der Kontingentierung durch das Zentrum eigenverantwortlich einzusetzen.

Da die zum 4. Juni 1945 ergangenen Rechtsvorschriften zur realen Leistungssteigerung der Kriegsgefangenen nicht geführt hatten, beauftragte DKO die NKWS-Organe diese Vorschriften zu überprüfen. Als Folge hat L. Beria am 2. Juli 1945 die Richtlinie «Über den Arbeitseinsatz der Kriegsgefangenen» und später noch eine Richtlinie «Über den maximalen Arbeitseinsatz der Kriegsgefangenen» genehmigt. Endlichen Endes wurden am 29. September 1945 die «Bestimmungen über den Arbeitseinsatz der Kriegsgefangenen» in Kraft gesetzt. Das war die erste Rechtsvorschrift betr. Einsatzes von Kriegsgefangenen. Hiernach wurde für die Kriegsgefangenen in der UdSSR die Arbeitspflicht eingeführt. Seit dem Jahr 1941 stellen mit sich die «Bestimmungen...» ein meist begründetes Dokument zur Regelung des Kriegsgefangeneinsatzes. Die weiteren durch NKWS der UdSSR erlassenen Unterlagen bildeten die Ergänzung zu diesen Bestimmungen.

Die Unterhaltung, gehörige Arbeitsbedingungen und die Verpflegung während des Aufenthaltes der Kriegsgefangenen in der UdSSR wurden laut Richtlinien geregelt. Die meisten davon wurden in der Zeitspanne 1945–1947 verabschiedet. Im Allgemeinen regelten diese Dokumente alle Lebensbereiche und den Arbeitseinsatz der ausländischen Kriegsgefangenen. Man achtete dabei auf die Arbeitstagdauer, Einrichtung der vollwertigen Verpflegung, Termineinhaltung bei der Quarantäne, Versorgung mit Winterkleidern, Schuhen, warmen Sachen usw.⁴⁶ Man widmete eine große Aufmerksamkeit den Maßnahmen zur Leistungssteigerung der Kriegsgefangenen und zur maximalen Erhaltung deren Arbeitsfähigkeit im Winter⁴⁷ sowie zur Nutzeffektssteigerung des Arbeitseinsatzes von Kriegsgefangenen in der Frühling-Sommer-Zeit.⁴⁸ Praktisch erließ die NKWS- und MWS-Leitung der UdSSR jedes Jahr ergänzende Bestimmungen über Unterhaltung und Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen. Auf diesem Wege suchte man nach wirtschaftlichen Möglichkeiten der Einwirkung auf dieses Kontingent der Arbeitskräfte, deren Leistungen immer noch weit hinter der erwünschten lagen.

Durch einzelne Dokumente wurden der Einsatz und die Unterhaltung der mobilisierten und internierten Ausländer geregelt. Diese Arbeitskräfte wurden in der Produktion laut DKO-Verordnung vom 16. Dezember 1944 eingesetzt. Dieser Verordnung gemäß plante man die Einberufung und Internierung aller arbeitsfähigen Deutschen für den Einsatz in der UdSSR: Männer (im Alter von 17 bis 45 Jahre) und Frauen (im Alter von 18 bis 30 Jahre), die sich auf den durch Rote Armee befreiten rumänischen, jugoslawischen, ungarischen, tschechoslowakischen Territorien befanden. Es wurde vorgesehen die Einberufung und Internierung in der Zeit Dezember 1944 – Januar 1945 durchzuführen. Der letzte Termin für den Transport zum Einsatzort war der 15. Februar 1945. In der Ukraine plante man den Einsatz aller mobilisierten Ausländer beim Wiederaufbau des Bergbaus im Donezgebiet und der Schwarzmetallurgie im Süden.⁴⁹ Laut nächster DKO-Verordnung vom 29. Dezember 1944 «Über den Einsatz der internierten Deutschen» wurde ein Teil der Internierten nicht nur dem Volkskommissariat für Bergbau und dem Volkskommissariat für Schwarzmetallurgie,

⁴⁶ Kriegsgefangene in der UdSSR. 1939–1956. Dokumentation /ed. M.M. Sahorulko (auf russisch), Moskau 2000, S. 648–649.

⁴⁷ Kriegsgefangene in der UdSSR. 1939–1956. Dokumentation..., S. 649–650; Russisches Archiv: Der Große Vaterländische (Krieg). Ausländische Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges in der UdSSR, Bd. 24 (13), (auf russisch), Moskau 1996, S. 272, 273, 490, 491.

⁴⁸ Kriegsgefangene in der UdSSR. 1939–1956. Dokumentation..., S. 380; Russisches Archiv..., S. 103, 104, 162, 163, 187, 329, 330, 382, 383, 429, 430, 505, 506.

⁴⁹ Polian, P.: *Ne po swoej wolie... Istoria i geografija prinuditelnych migracij w SSSR*. = Nicht aus eigenem Willen... Geschichte und Geographie der Zwangswanderung in der UdSSR (auf russisch), Moskau 2001, in: Zugangsregime: <http://www.memo.ru/history/deport/index.htm>

sondern auch dem Volkskommissariat für Metallindustrie zur Verfügung gestellt. Die Mobilisierung von Deutschen wurde mit dem Zweck der Aufbringung von Arbeitskräften für die strategischen Betriebe durchgeführt.

Der Status der Mobilisierten und Internierten wurde durch die Sonderbestimmungen von NKWS «Über die Aufnahme, Unterhaltung und Arbeitseinsatz der mobilisierten und internierten Deutschen» vom 27. Februar 1945 geregelt.⁵⁰ Wie auch im Falle der Kriegsgefangenen normten die zahlreichen zusätzlichen Richtlinien den Lageralltag der Internierten und deren Einsatz. Den mobilisierten und internierten Deutschen wurden im Wesentlichen die gleichen Bedingungen wie den Kriegsgefangenen gewährt: sie wurden in großen Gruppen in Lagern untergebracht und unter schweren Arbeitsbedingungen eingesetzt. In der Ukraine hielten sich die ausländischen Kriegsgefangenen, internierte und mobilisierte Personen bis zum Jahre 1954 einschließlich auf. Die Jahre hindurch variierte die Zahl der Beschäftigten, weil man schon im Jahre 1945 die Maßnahmen zur Freisetzung der o. g. Personen ergriffen hatte.

Also, dem Gegenstand der Regelung nach kann man die Rechtsvorschriften folgenderweise einstufen: die Unterlagen über die Heranziehung zum Wiederaufbauverfahren der einheimischen Bevölkerung, der Kolchosbauer unter Vertragsbedingungen, über die Einweisung in die FSN- und RU- Schulen; über den Einsatz der Zöglinge der Kinderheime, der repatriierten sowjetischen Bürger und der demobilisierten Militärpersonen, der ausländischen Kriegsgefangenen sowie mobilisierter und internierter Ausländer.

Dem Inhalt nach, sind zwei Gruppen von Bestimmungen zu unterscheiden. Einerseits sind das die Bestimmungen, die auf die Aufbringung der Arbeitskräfte für den Wiederaufbau, andererseits die auf die Regelung der Lage, Versorgung und Arbeitsbedingungen der Arbeitskräfte gerichtet sind.

Infolge der Analyse der Unterlagen darf man mit gutem Grund behaupten, dass der Staat sein Bestreben in erster Linie auf die quantitativen Kennziffern des Arbeitseinsatzes richtete. Beim Bestreben die Qualität durch den Einsatz der Arbeitskräfte zu erzielen, reizte der Staat die Arbeitskräfte an, damit sie sich schwere Opfer auferlegen, indem sie die Arbeit in der Schwerindustrie fortsetzen. In diesem Zusammenhang wurden die Anreizmaßnahmen wie Arbeitserleichterung, Arbeitstagverkürzung, Prämiiierung usw. erklärt. Die Anreizmaßnahmen wurden auch gegenüber den Kriegsgefangenen ergriffen.

Trotz Erlassung der Unterlagen, die die Verbesserung der Lage und die Erhöhung des Lebensstandards der Produktionsarbeiter vorsahen, richtete der Staat seine Bemühungen hauptsächlich auf den Produktionsanstieg und nicht auf die Lösung der sozialen Fragen.

⁵⁰ Ebd.

2. Praktik der Heranziehung von Arbeitskräften zur Arbeit in der Schwerindustrie

Einsatz der einheimischen Arbeitskräfte und die Mobilisierung der Hilfsarbeiter

Beim Wiederaufbau der Schwerindustrie auf dem vor kurzem befreiten Territorium, wurde von der Regierung besonderer Wert auf den lokalen Arbeitsmarkt der Industriegebiete gelegt. Erstens hätte man eben aus den Reihen der Ortseinwohner die Fachleute für die entsprechende Produktion ermitteln können. Zweitens brauchte man nicht den Einheimischen die Wohnungen zur Verfügung zu stellen. Drittens bestand in erster Phase des Wiederaufbaus der Bedarf an den Hilfskräften für die Räumungsarbeiten und den Materialnachschub usw.

Als die Ersten kamen in die Betriebe die ehemaligen Arbeiter zurück. Im Eisenhüttenwerk Enakiewo konnte der Arbeiterstamm im September 1943 am ersten Arbeitstag 41 % des Kräftebedarfes decken.⁵¹ Daneben wurde eine großzügige Aufklärungsarbeit betrieben, wofür man die Versammlungen, Gespräche, Hausbesuche u. ä. organisierte. Dank den Stadtbewohnern wurde in kurzer Frist – von der Inbetriebnahme des Eisenhüttenwerks beginnend und bis zum 1. Januar 1944 – die Arbeitskräftezufuhr in Woroschylowhrad von 500 bis zu 3.500 Personen aufgestockt.⁵² Die vollwertige Wiederherstellung der zerstörten Betriebe erforderte eine erhebliche Anwerbung von Arbeitskräften, deshalb musste man die eventuellen Arbeiter in den Anliegerstädten- und Dörfern werben. Für das Eisenhüttenwerk Enakiewo wurden die Arbeitskräfte beispielsweise aus den Kreisen des Gebietes Stalino wie Jenakiewo, Sstarobeschiw, Mangusch, Telmaniw, Wolodar zugewiesen.⁵³ Für den Betrieb «Saporishbud» warb man die arbeitsfähige Bevölkerung in der Stadt Saporishshia.⁵⁴ In den Betrieben des Volkskommissariates für Bau im Gebiet Stalino setzte man die Einwohner der Städte Kramatorsk, Slow'iansk, Drushkiwka sowie die Bauern aus solchen Kreisen wie Andriiwka, Kostiantyniwka, Slow'iansk⁵⁵ ein. Zu solchen Maßnahmen griff man in allen Betrieben, die der Wiederherstellung unterstanden.

Die Heranziehung der Landbevölkerung zum Wiederaufbau aus den nahe liegenden Dörfern erfolgte laut der DKO-Verordnung vom 22. Februar 1943. Diese

⁵¹ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 3, Akte 326, Bl. 10.

⁵² Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 1071, Bl. 16.

⁵³ Ebd., F. 166, Reg. 3, Akte 326, Bl. 10.

⁵⁴ Gebiet Saporoshie während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Leiter des Lektorats I.F. Worobjow (auf russisch), Saporoshie 1959, S. 230.

⁵⁵ Gebiet Donezk während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Verf. W.I. Lebedew u. a. (auf russisch), Donezk 1980, S. 209.

Verordnung sah den Einsatz von mindestens 100.000 Personen, hauptsächlich von Landbewohnern, in den Bergwerken des Donezgebietes vor. Allein aus den Kreisen des Gebietes wurden 1943 für den Wiederaufbau der Bergwerke des Kombinats «Woroschylowhradwuhillia» 46.943 Personen zur Verfügung gestellt. Bis zum 1. September 1944 wurden noch 53.441 Personen zugewiesen. Insgesamt waren im Donezgebiet aus verschiedenen Regionen des Landes 1943 etwa 84.000 Arbeiter, 1944 – 102.000 und 1945 – 191.000 Arbeiter eingetroffen.⁵⁶

Zur Wiederherstellung der Werke der Schwerindustrie wurden die Kolchosbauern aus vielen Gebieten der Ukraine, darunter aus Winnyzia, Kyjiw, Saporishshia herangezogen.⁵⁷

Die Kolchosbauern wurden nicht nur im Donezgebiet, sondern auch in allen Schwerindustrieregionen eingesetzt. So bildeten im Jahre 1943 die ehemaligen Kolchosbauern aus der Umgebung den wesentlichen Teil der Belegschaft der Frunse-Maschinenfabrik zu Ssumy.⁵⁸ Für den Wiederaufbau des hydraulischen Dnipro-Kraftwerkes wies man die Arbeitskräfte vor allem aus allen Orten der Gebiete Dnipropetrowsk und Saporishshia zu.⁵⁹ In der Zeitspanne Dezember 1944 – März 1945 waren in der Industrie 20.000 Kolchosbauern, Komsomolzen und Jugendlichen aus 20 Kreisen des Gebietes Saporishshia beschäftigt.⁶⁰

Der Einsatz der Kolchosbauern in der Industrie erfolgte vertraglich. Laut Vereinbarungen zwischen den Kolchos- und Betriebsverwaltungen trugen die Vorsitzenden der Dorfräte und der Kolchose die Verantwortung für die Erfüllung der Mobilisierungspläne.⁶¹ Die Betriebsverwaltung übernahm ihrerseits Pflicht den Arbeitslohn zu zahlen, die Arbeiter zu unterhalten und passende Wohnungsverhältnisse für sie zu schaffen. In der Wirklichkeit wurden aber die Arbeitsverträge oft verletzt und folglich die entsprechenden Arbeitsbedingungen nicht gewährleistet.

Die Ergänzung der Belegschaft der Betriebe mit der Landbevölkerung setzte man während der ganzen Zeit des Wiederaufbaus fort. Das allgemeine Regierungsprogramm über sogenannte organisierte Arbeitskräftewerbung wurde für mehrere Arbeiter zu einer Zwangsmobilisierung. Man muss aber anerkennen, dass für manche Landbewohner dies eine Chance war das Leben zum Besseren zu ändern. Meiner Meinung nach wurde nicht selbst der Patriotismus, sondern die schwierige Lage

⁵⁶ Sintschenko, J.I.: Die Sowjets der Deputierten der Werktätigen der Ukrainischen SSR während des Großen Vaterländischen Krieges. 1941–1945. (auf russisch), Kyjiw 1989, S. 84.

⁵⁷ Sintschenko, J.I.: Ebd., S. 85; Region Winnyzia während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Lektor W.F. Olijnyk (auf ukrainisch), Odessa 1971, S. 253; Kiewer Region während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Herausgegeben von P.T. Tronjko.(auf russisch), Kyjiw 1963, S. 617; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte. 1852, Bl. 209.

⁵⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte. 1078, Bl. 136.

⁵⁹ DAKO, F. P-880, Reg. 11, Akte. 15, Bl. 200.

⁶⁰ Gebiet Saporoshie während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945)..., S. 331.

⁶¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 101.

der Landbewohner, insbesondere im Hungerjahr 1947, zur Motivierung zur freiwilligen Abwanderung von Kolchosbauern in die Städte zum Einsatz in der Industrie und im Bau. Im Unterschied zu den Stadtbewohnern, die – wenn auch minimal – dank dem zentralisierten Rationierungssystem gepflegt wurden, mussten die Bauern sich selbst völlig versorgen. Für die Landjugend waren vor allem die Arbeitsvertragsbedingungen sehr anreizend. 150–300 Rubel der Soforthilfe⁶² gaben in den Hungerjahren den Jugendlichen aus den kinderreichen Familien eine Chance zu überleben. Um mobilisiert zu werden, schrieben oft Jungen und Mädchen einige Jahre zu ihrem Alter hinzu.⁶³

Das Mobilisierungsverfahren verlief vorschrittmäßig: nach dem Eingang aus Moskau der Telegramme über die angeforderten Kräfte, stellte man die «Zuteilungen» zusammen, wobei an die Ortsobrigkeit in verschiedenen Regionen des Landes die Richtlinien über die Heranführung an den Wiederaufbau bestimmter Zahl von Arbeitskräften gesendet wurden.⁶⁴ Obwohl die Verordnungen und Erlasse der Regierung verbindlich waren, gelang es nur selten sie in vollem Umfang auszuführen. So konnten im Mai 1943 den Bergwerken des Kombinats «Woroschylowhradwuhillia» 6.300 Personen von den angemeldeten 11.500 Personen zur Verfügung gestellt werden.⁶⁵ Dem Stickstoffdüngerwerk Horliwka wies man nur 500 Arbeiter von den 2.500 benötigten Arbeitskräften zu.⁶⁶ Der Bedarf des Chemiewerkes Kostiantyniwka an 1.000 Arbeitskräften wurde im November 1943 nur mit 250 Arbeitern gedeckt.⁶⁷ Im Gebiet Rowno plante man die Aufbringung von 2.700 Arbeitskräften für das Schwarzmetallurgievolkskommissariat, Stand Januar 1945 wurden aber nur 290⁶⁸ und in einem Monat noch 743⁶⁹ Personen angeworben. Für den Woroschylowhrader Gebietsbautrust konnten nur 140 Arbeiter von den angeforderten 1.000 gestellt werden.⁷⁰

Trotz der Mangelhaftigkeit dieses Verfahrens setzte man die organisierte Arbeitskräftewerbung während des IV. Jahrfünftes fort.

Schon im Jahre 1949 berichteten die Hauptverwaltung für die organisierte Arbeitskräftewerbung und ihre Außenstellen in der UdSSR über die hundertprozentige Planerfüllung für die Betriebe und Bauen der Erdöl-, Holz-, Papier-, Schwer-, Maschinenbau- und Baustoffindustrie, Binnengewässer- und Hochseeflotte, für die Kohleindustrie (der Plan ist um 99,4 % erfüllt worden), für die Eisenhüttenindustrie (99,3 % Planerfüllung), für die Kraftwerke (92,7 % Planerfüllung), für die

⁶² Staatliches Gebietsarchiv Riwna (weiter – DARO), F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 59.

⁶³ Ebd., Bl. 109.

⁶⁴ Wronska, T.W.: Unter Kriegsbedingungen: Leben und Alltag der Stadtbevölkerung in der Ukraine (1943–1945) (auf ukrainisch), Kyjiw 1995, S. 30, 31.

⁶⁵ DALO, F. П-179, Reg. 1, Akte 286, Bl. 41–42.

⁶⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 604, Bl. 82.

⁶⁷ Ebd., Bl. 83.

⁶⁸ DARO, F. P-204, Reg. 2, Akte 167, Bl. 2.

⁶⁹ Ebd., Bl. 8.

⁷⁰ Ebd., Akte 89, Bl. 7.

Chemieindustrie (99,3 % Planerfüllung).⁷¹ Fast die 100 %-ge Erfüllung der Mobilisierungspläne am Ende des IV. Jahrfünftes wurde durch die u. g. Ursachen bedingt. Erstens nahm in den ersten Nachkriegsjahren die Bevölkerungszahl dank der Entlassung der Militärpersonen aus der Roten Armee (1945–1948) und dank der Repatriierung der sowjetischen Bürger (1944–1948) zu. Nach der Rückkehr begannen viele davon in der Industrie zu arbeiten.

Zweitens sank am Ende des IV. Jahrfünftes die Notwendigkeit die Arbeitskräfte auf dem Wege der organisierten Arbeitskräftewerbung zu stellen, weil eine Mehrzahl der Einwohner der Industriegebiete zur Produktion herangezogen wurde. 1950 wurden einzeln 69,1 % Personen von der Gesamtzahl der aufgenommenen Arbeitskräfte eingestellt. Auf dem Wege der organisierten Arbeitskräftewerbung wurden nur 13,5 % Personen und dank dem System der Arbeitskraftreserven 9,3 % eingestellt. Noch 5,4 % von Arbeitskräften wurden von den anderen Betrieben versetzt.

Zahlreiche Artikel in der Republikpresse begleiteten die Aufrufe zur Mobilisierung. Man berichtete über Erfolge und Errungenschaften der Produktionsarbeiter und über die Schaffung der notwendigen Arbeits- und Lebensverhältnisse. So meldete mehrmals die Zeitung «Radiansjka Ukraina» die Unterbringung der mobilisierten Jugend in den Privatwohnungen und Wohnheimen,⁷² den Aufbau neuer Kleinsiedlungen,⁷³ die Gesundung von ArbeiterInnen in den Betriebsferienhäusern⁷⁴ usw. Durch diese Propagandamaßnahmen war die Umzugwilligkeit der Menschen zu erheben.

Die Kommunistischen Jugendverbände nahmen an der Werbung der Jugendlichen für den Wiederaufbau der Schwerindustrie sehr aktiv teil. Im XV. Plenum des ZK des WLKSM im April 1946 hatte man eine Verordnung verabschiedet, die die «Hauptaufgabe des Komsomol in der aktiven Teilnahme an dem allgemeinen Volkskampf für die Erfüllung und Übererfüllung des Fünfjahrplanes der Wirtschaftsentwicklung der UdSSR in den Jahren 1946–1950» sah. Man betonte darin, dass die Arbeit einzelner Kommunistischen Jugendverbände vom ZK des WLKSM in erster Linie nach dem Mobilisierungsstand der Jugend zum Wiederaufbau evaluiert wird.⁷⁵

Infolge der patriotischen Aufrufe wurden vom ZK des WLKSM in der Zeit Oktober 1947 – Mai 1948 zur Arbeit in den Bergwerken des Donezbeckens 12.000

⁷¹ Ebd., F. P-582, Reg. 1, Akte 2, Bl. 104–111.

⁷² Sorge um den Komfort der Werktätigen (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 29. August 1945.

⁷³ Alltag der Bergleute. Die Haushaltsarbeiten des Leiters des Bergwerkes in der Nachkriegszeit (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 18. November 1945.

⁷⁴ Maßnahmen zur Erleichterung der Arbeit eines Bergmannes (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 30. Oktober 1945; Betriebsferienheime (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 7. Oktober 1945; Heilstätte für die Bergleute (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, der 30. September 1945.

⁷⁵ Industrie und die Arbeiterklasse der UdSSR (1946–1950): Dokumentation /Herausgeber M.I. Chlussow, Verf. S.R. Lewina u. a. (auf russisch), Moskau 1989, S. 28.

Personen aus den Gebieten Kyjiw, Shtyomyr, Saporishshia, Tschernihiw und aus anderen Regionen der Ukraine zugewiesen.⁷⁶

Dank den Propagandamaßnahmen sollte die Jugend an die Produktion herangeführt werden. In der Republik- und Gebietszeitungen erschienen die Artikel über die Weiterentwicklung bestimmter Betriebe; über die Aufklärungsarbeit des Aufsichtspersonals im Hinblick auf die Wichtigkeit des Baus. In Bild- und Textplakaten trat man an die Bevölkerung mit den Anzeigen über die Arbeitskräftewerbung etc. heran.⁷⁷

Noch eine Richtung in der Arbeit des Kommunistischen Jugendverbandes war die unentgeltliche Hilfe den Patenorganisationen. Sonntags lud die Jugend Kohle (Gebiet Woroschylowhrad, 1943),⁷⁸ enttrümmerte die Werkabteilungen, lud die Werkstoffe aus und montierte die Ausrüstung (Charkiw, 1944).⁷⁹

Die organisierten Arbeitskräftewerbungen bildeten mit sich ein zentralisiertes Staatsprogramm. Es zeigte sich aber, dass die Bevollmächtigten vor Ort dessen Bestimmungen oft nicht einhielten.

Für die Regelung des Arbeitseinsatzes von Arbeitskräften in den Industriebetrieben verabschiedete der Ministerrat der UdSSR 1947 eine Verordnung, mit der ein Muster des Arbeitsvertrages für die organisierte Arbeitskräftewerbung bestätigt wurde.⁸⁰ Laut Vertragsbedingungen sollten die Angestellten der Werbungsstellen ausschließlich die Männer im Alter von 18 bis 55 und die Frauen im Alter von 18 bis 50 Jahren anwerben. Bei der Unterschreibung des Vertrags sollte an die ArbeiterInnen die Soforthilfe in Höhe von 150–300 Rubel ausgezahlt werden. Es sollten auch den ArbeiterInnen und ihren Angehörigen ein freier Transport mit Gepäck bis 240 kg und 10–15 Rubel Tagesgeld gewährt werden.

Vor Ort sollte die Betriebsverwaltung den Einkömmlingen die Wohnräume, Bettwäsche, Arbeitskleidung zur Verfügung stellen sowie die Berufsausbildung für sie organisieren. Nach Ablauf des Vertragstermins sollten vom Betrieb die Fahrkosten für den Heimweg übernommen werden. Die Lohnarbeiter waren berechtigt nach dem Ablauf der Vertragsfrist ein Wohnungsbaudarlehen in Höhe von 10.000 Rubel zu erhalten.

Die o. g. Verordnung verhinderte aber die zahlreichen Verletzungen seitens Kreisbevollmächtigten und Ausbilder der Büros für organisierte Arbeitskräftewerbung und Betriebe nicht. Unten sind die typischen Übertretungen angeführt:

⁷⁶ Geschichte von Arbeitskräften des Donez – Beckens: In 2 Bänden – B. 2.: Die Werktätigen des Donez – Beckens in der Zeit des Endstadiums des Aufbaus des Sozialismus und des allmählichen Übergangs zum Kommunismus (auf russisch), Kyjiw 1981, S. 89.

⁷⁷ Wiederaufbau des Donbass (1946–1950): Dokumentation /Chef des Lektorats I.F. Kuras (auf russisch), Kyjiw 1986, S 192, 193.

⁷⁸ Sintschenko, J.I.: Ebd., S. 85.

⁷⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4587, Bl. 8–10.

⁸⁰ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 59.

- man schloss die Verträge mit den Personen ab, die früher nie körperliche Arbeit gemacht hatten. Dazu zählten Rechnungsführer, Friseure, Künstler, Ärzte und Lehrer. Nach der Ankunft forderten sie von der Betriebs- oder Bauverwaltung die berufliche Arbeit;⁸¹

- auf dem Wege der organisierten Arbeitskräftewerbung wurden aber die betagten Personen, alleinstehende Mütter mit den Kindern im Vorschulalter sowie Obdachlose angeworben;⁸²

- man füllte auch die Formulare der nicht entsprechenden Industriezweige aus, wodurch die mobilisierten Personen in falschen Betrieben eintrafen;⁸³

- einige Büroarbeiter entnahmen bei der Begleitung die Ausweise der Mobilisierten und gaben diese nicht immer zurück;⁸⁴

- bei der organisierten Arbeitskräftewerbung wurde die Information über die Arbeit- und Wohnverhältnisse in bestimmten Betrieben gefälscht;⁸⁵

- es kam manchmal dazu, dass man die Bürger erlogen in die Listen der Mobilisierten eintrug;⁸⁶

- Vor dem Abtransport in diese oder jene Region mussten sich die künftigen Arbeiter zur ärztlichen Musterung stellen. Diese Bedingung wurde aber oft nicht eingehalten: das Gutachten der Ärztekommision fiel oft mit dem tatsächlichen Gesundheitszustand des Menschen nicht zusammen. 20 % der Männer, die aus dem Gebiet Rowno zum Einsatz im Trust «Krywbasruda» (Erzgewinnung bei Krywyj Rih) angeworben wurden, erwiesen sich zur körperlichen Arbeit als untauglich, wobei ärztliche Gutachten positiv waren.⁸⁷ Solche Fälle kamen häufig vor.⁸⁸

Nachdem die Verwaltung der Betriebe und der Bauplätze sich darüber vergewissert hatte, dass die Beamten der Stellen für organisierte Arbeitskräftewerbung die Kräfteanforderungen formell befriedigen, begann sie in den Anmeldungen die Forderungen an die zu mobilisierenden Kräfte zu präzisieren. Man meldete beispielsweise den Bedarf an den ledigen Männern im Alter von 18–40 Jahren, die zur schweren Handarbeit tauglich wären.⁸⁹ Die Stellen für organisierte Arbeitskräftewerbung ignorierten aber die Forderungen der

⁸¹ Ebd., F. P-582, Reg. 1, Akte 2, Bl. 47.

⁸² Ebd., F. P-204, Reg. 2, Akte 89, Bl. 7; Ebd., F. P-582, Reg. 1, Akte 2, Bl. 47; Ebd., F. P-582, Reg. 1, Akte 9, Bl. 60; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 18.

⁸³ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 169.

⁸⁴ Ebd., Bl. 48.

⁸⁵ Ebd., F. P-582, Reg. 1, Akte 2, Bl. 47–48.

⁸⁶ Ebd., F. P-204, Reg. 2, Akte 89, Bl. 7; Ebd., F. P-204, Reg. 2, Akte. 89, Bl. 43; Staatliches Gebietsarchiv Dnipropetrowsk (weiter – DADnO), F. P-5920, Reg. 1, Akte 17, Bl. 52; Das Lehrbeihft. Die Geschichte der politischen Repressalien und der Widerstand der Abhängigkeit in der UdSSR (auf russisch), Moskau 2002, S. 331.

⁸⁷ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 139.

⁸⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 18.

⁸⁹ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 131.

Arbeitgeber und mobilisierten noch im Jahre 1950 die berufsfremden Arbeiter. So wies man in die Kohlenindustrie die Frauen und die Männer, die nach ihrem Gesundheitszustand zum Einsatz in den Untertagebetrieben untauglich waren, zu.⁹⁰

Die Zuweisung von untauglichen Arbeitskräften wurde durch die erheblich erhöhte Auflage des Staates verursacht. Die Stellen für organisierte Arbeitskräftewerbung waren aber nicht imstande den Kräftebedarf kurzfristig zu decken. Die Anfrage des Bevollmächtigten des Woroschylowhrader Gebietsbau- und Montagetrustes über die Sachlage in der Arbeitskräftewerbung wurde von dem Sekretär des Parteikreis Komitees zu Rowno folgenderweise beantwortet: «Aus der Sache wird nichts; wir haben die Einberufungsbefehle verschickt, niemand meldet sich aber und ich habe keine bewaffnete Leute, dass ich jemand aus den Dörfern holen kann». Stellvertretender Vorsitzende des Mlyniwer Kreisexekutivkomitees berichtete: «Ich habe meinen Werbungsplan an Arbeitskräften für die Zuckerfabrik noch nicht erfüllt und ihr spricht schon von Woroschylowhrad.»⁹¹

Manchmal erfüllte man den Werbungsplan nicht, weil es an den Beförderungsmitteln zum Einsatzort mangelte. Im Juni 1945 warteten im Gebiet Kam'anez-Podilski über 2.000 Arbeitskräfte einige Tage auf den Transport auf der Station. Diese Arbeiter wurden zum Einsatz in der Industrie des Donez-Beckens aufgebracht. Da nach einigen Tagen Wartezeit die Waggonen immer noch fehlten, wurde der Kehraus gemacht.⁹²

Bei weitem trafen nicht alle zum Wiederaufbau mobilisierte Arbeitskräfte in den Einsatzorten ein oder hielten sich da dauerhaft auf. Aus den Archivadokumenten geht eine hohe Kaderfluktuation in der Kriegszeit und insbesondere in der Nachkriegszeit hervor. Im II. Quartal 1945 haben die Arbeit im Kohlenkombinat «Stalinwuhillia» 8.080 Personen aufgegeben (davon eigenmächtig – 3.640 Personen);⁹³ 1946 sind im Kohlenkombinat «Woroschylowhradwuhillia» 28.814 Personen eingestellt worden. In derselben Zeit kündigten 24.704, wobei die Jahresdurchschnittbelegschaft 61.200 Personen betrug.

Im Kombinat «Donbassanthrazit» wurden 15.891 Personen aufgenommen, im Jahre 1946 kündigten aber 10.279 Personen bei der Jahresdurchschnittbelegschaft 29.600 Personen.⁹⁴ Von den zahlreichen Fällen der «Desertion» zeugen die Angaben der Eisenhüttenwerke zu Dnipropetrowsk für das Jahr 1946. Im Petrowski-Werk haben von den 9.730 Arbeitern 748, im Leninwerk von den 5.037 – 213, im Dnipropetrowsker Werk für Hüttenausrüstung von den 4.023 – 362, im Dnipropetrowsker Lokomotivausbesserungswerk des Ministeriums für

⁹⁰ DARO, Bl. 139–140.

⁹¹ Ebd., F. P-204, Reg. 2, Akte 89, Bl. 7.

⁹² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 184–185.

⁹³ Ebd., F. 166, Reg. 3, Akte 325, Bl. 12.

⁹⁴ DALO, F. II-179, Reg. 3, Akte 740, Bl. 159.

Schwarzmetallurgie von den 1.874 – 217, im Baurust «Dniprowashbud» von den 3.532 – 276 Personen eigenmächtig ihre Arbeitsplätze verlassen.⁹⁵

Das nächste Jahr war auch durch diese kritische Lage gekennzeichnet. Im Kombinat «Donbassanthrazit» wurden im III. Quartal 7.451 Arbeitskräfte aufgenommen sowie 10.763 gekündigt (darunter haben 2.681 Personen ihre Arbeitsplätze eigenmächtig verlassen); im Kohlenkombinat «Woroschylowhradwuhillia» wurden im September 7.397 Personen eingestellt und 5.217 gekündigt (darunter haben 1.810 Personen ihre Arbeitsplätze eigenmächtig verlassen); in erster Oktoberdekade wurden 1.905 Personen aufgenommen und 1.827 gekündigt (davon eigenmächtig – 346 Personen);⁹⁶ im Jahre 1947 wurden im Charkower Aluminium- und Kupferwerk 286 Personen eingestellt und 314 gekündigt (eigenmächtig – 56 Personen).⁹⁷

So mag ein hoher Prozentsatz der «Desertion» auf fehlende Sozialfürsorge: nichtausreichende Verpflegung und mangelhafte Versorgung mit Kleidung, Wohnräumen sowie auf schlechte Arbeitsbedingungen und nicht garantierten Lohn etc. zurückgeführt werden.

Nicht so hoch war die Arbeiterfluktuation in Betrieben, wo den Arbeitern nicht nur Belohnung, sondern auch gute Bedingungen zur Erholung nach dem Arbeitstag gesichert wurden. In der Nachkriegszeit waren die Bemühungen der Regierung eben auf die Lösung dieser Probleme gerichtet. Das Ziel war die Arbeiterfluktuation zu verringern und die «ständigen Arbeitskräfte» für die Betriebe aufzubringen.

Eine hohe Arbeiterfluktuation bestand auch unter Absolventen der Fachschulen für Arbeitskraftreserven. Diese Tendenz konnte man die ganze Periode, die im Rahmen des Projekts erforscht wurde, beobachten. So sind im Jahre 1949 aus den Fach- und Berufsschulen für Bergbau 34.629 Arbeiter ins Gebiet Woroschylowhrad zugewiesen worden. Von dieser Zahl der Arbeitskräfte kündigten 21.153 Personen, davon verließen 16.232 Personen ihre Arbeitsstätten eigenmächtig. Von der Gesamtzahl der Flüchtlinge hatten 6.939 (62 %) Arbeiter den Monatslohn unter 800 Rubel, 2.766 haben mit der Arbeit gar nicht begonnen. Die Jugend verließ eigenmächtig die Betriebe wegen der niedrigen Löhne. Infolge der ungenügenden fachlichen Ausbildung konnten die Jugendlichen auch auf die Norm nicht kommen, was die Löhnhöhe ungünstig beeinflusste. Dazu beschäftigten viele Leiter der Betriebe, Bergwerke und Bauplätze die Jugendlichen berufs fremd.⁹⁸ Stand 1. Januar 1950 arbeiteten im Kombinat «Woroschylowhradwuhillia» 4.655 Nachwuchskräfte berufs fremd, wodurch ihre Löhne niedriger waren.⁹⁹ Zu Gesetzverstößen bzw. zum berufs fremden

⁹⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4428, Bl. 288.

⁹⁶ DALO, F. II-179, Reg. 3, Akte 740, Bl. 177.

⁹⁷ Staatliches Gebietsarchiv Charkiw (weiter – DACHaO), F. P-5773, Reg. 1, Akte 85, Bl. 15.

⁹⁸ DALO, F. II-179, Reg. 3, Akte 1235, Bl. 2.

⁹⁹ Ebd., Bl. 2, 3.

Arbeitseinsatz von Nachwuchskräften kam es im Bautrust «Saporishaluminijbud», in der Verwaltung «Piwdenjelektromontash», im Werk «Perwomaiski», in der Maschinenabteilung des Werkes «Saporishstahl», in der Verwaltung № 113 des Ministeriums für Aufbau der Maschinenfabriken sowie in anderen Betrieben.¹⁰⁰

Zu den weiteren einwirkenden Ursachen der Arbeiterfluktuation, die einzeln zu nennen sind, gehörten:

1. Schlechte Arbeitsorganisation, die zu Zeitverlust und Nichterfüllung der Normen führte. Die Leiter einiger Betriebe gaben den Nachwuchskräften nicht rechtzeitig die Aufgaben, organisierten die zeitige Belieferung mit Rohstoffen und Instrumenten nicht.

2. Keine technische Berufsentwicklung und Weiterbildung.¹⁰¹

3. Schlechte Arbeitsbedingungen.¹⁰²

4. Schlechte Wohn- und Lebensverhältnisse.

5. Verzögerte Auslöhnung und nicht ausreichende Verpflegung usw.

Die Desertion aus den Betrieben war auch durch die Strafe, vorgesehen im Erlass des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR «Über die Verantwortung der Arbeiter und Angestellten der Rüstungsfabriken für eigenmächtiges Verlassen der Arbeitsstelle» vom 26. Dezember 1941, nicht zu stoppen. Um die Arbeitskräfte zurückzuholen, die noch im Dezember 1944 die Flucht ergriffen hatten, verabschiedete der Oberste Sowjet der UdSSR den Erlass «Über die Amnestie jener Personen, die die Rüstungsfabriken eigenmächtig verlassen hatten und später in diese Betriebe freiwillig zurückkehrten». Laut des o. g. Erlasses, verabschiedet im Dezember 1944, haben die NKWS-Organe im Gebiet Poltawa seit Januar 1945 aus den Haftstätten 609 Verurteilte und Untersuchungsgefangene, die dem Erlass vom 26. Dezember 1941 nach verhaftet wurden, entlassen und dem Volkskommissariat für Kohle zur Verfügung gestellt. Im Januar 1945 hat die Staatsanwaltschaft in die Rüstungsfabriken 210 Personen unter schriftlicher Verpflichtung den Aufenthaltsort nicht zu verlassen und 13 Freiwillige eingeliefert. Nach der Verkündung des Erlasses kehrten 944 bestrafte Personen zurück: davon 819 Personen unter schriftlicher Verpflichtung und 125 Personen freiwillig. Unterm 1. Februar 1945 wurden noch 1.715 Arbeitsdeserteure nicht gefahndet.¹⁰³

In der Nachkriegszeit wandte sich der Staat allmählich von den Zwangsmaßnahmen ab. Bei der Heranziehung von Arbeitskräften zum Wiederaufbau und bei der Beseitigung der totalen Arbeiterfluktuation und der Desertion hatten schon die anderen Verfahren den Vorrang in der Staatspolitik. Die Parteiorganisationen machten aktiv mit. Die Parteimitglieder propagierten die Entwicklung des sozialistischen Wettbewerbs und der Stachanowbewegung.

¹⁰⁰ Staatliches Gebietsarchiv Saporishshia (weiter – DAsaO), F. P-1360, Reg. 2, Akte 50, Bl. 75–78, 163.

¹⁰¹ Ebd., Bl. 162.

¹⁰² DALO, F. II-179, Reg 3, Akte 1235, Bl. 2.

¹⁰³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 113–115.

Die Parteiorgane beauftragten die Leiter der Betriebe verschiedene Maßnahmen zur Anspornung der Nachwuchskräfte zu verfügen. Dazu gehörten: der Arbeitseinsatz von Nachwuchskräften ausschließlich laut Fach sowie deren Unterstützung beim Praktikum und bei der Weiterbildung; die Gewährung den Ehen, die mehr als ein Jahr tätig waren, der Einzelzimmer; kostenfreier Transport der Familienangehörigen und des Gepäcks der ständigen Arbeiter; die Herabsetzung der Leistungsnormen für die Absolventen der Handwerker- und Betriebsschulen beim Festhalten der bestehenden Löhne innerhalb von 4 Monaten usw.¹⁰⁴

Der Wiederaufbau der ukrainischen Schwerindustrie begann also sofort nach der Befreiung des Territoriums der Republik. Am häufigsten fing die Wiederherstellung der zerstörten Betriebe das ehemalige Stammpersonal, das aus Rentnern bestand, an.

Nach und nach nahmen an der Produktion die Arbeitskräfte vom lokalen Arbeitsmarkt freiwillig teil. Es waren hauptsächlich die betagten Männer, Frauen, Jugendlichen. Gleichzeitig entwickelte die Regierung die Mobilisierungspläne zur Heranführung an den Wiederaufbau der Kolchosbauern aus den nahe liegenden Dörfern sowie der unbeschäftigten Bevölkerung. Da es trotzdem an den Arbeitskräften mangelte, setzte die Regierung die zentralisierte Arbeitskräftewerbung durch, um maximale Zahl von Arbeitskräften für industrielle Produktion aufzubringen.

Die freiwillige Anwerbung und die Zwangsmobilisierung umfassten das ganze ukrainische Territorium und sind systematisch und planmäßig geworden. Die organisierte Arbeitskräftewerbung erfolgte anhand der Regierungsrichtlinien, in denen die Zahl von Arbeitskräften für die bestimmten Gebiete und Industriezweige angegeben war. Die Kommissionen für organisierte Arbeitskräftewerbung konnten nicht immer die Pläne erfüllen, deshalb kam es oft zu Verletzungen des Gesetzes und Irreführung der Bürger während der Werbung vor.

Bei der freiwilligen Mobilisierung haben die Partei- und Komsomolzenorganisationen den Staatsorganen Hilfe geleistet, indem sie die Propagandaaktivitäten entwickelten. Auf die Komsomolzen und Kommunisten waren auch führende Rolle in der Produktion und die Pflicht auferlegt, am eigenen Beispiel die Notwendigkeit und Fähigkeit unter ungünstigen Betriebsverhältnissen zu arbeiten, zu zeigen. Insbesondere wichtig war das in der Zeit der Massenkaderfluktuation und der «Desertion». Die Regierung verfolgte das Ziel die o. g. Erscheinungen auszurotten. Dafür versuchte sie in Betrieben die «ständigen Arbeitskräfte» zu sichern. In den ersten Jahren des Wiederaufbaus liefen aber alle Bemühungen darauf hinaus, dass man nur die Fluktuationsgründe analysierte und feststellte. Zu den typischen Ursachen der Arbeitskräftefluktuation gehörten: schlechte Arbeitsorganisation, die Vernachlässigung der Nachwuchsausbildung, schlechte Arbeitsverhältnisse und fehlender Komfort, die Verzögerung mit der Auslöhnung und nicht ausreichende Verpflegung.

¹⁰⁴ DAsaO, F. P-1360, Reg. 2, Akte 50, Bl. 26, 27.

Die Werbung der Bevölkerung erfolgte meistens unter groben Verletzungen des Gesetzes, das war nicht von der Rolle aber, weil die Pläne zur organisierten Arbeitskräftewerbung in den Vordergrund gezogen wurden.

Im Hinblick auf die Prioritäten des Verwaltungssystems erwies sich die Werbung der arbeitsfähigen Bevölkerung für den Wiederaufbau der Betriebe der Schwerindustrie schließlich als erfolgreich, weil sie die Erfüllung des IV. Jahrfünftes ermöglichte.

Einsatz in der Produktion von Demobilisierten,
sowjetischen Kriegsgefangenen und Repatriierten

Seit dem Jahre 1945 konnten die Leiter der Betriebe der Schwerindustrie der UdSSR, wie auch aller anderen Industriezweige, die aus der Roten Armee massenweise entlassenen Militärpersonen, fest anstellen. Die Ankunft der Demobilisierten ermöglichte, dass viele Ministerien die Heranziehung der Dorfbevölkerung zum Einsatz in der Industrie reduzierten.¹⁰⁵ Bis zum 1. Dezember 1946 kehrten in die Ukraine über 1.840.000 ehemalige Soldaten und Offiziere¹⁰⁶ und bis zum 1. August 1947 – 2.185.819 Personen¹⁰⁷ zurück.

Im Großen und Ganzen begannen die Entlassenen mit der Arbeit freiwillig und an ihren ehemaligen Arbeitsstellen, wodurch die qualitative und quantitative Leistungsfähigkeit der beim Wirtschaftswiederaufbau eingesetzten Arbeitskräfte stieg. Die Neuankömmlinge nahmen am politischen und gesellschaftlichen Leben des Landes aktiv teil, sie wurden zu Spitzenarbeitern.¹⁰⁸ Mehrmals wurden in der Presse die Reportagen über die Errungenschaften und Erfolge der ehemaligen Krieger veröffentlicht. Darunter ist ein Artikel in der Zeitung «Radiansjka Ukraina» (1945, № 175): «Entlassene in den Betrieben und Bergwerken» zu nennen.

Viele ehemalige Offiziere wurden auf eine leitende, wirtschaftliche Stellung sowie zum Partei- und Staatsdienst berufen. Stand 15. Dezember 1946 wurden, zum Beispiel, im Kirowograder Stadtbezirk der Stadt Dnipropetrowsk 87 ehemalige Offiziere bei der Nomenklatur des Republikkomitees der KP(b)U beamtet.¹⁰⁹ Von der Gesamtzahl der angestellten Generale und Offiziere wurden 4.975 Personen als Fabrik- und Werkdirektoren, 4.908 Personen als technische Direktoren und 15.561 Personen als Werkleiter eingestellt.¹¹⁰

¹⁰⁵ Industrie und die Arbeiterklasse der UdSSR (1946–1950)..., S. 181.

¹⁰⁶ Geschichte der Ukrainischen SSR: In 10 Bd. – Bd. 9. Die Ukrainische SSR während des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion (1941–1945) (auf russisch), Moskau 1984, S. 32; Lytwyn, W.: Die Ukraine im ersten Nachkriegsjahrzehnt (1946–1955) (auf ukrainisch), Kyjiw 2004, S. 114.

¹⁰⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4891, Bl. 172.

¹⁰⁸ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 4428, Bl. 83, 95.

¹⁰⁹ Ebd., Bl. 228.

¹¹⁰ Das Militär des Sowjetstaates im Großen Vaterländischen Krieg 1941–1945..., S. 441.

Dabei gab es in mehreren Orten viele Probleme mit der rechtzeitigen Einstellung der Entlassenen aus dem Dienst bei der Roten Armee. Laut Angaben aus den 22 ukrainischen Gebieten belief sich die Anzahl der Arbeitslosen im Dezember 1946 auf 37.176 Personen, davon betrug die Zahl der Offiziere 9.706 und der Soldaten – 27.472 Personen.¹¹¹ Aus den statistischen Erhebungen geht eine besonders schwierige Situation im Gebiet Stalino hervor. Im Jahre 1946 belief sich der Prozentsatz der nicht angestellten Entlassenen aus dem Militärdienst auf 67,8 % (am 1. Januar) und bis 98,4 % (am 1. Dezember).¹¹² Im Laufe der Prüfungen stellte das Gebietskomitee der KP(b)U zu Stalino die Mängel, wie Unorganisiertheit bei der Einstellung der Entlassenen und mangelhafte Erfassung, fest. Deswegen hatten die Führer der städtischen Parteiorganisationen in dieser Sache kein zuverlässiges Bild und trafen daher lange Zeit keine Maßnahmen zur Einstellung der Arbeitslosen.¹¹³

Die ehemaligen Militärpersonen wurden auch in anderen ukrainischen Regionen öfters durch die Partei- und Sowjetorganisationen nachlässig behandelt. Im Gebiet Kam'ianez-Podilski wurden die Entlassenen über die Büros für Erfassung und Verteilung von Arbeitskräften eingestellt. Nachdem diese Büros 1946 aufgelöst worden waren, beschäftigte sich niemand mit der Einstellung der demobilisierten Militärpersonen. Im Gebiet Tscherniwzi bekamen die ehemaligen Offiziere auf ihre Bitte um die Einstellung oft Folgendes von der Parteileitung zu hören: «Ihr braucht gar nicht zu arbeiten, weil ihr eine Rente bezieht»¹¹⁴ oder «Wir sind kein Arbeitsamt und sollen nicht jedem eine Stelle verschaffen».¹¹⁵

Manchmal schlug man den Offizieren eine berufsfremde und niedrigere Stelle als vor dem Krieg vor. Zum Beispiel war Leutnant Wilku – ein Techniker von Beruf – als Wächter tätig.¹¹⁶ Seine während des Dienstes bei der Armee gesammelte Erfahrung wurde auch nicht berücksichtigt.¹¹⁷ Jene Personen die keinen Friedensberuf erlernten, waren gezwungen als Hilfsarbeiter, Lader etc. zu arbeiten.¹¹⁸

Häufig wollten die Entlassenen schlecht bezahlte Stellen mit einem niedrigeren Gehalt als sie bei der Armee hatten, nicht bekleiden und suchten nach einer anderen Einkommensquelle wie die Spekulation, die in der Rechtssphäre der UdSSR als illegal gilt.¹¹⁹

Trotz großangelegter Werbekampagne der Regierung zu Empfang und Einstellung der abgerüsteten Militärpersonen, zeigten die örtlichen Staats- und Parteiorgane keine beträchtlichen Erfolge beim deren Einsatz in der Produktion.

¹¹¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4891, Bl. 2, 3, 11.

¹¹² Ebd., F. 1, Reg. 23, 4921, Bl. 19.

¹¹³ Ebd., Akte 4921, Bl. 19, 20.

¹¹⁴ Ebd., Akte 4891, Bl. 8, 9.

¹¹⁵ Ebd.

¹¹⁶ Ebd., Akte 5474, Bl. 21.

¹¹⁷ Ebd., Akte 4891, Bl. 467.

¹¹⁸ Ebd., Akte 5181, Bl. 55; Ebd., Akte 5474, Bl. 21.

¹¹⁹ Ebd., Akte 4891, Bl. 8, 9, 467.

Aus den geordneten Archivangaben über Ankunft und Einstellung der Entlassenen aus der Roten Armee in der Zeit 1947–1948 geht hervor, dass der Prozentsatz der ehemaligen Militärpersonen, die die Arbeit in der Industrie der nachstehenden Gebiete bekommen haben, wie folgt war: Saporishshia – 19 % (1.01.47), Stalino – 47 % (1.01.47), Woroschylowhrad – 47 % (15.01.47), Ssumy – 11 % (15.04.47), Cherson – 14 % (1.05.47), Dnipropetrowsk – 27 % (1.11.47), Mykolaiw – 19 % (1.12.47), Ismail – 6 % (1.12.47), Mykolaiw – 19 % (1.01.48), Lwiw – 14 % (1.01.48), Charkiw – 16 % (1.01.48), St. Charkiw – 66 % (1.01.48).¹²⁰

Wegen der Arbeitskräfteknappheit, griff man in der UdSSR zur allgemeinen sowjetischen Praktik der Gratisarbeit von Häftlingen zu.¹²¹ So beschäftigte im Jahre 1946 der Patentrust Pivdenwashbud [*Schwermaschinenbau Süd, – Verf.*] Charkiw täglich bis 1.000 Häftlinge aus der Lagerabteilung № 8. Im Januar 1947 betrug die Zahl der eingesetzten Häftlinge 800 und im März – 300–350 Personen. Im Zusammenhang mit dem Rückgang der Anzahl der arbeitsfähigen Häftlinge und dem Mangel an den Arbeitskräften, verordnete die Führung des Ministeriums der inneren Angelegenheiten der Ukraine im Gebiet Charkiw «eine dringende Einlieferung ins Lager von Arbeitskräften aus der Zahl der Insassen der Industriekolonie und Sicherstellung bis zum 15. Mai 1947 von 1.200 Personen für den Arbeitseinsatz im Trust Pivdwashbud».¹²²

Für die Komplettierung der Betriebslager mit den Arbeitskräften, wurden die Häftlinge kurzfristig von verschiedenen in der Nähe des bestimmten Betriebes liegenden Haftanstalten abgeholt.¹²³

Es ist aber zu betonen, dass nicht alle Häftlinge zur Wirtschaftswiederherstellung herangezogen wurden. Der Antrag des Sekretärs des Gebietskomitees der KP(b)U zu Stalino L. Melnikow (1947) über die Gestellung von 2.000 «kassatorischen» Häftlingen für den Einsatz auf dem Bau und in der Industrie des Stalingebietes wurde abgelehnt. Laut Rechtsvorschriften¹²⁴ war die Versetzung von Verurteilten aus den Gefängnissen in die Lagereinheiten absolut untersagt, bevor ihre Urteile rechtskräftig wurden.

¹²⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4888, Bl. 20, 81; Ebd., Akte 4890, Bl. 4, 8, 12; Ebd., Akte 4891, Bl. 69, 128, 129; Ebd., Akte 4921, Bl. 19, 20; Ebd., Akte 5471, Bl. 2; Ebd., Akte 5474, Bl. 31, 32.

¹²¹ Laut geltender Bestimmung, war das NKWS (seit März 1946 – das MWS) der UdSSR für die Verteilung der Häftlinge in den Arbeitserziehungslagern und Kolonien zuständig. Das zur I. und II. Kategorien der physischen Arbeit taugliche Kontingent wurde in die NKWS- und MWS-Lager der UdSSR zum Einsatz auf den Neubauten in einzelnen Regionen der UdSSR gestellt. Für den lokalen Bedarf blieben vorwiegend die beschränkt tauglichen Arbeitskräfte.

¹²² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4723, Bl. 27–28.

¹²³ Ebd., Akte 4718, Bl. 16–17.

¹²⁴ Verordnung des Volkskommissariats für Justiz, des NKWS der UdSSR und des Staatsanwalts der Sowjetunion vom 12. September 1945, bestätigt mit der Verordnung des MWS der UdSSR vom 2. Dezember 1946.

Für die Zuteilung der nötigen Zahl von Häftlingen schlossen das Wirtschaftsorgan und das Lager eine Sondervereinbarung, die von MWS genehmigt wurde, ab. Unter anderem wurden 1947 die Vereinbarungen über die Zurverfügungstellung von Arbeitskräften aus den Reihen der Häftlinge mit dem Trust «Stalinmetallurgbud» abgeschlossen. Die Vereinbarungen sahen den Einsatz von 800 Personen auf dem Aufbau des Stalin-Werkes zu Stalino und den Arbeitseinsatz von 500 Personen unmittelbar im Stalin-Werk vor.¹²⁵ Der Trust «Saporishbud» schloss die Vereinbarung über die Errichtung eines Lagers für das 2.000 Häftlinge starke Kontingent ab.¹²⁶

Oft hatte das MWS der UdSSR große Schwierigkeiten bei der Verteilung von völlig tauglichen Häftlingen unter den Bauunternehmen.¹²⁷ So wurden am 12. Juni 1947 in Lagern und Kolonien des MWS der UdSSR 45 % Häftlinge, die zur leichten Arbeit tauglich waren, etwa 30 % Invaliden und gar nicht taugliche Personen inhaftiert.

Um im Weiteren die Zuweisung von geschwächten und zur schweren Arbeit untauglichen Menschen zu vermeiden, verschärften die Wirtschaftsorgane ihre Forderungen an das Arbeitskontingent und verlangten nachdrücklich den Ersatz der beschränkt tauglichen Häftlinge. Im März 1947 kam es im Häftlingslager beim Trust «Saporishbud» dazu, dass von 793 Häftlingen 426 Personen zur I.-II. Arbeitsbewertung, 181 und 186 Personen zu III. und IV. Arbeitsbewertung entsprechend gehörten. Im Februar wurden davon 394 Personen eingesetzt. Mit dem Zweck der Erhöhung der Zahl der arbeitsfähigen Beschäftigten, erteilte am 15. März 1947 das MWS der UdSSR dem UMWS-Chef im Gebiet Saporishshia Oberst S. Rogowzew den Befehl innerhalb von 5 Tagen 200 arbeitsunfähiger Häftlinge von den selbständigen Lagerpunkten in die anderen Gebietskolonien zu versetzen. Gleichzeitig sollten 200 arbeitsfähige Häftlinge aus den Gefängnissen in die selbständigen Lagerpunkte eingeliefert werden.¹²⁸

In meisten Fällen war der Körperzustand der Häftlinge, die zum Einsatz in der Produktion zugewiesen wurden, schlecht. Im April 1947 konnte das MWS der UdSSR den Bedarf an 5.000 Häftlingen für den Wiederaufbau der Betriebe des Trustes «Saporishbud» nur mit etwa 2.000 Personen bedecken, weil in den ukrainischen Haftanstalten die zur schweren Arbeit tauglichen Kräfte fehlten.¹²⁹

Ebendaher führte man die Befehle über Ersatz des untauglichen Kontingents nicht immer termingemäß aus. In diesem Zusammenhang beklagte sich darüber der Leiter des Trustes «Saporishaluminiumbud» E. Schtschelkunow beim Minister des Innern der UdSSR Generalleutnant T. Strokatsch: «Trotz einiger Verordnungen des Ministeriums des Innern der UdSSR und einer Reihe der Verordnungen des ZK der KP(b)U über die Versetzung aus dem selbständigen Lagerpunkt № 27 beim Trust «Saporishaluminiumbud» der Invaliden und Häftlinge, die zu Bauarbeiten untauglich

¹²⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4718, Bl. 88.

¹²⁶ Ebd., Akte 4717, Bl. 16.

¹²⁷ Ebd., Akte 4718, Bl. 143–144.

¹²⁸ Ebd., Akte 4717, Bl. 16.

¹²⁹ Ebd., Akte 4718, Bl. 61–63.

sind, wurden bis jetzt keine Maßnahmen getroffen. So halten sich heutzutage im selbständigen Lagerpunkt № 27 etwa 300 arbeitsunfähige Personen auf. Folglich besetzen die arbeitsunfähigen Häftlinge die Wohnräume, was die Einlieferung ins Lager von zum Einsatz im Bau tauglichen und äußerst benötigten Arbeitskräften verhindert».¹³⁰

Sogar die arbeitsfähigen Häftlinge wurden unwirksam ausgenutzt, weil es oft wegen der fehlenden Baustoffe zum Arbeitszeitausfall kam. Dadurch war das Lager gezwungen die Arbeit bei anderen Wirtschaftsorganisationen zu suchen.¹³¹

Die «Gratisarbeit» im Zwangsverfahren machte die Illusion der billigen Arbeitskraft. Die Kosten für Aufsichtspersonal und Lagerverwaltung sowie die Unproduktivität der Arbeit der entkräfteten Menschen, die in der Regel berufsfremd bei den Grobarbeiten eingesetzt wurden, dazu fehlende Hilfseinrichtungen, kein materieller Anreiz und die Verletzung der Arbeitsschutzordnung führten dazu, dass der Selbstkostenpreis der von den Häftlingen hergestellten Erzeugnisse höher als in den Betrieben mit freien Lohnarbeitern war.¹³²

Eine abgesonderte und ziemlich zahlreiche Quelle der Arbeitsressourcen in der Nachkriegsgesellschaft der UdSSR bildeten die ehemaligen sowjetischen Bürger, die als Repatrianten anerkannt wurden.

Während des Übergangs der Grenze der UdSSR unterlagen diese Menschen der Anmeldepflicht in den Filtrationspunkten. Dies ermöglichte blitzschnell die Personen zu ermitteln, die man hätte im Interesse des Staates ausnutzen könnte. Stand 1. März 1946 wurde es nur 57,8 % von Repatrianten erlaubt den ständigen Wohnsitz zurückzuverlegen, 19,1 % davon wurden zum Heersdienst einberufen, 14,4 % von Repatrianten wurden in die Arbeitsbataillone des Volkskommissariats für Verteidigung aufgenommen (weiter NKO), 6–5 % von Repatrianten waren in den Armeesammelpunkten im Dienst.^{133*} Zum Wiederaufbau der Betriebe der Schwerindustrie zog man in erster Linie die ehemaligen sowjetischen Kriegsgefangenen im Nichtdemobilisierungsalter und die Zivilisten im Einberufungsalter (einschließlich

¹³⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4667, Bl. 46.

¹³¹ Ebd., Akte 4723, Bl. 27.

¹³² Ewsseewa, E.N.: UdSSR in der Zeit 1945–1953: Wirtschaft, Macht und Gesellschaft, (auf russisch), in: http://www.nivestnik.ru/2002_1/21.shtml

¹³³ Pastuschenko, T.: *Repatrianty ta «worohy narodu» jak marginalni hrupy ukrajinskoho suspilstwa* = Repatrianten und «Volksfeinde» als Bevölkerungsgruppen außerhalb der ukrainischen Gesellschaft (auf ukrainisch), in: Die Nachkriegsukraine: Skizzen zur Sozialgeschichte (in der 2. Hälfte 40-er – Mitte 50-er Jahren): Kollektivmonographie /Herausgeber W.M. Danylenko: In 3 T., T. 1, 2, Kyjiw 2010, S. 257; Polian, P.: *Shertwy dwuch diktatur. Shysn', trud, unishenie i smert' sowetskich woennoplennych i ostarbeiterow na tshushbine i na rodine.* = Opfer zweier Diktaturen. Leben, Arbeit, Unterdrückung und Tod sowjetischer Kriegsgefangenen und Ostarbeiter in der Fremde und in der Heimat (auf russisch), Moskau 2002, S. 529.

* Angaben zu SRSR.

der Personen, die ab 1941 beginnend nicht bei der Armee dienten) heran. Aus diesen Personen stellte man die Arbeitsbataillone des Volkskommissariats für Verteidigung auf.

Eigenmächtiges Verlassen der Arbeitsstelle wurde unter Strafe von 5 bis 8 Jahren Freiheitsentzug in den GULAG-Lagern (Hauptlagerverwaltung) gestellt (im Mai 1948 wurde dieses Strafmaß bis 2–4 Monate Freiheitsentzug herabgesetzt).

Die Arbeitsanstellung von Repatrianten erfolgte folgenderweise: die Menschen wurden den Betrieben in großen Gruppen zur Verfügung gestellt. Jeder davon unterlag der Arbeitsstätteerfassung. Laut DKO-Verordnung (DKO = Staatliches Verteidigungskomitee) vom 18. August 1945 wurden im Bestande der Arbeitsbataillone 200.000 ehemalige Militärpersonen und die Personen im Einberufungsalter in die ukrainische Kohlen-, Hütten- und Bauindustrie zugewiesen.¹³⁴

Laut o. g. Verordnung waren zum Einsatz im Gebiet Stalino 104 Arbeitsbataillone mit 86.556 Arbeitskräften eingetroffen. Davon wurden 81.746 Personen in den Stamm der Industrie wie folgt aufgenommen: in die Kohlenindustrie – 62.807 Personen; in die Hüttenindustrie – 10.945 Personen; in die Baustoffindustrie – 2.182 Personen; in die Chemieindustrie – 2.542 Personen; in die Elektroindustrie – 726 Personen, in die anderen Industriezweige – 2.544 Personen.¹³⁵

Nach der Aufnahme in die Arbeitsbataillone verloren diese Arbeitskräfte ihre Niederlassungsfreiheit, freie Berufswahl usw.

Die repatriierten Zivilisten, die der dringlichen Mobilisierung in die Arbeitsbataillone nicht unterlagen, wurden allmählich zum Wirtschaftswiederaufbau angeworben. Einige davon erhielten die Zuweisung einer Arbeit im Betrieb unmittelbar in einem Durchgangslager, wobei sie verhindert waren in dem Heimatort einzukehren. Die übrigen kehrten nach Hause zurück und verschafften eine Arbeit in den Betrieben, in denen sie vor dem Krieg tätig waren. Die Dorfbevölkerung wurde zur Produktion hauptsächlich auf dem Wege der organisierten Arbeitkräftewerbungen herangezogen. Solche Aktionen führte die Regierung jedes Jahr durch.

Im Unterschied zu den Repatriierten aus den Arbeitsbataillonen, konnten sich die repatriierten Zivilisten den Verhältnissen in den Betrieben besser anpassen, weil meistens niemand ihren Aufenthalt außerhalb der UdSSR ahnte,¹³⁶ obwohl die Angaben dazu in den Personalakten eingetragen waren.

¹³⁴ DADoO, F. II-326, Reg. 4, Akte 333, Bl. 8.

¹³⁵ Ebd., Bl. 13.

¹³⁶ Pastuschenko, T.: *Spadok wijny: polityko-prawowe stanowyschtsche repatriantiw u powojennomu radiansjkomu suspilstwi* = Rechtspolitische Stellung von Repatrianten in der sowjetischen Nachkriegsgesellschaft (auf ukrainisch), in: *Ukrainsjkyi istorytschnyi journal*, 2010, № 3, S. 122.

Im rechtlichen Sinne plante man die Aufnahme von Repatrianten so zu veranstalten, dass sie am bestimmten Arbeitsplatz dauerhaft eingestellt sind. Also erfolgte sogenannte «Rekrutierung von Arbeitskräften in den Stamm der Industrie».

Im Laufe der Prüfungen zeigte sich aber oft, dass die Leiter der Werke die rechtlichen Formalitäten zur Einstellung der repatriierten Bürger oft nicht ordnungsgemäß erledigten, wodurch der Zweck den künftigen leistungsfähigen Stamm der Betriebe zu bilden, zunichte gemacht wurde. So wurden im Trust «Stalinwuhillia» [*Kohletrust, – Verf.*] die Arbeitsverträge mit nur 85 Personen von 1.892 Repatriierten, im Trust «Suewanthrazit» mit 70 von 962 Personen; in der Kirow-Hütte zu Makiwka mit keiner Person von 1.037; in den Betrieben des Trustes «Radiansjkwuhillia» mit nur 164 von 4.531 Repatriierten abgeschlossen.¹³⁷

Die ArbeiterInnen aus den Reihen der Repatrianten arbeiteten in den Betrieben und Bergwerken ungemeldet und ohne Arbeitsbücher. Sie konnten gar nicht richtig auf Urlaub gehen, weil sie keine Pässe hatten.¹³⁸

Nach Aussagen der Zeitzeugen, die zu Arbeitsbataillonen gehörten, konnten die Repatriierten erst am Anfang 50-er Jahre nach Hause legal ziehen.¹³⁹

Die Repatrianten waren bei verschiedenen Arbeiten eingesetzt. In den Kohlengruben, wo sich der Prozentsatz der Repatriierten, gemessen an der Gesamtzahl der Beschäftigten auf 25–40 % belief, nutzte man die Repatriierten unmittelbar bei der Kohlenförderung aus. In den Industriezweigen wie Metallurgie, Kokschemie etc. waren die Repatriierten als Schlosser, Dreher, Walzwerker, Gießer tätig. Die meisten Repatrianten erlernten die mangelnden Berufe direkt in den Betrieben, z.B.: im Stalin-Eisenhüttenwerk (Stalino) erlernten 795 von den 1945 Personen und im Kirow-Eisenhüttenwerk (Makiwka) 806 von den 1.037 Personen die extrem benötigten Berufe.¹⁴⁰

Es sind mehrere Fälle bekannt geworden, wo die Repatrianten unrationell eingesetzt wurden. Keine feste Arbeitsstelle und schlechte Arbeitsorganisation führten dazu, dass die meisten ArbeiterInnen die Norm unterboten. So hielten im März 1946 in der Kisselöw-Kohlengrube des Trustes «Tschistiakowanthrazit» nur 25 der 90 Ladehauer und nur 15 der 50 Mucker aus den Reihen der Repatrianten die Norm ein.¹⁴¹ Es sind Berichte über die Prellereien, überhöhte Angaben bei der Erfassung der Leistungen, Zuschreiben der Leistungen den anderen Arbeitern (die Kohlengrube № 7, der Trust «Stalinwuhillia», die Kohlengrube № 13-bis, der Trust «Radiansjkwuhillia»)¹⁴² erhalten geblieben usw.

¹³⁷ DADoO, F. II-326, Reg. 4, Akte 333, Bl. 16.

¹³⁸ Ebd., Bl. 24.

¹³⁹ Pastuschenko, T.: *Repatrianty ta «worozy narodu» jak marginalni hrupy ukrajinsko-ho suspilstwa = Repatrianten und «Volksfeinde» als Bevölkerungsgruppen außerhalb der ukrainischen Gesellschaft...*, S. 257.

¹⁴⁰ DADoO, F. II-326, Reg. 4, Akte 333, Bl. 15.

¹⁴¹ Ebd., Bl. 17.

¹⁴² Ebd., Bl. 19.

Die Betriebsprüfung vom Dezember 1946 ergab, dass fast alle Repatriierten des MDB (Ministerium für Staatssicherheit) – Bautrustes zu Kiew fremdberuflich und vorwiegend als Hilfsarbeiter beschäftigt waren. Eine gehörige medizinische Hilfe an die Kranken war unterlassen. Die Mitarbeiter der Repatriierungsstelle haben 1946 in der Hauptstadt drei solche Arbeiterabteilungen entlarvt. Die Gesamtzahl der Beschäftigten im Reparaturwerk № 1 und in 2 MDB- und MWS-Trusten betrug 8.000 Personen. Keiner Repatriant war gemeldet, also bildete mit sich einen rechtslosen «Sklaven».¹⁴³

In der Nachkriegszeit erfolgte die Bildung der Arbeitskräfteressourcen für die ukrainische Schwerindustrie auf dem Wege der Heranziehung zum Wiederaufbau der breiten Bevölkerungsschichten, darunter auch der Entlassenen aus der Roten Armee, der repatriierten Bürger der UdSSR und der Häftlinge.

Die ehemaligen Militärpersonen bekamen die freien Planstellen in Betrieben nicht nur als Hilfsarbeiter, sondern auch als Führungskräfte und trugen zur Disziplin beim Arbeitsablauf bei. Einem wurden dabei bessere Möglichkeiten zur Realisation seines Selbst und zur Steigerung zur Verfügung gestellt. Im Unterschied zu den Mobilisierten hatten die Repatrianten, die in die Arbeitsbataillone aufgenommen wurden, keine Niederlassungsfreiheit, keine freie Auswahl der Arbeitstätigkeit, des Berufes usw. Die zivilen Repatrianten, die bei jeder Möglichkeit auch zum Wiederaufbau herangezogen wurden, hatten bessere Voraussetzungen sich im Betrieb anzupassen. In der schlimmsten Lage befanden sich die Häftlinge, weil ihr Gesundheitszustand schlecht war und sie entrechtet wurden.

Bei der zentralisierten Kontingentierung der Arbeitskräfte versuchte die Regierung des Staates vor allem die Arbeitskräfteknappheit zu beseitigen, solche Fragen aber wie effektiver Arbeitseinsatz, Friedensstand der materiellen Sicherstellung und der Sozialfürsorge, wurden im geringen Umfang gelöst oder aufs Später verschoben.

Hauptformen des Arbeitseinsatzes von ausländischen Kriegsgefangenen, mobilisierten und internierten Ausländern

Nach dem Sieg bei Stalingrad und infolge des erfolgreichen Vormarsches der Roten Armee, wurden der Sowjetregierung große Mengen von Kriegsgefangenen zur Verfügung gestellt, was ihren Arbeitseinsatz ermöglichte. In der Ukraine hat man mit dem Einsatz von Kriegsgefangenen seit dem Jahre 1943 je nach Befreiung der Ostgebiete begonnen. Die schnellste Wiederherstellung und die Instandsetzung der Betriebe in dieser Region hielt man für die wichtigste Voraussetzung der Kriegsbeendigung und der Stärkung der Verteidigungsfähigkeit des Landes.

¹⁴³ Pastuschenko, T.W.: Repatriierung der ukrainischen «Ostarbeiter» in die Heimat: 1944–1947 (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 132.

Aus den Forschungen zu Kriegsgefangenen geht hervor,¹⁴⁴ dass in der Ukraine dieses Kontingent als Arbeitskraft bis zum Jahre 1954 eingesetzt wurde. In der Zeitspanne 1943–1954 war die Anzahl der Kriegsgefangenenlager in den verschiedenen Gebieten der Ukraine unterschiedlich. Die größte Anzahl davon wurde 1945 in Höhe von 37 Kriegsgefangenenlagern festgelegt; von 1949 bis 1951 ging die Zahl der Kriegsgefangenenlager von 17 auf 3 zurück, zwischen den Jahren 1952 und 1954 existierten nur zwei Lager.

Die Kriegsgefangenen waren vorwiegend in den Industriebetrieben beschäftigt, deren Inbetriebnahme zu den vorrangigen Aufgaben gehörte. Das waren vor allem die Betriebe der Volkskommissariate für Kohle, Schwarzmetallurgie sowie die Maschinen-, Munition-, Chemie- und Flugzeugfabriken, Bauunternehmen und Betriebe der Energiewirtschaft.

Anfang 1944 befanden sich in Lagern der Kohlenkombinate «Stalinwuhillia», «Woroschylowhradwuhillia» und «Donbassschachtbud» schon über 55.000 Kriegsgefangene. Dabei stellten Deutsche den absoluten Großteil der Belegschaft.¹⁴⁵ Zum 1. Dezember 1944 zählten allein die Bergwerke des Kohlenkombinats «Woroschylowhradwuhillia» 27.550 Gefangene.¹⁴⁶ Im Jahre 1945 nahm die Anzahl der unfreien Arbeitskräfte in den Betrieben des Landes zu. Am 10. April 1945 bestanden auf dem ukrainischen Territorium 24 Lager und 37 Hospitale für Kriegsgefangene mit insgesamt 175.054 Personen, man plante noch 98.300 Personen bis Mai ins Land zu bringen.¹⁴⁷

Durch DKO-Erlass № 8921cc vom 4. Juni 1945 sollten die Kriegsgefangenen auf dem Territorium der USSR je nach Gebieten folgenderweise verteilt werden: Stalino – 171.700, Woroschylowhrad – 84.450, Charkiw – 44.050, Dnipropetrowsk – 35.100, Saporishshia – 35.000, Kyjiw – 34.550, Mykolaiw – 31.000, Poltawa – 13.510, Ssumy – 12.260, Odessa – 8.000, Winnzyia – 2.700, Riwno – 4.650, Drohobytsch – 3.000 Personen. Die Gesamtzahl betrug 494.520 Kriegsgefangene.¹⁴⁸ Im Mai 1947 belief sich die Zahl der Gefangenen auf 221.689 Personen¹⁴⁹ (die Anzahl der Kriegsgefangenen ging infolge der Repatriierung in die Heimat der zum Arbeitseinsatz untauglichen Personen zurück); die meisten

¹⁴⁴ Ausführlich siehe (auf ukrainisch): Potyltschak, O.W.: Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Ukraine (1939–1954) (auf ukrainisch), Kyjiw 2004, S. 206–353.

¹⁴⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 80, Bl. 8; Potyltschak, O.W.: Arbeitseinsatz von deutschen Kriegsgefangenen im Bergbau und in der Hüttenindustrie der Ukraine (1944–1945) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoi istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2003, Aufl. 7: In 2 T., T. 2, S. 185.

¹⁴⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte. 982, Bl. 7.

¹⁴⁷ Ebd., Akte. 1830, Bl. 29–33.

¹⁴⁸ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte. 1830, Bl. 35–48; Sserhijtschuk, W.: Neueste Zwangsarbeit. Kriegsgefangene und Internierte des Zweiten Weltkrieges in der USSR (auf ukrainisch), Kyjiw 2001, S. 92–98.

¹⁴⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4718, Bl. 89; Ebd., Akte 4587, Bl. 155.

Kriegsgefangenen wurden in den Industrieregionen wie Kyjiw, Woroschylowhrad, Dnipropetrowsk, Saporishshia, Charkiw, Odessa, Stalino verteilt.¹⁵⁰

Die Arbeitskräfte aus den Reihen von Kriegsgefangenen wurden zum Einsatz in den Betrieben ausschließlich laut Erlasse von DKO und RNK der UdSSR und auf Anweisung von NKWS-MWS der UdSSR bereit gestellt. Dem NKWS der Ukraine wurde verboten Kriegsgefangene nach seinem Willen und ohne Kenntnis von NKWS-MWS der UdSSR auf dem Territorium der Republik zu versetzen. Die Ausnahme bildeten nur die unfreien Arbeitskräfte, die nach der Erfüllung aller Vorgaben der übergeordneten Dienststellen in der Produktion überflüssig waren. Die NKWS-UNKWS-Funktionen bestanden bezüglich auf Kriegsgefangene in der Durchführung der Verhandlungen mit den Wirtschaftsorganen über den Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen sowie in der Bestätigung der lokalen Vereinbarungen, die zwischen Lagern und Wirtschaftsorganen aufgrund von Rahmenvereinbarungen zwischen HUPWI NKWS-MWS der UdSSR und entsprechendem Volkskommissariat getroffen wurden.¹⁵¹

Die Inhaftierung von Kriegsgefangenen wurde durch eine Reihe der Direktiven geregelt. Diesen Direktiven gemäß sollten sich die Kriegsgefangenenlager nicht weiter als 5km vom Einsatzort des Kontingents befinden. In anderen Fällen wurde die Betriebsverwaltung verpflichtet den Transport der Kriegsgefangenen zu organisieren.¹⁵²

Nach der Ankunft in einem Lager sollten Kriegsgefangene eine 21-tägige Quarantäne sowie die Desinfektion durchmachen, während die Ärzteberatungskommission die Aufstaffelung der Arbeitsgruppen durchführte sowie die Leistungsnorm für jeden einzelnen Gefangenen festlegte. Gleichzeitig erfolgte die Erfassung der Kriegsgefangenen nach ihren Berufen. Alle diese Maßnahmen der Lagerverwaltung sollten zum effektiven Einsatz von Kriegsgefangenen führen.

Die Lagerverwaltung war für die maximale Arbeitsleistung des Kontingents und Erstattung dem Staat deren Unterhaltskosten verantwortlich. Laut «Bestimmung über den Arbeitseinsatz von Kriegsgefangenen» vom 29. September 1945 sollten unfreie Arbeitskräfte unter gleichen Arbeitsbedingungen wie die Lohnarbeiter zur Produktion herangezogen werden.¹⁵³

In der Praxis wurden aber die in den Direktiven vorgesehenen Bestimmungen und Normen wenig umgesetzt. Manchmal dauerte es sehr lange, bis die Kriegsgefangenen ihre Arbeitsplätze erreichten.

Sie zeigten auch eine unproduktive Arbeit. Unten finden Sie einige Beispiele dazu. Im November 1944 wurden von den Kriegsgefangenen die Arbeitsnormen in den Betrieben des Kombinats «Donbassschachtbud» nur zu 86 % und in den Bergwerken der Kombinate «Stalinwuhillia» und «Woroschylowhradwuhillia»

¹⁵⁰ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 4587, Bl. 160–163; Sserhijtschuk, W.: Ebd., S. 158–160.

¹⁵¹ Russisches Archiv..., S. 154, 155, 331.

¹⁵² Russisches staatliches Militärarchiv (weiter – RGWA), F. 14 п, Reg. 14, Akte 28, Bl. 120; Russisches Archiv..., S. 252, 253, 259, 262.

¹⁵³ Russisches Archiv..., S. 250, 251.

durchschnittlich zu 60 % erfüllt.¹⁵⁴ Die im Jahre 1945 durch das Volkskommissariat für Kohle und NKWS der UdSSR durchgeführte Leistungskontrolle ergab, dass unter Tage die Planvorgaben nur zu 32–37 % erfüllt wurden. Für die Verbesserung der Situation hatte die Kommission die Forderungen wie folgt erhoben: bis zum 1. März 1945 alle zur Arbeit taugliche Arbeitskräfte aus den Reihen von Kriegsgefangenen zu erfassen und nicht minder als 80 % davon täglich in den Betrieben des Volkskommissariats für Kohle einzusetzen; zusätzlich nicht minder als 60 % der über Tage Beschäftigten zur Arbeit unter Tage zu versetzen; für jede Kriegsgefangeneneinheit und für jede einzelne Person die Planvorgaben festzustellen; für jeden Disziplinbruch zu bestrafen; zum Einsatz im Bergbau nur die arbeitsfähigen Kriegsgefangenen aus 1. und 2. Arbeitsgruppen zuzuweisen.¹⁵⁵

Aus mehreren Geheimdokumenten der Partei- und Staatsorgane lassen sich folgende Hauptursachen der niedrigen Effektivität des Kriegsgefangeneneinsatzes feststellen: es gab kein gehöriges System zur Organisation des Kriegsgefangeneneinsatzes, das heißt, dass Kriegsgefangene keine ständigen Arbeitsplätze und Planvorgaben erhielten sowie ihnen keine Vorausbedingungen zur Planerfüllung geschaffen wurden.¹⁵⁶ So ein Sachstand war 1944 in meisten Bergwerken und Betrieben des Volkskommissariats für Kohle und in anderen Industriebetrieben. Im Januar 1945 erteilte man beispielsweise an die Brigaden im Lager Hluchiw die Planaufgaben gar nicht und die geleistete Arbeit wurde nicht täglich erfasst.¹⁵⁷ In den Betrieben mangelte es auch an ingenieur-technischem Personal (weiter ITP genannt). So entfielen im Dezember 1944 im Ladaner Werk für Feuerlöschrüstung des Trustes «Minometbud» auf 600–700 Kriegsgefangene 4–5 Ingenieure und Techniker, in der speziellen Bau- und Montageverwaltung–313 gab es 4 ingenieur-technische Kräfte bei 120 Gefangenen.¹⁵⁸ Außerdem wurden die Kriegsgefangenenbrigaden nicht ausreichend mit dem Werkzeug versorgt. Zu langsam führte man die Mechanisierung und Fließbandproduktion ein.¹⁵⁹

Nicht selten wurde die Unproduktivität der Arbeit dieser Kategorie von Arbeitskräften durch Nichteinhaltung von Verwaltern ihrer Pflichten verursacht: die Leiter der Wirtschaftsorganisationen kontrollierten die Arbeit der Gefangenen

¹⁵⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 619, Bl. 8; Potyltschak, O.W.: Arbeitseinsatz von deutschen Kriegsgefangenen im Bergbau und in der Hüttenindustrie der Ukraine (1944–1945)…, S. 186.

¹⁵⁵ Russisches Archiv..., S. 153, 154.

¹⁵⁶ Staatsarchiv des Ministeriums für die inneren Angelegenheiten der Ukraine (weiter – DA MWS Ukraine), F. 45, Reg. 1, Akte 135, Bl. 1–2 (eine Kopie des Dokuments wurde von T.W. Wronsjka zur Verfügung gestellt); Russisches Archiv..., S. 153.

¹⁵⁷ DAsaO, F. P-2493, Reg. 1, Akte 4, Bl. 3; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 283–285.

¹⁵⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 12.

¹⁵⁹ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 12, 283–285; Ebd., F. 1, Reg. 16, Akte 27, Bl. 243, 244.

nur der Form wegen und die Lagerleiter reagierten nicht immer rechtzeitig auf die Undiszipliniertheit und Unproduktivität. Als Ergebnis – wie es aus der Verordnung des ZK der KP(b)U und des Rates der Volkskommissare der UdSSR über den Kriegsgefangeneneinsatz vom 13. November 1944 folgt- «nutzen das alles die profaschistischen Elemente aus den Reihen von Kriegsgefangenen mit dem Ziel der Sabotage, Wühltätigkeit und Zerrüttung der Produktion. Die Kriegsgefangenen sind nicht voll ausgelastet, sie arbeiten langsam und ungeschickt, was bei der einheimischen Bevölkerung die Unzufriedenheit hervorruft, weil sie diese Tatsachen als liberale Behandlung der Kriegsgefangenen betrachtet».¹⁶⁰

Die niedrige Arbeitsleistung war auch durch die Vernachlässigung von Kriegsgefangenen ihrer Pflicht bedingt. So meldete der Direktor der Stickstoffdüngerfabrik Lyssytschansk bei den NKWS-Organen die systematische Unbrauchbarmachung von materiellem Anlagevermögen und der Beuteausrüstung sowie absichtliche Beschädigung der Wertausstattung.¹⁶¹ Die Deutschen waren in großem Maße an Fällen von Sabotage beteiligt und übten «mit ihrer profaschistischen Propaganda» einen schlechten Einfluss auf die gewissenhaftere und arbeitsfähigere Arbeiterschaft aus.¹⁶²

In den Betrieben, in denen Kriegsgefangene eingesetzt wurden, kam es häufig zu unverhohlenen Erfassungsfälschungen vor, indem die Gefangenen bei der Berechnung ihrer Arbeitsleistung betrogen wurden. Während der Prüfung, die im Herbst 1944 in den Bergwerken des Kombinats «Woroschylowhradwuhillia» durchgeführt worden war, brachte man zahlreiche Fälle an den Tag, wo die Arbeitsleistungen der Kriegsgefangenen zum Teil an freie Arbeitskräfte angerechnet wurden. Das führte dazu, dass den Gefangenen, die die Norm unterschritten, warmes Essen während des Frühstücks und Mittagessens entzogen wurde. Auch ohne solche Bestrafung arbeiteten entkräftete Gefangene immer schlechter.¹⁶³

Um die Arbeitsleistung zu steigern, versuchte der Staat die komplexen Maßnahmen «des Zuckerbrotes und der Peitsche» zu ergreifen. Für diejenige, die gut arbeiteten sowie die Arbeitsnorm erfüllten und übererfüllten, war die erhöhte Entlohnung, deren Höhe vom Prozentsatz der Normübererfüllung abhing, vorgesehen. Zu den weiteren Leistungsanreizen gehörten bessere Unterbringung, Erstrangigkeit bei der Versorgung mit Arbeitskleidung, Schuhwerk, Bettwäsche, Verpflegungszulagen und Brot. Die Kriegsgefangenen, die die Planaufgaben nicht erfüllten, konnten zu 2 Überstunden verpflichtet oder bei ständiger Unproduktivität zu Arrest auf der Hauptwache verurteilt werden usw. (Befehl des NKWS der UdSSR vom 15. Juni 1945, № 00698).¹⁶⁴

¹⁶⁰ Sserhijtschuk, W.: Ebd., S. 55, 56, 61.

¹⁶¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 12.

¹⁶² Ebd., Akte 980, Bl. 2.

¹⁶³ Ebd., Akte 982, Bl. 12; Potyltschak, O.W.: Arbeitseinsatz von deutschen Kriegsgefangenen im Bergbau und in der Hüttenindustrie der Ukraine (1944–1945)..., S. 186–187.

¹⁶⁴ Russisches Archiv..., S. 198–199.

Die in die Ukraine seit 1945 aus Zentral- und Südeuropa gebrachten 92.714 mobilisierten und internierten Zivilisten (hauptsächlich Volksdeutsche) bildeten eine zusätzliche Quelle an Arbeitskräfteressourcen. Sie wurden unter den Gebieten folgenderweise kontingentiert: Stalino – 69.410, Woroschylowhrad – 36.914, Dnipropetrowsk – 29.194, Charkiw – 5.500, Odessa – 2.000, Saporishshia – 3.975 Personen.¹⁶⁵ Die Frauen stellten einen großen Anteil dieses Kontingents dar. Unter 19.792 Internierten, die vom 21. Januar bis zum 19. Februar 1945 in die Truste des Kohlenkombinats «Woroschylowhradwuhillia» eingeliefert wurden, gab es 8.806 Frauen.¹⁶⁶

Die Regierung nutzte die erwähnte Kategorie von Arbeitskräften bei den Wiederaufbauarbeiten aktiv aus. Im Jahre 1945 ersuchte M. Chruschtschow J. Stalin zusätzlich um die 550.000 mobilisierten Deutschen, weil die mit der DKO-Verordnung vom 29.12.1944 vorgesehenen 113.000 Personen den für die Erfüllung des Volkswirtschaftsplans 1945 nötigen Arbeitskräftebedarf nicht decken konnten.¹⁶⁷

In den Folgejahren wurden Internierte weiter beim Wiederaufbau der ukrainischen Schwerindustrie eingesetzt. Bis zum Anfang Januar 1946 wurden drei Viertel der in der UdSSR internierten Ausländer in den Donbass und in die kooperierenden Metallurgiegebiete in der Südukraine zugewiesen. Aus 49.452 Personen (davon 55,8 Prozent waren Männer) wurden 63 selbständige Arbeitsbataillone aufgestellt und ins Gebiet Stalino gebracht. Nach Woroschylowhrad wurden 30 (26.015 Personen, 64,6 Prozent Männer), nach Dnipropetrowsk – 27 (18 556 Personen, 61,2 Prozent Männer), nach Charkiw – 4 (2.409 Personen, 69,6 Prozent Männer) und nach Saporishshia – 2 (1.608 Personen, 77,1 Prozent Männer) Arbeitsbataillone geschickt.¹⁶⁸

Die Internierten wurden zentralisiert verteilt. Vor Ort wurde die Aufgabe der Umsetzung der Regierungsbeschlüsse über den Arbeitseinsatz der Internierten und Mobilisierten auf die Exekutivkomitees der Sowjets und auf die entsprechenden Kreis- und Stadtkomitees der USSR auferlegt. Nicht selten wurden aber die Anordnungen und Beschlüsse der Regierung verletzt, weil es sich für unmöglich erwies, dem Arbeitskontingent das Unterkommen in den Bestimmungsbetrieben zur Verfügung zu stellen. Am Anfang des Jahres 1945 hatte man vor, 9.000 Personen auf dem Bau und in den Industriebetrieben in den Städten Dnipropetrowsk, Krywyj Rih, Nowomoskowsk einzusetzen. Es zeigte sich alsbald, dass die Betriebe nicht imstande waren eine große Mehrzahl von Neuankömmlingen aufzunehmen. Mit dem Stand am 1. März 1945 konnte man nur 700 Personen unterbringen.¹⁶⁹ Zu den

¹⁶⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1830, Bl. 29–33.

¹⁶⁶ Ebd., Bl. 12.

¹⁶⁷ Ebd., Bl. 15, 16.

¹⁶⁸ Polian, P.: *Ne po swoej wolie... Istoria i geografia prinuditelnych migracij w SSSR.* = Nicht aus eigenem Willen... Geschichte und Geographie der Zwangswanderung in der UdSSR (auf russisch), Moskau 2001, S. 218.

¹⁶⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 88–89.

Betrieben, die nicht bereit waren die Internierten zu empfangen, gehörten auch die Mykolajiwjer Betriebe.¹⁷⁰

Nach dem Eintreffen an Zielorten wurden die Internierten auf Arbeitsbataillone zu je 750 bis 1.200 Personen aufgeteilt. Jedes Bataillon bestand aus 3–5 Kompanien. An der Spitze der Kompanien standen NKO-Offiziere.¹⁷¹

Mit Beginn des Arbeitseinsatzes der Internierten bei der Wiederherstellung der Bergwerke, in Hauptwerkabteilungen und Hilfsbetrieben, ging die Verantwortung für sie von der Hauptverwaltung für Kriegsgefangene und Internierte bei NKWS-MWS der UdSSR an die zuständigen Volkskommissariate über. Dadurch waren die Lebens- und Arbeitsbedingungen der Internierten noch schlechter als die der Kriegsgefangenen, weil die Internierten von den Behörden als «überflüssige» Arbeitskräfte betrachtet wurden und niemand sich um deren Komfort und Erhalt der Arbeitskraft kümmerte.¹⁷²

Im Jahre 1945 befanden sich in den Betrieben, Bergwerken und Bauunternehmen des Woroschylowhrader Gebietes 33.000 internierte und mobilisierte Personen, die meisten davon arbeiteten sehr schlecht und erfüllten die Planvorgaben lediglich zu 40–60 Prozent. Dabei verlangte niemand von ihnen, dass sie einzeln oder in Brigaden die Überstunden machen oder die Tagesnorm innerhalb von 8 Stunden erfüllen. Die Leiter der Wirtschaftsorganisationen mussten sich mit solcher Situation abfinden und erzielten die Planerfüllung dank der Erhöhung der Anzahl der Arbeitskräfte. Im Kreis Kadiiwka wurden 1945 in der Kohlengrube № 3 «Nowa Holubiwka» für die Tagesförderung von 60 Tonnen statt 10 vorgesehenen Hauer 32 Internierte eingesetzt, die trotzdem nur 40 Tonnen Kohle gewannen; statt 3 waren 8 Wagenläufer beschäftigt. So eine Lage mit dem Arbeitseinsatz von Internierten konnte man überall feststellen: die Arbeit, die den Normalien gemäß von 2 Arbeitern gemacht werden sollte, wurde von 5–6 Arbeitern geleistet.¹⁷³

Beim Arbeitseinsatz der Internierten gab es dieselben Probleme wie bei der Beschäftigung der Kriegsgefangenen. Im Prüfungsbefund vom 23. Juli 1945 über den Arbeitseinsatz der mobilisierten Deutschen im Kreis Makiiwka, Gebiet Stalino, handelte es sich um falsche Arbeitsorganisation; nicht richtige Einstellung (unter Tage arbeiteten nur 21,5 Prozent von Internierten); Nichteinhaltung der strengen Anstaltsordnung; Verstöße gegen die Beförderungsregeln beim Transport des Kontingents zur Arbeit und zurück; Unterhaltung der Internierten und Mobilisierten mit der einheimischen Bevölkerung; Einkauf auf den Märkten; Aufenthalt der Internierten in Siedlungen und Wohnungen von freien Arbeitskräften; fehlenden Komfort in Lager- und Wohnräumen; Undiszipliniertheit der Aufseher.¹⁷⁴

¹⁷⁰ DAMO, F. II-7, Reg. 1, Akte 139, Bl. 1–11.

¹⁷¹ RGAE, F. 8875, Reg. 1, Akte 3510, Bl. 7; Polian, P.: Nicht aus eigenem Willen..., S. 221.

¹⁷² Polian, P.: Nicht aus eigenem Willen..., S. 221.

¹⁷³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1830, Bl. 73–74.

¹⁷⁴ DADoO, F. II-326, Reg. 2, Akte 697, Bl. 30.

Es kam zu vielen Missständen wie Übervorteilung, Einsatz ohne Arbeitsauftragkarte, häufige Verlegungen während eines Arbeitstages von einer Arbeitsstelle zu der anderen; Fehlschichten wegen fehlender Materialien und Werkzeuge; Ausnutzung der Internierten in privaten Angelegenheiten unmittelbar während des Betriebsablaufs.¹⁷⁵ So fehlten in der Kohlengrube «Gigant» der Dsershinski-Bergwerksverwaltung die Arbeitsauftragkarten der Internierten für 350 Arbeiter-Tage (Jg. 1946).

In der Ordshonikidse-Kokereianlage zu Dniprodshershinsk arbeitete die 20 Mann starke Interniertengruppe einen Monat lang ohne Arbeitsnormen und Erfassung von Arbeitsleistungen. In der Hüttenkokerei derselben Kokereianlage wurden 52 Internierte ohne Arbeitsauftragkarten eingesetzt, wobei die Arbeitsnormen weder den Internierten, noch zuständigem Meister und stellvertretendem Hallenleiter bekannt wurden.¹⁷⁶

In einigen Bataillonen wurden die statistischen Kennziffern zu arbeitenden Internierten geschönt, weil diese nicht laut Gesamtanzahl der Internierten und dem Kalenderplan sondern nach der Anzahl der zur Arbeit tauglichen Internierten – Kranke, Entlassene sowie zeitweilig Arbeitsunfähige ausgeschlossen – berechnet wurden.

Leider konnte die Macht weder in den Jahren 1944–1945, noch in den weiteren Jahren die merkliche Effektivität durch den Arbeitseinsatz in der Industrie der UdSSR und der Ukraine von ausländischen Kriegsgefangenen und Internierten erzielen. Die meiste Wiederaufbaulast fiel wie gewöhnlich dem durch den Krieg erschöpften Volk zu. Die häufigste Ursache dafür war die Untauglichkeit zur Schwerarbeit der Arbeitskräfte, die in die Lager der Betriebe der Schwerindustrie, darunter auch des Bergbaus, zugewiesen wurden. So war 1947 im Lager № 242, disloziert im Gebiet Stalino, ein Kontingent von entkräfteten und kranken Kriegsgefangenen aus dem Simferopoler Lager № 299 eingetroffen. Unter 966 Personen gab es 155 abgekehrte, 138 an Dystrophie sowie 2 an andere Krankheiten leidende Kriegsgefangene.¹⁷⁷

Dank verstärkter Einbeziehung von Kriegsgefangenen und Internierten in der Industrie der Ukrainischen SSR, wurde dem Regime möglich, trotz niedriger Effizienz des Arbeitseinsatzes dieser billigen Arbeitskräfte, die Knappheit an einheimischen Arbeitskräftenressourcen zu verringern. Das ermöglichte auch die Durchführung auf dem ukrainischen Territorium zwischen Jahren 1944–1945 einer Reihe wichtiger strategischer kriegswirtschaftlicher Programme.

Kriegsgefangene und Internierte arbeiteten unter ähnlichen Bedingungen wie die sowjetischen Bürger. Der Arbeitstag von unfreien Arbeitskräften 1. und 2. Gruppe dauerte 8 Stunden, sollte aber in den Betrieben provisorisch Neunstunden-

¹⁷⁵ RGAE, F. 8875, Reg. 1, Akte 3510, Bl. 20.

¹⁷⁶ Ebd., Bl. 19, 20.

¹⁷⁷ Potyltschak, O.W.: Arbeitseinsatz von deutschen Kriegsgefangenen im Bergbau und in der Hüttenindustrie der Ukraine (1944–1945)..., S. 188; Russisches Archiv..., S. 433.

oder Zehnstundentag eingeführt werden, so arbeiteten sie solange wie die anderen Arbeitskräfte. Die 3. Arbeitsgruppe machte leichte körperliche Arbeit bei der Arbeitstagsdauer von 4–6 Stunden,¹⁷⁸ 4. Gruppe wurde gar nicht bei der Arbeit eingesetzt oder übte spezielle Arbeiten aus, die im Bereich der Fähigkeiten von Invaliden liegen.

Das Kontingent unfreier Arbeitskräfte sollte entsprechend der Saison angekleidet und mit dem warmen Essen in der Mittagspause versorgt werden. Da Unterbringung und Versorgung von Betrieben abhingen, denen die Kontingente untergeordnet waren, kam es oft zu Verstößen gegen geltende Regeln, indem Transport zum Arbeitsort, ausreichende Verpflegung, Heizung nicht gesichert wurden. Man verlängerte den Arbeitstag um 2–3 Stunden, übervorteilte unfreie Arbeitskräfte bei der Berechnung der Löhne und berücksichtigte die Leistungsgruppen nicht.¹⁷⁹

Da die oben genannten Kategorien der Arbeitskräfteresourcen unter schweren Arbeitsbedingungen eingesetzt wurden, erlitten sie häufig Verletzungen bei den Arbeitsunfällen. Im Interniertenbataillon (das Kirow-Eisenhüttenwerk Makiwka) waren 50 Prozent von Erkrankungen durch Betriebsunfälle verursacht.¹⁸⁰

Unter allen Lagern der UdSSR hatten sich im I. Jahresviertel 1946 die meisten Unfälle in UMWS-Lagern des Gebietes Woroschawolohrad (7.534 Arbeitsunfälle, davon 30 mit Todesfolge) und des Gebietes Stalino (3.790 Arbeitsunfälle mit 10 Todesopfern) ereignet. Die große Zahl von Unfällen war auf die mangelhaften Maschinen und Geräte zurückzuführen. Die Wirtschaftsorgane achteten zu wenig auf den Arbeitsschutz usw.

Für die Verbesserung der Lage waren folgende Maßnahmen vorgesehen: Registrierung aller Betriebsunfälle; Einstufung aller schweren Verletzungen und Todesfälle als Notfälle; Untersuchung der Unfälle und Heranziehung der Schuldigen zur Verantwortung; Todesunfallmeldung bei HUPWI MWS der UdSSR; regelmäßige Kontrolle der Einhaltung durch Wirtschaftsorgane ihrer Vertragsverpflichtungen betr. Arbeitsschutz.

Unmittelbar in der Produktion wurden folgende Hauptmaßnahmen zur Arbeitssicherheit vorgesehen: systematische Unfallschutzbelehrung; Aufstellung an hervorragenden Stellen der Mahnzeichen und Aushängen von technischen Sicherheitsbestimmungen in den Muttersprachen der eingesetzten Kriegsgefangenen; keine Zulassung zu gefährlichen Arbeiten der nicht angelernten und der über Gefahren nicht aufgeklärten Kriegsgefangenen.¹⁸¹

Im Folgejahr kam es leider zur Verbesserung der Situation nicht. Im Jahre 1947 hieß es im Befehl des Innenministers der UdSSR, dass man die

¹⁷⁸ Russisches Archiv..., S. 252, 263.

¹⁷⁹ RGAE, F. 8875, Reg. 1, Akte 3510, Bl. 19, 20; Buz'ko, O.W.: Kriegsgefangene in der UdSSR (1941–1945) (auf ukrainisch), in: Ukrainskyi istorychnyi journal, 2000, № 4, S. 124.

¹⁸⁰ DADnO, F. P-2160, Reg. 4, Akte 315/18, Bl. 91.

¹⁸¹ Russisches Archiv..., S. 316–317.

Untersuchungen der schweren Unfallverletzungen formal vornahm. Anstatt den Unfall ordentlich zu untersuchen, der tatsächlichen Ursache des Unfalles auf den Grund zu gehen und Missstände abzuschaffen sowie die Schuldigen festzustellen und zu bestrafen, wurden in den Untersuchungsberichten zumeist selbst die Verunglückten schuldig gesprochen.¹⁸²

Auf niedriger Stufe war auch die Versorgung der Kriegsgefangenen und Internierten mit Arbeitskleidung und Schuhwerk. Weiter werden einige Beispiele angeführt. Im Jahre 1945 haben im Dzershynski-Eisenhüttenwerk (Dniprodzershynsk) von 3.372 Internierten nur 5 Prozent die Arbeitskleidung bekommen (es wurden nur 900 Paar Leibwäsche erhalten und verteilt), die übrigen Arbeitskräfte hatten abgetragene Kleidung und Schuhe an oder hatten keine Kleidung, weil sie seit Januar bis zum Sommer eigene Kleidung tragen mussten, die sich abgenutzt hatte. Sie erhielten keine Arbeitskleidung, weil diese einfach fehlte.¹⁸³ Die Versorgung von Kriegsgefangenen in demselben Betrieb war mangelhaft. Der Leiter der Verwaltung des Lagers № 315 beim NKWS der UdSSR machte dem Direktor des Betriebes die Verletzung des § 6 der Vereinbarung über die Versorgung des Kriegsgefangenenkontingents mit Schutzbekleidung und Schuhwerk zum Vorwurf.¹⁸⁴

Ähnliche Situation konnte man in mehreren Betrieben, wo Kriegsgefangene und Internierte eingesetzt wurden, beobachten. Eine mangelhafte Versorgung von Kriegsgefangenen und Internierten mit Arbeitskleidung und Schuhwerk war wiederum eine der Ursachen der Unproduktivität. Am 1. Januar 1946 betrug das Arbeitsversäumnis bei einzelnen Arbeitsbataillonen von Internierten wie zum Beispiel in der Bergwerksverwaltung «Krywbasruda» 10,5 Prozent.¹⁸⁵

Zusammenfassend für den Arbeitseinsatz unfreier Arbeitskräfte kann gesagt werden: Internierte, Mobilisierte und Kriegsgefangene wurden in erster Linie in den Industriebetrieben eingesetzt, deren Wiederherstellung die Regierung als vorrangige Wiederaufbaumaßnahme betrachtete. Infolge der Heranziehung dieses Kontingents standen der Regierung große Mengen von Arbeitskräften zur Verfügung, die bei Bedarf und zwecks anderweitiger strategischer Aufgaben aus einem Betrieb in den anderen Betrieb verlegt werden konnten.

Unter Betrieben wurden die Arbeitsbataillone von Kriegsgefangenen, Mobilisierten und Internierten laut DKO- und RNK-Verordnungen sowie auf Anweisung durch NKWS-MWS der UdSSR kontingentiert. Mit der Arbeitsaufnahme gerieten oft Mobilisierte und Internierte im Vergleich zu den Kriegsgefangenen in eine noch schlechtere Lage, weil sie im Unterschied zu Kriegsgefangenen nicht mehr HUPWI MWS der UdSSR unterstellt waren.

¹⁸² Russisches Archiv..., S. 389.

¹⁸³ DADnO, F. P-2160, Reg. 4, Akte 315/18, Bl. 36, 72.

¹⁸⁴ Ebd., Bl. 100.

¹⁸⁵ RGAE, F. 8875, Reg. 1, Akte 3609, Bl. 35–36.

Trotz Hoffnungen der Regierung auf effektive «Gratisarbeit» war der Einsatz der o. g. Arbeitskräfte im Laufe ihres ganzen Aufenthalts in der Ukraine durch die Unproduktivität gekennzeichnet. Falsche Arbeitsorganisation, die Nichteinhaltung seitens der Verwalter ihrer Verpflichtungen, Vernachlässigung von Kriegsgefangenen, mobilisierten und internierten Personen ihrer Arbeitspflichten, waren die Hauptursachen dafür.

3. Betriebsablauf: Probleme und Errungenschaften

Facharbeiterausbildung und die Rolle der Jugendlichen im allgemeinen System der lokalen Industriekader

Während des Wiederaufbaus und der Wiederherstellungsarbeiten gehörte die Facharbeiterausbildung zu den vorrangigen Aufgaben. Und wenn am Anfang die Grobarbeiten (Enttrümmerung, Aufräumen usw.) von den Hilfsarbeitern erledigt wurden, hatte man mit dem Anlauf der Produktion schon die qualifizierten Arbeiter nötig.¹⁸⁶

Am Anfang des Wiederaufbaus verschärfte sich die Fachkräftesituation in den befreiten Gebieten dadurch, dass man oft die Fachleute aus einem Betrieb in die anderen Betriebe verlegte. So wurden beispielsweise im November 1943 ohne den Bedarf des Betriebes zu berücksichtigen 100 Personen (hochqualifizierte Fachkräfte) aus dem Großwerkzeugmaschinenwerk Kramatorsk ins Stalin-Werk zu Nowo-Kramatorsk verlegt.¹⁸⁷ Nicht zum ersten Mal wurden 1944 aus dem Werk «Saporishstahl» 650 Fachleute in die Hütte Tscheliabinsk abkommandiert.¹⁸⁸ Zwecks Verringerung des Fachkräftebedarfs begann man mit der Rückführung ehemaliger Arbeiter in ihre früheren Betriebe. Man holte nicht nur ehemalige Arbeiter aus dem evakuierten Arbeiterkontingent, sondern auch die Fachleute von den Betrieben, die parallel in den befreiten ukrainischen Regionen in Gang gesetzt wurden, ab.¹⁸⁹

Nachdem es zu Schwierigkeiten bei der Rückführung der Facharbeiter aus dem Hinterland kam, änderte die Regierung die Strategie der Heranführung von Facharbeitern. Seitdem besaß die Zuweisung von Fachkräften aus den Betrieben der ganzen UdSSR die Priorität. So wurden bei der Inbetriebsetzung des Wasserkraftwerkes Lyssytschansk 20 Werkmeister aus Moskau (1943),¹⁹⁰ beim Wiederaufbau des Beckens Krywyi Rih ca. 2.000 gelernte Bergarbeiter und Fachleute aus der Ural-Region (1944) eingesetzt.¹⁹¹ Im Jahre 1943 waren im Donbass 150 Elektriker, Tischler und Dreher aus dem Gebiet Perm' angekommen;

¹⁸⁶ Geschichte von Arbeitskräften des Donez -Beckens: In 2 Bänden – B. 2.: Die Werktätigen des Donez – Beckens in der Zeit des Endstadiums des Aufbaus des Sozialismus und des allmählichen Übergangs zum Kommunismus (auf russisch), Kyjiw 1981, S. 91.

¹⁸⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1078, Bl. 142.

¹⁸⁸ Ebd., Akte 1067, Bl. 9.

¹⁸⁹ DKO – Verordnung «Über den Wiederaufbau der S.- M.- Kirow – Turbogeneratorfabrik Charkiw» (vom 21.12.1043), in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 612, Bl. 50.

¹⁹⁰ Buzko, N.O.: Kommunistische Partei als Organisator der allgemeinen Volkshilfe der Sowjetukraine bei der Wiederherstellung der Volkswirtschaft während des Großen Vaterländischen Krieges (auf russisch), Kyjiw 1962, S. 56.

¹⁹¹ Ebd., S. 65.

aus dem Gebiet Gorki (heute Nishnij Nowgorod genannt) kamen 1.200 Lehrlinge der Gewerbeschulen zusammen mit ihren Lehrausbildern an. Sie brachten auch die Ausrüstungen und Instrumente mit.¹⁹²

1943 wurden insgesamt 200.000 Personen aus den Ostgebieten der UdSSR in den Donezbecken und in die anderen Gebiete der Ukraine verlegt. Die Formung dieser Brigaden erfolgte in 12 sowjetischen und autonomen Republiken sowie in 23 Gebieten und Regionen. Allein für die Wiederherstellung des Wasserkraftwerkes Dniprohes waren über 13.500 Arbeiter eingetroffen;¹⁹³ 4.760 Lehrlinge der Gewerbe- und Eisenbahnfachschulen wurden unter den Betrieben der Gebiete Stalino (2.272 Personen), Charkiw (850), Woroschylowhrad (1.217), Kyjiw (341), Mykolajiw (28), Odessa (52) verteilt.¹⁹⁴

Trotz aller Maßnahmen, gelang es nicht den Bedarf an Facharbeitern zu decken. Deshalb begann die Macht ein umfangreiches Programm zur schnellen Bereitstellung von Arbeitskräften für Betriebe (Bauten) und Bildung der beständigen Industriekader durchzusetzen.

Die Facharbeiterausbildung führte man in zwei Richtungen durch: Zum einen in den Lehranstalten des Systems der Staatlichen Arbeitskräftereserven und zum anderen auf dem Wege der kurzfristigen Anlernung der Arbeiter unmittelbar in den Betrieben.

Zum System der Staatlichen Arbeitskräftereserven (gegründet Ende 1940) gehörten Gewerbe-, Eisenbahn- und Betriebsschulen. Die Re-Evakuierung der Fachschulen und die Gründung neuer Lehranstalten sollten zur Erneuerung des Systems auf dem befreiten Territorium der Ukraine bringen. Von den 316 evakuierten Lehranstalten sind in die Ukraine nur 4 davon rückgeführt worden. Während der Besatzung wurden im Donbass alle 18 Gewerbeschulen aufgelöst. Von 107 Betriebsschulen waren nur noch 18 geblieben.¹⁹⁵ Da die Rückführung misslungen war (die Hauptbetriebe verletzten die Bedingungen der Rückführung, indem sie die Ausrüstung nicht zurücklieferten und die Arbeiter nicht entließen), richtete man seit Herbst 1943 die ganze Aufmerksamkeit auf die Bildung eines neuen Netzes der Lehranstalten im System der staatlichen Arbeitskräftereserven.¹⁹⁶

Die Mobilisierung der Auszubildenden in die Gewerbe- und Betriebsschulen verlief ähnlich wie bei der organisierten Arbeitskräftewerbung. Bei den Exekutivkomitees der Sowjets der Deputierten der Werktätigen gründete man in allen Kreisen und Städten die Anwerbungskommissionen. Ihnen wurden die Belegsätze für Mobilisierung, Agitationsmaterial (Plakate, Spruchbänder, Broschüren)¹⁹⁷ zur Verfügung gestellt sowie Sendezeit im Rundfunk gewährt. Hiermit kontrollierten

¹⁹² Ebd., S. 54, 57.

¹⁹³ Ebd., S. 33.

¹⁹⁴ GARF, F. P-9507, Reg. 1, Akte 217, Bl. 1.

¹⁹⁵ Bombandörowa, O.A.: Ebd., S. 76.

¹⁹⁶ Bombandörowa, O.A.: Ebd., S. 76; GARF, F. P-9507, Reg. 2, Akte 420, Bl. 24–26.

¹⁹⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 5118, Bl. 35.

die Anwerbungskommissionen die Erfüllung der Vorgaben über die Sondersendungen, individuelle Gespräche mit den Jugendlichen und ihren Eltern, die Veröffentlichung in der Presse der Briefe der arbeitenden Jugendlichen. Die sozialpolitische Arbeit wurde auch an den Annahmestellen betrieben. Man führte Gespräche, las gemeinsam die Zeitungen und Leseproben, es wurden die Filme vorgeführt sowie Konzerte von den Philharmonieschauspielern und Agitationsbrigaden der Gewerbeschulen gegeben. Für rekrutierte Jugendliche wurden Ausweise, Geburtsurkunden oder Interimszeugnisse sowie Zuweisungen, Gesundheitszeugnisse sowie Freifahrtscheine ausgestellt. Sie erhielten dazu an den Annahmestellen warmes Essen und Brot sowie Proviant für den Weg.¹⁹⁸

Am Anfang des Wiederaufbaus – wie auch im Falle der organisierten Arbeitskräftewerbung – gelang es nicht die Vorgaben zur Mobilisierung der Jugendlichen in die Gewerbe- und Berufsschulen im vollen Umfang einzuhalten. Bis zum 7. Dezember 1943 wurde der Rekrutierungsplan im Gebiet Woroschylowhrad nur zu 42 % erfüllt, wobei in die Betriebsschulen 1.525 von den geplanten 5.300 Personen und in die Gewerbeschulen nur 1.379 von den geplanten 1.600 Personen aufgenommen wurden.¹⁹⁹ Im Jahre 1945 sah der Plan die Rekrutierung in die Betriebsschulen von 129.770 Personen vor, was 40 % von der Gesamtzahl der Jugendlichen im Einberufungsalter aus 13 ukrainischen Gebieten betrug. Im Jahre 1946 wurden tatsächlich 97.129 Lehrlinge in die Betriebsschulen von den befohlenen 101.605 Personen aufgenommen.²⁰⁰ 1948 standen auf dem Rekrutierungsplan der Republikbetriebsschulen 278.890 Personen, davon wurden aber nur 179.344 Lehrlinge aufgenommen. Die Jugendlichen wurden hauptsächlich in die Betriebsschulen für Kohlen- und Hüttenindustrie der Regionen wie Donbass und Dnipropetrowsk aufgenommen.²⁰¹

Die Mobilisierung der Jugendlichen wurde als freiwillige Aktion erklärt. In der Praxis kam es aber zu zahlreichen Störungen. In einem Archivdokument stand dazu Folgendes geschrieben: «Die meiste Landjugend will nicht in die Betriebsschulen freiwillig gehen. Zwecks Erfüllung des Rekrutierungsplans werden von den örtlichen Sowjets die Zwangsmaßnahmen eingesetzt und Betrug begangen».²⁰² Um der Zwangsrekrutierung entgehen zu können wurde nach der ärztlichen Musterung in einzelnen Kreisen des Gebietes Ismail von vielen Gruppen der Jugendlichen der Kehraus gemacht. Die Flüchtlinge versteckten sich danach bei den Verwandten oder Bekannten.

Obwohl die Rekrutierungspläne von Anwerbungskommissionen nicht in vollem Umfang eingehalten wurden, waren die Gewerbe- und Betriebsschulen

¹⁹⁸ Sammlung der Verordnungen und Erlasse der Regierung der Ukrainischen Sowjetischen Sozialistischen Republik. 1947, № 13, (der 15. Juli), S. 18–20.

¹⁹⁹ DALO, F. II-179, Reg. 3, Akte 95, Bl. 11.

²⁰⁰ GARF, F. P-9507, Reg. 2, Akte 417, Bl. 7.

²⁰¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4417, Bl. 8.

²⁰² ZDAHO Ukraine, F.1, Reg. 23, Akte 5118, Bl. 52; DASaO, F. P-2506, Reg. 1, Akte 68, Bl. 171.

nicht immer bereit die vorhandenen Lehrlinge aufzunehmen, was auf die zerstörte Republikwirtschaft und folglich auf fehlende Maßnahmen zur Wiederherstellung der normalen Tätigkeit der erwähnten Institutionen zurückzuführen war. Für den 15. Januar 1944 war beispielsweise die Eröffnung von 30 Baubetriebsschulen in den Gebieten Stalino, Woroschylowhrad und Charkiw geplant. Mit dem Lernen haben aber nur 2 davon in Charkiw erst im März 1944 begonnen.²⁰³

Fehlende Ausbildungskapazität, Ausrüstung (Mangel an Dreh- und Metallbearbeitungsmaschinen, Werkbänken, Schlosserschraubstöcken), nicht ausreichende Anzahl der Verwalter und Pädagogen, waren die Ursachen der Störungen bei der Bildung des Netzes der Lehranstalten im System der Arbeitskräftereserven.²⁰⁴

Die Komplettierung der Fach- und Betriebsschulen in den ukrainischen Gebieten Stalino, Woroschylowhrad, Charkiw, Dnipropetrowsk, Kyiw, Ssumy, Poltawa und Tschernigiw war auch aus Mangel an Wohnheimen erschwert. Dabei gab es weder Räume noch Ausstattung wie Betten, Stühle, Nachttische, Matratzen, Kissen, Bettwäsche usw.²⁰⁵ Am 1. September 1945 mangelte es in den Wohnheimen des Gebietes Stalino an 11.170 Betten, 14.093 Nachttischen, 1.406 Tischen und über 20.000 Hockern.²⁰⁶

Das Problem der Versorgung war in vielen Lehranstalten während des ganzen IV. Fünfjahrplanes kompliziert zu lösen. Stand 1948 wurden die Lehrlinge der Betriebsschule № 79 in den unausgestatteten Räumlichkeiten sogar ohne Bettwäsche untergebracht.²⁰⁷ Im Technikum für Wasserkraftlehre (beim Baubetrieb Dniprobud) unterrichtete man wegen des Klassenzimmermangels in drei Schichten; was das Aluminiumtechnikum zu Saporishshia angeht, so unterrichtete man für dessen Lehrlinge in den Räumlichkeiten der Gewerbeschule № 8 und die praktischen Übungen fielen überhaupt aus, weil die entsprechenden Laboratorien, Kabinette und Patenbetriebe fehlten.²⁰⁸

Infolge der nicht abgestimmten Aktionen der Verwalter der neugegründeten Gewerbe- und Betriebsschulen und der Vertreter der Anwerbungscommissionen kam es dazu, dass die rekrutierten Jugendlichen am Ankunftsort nicht untergebracht wurden, was die Zwangsmaßnahmen der Anwerbungscommissionen noch unpopulärer machte und die weitere Rekrutierung störte.

Man beging oft Verstöße bei der Unterbringung der mobilisierten Jungen und Mädchen. Einer der Bevollmächtigten, der 1948 eine Jugendgruppe aus Kyjiw nach Stalino begleitete, berichtete Folgendes: Ich war in Stalino angekommen. Ich blieb zusammen mit anderen Menschen 14 Stunden im Bahnhof warten bis wir abgeholt wurden. Nachdem wir die Schule № 236 erreichten, wurden die Leute zur

²⁰³ DADoO, F. II-326, Reg. 2, Akte 175, Bl. 3.

²⁰⁴ Ebd., Akte 727, Bl. 10.

²⁰⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 874, Bl. 2–6.

²⁰⁶ DADoO, F. II-326, Reg. 2, Akte 727, Bl. 10.

²⁰⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 5118, Bl. 57.

²⁰⁸ DASaO, F. P-1335, Reg. 10, Akte 92, Bl. 98.

Übernachtung im Bad auf dem Zementfußboden untergebracht. In einem anderen Dokument kann man Folgendes lesen: Die Aufnahme von Jugendlichen in der Schule № 213 dauerte vier Tage lang. Der Schuldirektor sorgte für die Neuankömmlinge gar nicht.²⁰⁹ Sehr lange konnte man nicht die Jugendlichen aus Kirowograd unterbringen, die für die Betriebsschule № 25 rekrutiert wurden. Die Jungen und Mädchen haben sowie auf die Bestimmungsschule, als auch auf die weiteren Betriebsschulen № 88 und № 265 verzichtet. Letzten Endes hat der Direktor der Schule 76 Personen eigenmächtig nach Hause geschickt.²¹⁰ Häufig wurden in die Betriebsschulen viel weniger Lehrlinge aufgenommen als von den Anwerbungscommissionen abkommandiert wurden. So wurden beispielsweise im September 1948 im Gebiet Tscherniwzi für die Gewerbe- und Betriebsschulen des Gebietes Stalino 664 Personen angeworben. Davon wurden 565 Personen ins Gebiet Stalino zugewiesen und nur 412 aufgenommen.²¹¹ Stand 1. September 1948 waren in den Betriebsschulen des Gebietes Stalino 18.535 Personen eingetroffen. Davon wurden 15.662 Lehrlinge aufgenommen. 2.873 Personen wurden aus folgenden Gründen entlassen: 743 aus Gesundheitsgründen und 1.087 wegen fehlender Dokumente. Noch 636 Personen desertierten während der Übergabe.²¹²

Oft verließen Lehrlinge eigenmächtig ihre Schulungsorte. Im Jahre 1945 wurden 1.800 solche Fälle festgestellt.²¹³ Im September 1948 waren 140 Neuankömmlinge aus der Betriebsschule № 79 geflohen.²¹⁴ Die Ursachen dafür waren unrenovierte Wohnräumlichkeiten, fehlende Bettwäsche (die Betriebsschule № 79); unzureichende Verpflegung (die Betriebsschule № 3 beim Bergwerk «Tscherwona Sirka» des Trustes «Tschistiakowanthrazit»); der Verstoß gegen die Hygienenorm in Wohnräumen (die Betriebsschule № 226 beim Kon-Bergwerk 6/12); mangelhafte Versorgung mit den Arbeitsschuhen und Arbeitskleidung sowie Instrumenten, Arbeit im fremden Beruf (die Betriebsschule № 195 beim Chruschtschow-Bergwerk des Trustes «Stalinschachtbud», die Betriebsschule № 247 beim Bergwerk «Kapitalna- Nulöwa» des Trustes «Radiantskwuhillia», die Betriebsschule № 165 des Stalin-Bergwerkes des Trustes «Kalininwuhillia») usw.²¹⁵

Die angeführten Fälle sind für die meisten Betriebsschulen typisch. Davon zeugen die Aussagen ehemaliger Lehrlinge: *«Wir arbeiteten eine Zeitlang und bekamen Hunger. Wir waren jung damals. Und die Arbeit in der Kohlengrube war schwer. Die meisten von uns wurden im Wohnheim untergebracht: so konnte ich diesen und jenen aus der Berufsschule fliehen sehen. Das Essen war die Ursache der Flucht! Es ist nicht so, dass wir keine Lust auf Arbeit hatten! Wegen des*

²⁰⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 5118, Bl. 54.

²¹⁰ Ebd., Bl. 23–24.

²¹¹ Ebd., Bl. 25.

²¹² Ebd., Bl. 41.

²¹³ DADoO, F. II-326, Reg. 2, Akte 727, Bl. 10.

²¹⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 5118, Bl. 57.

²¹⁵ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 5118, Bl. 57.

Hungers! Man gab uns nicht ausreichend zu essen. Wir bekamen zwar einmal pro Tag eine Suppe und den zweiten Gang mit einem Bulettschen zu essen. Ich hätte fünf solche Portionen aufessen können, dann hätte ich als Pferd arbeiten können. Man sollte uns einfach genug zu essen geben! ... ich glaube wir hielten uns etwa 3 Monate lang da auf und gewannen jene Kohle, dann hatten wir dieser Sache satt und sind nach Hause geflohen.»²¹⁶

Es gab sowie verschiedene Berufsschulen im System der Arbeitskräftereserven, als auch unterschiedliche Kooperationsarten zwischen den Berufsschulen und Betrieben. Zum einen waren das die Gewerbeschulen, in denen die Facharbeiter laut Staatsplan ausgebildet wurden. Zum anderen waren das die Berufsschulen, in denen die Arbeitskräfte auf Antrag der bestimmen Betriebe in verschiedenen Berufen qualifiziert wurden. Weiters gab es die Betriebsschulen, die unmittelbar bei den Werken geschaffen wurden. In den Betriebsschulen erfolgte die Ausbildung in den Brigaden und Arbeitsgruppen unter Leitung von Stammarbeitern und unter allgemeiner Aufsicht des Meisters der Berufsschule.²¹⁷

Zur Produktionspraxis schloss die Verwaltung der Gewerbeschule einen Vertrag mit der Leitung des Betriebes. Laut Dokumente sollten die Berufsschulen die Lehrlinge zur Produktionsausbildung zuweisen und die Betriebe sollten ihrerseits entsprechende Bedingungen schaffen, Ausbildungskapazität gewährleisten sowie den Auszubildenden die Ausstattung, Vorrichtungen, Instrumente und technische Unterlagen zur Verfügung stellen. Die Betriebsverwaltung verpflichtete sich den berufsfremden Einsatz der Lehrlinge sowie deren Arbeitseinsatz als Hilfsarbeiter nicht zu zulassen. Zu weiteren Verpflichtungen der Betriebsverwaltung gehörten die Verteilung der Lohnaufträge unter Angabe des Arbeitsumfangs und des Tarifsatzes, die Erfassung der Lehrlingsleistungen sowie die Arbeitsentlohnung (die Kosten überwies man auf das Sonderkonto in den Abteilungen der Staatsbank). Die Berufsschulen wiederum sollten gewährleisten, dass die Lehrlinge sich zur Arbeit zur angegebenen Zeit einstellen. Weiters sollten die Berufsschulen den von den Lehrlingen zugefügten Sachschaden an Ausrüstung und Vorrichtung zum Affektationswert ersetzen, rechtzeitig an Lehrlinge die entsprechende Rate des Arbeitslohnes für die geleistete Arbeit auszahlen sowie auf die Befolgung der Arbeitsdisziplin während der Produktionspraxis in der Werkabteilung sehen.²¹⁸

All diese Maßnahmen ermöglichten die Fortbildung der Lehrlinge aus den Betriebs- und Gewerbeschulen und somit das praktische Durcheinandererlernen der erworbenen theoretischen Kenntnisse. Die Zusammenarbeit der Berufsschulen mit

²¹⁶ Interview mit Fen' I.W., geb. 1925. Dorf Lukaschiwka, Kreis Solotonoscha, Gebiet Poltawa (heute Gebiet Tscherkassy). Aufnahme am 18.05.2005, St. Solotonoscha, Gebiet Tscherkassy, in: Archiv des Kowalskis-Ostinstituts für Ukrainekunde/ International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL035; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1391, Bl. 1, 2.

²¹⁷ DAsaO, F. P-2506, Reg. 1, Akte 68, Bl. 112–113.

²¹⁸ Ebd.

den Betrieben wurde nicht immer vom positiven Erfolg begleitet. So zeigen sich am Beispiel der zweimonatigen Zusammenarbeit der Betriebsschule № 21 mit der Spezialen Bau- und Montageverwaltung für Wiederaufbau des Dniprohes zu Saporishshia beim Kraftwerkministerium der UdSSR typische Fehler wie nicht sachgemäßer Antrag der o. g. Verwaltung auf die Fachkräfteausbildung, indem die Berufe der Auszubildenden dem realen Produktionsbedarf nicht entsprachen sowie unrationelle Durchführung der Produktionspraxis. Es fehlten oft feste Produktionskapazitäten für die Lehrlingsgruppen, dass die Jugendlichen sich die Berufe wie Maler, Glaser, Sanitär-Installateur aneignen könnten. Es kam oft zu Versorgungsstörungen mit den Baustoffen und Instrumenten wie Äxte, Hobel, Langhobel, Faustsägen, Eimer, Bahren, Mörtelkasten usw. Nicht einmal Arbeitskleidung wurde den Lehrlingen in ausreichender Zahl zur Verfügung gestellt. Die schlecht organisierte durchgehende Verpflegung in den Kantinen verursachte die ständigen, sogar über eine Stunde, Verspätungen der Lehrlinge zum Unterricht oder zur Arbeit.²¹⁹

Die Zusammenarbeit der Betriebe mit den Berufs- und Betriebsschulen ist aber nicht zu unterschätzen. Wegen der Fachkräfteknappeit versuchten oft die Betriebe die Patenlehranstalten bei der Arbeitsorganisation zu unterstützen, indem sie die Grund- und Hilfsmittel für den Lehrbetrieb zur Verfügung stellten sowie die Räumlichkeiten renovierten und rüsteten. Die Berufsschulen wurden auch von den Betrieben nicht selten mit den Brennstoffen, Elektroenergie und Wasser etc. versorgt.²²⁰

Die Verwaltung für Arbeitskräftereserven beim Rat der Volkskommissare der UdSSR versuchte die Aufsicht über die Qualität der Ausbildung der Jugendlichen und planmäßige Verteilung der Absolventen unter den Betrieben zu führen.²²¹ Infolge der steigenden Anzahl der Berufsschulen und des mehrfachen Arbeitsplatzwechsels erwies sich das aber als unmöglich. Es kam manchmal vor, dass der Ministerrat der UdSSR und das Ministerium für Arbeitskräftereserven der UdSSR die Spezialisierung der Betriebe nicht berücksichtigten und von den Betriebsverwaltungen der Betriebsschulen die Aufnahme von Absolventen verlangten, für die keine offenen Stellen vorhanden waren. Die Verordnung des Ministerrates der UdSSR vom 4. Mai 1949 verpflichtete beispielsweise das Dniprowskier Kirow-Aluminiumwerk 116 Absolventen der Betriebsschulen einzustellen. Darauf stellte die Werkverwaltung ein Ersuchen um die Umschulung der Absolventen der Betriebsschulen zu den im Werk benötigten Fachleuten. Ansonsten konnten sie im Werk nur unterhalb der beruflichen Qualifikation eingesetzt werden.²²²

Trotz aller Schwierigkeiten und Fehler bei der Veranstaltung des Lernprozesses und der Produktionspraxis, wies man die Absolventen der Gewerbe- und Betriebsschulen in die Betriebe (auf den Bau) massenweise zu. So bildeten die

²¹⁹ DASaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 150, Bl. 32–33.

²²⁰ Bombandörowa, O.A.: Ebd., S. 85.

²²¹ DASaO, F. P-1360, Reg. 2, Akte 3, Bl. 91.

²²² DASaO, F. P-2506, Reg. 1, Akte 68, Bl. 38.

Gewerbe-, Eisenbahn- und Berufsschulen 1944 insgesamt 23.800 Jungfacharbeiter, 1945 – 82.700, 1946 – 90.200, 1947 – 183.900 heran.²²³ Um die Jahreswende 1949–1950 funktionierten in der Ukraine 268 Berufsschulen mit den 74.485 Lehrlingen. Das Kontingent von Auszubildenden wurde unter den Berufsschulen folgenderweise eingeteilt:

- 176 Gewerbeschulen mit 46.953 Lehrlingen;
- 40 Eisenbahnschulen mit 11.922 Lehrlingen;
- 21 Bergwerkberufsschulen mit 8.123 Lehrlingen;
- 2 Bergbaufachschulen mit 350 Lehrlingen;
- 29 Gewerbe- und Landwirtschaftsfachschulen mit 7.137 Lehrlingen.²²⁴

Neben den umfangreichen Maßnahmen zur Wiederherstellung des Systems der Staatlichen Arbeitskrätereinheiten, entfaltete man eine rege Tätigkeit zur Heranbildung verschiedener Facharbeiter unmittelbar in den Betrieben.

Für die Massenausbildung des Personals errichtete man in den Bergwerken der Kombinate «Woroschylowhradwuhillia» und «Stalinwuhillia» Kurse, Betriebsschulen und Kombinate für produktionstechnische Schulung. Dadurch konnten sich die Jugendlichen die Haupt- und Nebenberufe aneignen und Berufsfähigkeiten ausbilden. Bis zum Juni 1943 wurden auf diesem Weg in den Bergwerken des Gebietes Woroschylowhrad über 28.000 Jugendliche als Berufsnachwuchskräfte ausgebildet; im Bergbau des Donbass haben 227.000 Arbeiter darunter 103.000 Frauen in der Zeit September 1943 – April 1945 die Bergbauberufe erlernt,²²⁵ in den Betrieben des Eisenerzbeckens Krywyj Rih wurden in den Jahren 1943–1944 ca. 11.000 Bergleute ausgebildet.²²⁶

Die betriebliche Facharbeiterausbildung erwies sich einigermaßen erfolgreich. Nach der Fachausbildung arbeiteten sich die Arbeiter aktiver ein. Die Zahl der Stoß- und Stachanowarbeiter nahm ständig zu. Infolge stieg die Anzahl der Arbeiter, die die Norm erfüllten und übererfüllten.²²⁷

Für die Durchführung der systematischen Veranstaltungen zur Facharbeiterausbildung wurden in den Betrieben die Sonderabteilungen für Personalausbildung und Fortbildung der Arbeiter und des ingenieurtechnischen Personals geschaffen. Die Mitarbeiter dieser Abteilungen setzten die befohlenen Ministerpläne zur Facharbeiterausbildung durch und beschäftigten sich mit der

²²³ Industrie und die Arbeiterklasse der USSR (1946–1950): Dokumentation /Verf. W.B. Wassylenko u. a. (auf russisch), Kyjiw 1980, S. 65, 343.

²²⁴ Ebd., S. 479.

²²⁵ Tschernega, P.M.: Ausbildung der Fachkräfte für die ukrainische Industrie während des 2. Weltkrieges (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Im T. 3, T. 3, S. 172.

²²⁶ Ebd., S.172.

²²⁷ Zusammenfassung erfolgte auf Grund der quantitativen Arbeitsbewertung der gelernten Arbeiter und der Aufstockung der Anzahl von Stachanow- und Stoßarbeitern in den Eisenhüttenwerken, in: ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1071, Bl. 8.

Bedarfsforschung an Fachleuten für jede Abteilung oder Werkhalle des entsprechenden Betriebes.²²⁸ Die Fortbildung erfolgte beim Erlernen des zweiten Berufes, Anlernen in speziellen Kursen, in den Stachanow-Schulen und während der Vorbereitung auf die Prüfungen in der Technik und in der Erhöhung der Leistungsklasse.

Auf Schule sollten alle Arbeiter sein, die die Arbeitsnorm unterboten.²²⁹ Die Ausbildung im zweiten Beruf führte man mit dem Zweck der Behebung der Facharbeitskräfteknappheit durch. In den Stachanow-Schulen brachte man den Arbeitern Fähigkeiten und Fertigkeiten zur produktiven und ausschussfreien Arbeit nach Bestarbeitsmethoden bei.²³⁰ In den Kursen für die technischen Grundkenntnisse überprüfte man systematisch das Wissen und Können der Elektriker, Kranführer, Elektroschweißer, Dreher, Fräser, Schlosser usw.²³¹

Eine große Aufmerksamkeit schenkte man der Weiterbildung von Absolventen der Schulen der Arbeitskräftereserven. In den Betrieben überwachte man die Neuankömmlinge um zu überprüfen, wie sie sich in der Theorie, in technischem Zeichnen und im Arbeitsverfahren auskennen. Diese Fähigkeiten beeinflussten die Qualität und Arbeitsleistung von Arbeitskräften. Für diese Kategorie der Arbeitskräfte waren spezielle Kurse, in denen die Jungarbeiter ihr Wissen und Können festigten, üblich. Dabei sollten die Jungarbeiter ihre Leistungsklasse, erworben in den Schulen für Arbeitskräftereserven, bestätigen.²³²

Was die Einzel- und Brigadenausbildung angeht, so erfolgte diese in zwei Stufen:

1. Einarbeitung;
2. Erlernen des Einarbeitungsberufes.

Die Dauer des Anlernens variierte von einem Monat bis zu sechs Monaten und hing von der Qualifikation ab. Als Lehrausbilder dienten Stammarbeiter, Techniker und Ingenieure. Die Patenschaft des ingenieurtechnischen Personals bestand in der Unterstützung der Lehrlinge bei der Beherrschung des Berufes und der Technologie, bei der Erfüllung und Übererfüllung der Norm, beim Lesen der Fertigungszeichnungen. Die Ingenieure klärten die Jugendlichen in Fragen der Stachanow-Bewegung und der sozialistischen Verpflichtungen auf. Zur Patenschaft gehörte auch die kulturelle Aufklärung von Jungarbeitern wie Lesen der schönen Literatur, Kino- und Theaterbesuche sowie der Beistand im Alltag und Hilfe bei der Budgetplanung. Für die Lehrlinge wurde reduzierte Leistungsnorm festgestellt und die Ausbilder wurden entlohnt.

²²⁸ DACHaO, F. P-4178, Reg. 3, Akte 581, Bl. 11.

²²⁹ RGAE, F. 7516, Reg. 2, Akte 151, Bl. 66; Ebd., F. 7516, Reg. 2, Akte 150, Bl. 121, 122; Ebd., F. 8243, Reg. 4, Akte 311, Bl. 1, 2.

²³⁰ DACHaO, F. P-4178, Reg. 3, Akte 581, Bl. 13.

²³¹ Ebd., Bl. 12–14.

²³² DACHaO, F. P-4178, Reg. 3, Akte 581, Bl. 8.

Man zog das ingenieurtechnische Personal auch zum Fern- und Abendstudium heran. Dafür berichtete man im Rundfunk über die Voraussetzungen der Erstimmatrikulation in die Hoch- und Fachschulen, verbreitete an die ArbeiterInnen Flugblätter und Aufrufe, machte die Ankündigungen auf den Anzeigetafeln in den Betrieben und stellte die Ständer mit Überschriften «Wo kann man ohne Unterbrechung der Berufstätigkeit studieren?» auf.²³³ In einigen Betrieben schuf man die Informationsstellen für Fernstudium sowie technische Bibliotheken.²³⁴

Für die Erhöhung der Wirkung verschiedener Kurse aufs Lehrverfahren ergriff man 1946 viele Maßnahmen zum materiellen Anreiz von Lehrkräften. In diesem Zusammenhang empfahl das Volkskommissariat für Schwarzindustrie der UdSSR den Betriebsleitern den Stundenlohn für die Lehrkräfte der Kurse für Fort- und Weiterbildung der Arbeiter in Höhe von 8–10 Rubel und für die Ausbilder der Kurse für technische Mittelschulkader und ingenieurtechnisches Personal in Höhe von 15–20 Rubel festzulegen. Der Betriebsverwaltung wurde auch empfohlen die Angestellten der Lehrstellen und der Abteilungen für Personalausbildung, die Ausbilder und Pädagogen für die Erfüllung des Plans zur Personalausbildung sowie die Meister für die Förderung der Berufsentwicklung ihrer Kollegen zu prämiieren.²³⁵

Bei der Ausbildung und Anschulung von Arbeitskräften ging jeder Betrieb von eigenen Bedürfnissen und Möglichkeiten aus. Im Jahre 1944 erfolgte beispielsweise die betriebliche Personalausbildung in der Lenin-Baumaschinenfabrik Nikopol hauptsächlich in Form einer Brigaden- und Einzelausbildung. Im Dezember 1944 wurden da die Fortbildungskurse geschaffen. Im Jahre 1945 gründete man schon die Stachanow-Schulen und ergriff energische Maßnahmen zur Fortbildung von Arbeitskräften in der Leistungsklasse, zur Verbesserung der betrieblichen Einzel- und Brigadenausbildung und zur Ausbildung in den Lehrgängen.²³⁶ Im Jahre 1946 und am Anfang des Jahres 1947 konzentrierte man sich in den Betrieben des Trustes «Budönowwuhillia» zu Stalino aufs Erlernen der Arbeitssicherheitsregeln. Die Grundkenntnisse in der Technik brachte man aber den Arbeitern nicht bei und die Schulung des ingenieurtechnischen Personals mittels Sonderkurse führte man auch nicht durch.²³⁷

Man widmete eine große Aufmerksamkeit der betrieblichen Ausbildung von Fachkräften auch im letzten Jahr des IV. Jahrfünftes. Im Jahre 1950 lernten 29 Arbeiter der Bergwerke des Trustes «Woroschylowhradwuhillia» mit Unterbrechung und 220 ohne Unterbrechung der Produktionsarbeit weiter. Mit der Einzel- und Brigadenausbildung wurden 380 Personen umfasst. Noch 336 Personen besuchten den Fachlehrgang um die Prüfung abzulegen und damit die Grundkenntnisse in der Technik zu bestätigen. Auf diesem Weg konnten sich die Arbeiter in den Berufen

²³³ DACHaO, F. P-4178, Reg. 3, Akte 360, Bl. 6–7.

²³⁴ Ebd.

²³⁵ DALO, F. P-2, Reg. 2, Akte 12, Bl. 1.

²³⁶ DADnO, F. P-4595, Reg. 1, Akte 55, Bl. 3.

²³⁷ GARF, F. P-7416, Reg. 3, Akte 28, Bl. 2.

wie Maschinist der Schrämlader und Maschinistengehilfe, Maschinist der Betriebsanlagen, Schlosser, Hauer, Bohrer, Zimmerhauer etc. qualifizieren.²³⁸

Seit dem Jahre 1949 ging aber die Zahl der auszubildenden Jungarbeiter wegen der rückläufigen Lohnarbeiterzufuhr zurück.²³⁹

Die Kommunistischen Jugendverbände schenken der Facharbeiterschulung eine große Aufmerksamkeit. Bei der Organisation und Agitation wurden in Stalino, Horliwka, Kadiiwka, Mariupol, Jenakiewo, Saporishsia die Außenredaktionen der Zeitungen «Prawda», «Komsomolskaja Prawda», «Radiansjka Ukraina», «Prawda Ukrainy» eingesetzt.

Mit der Ausbildung von Arbeitskräften beschäftigten sich dauernd die regionalen Zeitungen «Radiansjka Donetschtschyna», «Prapor Peremohy», «Woroschylowhradsjka Prawda», lokale Zeitungen «Priasowskii Rabotschii», «Jenakiewskii Rabotschii» (St. Mariupol), «Kotschegarka» (St. Horliwka), «Lyssytschanskyi Robitnyk» (St. Lyssytschansk); die Werkzeitungen «Kirowez», das Eisenhüttenwerk Makiwka, «Oktiabrskii Gudok», die Oktoberrevolution-Lokomotivfabrik, Woroschylowhrad, «Kirowez», S.- Kirow -Turbogeneratorfabrik Charkiw usw.

Man veröffentlichte in der Presse die Rufe an die Stammbergleute zur Ausbildung und Betreuung von Jungarbeitern und Anwendung der Stachanow-Produktionsmethoden. Man teilte auch die Erfahrungen der Jugendsachverständigen mit. Man übte Kritik an Betriebsverwaltern für die Planunterschreitung zur Fachausbildung von Arbeitskräften.

Da bei der Organisation der Fachausbildung viele Störungen auftraten, gab es immer Anlässe zur Kritik wie fehlende Fachliteratur, Anschauungsmittel und methodische Unterlagen, Handbücher für die Lehrkräfte, Kabinette sowie Lehrprogramme in einigen Berufen. Zum Kritikziel gehörten auch die Verzögerung des Lernprozesses durch die Störungen der Unterrichte und niedrige Entlohnung der Lehrkräfte für die Berufsentwicklung der Meister.²⁴⁰

Nicht alle Betriebsverwaltungen erfüllten die von dem Ministerium und dem Hauptausschuss befohlenen Planvorgaben zur Fortbildung von Arbeitkräften. So wurden im Laufe des Jahres 1946 die Neuankömmlinge in der Aluminium- und Kupferfabrik in Charkiw gar nicht ausgebildet. Dazu konnten sich die betriebsverbundenen Arbeiter nur zu 48,2 % von der geplanten Anzahl qualifizieren.²⁴¹

So erwies sich am Anfang des Wiederaufbaus, dass die Industriebetriebe nicht nur an einer Menge von Hilfsarbeitern, sondern auch an qualifizierten Kräften Bedarf haben. Zunächst wurde der Mangel an Fachkräften dank Verlegung von Facharbeitern aus den Betrieben in den Sowjetrepubliken und in anderen ukrainischen Regionen in die strategischen Betriebe behoben.

²³⁸ DALO, F. P-2383, Reg. 4, Akte 9, Bl. 2.

²³⁹ DACHaO, F. P-4178, Reg. 3, Akte 581, Bl. 11.

²⁴⁰ DACHaO, F. P-5773, Reg. 1, Akte 80, Bl. 12; Ebd., F. P-5773, Reg. 1, Akte 49, Bl. 24; RGAE, F. 8243, Reg. 4, Akte 318, Bl. 137.

²⁴¹ DACHaO, F. P-5773, Reg. 1, Akte 49, Bl. 25.

Zum Teil konnten die Anforderungen des Wiederaufbaus trotzdem nicht befriedigt werden. Die Regierung hat daher ein umfangreiches Programm für Personalausbildung in den Lehranstalten des Systems für Arbeitskräftereserven und unmittelbar in Betrieben entwickelt. Im Rahmen dieses Programms verfolgte die Regierung des Staates folgende Ziele: Eine schnelle Deckung der Anforderungen der Betriebe und Bauten an Fachkräften, die Ausbildung des Stammes der Industriearbeiter, die Leistungssteigerung, was im Endergebnis zur Erhöhung der Quantität und Qualität der Fertigwaren führen sollte.

Die Ausbildung in den Lehranstalten des Systems für Arbeitskräftereserven (in den Gewerbe- und Betriebsschulen) erfolgte mit dem Ziel möglichst mehrere Jugendliche (wenn nicht freiwillig, dann zwangsweise) zur Produktion heranzuziehen und folglich in den bestimmten Betrieben für eine längere Zeit einzustellen. Trotz aller Mängel wurden in den Gewerbe- und Betriebsschulen Fachkräfte ausgebildet, die massenweise und ständig die Belegschaften der Betriebe ergänzten.

Nicht minder umfangreich war das Programm der betrieblichen Ausbildung der Facharbeiter. Die Einzel- und Brigadenausbildung, Speziellehrgänge, Stachanow-Schulen, Ausbildung im zweiten Beruf, Aufstieg zur höheren Leistungsklasse, berufliche Qualifizierung formten das Ausbildungssystem.

Auf Grund der Betriebsberichte kann man behaupten, dass die Betriebe mit planmäßiger Ausbildung von Arbeitskräften einen positiven Erfolg dank der Aufstockung der Zahl der Arbeiter, die die Arbeitsnorm erfüllten und übererfüllten, hatten.

Also, die Politik der Sowjetregierung auf dem Gebiete der Arbeitskräfteresourcen wurde vor allem auf die schnelle und ausreichende Rekrutierung von Arbeitskräften für die Betriebe der Schwerindustrie gerichtet.

Dank dieser Arbeitskräftepolitik hat die Regierung Folgendes erzielt: Erstens wurde den Werken und Fabriken dank den Lehrlingen, die in Betrieben die Produktionspraxis machten, billige Arbeitskraft zur Verfügung gestellt. Im Oktober 1943 wurden im Werk Kadiiwka 350 Arbeiter und 450 Lehrlinge aus den Gewerbe- und Betriebsschulen eingesetzt. Im November 1943 waren im Chemiewerk zu Kostiantyniwka 1.000 Arbeiter und 400 Lehrlinge aus den Gewerbeschulen beschäftigt.²⁴² Man erfasste nur 50 % der zur Kriegszeit während der Produktionspraxen hergestellten Erzeugnisse als Planlieferung, was 1945 über 4 Millionen Rubel betrug.²⁴³

Zweitens wurden in den Gewerbe- und Betriebsschulen die künftigen Fachleute ausgebildet, die für einige Jahre mit beschränktem Recht der Kündigung dem bestimmten Betrieb zugewiesen wurden. Diese Maßnahmen berechtigten zu Hoffnungen auf das Stoppen der Kaderfluktuation und die Nutzeffektssteigerung der Produktion.

²⁴² ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 604, Bl. 83.

²⁴³ Bombandörowa, O.A.: Ebd., S. 113.

Arbeitssicherheit und die Arbeitsbedingungen
in den Betrieben der Schwerindustrie*

Der Wiederaufbau der Wirtschaft der UdSSR erfolgte unter stärkster Widrigkeit der Verhältnisse. Bei der Wiederherstellung der zerstörten Anlagen mangelte es nicht nur an den Baustoffen (Zement, Holz, Glas usw.²⁴⁴), sondern auch an der Ausrüstung, ohne die die Inbetriebnahme der Werke unmöglich wäre.²⁴⁵

In meisten Betrieben waren die Werkhallen mit Schrot, Motoren, Ersatzteilen, Abfallprodukten und Trümmern verstellt. Die Wände und Dächer hatten oft eine grundlegende Renovierung nötig oder waren total zerstört.²⁴⁶ Durch fehlende Fahrzeuge sollte man öfter die Baustoffe, Vorrichtungen, Schwellen etc. entweder bis zu 8-10km zum Bestimmungsort hinübertragen oder – im besten Fall – diese mit Schubkarren oder mit selbstgemachten Handkarren dorthin fahren. Die ArbeiterInnen brachten die Geräte aus dem Hause mit oder stellten sie am Arbeitsplatz her.²⁴⁷

Die halbhungrigen Arbeiter waren also unter katastrophalen Hygienebedingungen bei nicht ausreichenden Geräten und Arbeitskleidung tätig. Dabei renovierten sie und bauten die erhalten gebliebenen brauchbaren Produktionshallen, Aufenthaltsräume, Werkstätten, Gebäude der Wohnungs- und Kommunalwirtschaft winterfest aus.²⁴⁸

Manchmal erfolgten die Instandsetzungsarbeiten gleichzeitig mit der Erzeugung. Ein Beispiel dafür ist die Panzerfabrik № 7 zu Darnyziya, wo man noch lange vor Abschluss der Wiederherstellungsarbeiten mit der Panzerreparatur eigentlich unter freiem Himmel begonnen hatte.²⁴⁹

Am besten stellen die Erinnerungsberichte der ehemaligen Arbeiter das damalige Leben dar. Weiter werden diese im Auszug mitgeteilt: *«Die Hausfrauen gingen von Haus zu Haus, sammelten Spaten, Keilhauen, Beile, Heißaugen, Grubenlampen und sogar Baustoffe. Die Kinder halfen ihnen das ganze Zeug zur Kohlengrube zu bringen» (Kohlenhauer J. Trystitschew, St. Horliwka).*²⁵⁰ *«Bis zum 10. Juni sollte man auf Biegen*

* Da Kriegsgefangene, Internierte und Mobilisierte in denselben Betrieben wie die sowjetischen Bürger arbeiteten, befanden sie sich unter denselben Bedingungen des Wirtschaftsruins, der fehlenden elementarsten Arbeitsbedingungen und der Verstöße gegen die Arbeitssicherheit. Siehe Kapitel II.2., S. 119–129.

²⁴⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1078, Bl. 8–10.

²⁴⁵ Ebd., Bl. 15.

²⁴⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1078, Bl. 74; Personalausbildung (auf russisch), in: Koksowik, vom 2. Februar 1945.

²⁴⁷ Kowal, M.W.: Alles für den Sieg aufopfern. Die Heldentat der ukrainischen Werktätigen im Großen Vaterländischen Krieg 1941–1945 (auf ukrainisch), Kyjiw 1970, S. 172; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1071, Bl. 10, 11.

²⁴⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1078, Bl. 142.

²⁴⁹ Ebd., Bl. 74.

²⁵⁰ Wiederaufrichtung der Frontgebiete und der befreiten Gebiete der UdSSR während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945 /Herausgeber J.A. Poliakow. (auf russisch), Moskau 1986, S. 11.

oder Brechen alle Normvorgaben im Blockheizkraftwerk erfüllen. Es mangelte aber am Werkzeug wie Rohrbieger, Metallscheren, Meißel und Hämmer. So kommen wir nicht weiter, wenn 3–4 Personen mit einer Schere oder einem Meißel arbeiten» (Meister der Monteursbrigade des Trustes «Piwdenjelektromontash» O. Beresa).²⁵¹ «Meine Werkbank läuft durchschnittlich nur zu 30–35 % der Arbeitszeit täglich. In demselben Umfang wird auch die Tagesnorm erfüllt. Am Morgen vergeude ich viel Zeit bei der Suche nach einem Meister, um einen Auftrag von ihm zu bekommen. Danach warte ich auf einen Kran, um die Werkstücke an die Werkbank nachzuschieben. Dann muss man noch auf den Binder warten. Häufig dauert das Ganze eine Halbschicht. Sollte auch die ganze Schicht ausfallen, niemand stellt die Frage «warum?» Am 28. August war ich 2 Stunden untätig, weil der nötige Bohrer im Lagerraum nicht vorhanden war. Später erwies sich, dass es doch diesen Bohrer gab, die Lageristin hatte einfach keine Lust danach zu suchen. Eine weitere Ursache für den Stillstand war der verspätete Eingang von Zeichnungen.» (I. Galkin, Dreher in der S.-Kirow-Turbogeneratorfabrik Charkiw).²⁵²

Die Analyse der Arbeitsverhältnisse ergab, dass die Nachkriegswiederherstellung der Betriebe der Schwerindustrie sowie der ganzen Wirtschaft große Bemühungen forderte. Es kam oft vor, dass die Probleme wie fehlende Geräte und Rohstoffe, falsche Arbeitsorganisation die anderen Störungen wie dauerhafte und häufige Arbeitszeitausfälle hervorriefen. Das wirkte sich ungünstig auf die einfachen Arbeiter aus, weil die Nichterfüllung der Normvorgaben, wenn auch infolge der objektiven Ursachen, den Lohn nachteilig beeinflusste. Beim Bestreben die Regierungsanträge und befohlene Normvorgaben zu erfüllen, bevorzugten die Betriebsleiter den extensiven Weg, was zur Verlängerung der Arbeitstagdauer führte.

In der Kriegszeit hatten die Arbeiter und Angestellten einen ungenormten Arbeitstag. In der Herbst- und Winterzeit 1943–1944, wenn die Wiederherstellung der Ausrüstungs- und Munitionsfabriken vorrangig war, dauerte der Arbeitstag von Arbeitkräften 10–12 sogar bis 16 Stunden, wobei man unter freiem Himmel, oft bei Regen, Schneeschauer und klirrendem Frost sowie ohne Schlaf und Erholung, Urlaub, Ruhetage und Kündigungsrecht arbeitete.²⁵³

S. Kostoglodow, der Haupttechnologe der Reparaturabteilung für optische Geräte, das Werk «Zweites Arsenal», Kyjiw, erinnerte sich folgenderweise daran: «*Im*

²⁵¹ Fehlendes Werkzeug hemmt (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina na Saporishbudi, vom 3. Juni 1947.

²⁵² Unverschuldete Arbeitsausfälle (auf ukrainisch), in: Kirowez', vom 8. September 1949.

²⁵³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1071, Bl. 11, 19; DACHaO, F. P-1147, Reg. 3, Akte 3, Bl. 22; russisch),

Udalowa, T.M.: Wiederaufbau und Entwicklung der Volkswirtschaft der Donezregion als eine Hauptvoraussetzung für die Erhöhung der Kampffähigkeit der Roten Armee (1943–1945) (auf ukrainisch), in: Historische und politische Forschungen (die Auflage der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 217.

Jahre 1943 arbeitete man je nach Verhältnissen 10 Stunden pro Tag. Manchmal verließen Offiziere einige Tage die Arbeitsplätze nicht und schliefen an den Tischen. Ein Offizier verließ seinen Arbeitsplatz zwei Wochen lang nicht und seine Ehefrau brachte ihm frische Unterwäsche...»²⁵⁴ In den Briefen beschwerten sich die Mobilisierten bei den Verwandten darüber, dass sie 12–14 Stunden am Tag fast ohne Bezahlung schufteten.²⁵⁵

Die Überstundenarbeit begründete man mit akuter Notwendigkeit der Herstellung von kriegswichtigen Erzeugnissen, es war auch die vorfristige Erfüllung der Regierungsvorgaben anlässlich der Staatsfeiertage üblich. So ordnete der Rat der Volkskommissare der UdSSR 1944 die Wiederherstellung des Dieselkraftwerkes im Kreis Schteriw, Gebiet Woroschylowhrad, bis zum 1. Mai an. Während dieses «Arbeitsaufschwunges» dauerte der Arbeitstag durchschnittlich von 14 bis 16 Stunden. Nicht nur erwachsene Arbeiter, sondern auch die Lehrlinge der Betriebschulen machten die Nacharbeit. Für diese Zeit schaffte man auch freie Tage ab.²⁵⁶

Einige Rechtsänderungen zur Arbeitserleichterung wurden 1945 vorgenommen: Für die Arbeiter und Angestellten wurde beispielsweise der 8-Stunden-Arbeitstag eingeführt.²⁵⁷ In einzelnen Betrieben verstieß die Verwaltung weiter gegen die Arbeitergesetzgebung. Im Jahre 1945 arbeiteten also die Maschinenarbeiter in der Maschinenabteilung im S.-Kirow-Eisenhüttenwerk zu Makiiwka in zwei Schichten je 11 Stunden;²⁵⁸ im Charkower Werk für Grubeninstrument haben die Arbeiter der Gießerei im Jahre 1946 systematisch die Überstundenarbeit gemacht;²⁵⁹ im Eisenhüttenwerk «Saporishbud» arbeiteten 1947 die Montagearbeiter 10 und über 10 Stunden pro Schicht.²⁶⁰

Die Fälle des Verstoßes gegen die Arbeitergesetzgebung waren durch das Streben nach garantierter Erfüllung der Produktionsnorm bedingt. Andererseits hing die niedrige individuelle Produktivität der Arbeiter nicht von der Tauglichkeit zu dieser oder jener Arbeit ab. In der Frunse-Maschinenfabrik Ssumy wurde die Unproduktivität der Arbeit durch fehlende Mechanisierung, eine große Entlegenheit der kooperierenden Werkhallen voneinander, mangelhafte Energiebasis, Handarbeit

²⁵⁴ Interview mit Kostoglodow S.D., St. Kyjiw. Aufnahme am 9.09.2006, (Schriftstück der Verfasserin) // Privatarhiv der Verfasserin.

²⁵⁵ Chojnaz'ka, L.M.: Soziale Lage von Arbeitskräften in der Schwerindustrie in den Kriegs- und ersten Nachkriegsjahren (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9.: Im 3 T., T. 3, S. 193.

²⁵⁶ Bombandörowa, O.A.: Ebd., S. 119.

²⁵⁷ Kondratenko, L.W.: Errungenschaften und Fehlschläge bei der Wiederherstellung der ukrainischen Industrie (1946–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1999, Aufl. 3, S. 147.

²⁵⁸ Überleitung der Entwicklungsergebnisse von Agarkow in die Produktion (auf russisch), in: Kirowez, vom 18. Januar 1945.

²⁵⁹ DACHaO, F. P-5776, Reg. 1, Akte 110, Bl. 10, 11.

²⁶⁰ Fehlendes Werkzeug hemmt (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina na Saporishbudi, vom 3. Juni 1947.

statt maschineller Arbeit, großen Umfang der Arbeiten ohne Anwendung in der Produktionsabteilung von Spezialvorrichtungen verursacht.²⁶¹

Zu den meist verbreiteten Missständen bei den Bauarbeiten zählten: verspäteter Nachschub des Zementmörtels für Maler und Putzer, fehlende Werkzeuge, Mangel an Schläuchen für die Wasserzufuhr an die Arbeitsplätze. Bei der Arbeitskontrolle wurde von den Meistern nicht die Qualität, sondern nur die Quantität berücksichtigt.²⁶² Im Januar 1947 betrug die Fehlschichten aufgrund von fehlenden Baustoffen im Trust «Piwdenjwashbud», wo 800 taugliche sowjetische Kriegsgefangene eingesetzt wurden, 4.968 Arbeitertage; im März machten die Arbeitsausfälle 1.000 Arbeitertage bei 300–350 Personen starkem Kontingent aus. Dabei wurde eine Menge von Stillständen verheimlicht.²⁶³

Falsche Arbeitsgestaltung sowie schlechte Arbeitsverteilung beeinflussten negativ die Produktivität. Besonders schlimm war die Lage in den Kohlengruben. Nach einer Überprüfung im Jahre 1946 stellte der Ministerrat der UdSSR Folgendes fest: Während des Krieges hat sich der Arbeitsablauf in den Streben und Gruben verschlechtert, d. h., dass die Wagen und der Ausbauholz vor Ort mit Verspätung gebracht wurden, die meisten Vorrichtungen kaputt waren, die weiteren davon schlecht eingesetzt wurden, die Meister und Steiger keine führende Rolle bei der Gestaltung der Brigadenarbeit mehr spielten, die Leiter der Kohlengruben, Truste und Kombinate auf die Fertigungs- und Arbeitsorganisation ungenügend achteten.²⁶⁴

Zwecks der Verbesserung der Situation hat der Ministerrat der UdSSR am 5. Dezember 1946 die Verordnung «Über die Maßnahmen zur Leistungssteigerung von Arbeitskräften unter Tage in den Kohlenbergwerken und zur Ordnung der Arbeitsnorm» verabschiedet. Laut Verordnung sollten im Jahre 1947 entschlossene Maßnahmen zur Reduzierung der Wartezeit, hervorgerufen durch das unbefriedigende Funktionieren der Schachtfahrzeuge, Betriebsstörungen bei den Vorrichtungen sowie schlechte Vorbereitung des Arbeitsplatzes, getroffen werden. Man plante auch die Automatisierung von Schachtvorrichtungen sowie die Ausarbeitung und Genehmigung des Programms zur Steigerung der Produktivität von Arbeitskräften usw.²⁶⁵

Mitte 1947 erreichte aber die Produktionsmechanisierung noch nicht einmal einige Kennziffern des Jahres 1941: der Prozentsatz der funktionierenden Maschinen, gemessen an dem Gesamtbedarf, belief sich bei Schrämmaschinen auf 88 %, bei Abbauhämmern auf 86 %, bei Pendelförderern auf 51 %.²⁶⁶

²⁶¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1078, Bl. 137.

²⁶² DASaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 443, Bl. 20, 21.

²⁶³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4723, Bl. 27, 28.

²⁶⁴ DALO, F. II-179, Reg. 3, Akte 740, Bl. 1.

²⁶⁵ Ebd., Bl. 2, 3.

²⁶⁶ GARF, F. P-7416, Reg. 3, Akte 148, Bl. 1–4.

Mehrere Betriebe der Schwerindustrie berichteten darüber, dass die Arbeiter eine lange Zeit hindurch unter den Arbeitsbedingungen eingesetzt waren, die den Arbeitssicherheitsbestimmungen nicht entsprachen. Zumeist meldete man die Missstände, die bei der Arbeitsplatzgestaltung entstanden (schmutzige, mit Trümmern verstellte, mangelhaft beleuchtete Räume, Zugluft; sehr schlecht war es auch um die Bewetterung bestellt, die Werkbänke waren zum Teil beschädigt).²⁶⁷ Mangelhafte Instruktion zum Unfallschutz,²⁶⁸ Verstöße gegen die hygienischen Normen (keine Duschräume in den Betrieben, Seifemangel,²⁶⁹ mangelhafte Wasserqualität²⁷⁰) gehörten auch dazu. Schlechte Arbeitsbedingungen, Verstöße gegen die Arbeitssicherheitsbestimmungen verursachten die Arbeitsunfälle. Die Analyse der ereigneten Arbeitsunfälle ergab folgende typische Ursachen: die Unkenntnis oder das Nichtbeachten der Sicherheitsregeln; fehlende Arbeitsschutzkleidung und Schuhwerk; mangelhafte technische Übersicht über die Arbeiten und schlechte Produktionsleitung, der Einsatz der unerfahrenen Arbeiter bei gefährlichen Arbeiten; Einsatz von ungelerten Arbeitskräften und schlechte Arbeitsorganisation; fehlende Instruktion zum Unfallschutz an Arbeitsplätzen; Unvorsichtigkeit; Verfehlung oder Übergehung der Betriebsordnung; Mangel an Schutzanlagen, schlechte Beleuchtung; Versperren der Arbeitsplätze; Defekte oder Nichteinpassung der Werkzeuge, Ausstattung, Vorrichtungen usw.²⁷¹

Die Arbeitsunfälle die sich in der Schwerindustrie ereignet hatten, waren durch einen hohen Prozentsatz von schweren und letalen Unfällen gekennzeichnet. Im Jahre 1945 sind beispielsweise in der Ordshonikidse-Kokereianlage Dniprodershynsk 60 Unfälle und in der Kalinin-Kokereianlage Dnipropetrowsk 36 Unfälle festgestellt worden. Im I. Vierteljahr 1947 sind in der Elektrodenfabrik Dnipropetrowsk 18, im Jahre 1949 im Lenin-Rohrwalzwerk Dnipropetrowsk – 258 und im Jahre 1950 – 300 Unfälle geschehen. Im Jahre 1949 hatten sich 127 Unfälle im Chemiewerk Kostiantyniwka, 68 im Chemiewerk Kirowograd und 43 im Superwerk Odessa ereignet.²⁷²

Besonders kritische Lage erwies sich im Bergbau. Bevor wir die Berichtsunterlagen erörtern, wollen wir folgende Erinnerungen einer der Absolventinnen der

²⁶⁷ Über den Ablauf der Prüfung (auf russisch), in: Koksowik, vom 3. März 1945; DACHaO, F. P-5776, Reg. 1, Akte. 76, Bl. 4; Ebd., F. P-5776, Reg. 1, Akte 110, Bl. 1, 10.

²⁶⁸ DACHaO, F. P-5776, Reg. 1, Akte. 76, Bl. 4; Ebd., F. P-5776, Reg. 1, Akte 110, Bl. 1, 10.

²⁶⁹ Mehr Aufmerksamkeit dem Arbeitsschutz und der Arbeitssicherheit widmen (auf russisch), in: Koksowik, vom 2. Februar 1945.

²⁷⁰ Über ein Glas Wasser (auf russisch), in: Koksowik, vom 11. August 1945.

²⁷¹ DACHaO, F. P-5776, Reg. 1, Akte 76, Bl. 2, 4, 6, 7; GARF, F. P-7416, Reg. 3, Akte 141, Bl. 1-4; Ebd., F. P-7416, Reg. 8, Akte 33, Bl. 120.

²⁷² DASaO, F. P-2506, Reg. 1, Akte 48, Bl. 12; Ebd., F. P-2506, Reg. 1, Akte 102, Bl. 33, 34; GARF, F. P-7679, Reg. 7, Akte 87, Bl. 80–81; DALO, F. P-2750, Reg. 1, Akte 12, Bl. 5, 6, 56; Ebd., F. P-3516, Reg. 1 ergänzt, Akte 39, Bl. 4, 6, 7; DADnO, F. P-3516, Reg. 2, Akte 2, Bl. 1, 19; RGAE, F. 349, Reg. 1, Akte 2282, Bl. 62–64.

Betriebsschule, die während des Wiederaufbaus in einem Bergwerk eingesetzt wurde, darstellen: *«Als der Krieg zu Ende war, wurden wir unter den Bergwerken verteilt. Man sagte zu uns, dass wir als Wehrpflichtige je vier Jahre da abarbeiten sollen. Das Bergwerk ist dieselbe Front... Die ersten vier Jahre waren besonders schwer. Die Bergwerke, ... sie waren überflutet und zerstört. Keine Arbeitssicherheit... Der Beruf spielte damals keine Rolle, man wurde an verschiedensten Arbeitsplätzen in Berufen von Bohrer beginnend bis zum Förderer eingesetzt. Jede Stunde wurde die Elektroenergie abgeschaltet. Es kam zu Überschwemmungen unter Tage, zweimal wurde ich in Streben überschüttet. Vor meinen Augen sind sieben Menschen ums Leben gekommen... Also, statt vier habe ich acht Jahre da gearbeitet. Ich durfte nicht die Stelle aufgeben. Es gab niemand, der in dieser Hölle arbeiten würde...»*²⁷³

Im Jahre 1945 hatten sich allein im Gebiet Woroschylowhrad 9.688 Bergbauunfälle ereignet, darunter waren es 209 mit Todesopfern und 160 mit schwer Verletzten. In demselben Jahr wurden im Gebiet Stalino insgesamt 14.250 Arbeitsunfälle eingetragen, darunter waren es 291 Unfälle mit tödlichem Ausgang und noch 288 schwere Unfälle.²⁷⁴ Die Dynamik der Unfälle nahm zu. Im Jahre 1946 sind in den Bergwerken des Kombinats «Artemwuhillia» 8.322 Unfälle geschehen, was zu 68 % mehr im Vergleich mit dem Jahr 1945 war. Deutlich höher lag die Unfallquote in Trusten «Kalininwuhillia» (um 126,3 %), «Ordshonikidsewuhillia» (um 102,2 %), «Chazapetow» (um 453,6 %).²⁷⁵

Im Kombinat «Stalinwuhillia» stieg die Zahl der Arbeitsunfälle im Jahre 1946 im Vergleich zum Jahr 1945 um 55 %. Die meisten Unfälle erlitten die Arbeitskräfte unter Tage.²⁷⁶

Die Ingangsetzung der Betriebe und die Aufnahme der Produktion verbesserten in einzelnen Betrieben langsam die Situation mit der Arbeitssicherheit. Die Leitung der Maschinenfabrik Saporishshia plante im Jahre 1947 folgende Arbeiten durchzuführen:

- Asphaltieren der Schlaglöcher im Fußboden der Werkzeugmacherei und der Reparaturwerkstatt;
- Anstreichen,
- Herstellung und Aufbau um den Arbeitsplätzen der Schutzwände;
- Einbau elektrischer Händetrockner sowie der Entstaubungsanlagen bei den Schleif- und Schmirgelmaschinen;
- Versorgung mit Trinkwasser (Springbrunnenanlagen) und Kochwasser;
- Einbau der Scheinwerfer für die Nachtbeleuchtung des Werkgeländes;

²⁷³ Aus dem Brief von O.M. Kolomoez (Horobez), in: Buch für Lehrer. Geschichte der politischen Repressalien und des Widerstandes gegen die Unfreiheit in der UdSSR (auf russisch), Moskau 2002, S. 331, 332.

²⁷⁴ GARF, F. P-7416, Reg. 3, Akte 141, Bl. 4; Ebd., F. P-7416, Reg. 8, Akte 33, Bl. 10.

²⁷⁵ Ebd., F. P-7416, Reg. 3, Akte 141, Bl. 1–4.

²⁷⁶ Ebd., Bl. 4–6.

- Ersetzen der Fensterscheiben;
- Anschaffung der Verbandkästen für die Werkhallen;
- Begrünung des Werkgeländes.²⁷⁷

Im Jahre 1949 versorgte man die Arbeiter der gesundheitsschädlichen Abteilungen des S.-Kirow-Aluminiumwerkes mit Berufskleidung, Milch, Seife und Mineralwasser. Die Reparaturwerkstatt des o. g. Betriebes wurde mit sechs Duschkabinen ausgerüstet. Es wurden auch Schutzwände aufgebaut sowie Plakate aufgehängt.²⁷⁸ Außerdem sah man in der Reparaturwerkstatt die Reparaturen von Hebevorrichtungen und Schutzwänden vor. Im Hammerwerk unterlagen die Absauglüftung und die Schutzwände der Reparatur. Es mussten auch Schutzwände für die Schmirgelmaschinen sowie Sauerstoffflaschenbretter hergestellt werden.²⁷⁹

Infolge der Überprüfung im Gebiet Charkiw der Kollektivverträge, Arbeitsschutz-, Unfallverhütungs- und Industriehygienevereinbarungen für das Jahr 1949 wurde ein Fortschritt gegenüber früher festgestellt. In meisten Betrieben wurde der für die Verbesserung der Arbeitsbedingungen bestimmte Staatshaushalt zu 100% verbraucht. So wurden im Laufe des Jahres 1949 in der Fahrzeugbaufabrik über 8.000 verschiedene Schutzwände und Einfriedigungen eingebaut, 173 Sanitäreanlagen repariert und die Bewetterung in vielen Fabrikhallen verbessert. Dank diesen Maßnahmen gingen die Unfallquote um 2,4 %, der Koeffizient der schweren Unfälle um 4 % und die Erkrankungshäufigkeit um 3 % zurück.²⁸⁰ Dank den vorbeugenden Maßnahmen sank im Feinblechwalzwerk Nowomoskowsk die Zahl der Arbeitsunfälle im Jahre 1949 im Vergleich mit dem Jahr 1948 um 47,8 %.²⁸¹

Nicht die letzte Rolle bei der Verbesserung der Arbeitsbedingungen spielten die Gewerkschaften. Schon im März 1944 wurde im XII. Plenum des WZRPS (der Zentralrat des Gewerkschaftsbundes der Sowjetunion) ein Beschluss gefasst, der eine obligatorische Berücksichtigung der Arbeitserfahrung von Wirtschafts- und Gewerkschaftsorganisationen bei der Auswertung des sozialistischen Wettbewerbs vorsah, was die Betriebsgewerkschaften zu energischen Maßnahmen in diesem Bereich förderte. Man kam auf die Schließung der Verträge zwischen Betriebsgewerkschaftsleitung und Betriebsverwaltungen wieder, was die Befolgung der Arbeitergesetzgebung und der Arbeitssicherheitsbestimmungen vorsah.

Zur Umsetzung der Staatsrechtsvorschriften verschärften die Gewerkschaften die Aufmerksamkeit dem Arbeitsschutz von Frauen und Jugendlichen, weil diese zur Kriegszeit bei schweren Arbeiten eingesetzt wurden. Die Jungen und Mädchen im Alter unter 16 Jahren waren als Gesteinhäuer, Sprengmeistergehilfe, Förderer,

²⁷⁷ DASaO, F. P-2357, Reg 2, Akte 38, Bl. 1–4.

²⁷⁸ Ebd., F. P-2506, Reg. 1, Akte 48, Bl. 3.

²⁷⁹ Ebd., Bl. 4.

²⁸⁰ Industrie und die Arbeiterklasse der Charkower Region (1943–1980): Dokumentation /Verf. L.A. Adamenko u. a. (auf russisch), Charkow 1987, S. 59, 60.

²⁸¹ DADnO, F. P-4362, Reg. 1, Akte 10, Bl. 23.

diensthabende Schlosser und die Frauen waren als Hauerinnen, Bohrerinnen, Flößerinnen etc. tätig. In den Bergwerken des Kombinats «Stalinwuhillia» wurden bei den schwersten Arbeiten 665 Frauen eingesetzt.²⁸² Innerhalb von Jahren 1945–1946 hat sich die Situation nicht verbessert. Die Frauen stellten einen großen Teil der Arbeitskräfte unter Tage. In 14 Bergwerken des Gebietes Stalino waren 4.336 weibliche Arbeitskräfte beschäftigt, darunter gab es auch schwangere Frauen. In den Berichten über den Arbeitsschutz der Frauen bezeichneten die Leiter der Bergwerke als ein positives Merkmal die Befreiung der schwangeren Frauen von der Arbeit unter Tage und in der Nachtschicht sowie die Arbeitserleichterung für stillende Mütter. Solche Vergünstigungen waren nur unter Vorlage der durch die Schwangerenberatungsstellen ausgestellten Gesundheitszeugnisse oder dank militärärztlichen Gutachten möglich. Zu den Missständen zählte man fehlende Erfassung der schwangeren Frauen und stillenden Mütter bei den Sanitätsstellen sowie fehlende Angaben zu der Art und Weise der Arbeiten, die diese Frauen leisteten. In einzelnen Bergwerken gab es keine Statistik der gynäkologischen Krankheiten; man forschte auch zum Einfluss der Arbeit im Bergwerk auf den Frauenorganismus nicht.²⁸³

Nicht ausreichende Aufmerksamkeit widmete man dem Gesundheitsschutz von Minderjährigen, die in einigen Kohlengruben täglich je 8 Stunden unter Tage arbeiteten. Von 7.663 der im Bergbau des Donbass im Jahre 1945 arbeitenden Jugendlichen ließen sich 6.135 ärztlich mustern. Aufgrund von ärztlichen Gutachten wurden 3.243 Jugendliche beurlaubt.²⁸⁴ Im Jahre 1945 wurden die regelmäßigen medizinischen Untersuchungen der in den Bergwerken eingesetzten Jugendlichen entweder gar nicht, oder oberflächlich ohne sachgemäßes Dokumentieren vorgenommen.²⁸⁵

Unmittelbar in den Bergwerken war die medizinische Betreuung auf sehr niedrigem Niveau. Nicht in allen Bergwerken waren die Sanitätsstellen vorhanden und die Arbeiter mussten einige Kilometer zur nächsten Sanitätsstelle zu Fuß gehen, um von einem Arzt behandelt zu werden. In der Tat wurden die Arbeiter in meisten Sanitätsstellen nicht von Ärzten, sondern von Krankenschwestern oder Feldschern betreut. Es ist interessant, dass dieser Missstand nicht zugunsten der Patienten behoben werden sollte. Man ersah den Missstand daraus, dass «wegen der Unerfahrenheit des medizinischen Heilpersonals der Sanitätsstellen und Ambulatorien zu viele Arbeiter für längere Zeit beurlaubt werden, wodurch große staatliche Krankenurlaubmittel entstehen.»²⁸⁶

Zwecks der Verbesserung der Situation hat der Ministerrat der USSR im Jahre 1946 eine Verordnung «Über die Verbesserung der Arbeitssicherheit und der

²⁸² GARF, F. P-7416, Reg. 8, Akte 33, Bl. 120.

²⁸³ Ebd., F. P-7416, Reg. 8, Akte 34, Bl. 17, 18; Ebd., F. P-7416, Reg. 8, Akte 39, Bl. 17.

²⁸⁴ Ebd., F. P-7416, Reg. 8, Akte 33, Bl. 12.

²⁸⁵ Ebd., Akte 39, Bl. 17.

²⁸⁶ Ebd., Akte 34, Bl. 3, 4.

Arbeitsbedingungen in den Steinkohlengruben der lokalen Brennstoffindustrie der USSR» verabschiedet. Die Verordnung verpflichtete die Betriebsleiter die für die Aufsicht über die Bewetterung verantwortlichen Personen zu bestimmen, ein Buch für die Eintragung der Ergebnisse der technischen Wartung der Hebevorrichtungen, Seile, elektrischer Ausrüstung, Schächte und Untertagebauen zu führen sowie die Werte des Gasanteilegehalts in der Luft in Kohlengruben zu registrieren. Zu den Pflichten der Bergwerkleiter gehörte auch die Organisation der betriebstechnischen Kontrolle und der 10-tägigen obligatorischen Instruktion der Neuankömmlinge in Fragen der Arbeitssicherheit etc.²⁸⁷ Die grundlegenden Verbesserungen fanden aber in diesem Bereich auch in den Folgejahren nicht statt.

Im Jahre 1947 arbeiteten die Arbeiter in den Betrieben der Schwerindustrie weiter unter harten Arbeitsbedingungen. Der Hauptingenieur des Trustes «Budönnowwuhillia» musste anerkennen, dass es für die Verbesserung der Situation sehr wenig gemacht wurde: Die Bergleute sind mit den Verbandpäckchen, Selbststretungsgeräten, Schutzbrillen, abgekochtem Wasser nicht versorgt. Ausreichend gibt es nur Bergkappen. Es gibt keine Sanitätsstellen. Die Beleuchtung ist mangelhaft. Der Mangel an Ausbauholz verursachte das Abstürzen des Strebs und folglich die Bergbauunfälle mit steigender Zahl von Todesopfern. Umfangreiche und energische Maßnahmen sollten bei der Bekämpfung des Steinkohlenstaubes getroffen werden. Im Vordergrund stand auch die Modernisierung der Hebevorrichtungen, weil sie nach Notschema eingebaut wurden.²⁸⁸

In anderen Trusten wurden solche Missstände wie fehlende Messgeräte, unzulängliche Personenschachtaufzüge, Vernachlässigung der Instruktion der Bergleute zum Unfallschutz, mangelhafte Hygienemaßnahmen, verspätete medizinische Hilfeleistung aufgedeckt.²⁸⁹

Unter Bedingungen des totalen Defizits hielt man den Mangel an Schutzkleidung, Schuhwerk und Arbeitsschuttmittel für normal. Im Jahre 1946 wurde nur eine geringere Zahl der Bergleute in den Bergwerken des Kombinats «Stalinwuhillia» mit Schutzkleidung und Schuhwerk versorgt, weil das Kombinat mit Bergkappen nur auf 1,4 %, mit filtrierenden Selbststrettern auf 4 %, mit Gummihandschuhen auf 49 % und mit Gummistiefeln auf 35 % beliefert wurde.²⁹⁰ Die Störungen bei der Versorgung mit Arbeitskleidung und Schuhwerk dauerten während des ganzen Wiederaufbaus. Eine der Ursachen bestand in der rückständigen Wiederherstellung der Leichtindustrie und der Industriezweige, die solche Waren produzierten.

In einzelnen Fällen war die Arbeitskleidung schlechter Qualität, was zur niedrigen Haltbarkeit und manchmal zur Häufung der Arbeitsunfälle führte. Die

²⁸⁷ Sammlung der gültigen Gesetze, Erlasse des Präsidiums des Obersten Sowjets und der Regierungsverordnungen der Ukrainischen Sowjetischen Sozialistischen Republik /Herausgeber A. Kaplan: In 2 Bd., Bd. 1. (auf ukrainisch), Kyjiw 1949, S. 129–130.

²⁸⁸ GARF, F. P-7416, Reg. 3, Akte 28, Bl. 38, 39.

²⁸⁹ Ebd., Bl. 2, 4.

²⁹⁰ Ebd., Akte 141, Bl. 29.

Fausthandschuhe aus Zelttuch wurden nicht in einem Monat (wie nach Verbrauchsnormen), sondern schon in 3–4 Tagen schäbig. So verbrauchte man im Blechwalzwerk statt 550 tatsächlich 1.500–2.000 Paar Fausthandschuhe im Monat. Die Schürzen blieben nur 15–20 Tage statt 3–6 Monate haltbar. Die Filzstiefel waren nur 1–1,5 statt 12 Monate und Gummistiefel 1–1,5 statt 6 Monate brauchbar.²⁹¹

Bei der Belieferung der Betriebe mit der Arbeits- und Spezialkleidung stieß man auf die Schwierigkeiten. Anfänglich lieferte man die Arbeitskleidung und Schuhwerk aus den anderen Republiken, mit der Wiederherstellung der Leichtindustrie begann man sie auch in der Ukraine zu produzieren. Die Versorgungsschwierigkeiten wurden durch diverse Missstände und verspäteten Arbeitskleidungsnachschub verursacht. Wegen des Rohstoff- und Personal mangels konnte man nicht die Arbeitskleidung ausreichend und rechtzeitig herstellen. Minderwertige Rohmaterialien waren die Ursache der schlechten Qualität der Arbeitskleidung. Und die Hauptursache der nicht ausreichender Versorgung mit der Arbeitskleidung bestand darin, dass in den Baubetrieben, Fabriken und Bergwerken immer neue Arbeitskräfte massenweise eingestellt wurden und die Fabriken der Leichtindustrie schafften es nicht so eine große Menge an Spezialkleidung herzustellen, vollends, dass eben die Instandsetzung der Betriebe der Schwerindustrie im Vordergrund aller Maßnahmen der Wirtschaftsführung stand.

Erst im Jahre 1949 und mit der Verabschiedung der Verordnung «Über die Qualitätsentwicklung der Spezialkleidung» begann die Situation besser zu werden.²⁹²

Um möglichst schnell die Inbetriebnahme der Industrieunternehmen zu erzielen, mussten also die Arbeiter unter Bedingungen der nicht ausreichenden Ressourcen und bei systematischen Verstößen gegen die Arbeitssicherheitsbestimmungen und Arbeitergesetzgebung (kein Urlaub, nicht genormter Arbeitstag, der Einsatz von Frauen und Jugendlichen bei den für sie durch Gesetzgebung verbotenen Arbeitsarten) arbeiten. Man erklärte, dass solche Situation auf die Belange der kriegsbedingten Umstände zurückzuführen ist.

Die o. g. Situation durfte aber nicht lange dauern, weil die gefährlichen Arbeitsbedingungen und ungelernete Arbeiter zur Häufung von Betriebsstörungen und Unfällen führten. Zwecks der Verbesserung der Lage wurden in einzelnen Betrieben zusammen mit der Ingangsetzung umfassende Arbeitssicherheitsmaßnahmen ergriffen. Wegen des großen Arbeitsumfangs konnte man aber die ersten tatsächlichen Erfolge in den Eisenhütten- und Maschinenwerken erst am Ende des IV. Fünfjahrplanes, also, in den Jahren 1949–1950 erreichen.

Besonders problematisch war die Lage im Bergbau. Trotz aller durch Regierung und Ortsobrigkeit getroffenen Maßnahmen, stieg die Zahl der schweren und tödlichen Unfälle weiter.

²⁹¹ DADnO, F. P-4362, Reg. 1, Akte 10, Bl. 25.

²⁹² Chojnaz'ka, L.M.: Arbeits- und Lebensbedingungen der Produktionsarbeiter während der Wiederherstellung der Betriebe der ukrainischen Maschinenbauindustrie (1943–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1999, Aufl. 3, S. 133.

Kapitel II. «Alles um den Wiederaufbau»

Es dauerte, bis die Aufsicht über die Einhaltung der Arbeitssicherheitsbestimmungen organisiert wurde, obwohl man auf der Regierungsebene eine ständige Betreuung der Bürger seitens des Staates betonte. Laut Gesetzgebung wurden ein Achtstundentag, allwöchentlicher Ruhetag und ein Urlaub wieder eingeführt.

Man hob die Betreuung der Frauen und Jugendlichen seitens Staates hervor und das war an der Zeit, weil die Frauen und Jugendlichen einen hohen Prozentsatz der in den Arbeiterberufen Arbeitenden stellten.

In der Wirklichkeit verstießen aber die Betriebsleiter regelmäßig gegen die durch die Staatsmacht angeordneten Maßnahmen, was wiederum mit dem Staatsbedarf begründet wurde.

4. Alltagsleben der Arbeiterschaft

Materielle Sicherstellung von Werktätigen

Während des Wiederaufbaus der Wirtschaft in der Nachkriegszeit richtete man die Aufmerksamkeit – der Staatspolitik gemäß – vor allem auf die unverzügliche Inangasetzung der Schwerindustriebetriebe. Die Leitung ließ auch die soziale Betreuung der Arbeitskräfte außer acht nicht. Diesen Notwendigkeiten wurde durch die in der zu erforschenden Zeitspanne erlassenen Verordnungen über Fürsorge für eigene Staatsbürger Rechnung getragen. Im Alltagsleben spielte aber die Umsetzung der Verordnungen über soziale Sicherheiten eine Nebenrolle. Die Funktionäre verschiedener Ränge waren in erster Linie auf die Erfüllung der Planvorgaben ohne Rücksicht auf die Interessen von Arbeitskräften gezielt.

In Berücksichtigung der Dynamik der wirtschaftlichen Entwicklung des Landes während des ersten Fünfjahrplanes, konnte man schon damals einen langsamen positiven Wandel im Bereich der materiellen Sicherstellung der Werktätigen merken. Der Wohlstand der Werktätigen hing von der Lohnhöhe ab.

In der UdSSR popularisierte man stets ein Axiom: Je besser die Arbeitsproduktivität ist, desto höher der Lohn wird. Die These «wer arbeitet besser, der kriegt auch mehr» konnte man in den lokalen und Republikzeitungen in den Erfolgsgeschichten über einzelne Arbeiter laufend lesen.²⁹³

Die sowjetischen Historiker stellten fest, dass der durchschnittliche Monatslohn im Laufe der ganzen Wiederaufbauperiode stieg. «Besonders erheblich war der Lohnzuwachs der Arbeiter in den Eisenhütten- und Erzbergbauwerken».²⁹⁴ Davon zeugt die Dokumentation der Betriebe. Laut Betriebsunterlagen betrug der Anstieg der Löhne der Arbeitskräfte des Petrowski- Eisenhüttenwerkes Dnipropetrowsk im Jahre 1946 – 13,3 % und im Jahre 1950 – 42,6 %. Im Dnipropetrowsker Babuschkin-Stahlbaubetrieb ist 1946 die Lohnhöhe auf das Anderthalbfache und im Trust «Derschynskruda» von 809 Rubel im Jahre 1945 auf 1.202 Rubel im Jahre 1950 gestiegen.²⁹⁵

Die Lohnhöhe hing von vielen Faktoren ab. Eine wichtige Rolle spielten dabei Spezialisierung, Qualifikation sowie Erfüllung von Arbeitern der Arbeitsnorm. So wurde 1950 in den Bergwerken des Trustes «Krywbasruda» der ganze Betrieb unter Tage unter Bedingung monatlicher Mehrleistung nach erhöhten Lohnsätzen (anderthalbfach, doppelt, dreifach) und laut Anschlag der Mehrleistung bezahlt.²⁹⁶

²⁹³ Willkommen im Donbass! (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, vom 3. Januar 1947; Wer arbeitet besser, der verdient mehr (auf ukrainisch), in: Wilne shyttia, vom 8. April 1945.

²⁹⁴ Matwienko, L.P.: Die Sorge der Partei um den Anstieg des materiellen Wohlstands der Werktätigen während des vierten Fünfjahrplans (auf ukrainisch), in: Die Werke in der Geschichte der KPdSU, Kyjiw 1967, Aufl. 18, S. 98.

²⁹⁵ Ebd.

²⁹⁶ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 209.

Bei Hilfsarbeiten stieg der Mehrlohn einer Arbeitskraft direkt proportional zum Prozentsatz der Mehrleistung.²⁹⁷

Die zunehmende Zahl von Arbeitskräften, die die Arbeitsnormen übererfüllten, wurde schon am Anfang des Wiederaufbaus festgestellt. So eine Situation konnte man beispielsweise 1943 im Eisenhüttenwerk Jenakiewo beobachten. Von Jahr zu Jahr stieg diese Tendenz auch in vielen anderen Betrieben.

Die Praxis ergab, dass die Übererfüllung der Arbeitsnormen und ein höherer Lohn davon abhingen, ob den Arbeitskräften unmittelbar in den Betrieben die Möglichkeiten zur Weiterbildung geschaffen wurden. Jeder, der sich qualifizieren konnte und sich besonders aktiv bei der industriellen Erzeugung betätigte, erhielt ein größeres Einkommen. Im Jahre 1948 ist also im Eisenhüttenwerk Jenakiewo der durchschnittliche Monatslohn der Stachanow-Arbeiter von 2.104,00 auf 2.878,00 und später auf 3.064,00 Rubel gestiegen.²⁹⁸ Im IV. Vierteljahr 1949 erhielten die Stachanow-Arbeiter auf dem Bau der Aufbereitungsfabriken für Kohleveredelung im Trust «Donwuglesbahatschuwanniabud» folgende durchschnittliche Monatslöhne je nach dem Beruf: Zimmermann – 983,00 Rubel, Mauer – 974,00 Rubel, Putzer – 849,00 Rubel, Armaturenarbeiter – 1.117,00 Rubel, Tischler – 1.007,00 Rubel, Hilfsarbeiter – 742,00 Rubel.²⁹⁹ Die besten Bohrer erhielten im Dezember 1949 in den K.-Liebknecht-, Bilschowyk-, Kirow- und Illitsch-Bergwerksverwaltungen 6.845,00, 5.403,00, 4.208,00 und 4.127,00 Rubel entsprechend.³⁰⁰ Die Arbeitsvergütung der Repatriierten unterschied sich wenig von der Entlohnung der anderen Arbeiter. Davon zeugen sowie die Archivadokumente, als auch die Aussagen von ehemaligen Arbeitern.³⁰¹ Im April 1946 wurde beispielsweise den repatriierten sowjetischen Bürgern in den Betrieben des Gebietes Stalino im Wesentlichen der gleiche Lohn wie den Stammarbeitern gewährt.³⁰² Im Bugajow-Zementwerk Kramatorsk variierte im Mai 1946 der Lohn der Repatrianten, die zu den Arbeitsbataillonen gehörten, von 300,00 bis 1.000,00 Rubel.³⁰³ Bei Mehrleistung wurde der Lohn entsprechend erhöht. Als Beispiel werden weiter die Löhne einiger Repatriierten angeführt: Elektroschweißer D. Davidenko, der beim Wiederaufbau des Lenin-Wasserkraftwerkes Dniprohes eingesetzt wurde, erfüllte im Juni 1945 die Arbeitsnormen zu 150–200 % und sein Verdienst betrug 2.500,00 Rubel pro Monat; der Fräser P. Matwienko aus demselben Betrieb erfüllte die Normen zu 150 und mehr Prozent und erhielt somit

²⁹⁷ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 209.

²⁹⁸ ZDAHO Ukraine, F. 166, Reg. 3, Akte 326, Bl. 56.

²⁹⁹ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 266–268.

³⁰⁰ Ebd., Bl. 209.

³⁰¹ Interview mit Aristow W.O., geb. 1921, St. Donezk. Aufnahme vom Sommer 2002

// Das Interview wurde von Titarenko D. aufgenommen.

³⁰² DADoO, F. II-326, Reg. 4, Akte 333, Bl. 16.

³⁰³ Ebd., Bl. 8–9.

900–1.000,00 Rubel; die Hilfsarbeiter der 3. Lohngruppe W. Danylenko und K. Dusenko erfüllten die Arbeitsvorgaben zu 160 % und verdienten 750–800,00 Rubel.³⁰⁴

Die Erhöhung der Arbeiterlöhne erfolgte auch durch die Auszahlung der Leistungsprämien, wenn die Leistung nach Menge, erhöhter Qualität der Fertigware, Selbstkostensenkung, Rohstoff- und Materialienersparnis oder dergleichen gesteigert wurde (die Verordnungen des Ministerrates der UdSSR vom 21. Juni 1947 und vom 25. Mai 1949). Dank einer Vielzahl von Zuschlägen erhielt ein bedeutender Anteil von Arbeitskräften die Leistungszulagen. Im Lenin-Eisenhüttenwerk Krywyj Rih wurden beispielsweise im Jahre 1949 76.800,00 Rubel und im Jahre 1950 47.800,00 Rubel als Prämienfelder ausbezahlt.³⁰⁵

Außerdem wurde mit Bescheid des Ministerrates der UdSSR vom 10. Dezember 1947 eine jährliche Soforthilfe für das Dienstalder angeordnet. So machten 10 % vom Jahrlohnsatz eines Bohrers 1.100,00, eines Zimmerhäuers – 800,00 und eines Lokführers – 830,00 Rubel aus.³⁰⁶

Als materieller Anreiz wurde von einigen Betriebsleitern die Vergabe von Prämien an die Arbeiter für eine Gedingearbeit geübt.³⁰⁷ Dies galt für bestimmte Arbeitsarten und für Erfüllung und Übererfüllung der monatlichen Nomenklaturplanaufgabe;³⁰⁸ eine Prämie bis zu 50 % der Lohnstufe wurde für die Planerfüllung und bis zu 25 % für die Übererfüllung der Planvorgaben der Erzförderung bei störungsfreiem Betrieb in den Bergwerken des Volkskommissariats für Schwarzmetallurgie vorgesehen (der Befehl des Volkskommissariats für Schwarzmetallurgie vom 21. August 1942).

An die Arbeitskräfte unter Tage, die als Leistungslöhner in den zentralen Berufen beschäftigt waren, wurden zusätzlich die Kollektivprämien für die Erfüllung der Planvorgaben der Erzförderung in Höhe von über 80 v. H. ausgegeben (die Verordnung des Rates der Volkskommissare der UdSSR № 1407 vom 21. August 1942). Sollten die Voraussetzungen der Prämierung nicht eingehalten werden, so wurde die Prämie reduziert oder gar nicht ausgegeben.

Die Berichte der Betriebe über die Lohnerhöhung stellten aber keine reale Sachlage dar. Der Lohnfonds wurde immer durch den Staat und im Zusammenhang mit dem Warenfonds geregelt. Sogar im Stücklohnsystem, wenn die Bezahlung angeblich vom Umfang der Fertigerzeugnisse abhing, gab es so einen Plafond, der den Arbeiter störte die wohlverworbenen Gelder zu bekommen, falls er diese Höchstgrenze überschritt. So eine Entlohnung bezeichnete die Arbeiterschaft als «Gleichmacherei».³⁰⁹

³⁰⁴ DASaO, F. P-1335, Reg. 10, Akte 73, Bl. 75.

³⁰⁵ Matwienko, L.P.: Ebd., S. 99.

³⁰⁶ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 208–209.

³⁰⁷ DADnO, F. P-4362, Reg. 1, Akte 15, Bl. 1, 7.

³⁰⁸ Ebd., Bl. 5.

³⁰⁹ Lytwyn, W.: Die Ukraine im ersten Nachkriegsjahrzehnt..., S. 120–121.

Außerdem konnten nicht alle Beschäftigten, insbesondere in den ersten Jahren des Wiederaufbaus, die allgemeine Tendenz der Lohnerhöhung genießen. So eine Lage wurde dadurch bedingt, dass die Leiter einzelner Betriebe die Aufgaben und Forderungen der Regierung zur Gewährleistung der Bedingungen für die Weiterbildung der Arbeitskräfte und berufliche Einstellung der Jugendlichen nicht erfüllten.

Die Arbeitskräfte und Beamten wurden nicht immer rechtzeitig entlohnt. Im Jahre 1946 zahlte man die Löhne im Autoreparaturwerk Horliwka³¹⁰ mit zweimonatiger, in der Ziegelei № 13 im Kreis Horodok des Lwower Gebietes mit etwa 4,5-monatiger³¹¹ und im Jahre 1947 im Bau- und Montagetrust «Saporishaluminibud» St. Saporishshia³¹² mit einmonatiger Verspätung aus.

Es kam manchmal vor, dass die Betriebsverwaltung die Vereinbarung mit den Kolchosbauern verletzte, indem sie die Arbeitskräfte, die ihre festgesetzte Frist abgearbeitet hatten, weder entlohnte, noch ihnen die in Dokumenten vorgesehenen Fabrikwaren ausgab. Der Leiter der Grube № 1 «Snishniananthrazit» namens Netschaew ging im Jahre 1945 noch einen Schritt weiter: er befahl den gekündigten Kolchosbauern die Arbeitskleidung abzunehmen und ließ sie aus dem Bergwerk nur die Leibwäsche an zu haben nach Hause gehen.³¹³

Besonders schwer war die materielle Lage der Arbeitskräfte im Bergbau. Erstens waren in den Bergwerken, wo die fremden Kriegsgefangenen und Internierten eingesetzt wurden, auch für die übrigen Arbeitskräfte niedrigere Löhne festgelegt. Zweitens konnten die Fachleute in den zentralen Bergbauberufen wegen der langsamen Mechanisierung des Betriebs unter Tage und falscher Arbeitsorganisation nicht immer die Arbeitsnormen erfüllen, wodurch sie nicht selten niedriger als die Hilfsarbeiter entlohnt wurden.

Das Einkommen reichte also kaum aus, die Nahrung zu bezahlen und die elementarsten Material- und Lebensbedürfnisse wie Miete, Kleidung und Arbeitskleidung zu befriedigen. Nebenbei ließ der Staat die Gelegenheit nicht entgehen die minimalen Restmittel der Bevölkerung einzuziehen, um diese wieder in Umlauf zu bringen. Das erfolgte in Form der Staatsanleihen.

Im Juni 1943 legte man in den vom Feind befreiten Kreisen der Gebiete Woroschylowhrad und Charkiw die Zweite und im Mai 1944 die Dritte Kriegsanleihe auf. Im Jahre 1945 wurde die Vierte Anleihezeichnung für Wiederaufbau und Entwicklung der Wirtschaft der UdSSR ausgeschrieben.

In der sowjetischen Literatur wurde vielfach die Ansicht vertreten, dass die Staatsanleihen freiwillig waren, worüber in der Presse mehrmals berichtet wurde: «Die Werktätigen der Ukraine haben sich einmütig an die Anleihezeichnung

³¹⁰ Der Lohn wird verspätet (auf russisch), in: Kotschegarka, vom 20. Juni 1949.

³¹¹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 41, Akte 11, Bl. 178–179.

³¹² Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 4667, Bl. 31.

³¹³ Ebd., F. 166, Reg. 3, Akte 325, Bl. 13.

angeschlossen... Beim Ausreichen der Anleihe brachten oft die Werktätigen ihre sehnlichsten Träume über das glückliche Leben zum Ausdruck.»³¹⁴

In der Tat muss man die Staatsanleihe als eine gezielte Aktion zur Entnahme des Bargeldvermögens der Bevölkerung bezeichnen. Jede Stadt und jedes Dorf erhielt einen Sammelplan, der unter jeder Bedingung zu erfüllen war. Das Bestreben der Beamten zur Planübererfüllung und zur vorfristigen Berichterstattung rief letzten Endes die Unzufriedenheit der Bevölkerung hervor. Viele Werktätigen begriffen aber den Umfang des sozialen und wirtschaftlichen Ruins und gaben bewusst und freiwillig ihre Ersparnisse für den Wiederaufbau und besseres Leben in der Zukunft ab.

Insgesamt betragen alle Abzüge in Form von Anleihen, Spenden und Steuern nicht minder als 25-30 % und zusammen mit der Miete (für eine Schlafstelle im Wohnheim, eine Wohnung oder ein Zimmer) machte der Betrag 40–50 % vom Familienbudget aus. Bei der Miete wurden die Kosten für kommunale Dienstleistungen mitgerechnet.

In der Bau- und Montagesonderverwaltung für die Wiederherstellung des Wasserkraftwerkes Dniprohes (Saporishshia) beim Ministerium für Elektrizitätswerke der UdSSR musste ein Arbeiter oder ein Angestellter im Jahre 1946 beim Lohn bis 150 Rubel – 10 Rubel, beim Lohn von 151 bis 200 Rubel – 14 Rubel, von 201 bis 250 Rubel – 18 Rubel, von 251 bis 300 Rubel – 24 Rubel, von 301 bis 350 Rubel – 29 Rubel, von 351 bis 400 Rubel – 34 Rubel, beim Lohn in Höhe von über 400 Rubel – 38 Rubel entsprechend für die Miete zahlen.³¹⁵ Die Leitung des Bauvorhabens hielt aber diesen Mietetarif nicht ein. Die Zeitung «Tschervone Saporishshia» vom 18. September 1946 berichtete im Artikel «Vergessene Versprechungen»: «Die Miete wird nach einem seltsamen Tarif abgerechnet, weil der Arbeiter, der 800,00 Rubel verdient, 34,00 Rubel pro Monat zahlt, und der Arbeiter, der zwischen 700,00 bis 800,00 Rubel bekommt, 35,00 Rubel Miete monatlich zahlt.»³¹⁶

Im April 1950 kostete der Wohnfonds im Wohnheim mit Einbett- bis Zehnbettzimmern des Bau- und Montagetrustes «Woroschyliwskbud» 23,50 Rubel pro alleinstehende Person monatlich. Die Familien zahlten im Monat in allgemeinen Häusern 1,38 Rubel für jedes Quadratmeter der Wohnfläche.³¹⁷

Im Jahre 1950 stellten die Betriebe des Trustes «Krywbasruda» allen alleinstehenden Arbeitern auf dem Wege der Lohnabzügen (20–35 Rubel pro Monat) eine Schlafstelle im Wohnheim sowie eine Matratze, zwei Laken, ein Kissen und eine Decke zur Verfügung. Die verheirateten Arbeitskräfte in den zentralen Berufen (Bohrer, Häuer, Zimmerhauer) erhielten zu amtlichen Preisen die Ein- oder Zweizimmerwohnungen mit Küche und Nebenbauten (Schuppen und Keller).³¹⁸

³¹⁴ Das gesellschaftlich-politische Leben der Werktätigen in der UdSSR /ed. Skyba, A.D.: In 2 Bd., T. 1, Kyjiw 1973, S. 35.

³¹⁵ DAsaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 22, Bl. 167.

³¹⁶ Ebd., Bl. 168–169.

³¹⁷ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 281–282.

³¹⁸ Ebd., Bl. 208.

Wegen der fehlenden eigenen Wohnungen oder Schlafstellen in Wohnheimen, waren die Arbeiter oft gezwungen ein Zimmer im Privatsektor zu mieten, wo Miete bis 150 Rubel pro Monat betrug. Die einfachen Mitarbeiter verdienten also die Kosten, die gerade ausreichten, dass einer vor Hunger nicht stirbt. Darüber kann man in Erinnerungen der Teilnehmer des Wiederaufbaus lesen: *«Der Vorschuss... das heißt zwei-drei Tage essen zu können. Der Lohn ist etwas höher. Vom Vorschusstag bis zum Lohntag reicht das Geld nicht aus.»*³¹⁹ *«100–120 Rubel kostete ein Brotlaib auf dem Markt. Ein Liter Fasswodka kostete 120–150 Rubel. Für gute Hosen musste man 500–700 Rubel zahlen. So habe ich ungefähr im Jahre 1946 mir einen Baumwollpullover gekauft... ich habe dafür 700 Rubel ausgegeben.»*³²⁰

In eine noch schlimmere Lage waren die Lehrlinge der Betriebschulen geraten. Der Lohn der Lehrlinge für die verrichteten Arbeiten wurde auf die Konten der Lehranstalten überwiesen, die letzten verpflichteten sich dabei an die Lehrlinge den entsprechenden Prozentsatz für die während der Produktionsausbildung geleistete Arbeit auszuzahlen.³²¹ Es war aber nicht immer der Fall und die Lehrlinge arbeiteten gar ohne Entlohnung.

Den Großteil des Budgets gaben die Arbeitskräfte für die Ernährung aus. Obwohl die Produktionsarbeiter mit Brot und einigen anderen Lebensmitteln aus zentralisierten Staatsfonds beliefert wurden, bildeten für Verheiratete die Geschäfte und Märkte mit ihren enorm hohen Preisen eine zusätzliche Lebensmittelquelle.

Manchmal kam es aber dazu, dass die Arbeiter nicht imstande waren garantierte Nahrungsmittelrationen zu bezahlen. Die Situation wurde durch die Lohnerhöhung 1946, die mit sich einen rasanten Anstieg der Lebensmittelpreise brachte, erschwert.

Die Bevölkerung reagierte auf die Regierungsmaßnahmen auf zweierlei Weise. So hatten die Werktätigen in den Sitzungen ein Einsehen für die erörterten Maßnahmen der Regierung zur Preisempfehlung und Lohnerhöhung.³²² Ganz anders war aber die Reaktion der Bevölkerung in Privatgesprächen.³²³

Am Ende des Jahres 1947 wurde durch RM der UdSSR und ZK WKP(b) die Verordnung «Über die Geldreform und Abschaffung der Brot- und Konsumgüterkarten»

³¹⁹ Interview mit Fen' I.W., geb. 1925. Dorf Lukaschiwka, Kreis Solotonoscha, Gebiet Poltawa (heute Gebiet Tscherkassy). Aufnahme am 18.05.2005, St. Solotonoscha, Gebiet Tscherkassy, in: Archiv des Kowalskis-Ostinstituts für Ukrainekunde/ International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL035.

³²⁰ Interview mit Aristow W.O., geb. 1921, St. Donezk. Aufnahme vom Sommer 2002 // Das Interview wurde von Titarenko D. aufgenommen.

³²¹ DAsaO, F. P-2506, Reg. 1, Akte 68, Bl. 112–113.

³²² Information über den Verlauf der erklärenden Auslegung der Anündigung durch Ministerrat der UdSSR und ZK WKP(b) vom 16.IX 1946 der Preisänderung und Lohnerhöhung (auf russisch), in: Sowjetleben. 1945–1953 /Verfasser E.J. Subkowa, L.P. Koschelewa (auf russisch), Moskau 2003, S. 149.

³²³ Sowjetleben. 1945–1953..., S. 151–152.

verabschiedet. Diese Maßnahmen sollten die Beseitigung der starken Rationierung der Nahrungsmittel bedeuten und die Kraft der sowjetischen Wirtschaft zeigen.³²⁴

In der sowjetischen Geschichtsforschung vertrat man die Meinung, dass der Rubel durch das umwertete Geld ohne nachteiligen Einfluss auf Realeinkommen und andere Arbeitseinkünfte der Bevölkerung gestützt wurde und dass der durchschnittliche Monatslohn der Arbeiter dabei stieg.³²⁵ Diese Konsequenzen wurden laut Angaben der Zentralverwaltung für Statistik der UdSSR aus dem Bericht «Über Ergebnisse der Erfüllung des Volkswirtschaftsplans für das Jahr 1948» gezogen. Es wurde über die Erhöhung um das Doppelte des Reallohnes der Werktätigen im Jahre 1948 im Vergleich mit dem Jahr 1947 berichtet. Die Ansicht von N. Jasny war anders: Infolge der Geldreform erfolgte keine Lohnerhöhung, sondern eine Senkung;³²⁶ O. Lazis meinte, dass das Lohnwachstumstempo viel langsamer als die Preissteigerungsrate war.³²⁷

Die modernen Wissenschaftler sind zum Schluss gekommen, dass die Geldreform des Jahres 1947 zu einer Zwangseinziehung wurde, weil der Staat seine Probleme wie die durch die Kriegswirkungen bedingte Geldentwertung, auf Kosten der Bevölkerung löste. Die neuen Rubel waren um das zehnfache «schwerer», als die alten, und wurden im Verhältnis 1:10 umgetauscht. Alle Bargeldersparnisse der Bevölkerung haben jäh an Wert verloren. Diejenigen, die ihr Geld auf den Sparkassen verwahrten, haben auch verloren, viel weniger aber. Das Bankguthaben bis zu 3.000,00 Rubel durfte man im Verhältnis 1:1 umtauschen. Sollte das Bankvorhaben 10.000,00 Rubel überschreiten, so wurden zwei alte Rubel gegen einen neuen Rubel umgetauscht. Gleichzeitig erfolgte die Konversion aller durch die Bevölkerung eingelösten Staatsobligationen (die Ausnahme bildete die Anleihe des Jahres 1947), im Verhältnis 1:3 aber.³²⁸

Mit der Abschaffung des Rationierungssystems und der Freihandelspreise sowie nach der Einführung einheitlicher Einzelhandelspreise für die Nahrungsmittel und Konsumgüter handelte der Staat ihrer Pflicht zur rationierten Versorgung der Stadtbevölkerung und der Arbeitskräfte zuwider. Dazu waren die neuen Preise

³²⁴ Jankowska, O.W.: Sozialpolitik des Sowjetstaates in den ukrainischen Städten 1945–1953. Aus Aussagen der Bürger (laut Unterlagen des NKWS–KDB der USSR (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Aufl. 9, Kyjiw 2005, S. 329.

³²⁵ Geschichte von Arbeitskräften des Donez -Beckens: In 2 Bänden – B. 2.: Die Werktätigen des Donez – Beckens in der Zeit des Endstadiums des Aufbaus des Sozialismus und des allmählichen Übergangs zum Kommunismus (auf russisch), Kyjiw 1981, S. 143.

³²⁶ Jasny, N.: Essays on the Soviet Economy, Munich 1962, P. 270–272, 276–281.

³²⁷ Lazis, O.: Märchen unserer Zeit, in: Iswestia, am 16. April 1988.

³²⁸ Beschluss des Ministerrates der UdSSR und des ZK WKP(b) über die Durchführung der Geldreform und Abschaffung der Lebensmittel- und Industriewarenkarten (auf russisch), Kyjiw 1947, S. 5, 11, 12; Lytwyn, W.: Die Ukraine im ersten Nachkriegsjahrzehnt..., S. 119.

höher als die abgeschafften Handelspreise. Im Großen und Ganzen waren die Preise für die Lebensmittel mit kleiner Ausnahme für das Lebensunterhaltungsminimum höher als in der Vorkriegszeit und somit für die meiste Bevölkerung zu hoch.³²⁹

Wie schon oben erwähnt, sah eine der Haushaltspositionen der Arbeitskräfte die Miete vor. In der Nachkriegszeit war es ein großes Problem den Arbeitskräften die Wohnräume zur Verfügung zu stellen, weil die Betriebe ihren Wohnfonds verloren hatten.

Um dieses Problem zu lösen und gleichzeitig die Kaderfluktuation zu stoppen, ergriff die Regierung solche Maßnahmen wie Darlehen für den Eigenheimbau mit und ohne Rückzahlungsverpflichtung. Die Darlehen für den Eigenheimbau wurden den Arbeitskräften aufgrund der Verordnung des Rates der Volkskommissariate vom 28. September 1943 verliehen.³³⁰ Nachdem das ganze ukrainische Territorium von den deutschen Eindringlingen befreit wurde, übernahm man diese Erfahrung in allen Regionen der Ukraine.

Unter Bedingung des Vorhandenseins eines Arbeitsvertrags mit dem Betrieb, durfte nicht nur ein Stamarbeiter, sondern auch Entlassener aus der Haft ein Darlehen aufnehmen.³³¹ Den festangestellten Arbeitskräften wurden auch die Nebenwirtschaften zugewiesen sowie die Dauerkredite für den Eigenheimbau in Höhe von 10.000,00 Rubel und mit einer Tilgungsfrist von 10 Jahren vergeben. Einzelne Betriebe belieferten die Bauherren mit Bau- und Bedachungsstoffen zu amtlichen Preisen, halfen bei deren Transport, stellten qualifizierte Bauarbeiter zur Verfügung. Allen Verheirateten wurden die Brennstoffe zu amtlichen Preisen in der Gewichtsmenge 500 kg Steinkohle und 150 kg Brennholz pro Monat zur Winterszeit (November-April) und 300 kg Steinkohle und 100 kg Brennholz zu anderen Jahreszeiten geliefert.³³²

Die Reportagen über die Baudarlehen hatten eine gute Presse. So berichtete die Zeitung «Radiansjka Ukraina» (1945) über die Kreditvergabe in Höhe von 4Million Rubel an die Entlassenen aus dem Dienst und Invaliden des Großen Vaterländischen Krieges, die ins Gebiet Charkiw zurückgekehrt waren. Es gab auch Berichte über die Darlehensvergabe an die Bewohner anderer ukrainischen Gebiete.

In einigen Betrieben machten auch die Repatriierten von ihrem Recht auf Darlehen aktiv Gebrauch. Stand 20. März 1948 haben im Woroschylow-Eisenhüttenwerk zu Woroschylow 173 Repatriierte ein Gelddarlehen von 1.000 bis 3.000 Rubel unter Bedingung der 5-jährigen Tilgungsfrist aufgenommen. Insgesamt wurden in diesem

³²⁹ Jankowska, O.W.: Sozialpolitik des Sowjetstaates in den ukrainischen Städten 1945–1953. Aus Aussagen der Bürger (laut Unterlagen des NKWS–KDB der USSR (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Aufl. 9, Kyjiw 2005, S. 330.

³³⁰ DAKO, F. P-880, Reg. 11, Akte 3, Bl. 3.

³³¹ DADoO, F. II-326, Reg. 4, Akte 133, Bl. 51.

³³² DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 208.

Werk 323.000,00 Rubel ausgeliehen.³³³ Die Stellung der Repatriierten wie auch anderer Arbeitskräfte war nicht gleich. Die Personen, die aus der Quarantäne entlassen wurden, stellte man den einfachen Mitarbeitern gleich. Mit der Arbeitsaufnahme wurden ihnen die gleichen Zahlungsbedingungen für die Unterkunft und Verpflegung wie den anderen Arbeitskräften gewährt.³³⁴

Die meisten Repatrianten fühlten sich nach der Rückkehr in die Heimat betrogen. Den bedürftigsten davon garantierte der Staat eine einmalige Geldunterstützung, deren Höhe von 100 bis 300 Rubel variierte. Der Prozentsatz der Menschen, die diese Geldunterstützung erhalten hatten, war aber sehr gering. In der Zeitspanne vom 1. Januar 1949 bis zum 1. Januar 1950 wurde im Gebiet Stalino die Geldunterstützung nur an 80 Repatrianten ausgezahlt. Oft musste man diese Unterstützung monatelang erwarten, weil das Geld mit Verzögerung einging. Dazu bekamen die Repatriierten die Geldunterstützung im Vergleich zu anderen Gruppen der Begünstigten zuallerletzt. Es ist zu unterstreichen, dass gleich nach dem Krieg die Situation noch schlimmer war. Das bescheinigt das Ersuchen des Stadtrates zu Jenakiewo, gerichtet im Jahre 1946 an die Gebietsabteilung für Repatriierung zu Stalino: «Für die Familien der Armeeangehörigen sowie für die Invaliden des Großen Vaterländischen Krieges erhalten wir regelmäßig die Geld- und Sachunterstützung und für die repatriierten Bürger, die zwangsweise in die Sklaverei verschleppt wurden, verfügen wir über gar keine Hilfe, ich bitte Sie daher einige Mittel für die repatriierten Bürger, die insbesondere bedürftig sind, bereit zu stellen».³³⁵

Zusammenfassend kann man sagen, dass der Lohn die wichtigste Quelle der Haushaltseinkommen war. Die Löhne konnten unter dem Einfluss verschiedener Faktoren wie Beruf und Qualifikation der Arbeitskraft, Fähigkeiten zur Erfüllung der Arbeitsnorm sowie weitreichende Prämien variieren. Die Lohnabrechnung erfolgte nach dem Prinzip je höher die Arbeitsproduktivität ist, umso mehr man verdient.

Die Kennziffern der Lohnerhöhung aus den Berichten der zahlreichen Betriebe spiegelten aber die reale Situation mit der materiellen Sicherstellung der Werkstätigen nicht wider. Die Menschen mussten ständig eine Menge von Problemen, darunter verspäteter oder fehlender Lohn, die Notwendigkeit eine Staatsanleihe zu zeichnen etc., lösen. Dabei wurde der Großteil des Arbeiterhaushalts für die Ernährung ausgegeben.

³³³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 5462, Bl. 16.

³³⁴ DADnO, F. P-2160, Reg. 4, Akte 315/18, Bl. 157.

³³⁵ Gerassimowa, M.S.: Der Alltag der repatriierten sowjetischen Bürger im Gebiet Stalino innerhalb von ersten Nachkriegsjahren (1945–1953) (auf ukrainisch), in: *Istorytschni i politolohitschni doslidshennia* (Ausgabe der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 238.

Grundfragen im Alltagsleben

Zu den Grundfragen, die man im Nachkriegsalltag lösen musste, gehörten Nahrung und Wohnung. Besonders akut waren diese Probleme in den Industriegebieten, weil eine Menge Arbeitskräfte infolge der Binnenwanderung dahin zwangsweise gebracht wurde.³³⁶

Mit der Zeit entstanden neue Probleme, deren Lösung nicht minder wichtig war, und zwar: Notwendigkeit der Verbesserung der hygienisch-epidemiologischen Lage, Organisierung der Wohnungs- und Kommunalwirtschaft, Erneuerung der Verkehrsverbindungen, Versorgung der Bevölkerung mit der Kleidung und anderen Konsumgütern, Freizeitgestaltung.

Zwischen 1943 und 1947 bewältigte man das Ernährungsproblem in den Städten dank der zentralisierten Rationierung der staatlichen Brot- und Lebensmittelfonds.³³⁷ Die rationierte Versorgung erfolgte laut Direktiven, u. a. den DKO-Verordnungen gemäß.³³⁸ Dadurch wurde die Versorgung der in das Rationierungssystem einbezogenen Bevölkerungsteile sichergestellt. Zu verschiedener Zeit waren entweder Arbeitskräfte und ihre Familienmitglieder oder ausschließlich Arbeitskräfte versorgungsberechtigt.³³⁹ Das Rationierungssystem ordnete die Arbeitskräfte verschiedenen Berufsgruppen mit unterschiedlichen Verpflegungsnormen zu.

Die Aufsicht über das zentralisierte Rationierungssystem ermöglichte nicht nur die Kontrolle über Lagerbestände (um Lebensmittel einzusparen), sondern auch die Erfassung eventueller Arbeitskräfte und deren Heranziehung zur Produktion. Infolge der im Jahre 1944 im Gebiet Stalino um 91.010 Stück reduzierten Ausgabe der Bezugscheine für Brot an die unterhaltsberechtigten Familienmitglieder konnte man allein im März 797,6 Tonnen Mehl einsparen.³⁴⁰ Im Jahre 1947 wurde das Prinzip der Sparsamkeit auf dem ganzen ukrainischen Territorium erprobt, indem die Zahl der Personen, die auf dem Lande mit Brot versorgt wurden um 2,9 Million Personen und in den Städten sowie in den Arbeitersiedlungen um 724 Tausende Personen reduziert worden war.³⁴¹ Auf diese Weise kam es zur Steigerung der Zahl der Personen, die gezwungen waren, die schwierigsten Arbeiten auszuüben, um dank der sichergestellten Verpflegung überleben zu können. Darunter gab es viele Jugendlichen. Die Millionen von verwaisten Jungen und Mädchen, die keine Existenzgrundlage hatten, mussten wegen der Jugendfürsorge (sichergestellte Unterbringung, kostenlose Mittagessen und Uniform – Kleidung, Schuhwerk)³⁴² auf die Arbeit in den Werken, Kohlengruben

³³⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 613, Bl. 25, 26.

³³⁷ Wronsjska, T.W.: Unter Kriegsbedingungen: Leben und Alltag der Stadtbevölkerung in der Ukraine (1943–1945) (auf ukrainisch), Kyjiw 1995, S. 12.

³³⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1071, Bl. 55.

³³⁹ Ebd., Akte 613, Bl. 25.

³⁴⁰ Ebd., Reg. 78, Akte 4, Bl. 100, 101.

³⁴¹ Lytwyn, W.: Die Ukraine im ersten Nachkriegsjahrzehnt..., S. 98.

³⁴² Ewsseewa, E.N.: UdSSR in der Zeit 1945–1953: Wirtschaft, Macht und Gesellschaft, (auf russisch), in: http://www.nivestnik.ru/2002_1/21.shtml

oder in den Schulen für Arbeitskräftereserven gehen.

Trotz schwerer Arbeit wurden den Arbeitskräften nicht immer die durch den Staat garantierten Grundnahrungsmittel zur Verfügung gestellt. Die zahlreichen Überprüfungen in den Gebieten Woroschylowhrad, Tschernihiw, Saporishshia, Poltawa, Dnipropetrowsk und in der Stadt Kyjiw wiesen oft die Versorgungsstörungen im Rationierungssystem auf.³⁴³

Die Hauptursachen der Missstände waren wie folgt: die Unfähigkeit der Verantwortlichen für die Versorgung die Geländebedingungen in der Schlammperiode zu berücksichtigen, was sich nachteilig für die rechtzeitige Belieferung der Betriebe mit den Lebensmitteln auswirkte³⁴⁴; mangelhafte Arbeitsorganisation bei den Behörden, die für die Ausgabe der Lebensmittelkarten an die Neuankömmlinge zuständig waren³⁴⁵; die Pflichtvergessenheit der Personen, die für die Belieferung der Karten verantwortlich waren, ihre Stellen aber oft missbrauchten.³⁴⁶

Bis zum 1. Januar 1945 erhielten 10.500.000 Personen über das republikanische Handelsnetz rationierte Nahrungsmittel und industrielle Konsumgüter, was damals 40 Prozent der Werktätigen, anders gesagt, fast die ganze Stadtbevölkerung der Ukraine ausmachte.³⁴⁷

Die Rechtzeitigkeit und die Qualität der Verpflegung von Arbeitskräften sowie die Belieferung ihrer Karten hingen von der Effizienz der Arbeit der Arbeiterversorgungsabteilungen (weiter WRP), die mit der Verteilung der staatlichen Warenfonds unter den Versorgungsberechtigten verpflichtet waren, ab. Zu den Pflichten der o. g. Abteilungen gehörte auch einen Vorrat an Lebensmitteln auf dem Wege der Organisation der landwirtschaftlichen Erzeugung, Abfischung, Verarbeitung der Produktion und durch das Einsammeln der wilden Heilkräuter anzuschaffen.³⁴⁸

Bei verantwortungsvoller Tätigkeit von WRPs und unter Beistand der Betriebverwaltungen wurden die Werktätigen der Industriebetriebe gehörig gepflegt. Das war in erster Linie auf die Patenschaft der Kolchosbauern aus der ganz Ukraine zurückzuführen, worüber die Presse vielfach berichtete.³⁴⁹ Eine günstige Auswirkung hatten darauf auch Obsterzeugung und Viehzucht in den

³⁴³ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 78, Akte 19, Bl. 128, 129; Ebd., F. 1, Reg. 78, Akte 92, Bl. 55, 56; Wronsjska, T.W.: Unter Kriegsbedingungen: Leben und Alltag der Stadtbevölkerung in der Ukraine (1943–1945)..., S. 42.

³⁴⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 78, Akte 92, Bl. 55, 56.

³⁴⁵ DASaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 22, Bl. 163.

³⁴⁶ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 78, Akte 19, Bl. 128, 129; Ebd., F. 1, Reg. 78, Akte 92, Bl. 55, 56.

³⁴⁷ Wronsjska, T.W.: Unter Kriegsbedingungen: Leben und Alltag der Stadtbevölkerung in der Ukraine (1943–1945)..., S. 42.

³⁴⁸ Ebd., S. 51, 52.

³⁴⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1067, Bl. 9; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 1066, Bl. 35–37; Sintschenko, J.I.: Die Sowjets der Deputierten der Werktätigen der Ukrainischen SSR während des Großen Vaterländischen Krieges. 1941–1945. (auf russisch), Kyjiw 1989, S. 85.

Nebenwirtschaften, die infolge der Übergabe einiger Kolchose, Staatsgüter und Wirtschaftsorganisationen an die Industriebetriebe geschaffen wurden.³⁵⁰ Laut Staatsplänen gehörten die Lebensmittel aus den Nebenwirtschaften im großen Umfang nicht nur in die Betriebsverkaufsstellen, sondern auch in die Kantinen, dass man eine Abwechslung ins Menü bringen und den Arbeitern zusätzliches Mahl verabreichen könnte.³⁵¹

Die Tatsachen sind so, dass schon im Jahre 1944 die Hüttenwerke und Kokereianlagen über mehr als 7.000 ha Anbaufläche verfügten, davon wurden 4.087 ha mit Getreide-, Öl- und Schälgetreidekulturen besät und mit Gemüse- und Gurkengewächse sowie Kartoffeln bepflanzt. Bis zum 1. September 1944 wurden von den bestellten Feldern 1.000 t Gemüse geerntet.³⁵² Dank der im Jahre 1944 durch die Nebenwirtschaften eingebrachten Ernte konnte man die Qualität der Nahrung für die Arbeiterschaft des Kirow-Eisenhüttenwerkes Makiivka, der Hütte Kramatorsk und anderer Betriebe wesentlich erhöhen, indem die Zubereitung zusätzlicher Speisen sowie die Diätverpflegung organisiert wurden.³⁵³ Solche Tendenz ließ sich auch in den Folgejahren im Spezbudtrest № 2 Krywyj Rih (1945)³⁵⁴, im Reparatur- und Maschinenbetrieb Dnipropetrowsk (1947) und in anderen Betrieben beobachten.³⁵⁵

Sollten die WRPs der Aufgabe der Steigerung der Produktivität nicht gewachsen sein (laut Überprüfungsberichten 1944 zu den Gebieten Stalino und Dnipropetrowsk waren die meisten WRPs den Anforderungen nicht gerecht³⁵⁶), wurden die Fonds rechtswidrig an die dritten Personen oder Organisationen abgeliefert (Mariupol, Gebiet Stalino, 1946³⁵⁷), so merkten die Arbeitskräfte keine bedeutende Verfeinerung der Kantinenverpflegung.

Selbst die Mitarbeiter der Gaststätten der gesellschaftlichen Speisewirtschaft waren oft schuld daran. Zu den häufigsten Missständen ihrer Tätigkeit gehörten die Nichtausgabe der laut Verpflegungsnormen vorgesehenen Nahrungsmittel oder deren Ersatz durch ungleichwertige Speisen (was in den Kantinen der Städte Charkiw, Krywyj Rih, Dnipropetrowsk im Jahre 1945 der Fall war³⁵⁸). Manchmal

³⁵⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 612, Bl. 18; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 1071, Bl. 23, 65.

³⁵¹ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 1071, Bl. 23.

³⁵² Ebd., Bl. 10.

³⁵³ Ebd., F. 1, Reg. 78, Akte 92, Bl. 98, 99.

³⁵⁴ Ebd., Bl. 67, 68, 74.

³⁵⁵ DADnO, F. P-5920, Reg. 1, Akte 17, Bl. 5.

³⁵⁶ Haltschenko, S.I.: Organisation der gemeinschaftlichen Speisewirtschaft in der Zentralukraine während des Wiederaufbaus (auf ukrainisch), in: Istorytschni i politolohitschni doslidshennia (die Ausgabe der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 244, 245.

³⁵⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4880, Bl. 16–19.

³⁵⁸ Ebd., F. 1, Reg. 78, Akte 90, Bl. 33; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 1353, Bl. 11, 12; Nochmals über die Kantine № 1 (auf russisch), in: Koksowik, vom 28. Juli 1945.

kamen die Fälle der Aneignung von Lebensmitteln und der Vergeudung der Materialwerte vor. Im IV. Quartal 1946 wurden im Gebiet Stalino 33 Verfahren und im Januar 1947 – 20 Verfahren bei Gericht gegen Veruntreuer der Verbrauchsgüter eingeleitet.³⁵⁹

In vielen Kantinen bereitete man eine einseitige Kost zu. Weiter werden die täglichen Rationen in verschiedenen Kantinen angeführt: zum Frühstück – die Suppe, Bratfisch, Sauerkohl als Beilage, zu Mittag – die Rübensuppe, Bratfisch mit Grütze³⁶⁰; erster Gang – immer die Rübensuppe³⁶¹; erster Gang – eine Hirsesuppe mit Sauertomaten, zweiter Gang – Konserven mit denselben Sauertomaten.³⁶² In den Unterlagen werden mehrere Fälle der Zubereitung untauglicher Speisen erwähnt, z.B.: «Holzbast und aufgeweichtes Papier waren keine Seltenheit in den Speisen»³⁶³; die «Ampfersuppe» wurde aus den alten Nesselblättern und Wasser gekocht und stellte mit sich eine schwarze bittere Brühe» (laut Kalkulation wurde diese Suppe aus Ampfer, Kartoffeln, Grütze etc. zubereitet)³⁶⁴; durch Kantinenverpflegung wurden auch massenhafte Infektionserkrankungen und Lebensmittelvergiftungen verursacht.³⁶⁵

Selbst über minimale Verbesserungen bei der Gestaltung der Verpflegung berichteten die Zeitungen in Form von Interviews mit einfachen Arbeitern: «*Wir alle essen in der Kantine dreimal pro Tag. Für die Stachanow- und Stoß-Arbeiter gibt es einen gesonderten Speiseraum. Außer drei warmen Mahlzeiten täglich erhalten sie zusätzlich Speck, Zucker und Fleischprodukte. In der Kantine gibt es eine Theke. An der Theke nehmen wir unsere Brotration. Für die Arbeiter unter Tage beträgt die Ration – 1 kg Brot. In der Kantine werden leckere Speisen zubereitet. Man soll sich aber nicht unbedingt von der Kantine ernähren. Man darf die Lebensmittel mit nach Hause nehmen, wo die Besitzerin der Wohnung daraus etwas kochen kann. Den einheimischen Bergleuten geht es natürlich viel besser als uns. Jeder unterhält etwas Gartenland, eine Kuh, Schweine, Geflügel*»³⁶⁶ (1945). Oder: «*Die Lebensmittel sind gut. Außer Lebensmitteln, die wir auf Karten im Laden erhalten, bekommen wir einen zusätzlichen Verpflegungssatz: 2 kg Butter, 3 kg Fleisch und andere Lebensmittel.*»³⁶⁷

Da man den Nachkriegsalltag allein anhand der Zeitungsinformationen, wenn auch kritischen, nicht darstellen kann, muss man die Angaben in den offiziellen

³⁵⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4880, Bl. 24.

³⁶⁰ Ebd., Reg. 78, Akte 92, Bl. 48, 49.

³⁶¹ Ebd., Bl. 74.

³⁶² Ebd., Bl. 48–51.

³⁶³ Spanholzsuppe (auf russisch), in: Komsomolskaja Prawda na Dneprostroje, vom 16. Januar 1945.

³⁶⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1353, Bl. 11, 12.

³⁶⁵ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 4674, Bl. 233; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 2350, Bl. 48.

³⁶⁶ Wir werden gut verpflegt (auf ukrainisch), in: Wilne shyttia, vom 8. April 1945.

³⁶⁷ Willkommen im Donbass! (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, vom 3. Januar 1947.

Unterlagen und Forschungen aus der Sowjetzeit ermitteln. Die für das Vollbild fehlenden Fragmente der Vergangenheit kann man in den Erinnerungsberichten und Briefen finden, die in den Archivbeständen aufbewahrt werden. Die mobilisierten Arbeiter beschwerten sich in den Briefen an die Familienangehörigen über erbärmliches Leben und fehlende Lebensmittel in den Geschäften: «...manchmal gibt es 2–3 Tage lang kein Brot...»; «...die Menschen sind angeschwollen und die Ortsbewohner wandern wer weiß wohin ab. Man nimmt sie aber fest und bringt vor Gericht...»; «...obwohl die Leute sich lange schlecht ernährten, forderte man von ihnen die Arbeitsnormerfüllung. Sollte die Arbeitsnorm nicht erfüllt werden, so wurde der ganze Arbeitstag nicht bezahlt...» Einer der Arbeiter schrieb: «Meine Arbeit ist sehr schwer und die Verpflegung sehr schlecht. Unterwegs nach Hause wird es mir dunkel vor den Augen, so ähnlich, wie es in der Kriegsgefangenschaft war. Einige Arbeiter werden gekündigt, nur die aber, die schon total angeschwollen und zur Arbeit untauglich geworden sind. Diese Arbeiter hat man aus dem Wohnheim herausgeschmissen, weil sie zur Arbeit nicht mehr gehen, sie liegen, also, auf dem Boden in der Badestube oder noch irgendwo. Ein gesunder Mensch kann auch kündigen, unter Bedingung aber dass er über 1.000 oder 1.500 Karbowanez verfügt. Gegen Geld kann man sehr schnell kündigen, dieses Geld habe ich aber momentan nicht und es ist nirgendwo zu kriegen».³⁶⁸ Die katastrophalen Lebensbedingungen trieben die am meisten entkräfteten Menschen in den Selbstmord. Zumeist waren das die jungen Waisen aus den Fürsorgeanstalten, die den Selbstmord begingen.³⁶⁹

Ohne gehörige Belieferung der Verpflegungsgaststätten mit Lebensmitteln, insbesondere mit Gemüse, war die Verbesserung der Ration von Arbeitskräften nicht möglich. Im Hungersjahr 1947 konnten die Arbeitskräfte hauptsächlich nur mit einmaliger Mahlzeit in der Werkskantine rechnen (so wie es im Gebiet Saporishshia der Fall war).³⁷⁰ Diese Mahlzeit war gar nicht ausreichend: «Die Arbeitskräfte verlassen jetzt die Kohlengruben, weil es unerträglich geworden ist hier zu leben und zu arbeiten. Die Arbeiter sterben vor Erschöpfung, man findet die Leichen in den Bädern und auf den Straßen. Es kommt häufiger zu Raubmorden und Diebstählen.» (1947).³⁷¹

Im Zusammenhang mit materiellen Schwierigkeiten konstatierte man im Gebiet Stalino die zunehmende Zahl von Erkrankungs- und Sterbefällen.

Zum Teil konnten die Werktätigen von der Bewirtschaftung der Grundstücke speisen, die seit 1944 und in den Folgejahren den Arbeitenden zum eigenen Gemüsebau zugeteilt wurden. Die Betriebsverwaltung betonte: «... jede Arbeitskraft

³⁶⁸ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4785, Bl. 84.

³⁶⁹ Kleines ukrainisches Wörterbuch (auf ukrainisch), Kyjiw 1997, S. 115.

³⁷⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4667, Bl. 35.

³⁷¹ Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M.: Horliwka während des Großen Vaterländischen Krieges und in den ersten Nachkriegsjahren (1941–1950): Kurzgeschichte und Quellen /W.E. Ssuslikow, D.M. Titarenko (auf ukrainisch), Donezk 2010, S. 425.

soll ein Gartenland nehmen und dieses auf die Weise bestellen, dass man die Höchsternte einbringen kann.»³⁷² Infolge dieser Maßnahmen hatten 1944 2.630.000 Industriearbeiter 200.000 ha und im Jahre 1945 – 385.500 ha³⁷³ Gartenland im individuellen und kollektiven Besitz.

In der Wirklichkeit sah es so aus, dass die durch den Krieg erschöpften Werktätigen nach einer schweren Arbeitswoche noch eigenes Gartenland bewirtschaften sollten, um ihre Familien mit den Lebensmitteln versorgen zu können.

Die Produktivität kann man sich nur dann vorstellen, wenn man sich in damaliger landwirtschaftlicher Situation auskennt. Am Beispiel allein des Gebietes Stalino lässt sich feststellen, dass die Landwirtschaft nach der Besetzung in total zerstörtem Zustand vorgefunden wurde: die Landwirtschaftstechnik fehlte oder war kaputt gemacht und die Agrotechnik im Ackerbau war verfallen, durch die außer Betrieb gesetzten Berieselungssysteme wurde der Gemüseanbau liquidiert. Das Ackerfeld blieb unbestellt, mit den Unkräutern zugewachsen sowie die Böden wurden von verschiedenen Krankheiten und Pflanzenschädlingen befallen.³⁷⁴ Auf den Kolchosfeldern arbeiteten vorwiegend Frauen, Kinder und betagte Leute, die das Feld mit Hilfe von Kühen bestellten, weil keine Maschinen und Mähdrescher vorhanden waren.³⁷⁵

Was den eigenen Gemüseanbau betrifft, so war die Bevölkerung bei dieser Sachlage in der Landwirtschaft auf sich selbst angewiesen. Durch schlechte Witterungsbedingungen sank 1945 der Körnerhektarertrag auf 7 Doppelzentner im Vergleich zu 10,8 Doppelzentner im vorigen Jahr.³⁷⁶ Die Jahren 1946 und 1947 erwiesen sich auch als besonders kompliziert für die ukrainischen Agrarier.

Da die Verpflegungsnormen auf Karten beschränkt waren, konnten viele Menschen die zusätzlichen Lebensmittel nur noch auf den Basaren erwerben. Nicht alle konnten sich aber die Marktpreise leisten. Die Basare gab es in allen Regionen der Ukraine. Vielerorts entstanden verschiedene Preisniveaus. Die Preisbildung erfolgte spontan und hing von Nachfrage und Angebot ab. Im Jahre 1943 variierte beispielsweise der Preis für 1 kg Roggenmehl von 40 bis 90 Rubel, für 1 kg Weizenmehl von 50 bis 120 Rubel, für 1 kg Hirsengrütze von 50 bis 90 Rubel, für 1 kg Frischkohl von 15 bis 50 Rubel, für 1 kg Butter von 500 bis 900 Rubel, für 10 Eier von 100 bis 170 Rubel.³⁷⁷

Mit der Entwicklung des Gaststättennetzes, begleitet mit der Sättigung von Verkaufsstellen mit den Lebensmitteln (im Jahre 1948 wurde schneller Absatz von

³⁷² Der eigene Gemüsebau (auf russisch), in: Koksowik, vom 21. April 1945.

³⁷³ Sintschnko, J.: Ebd., S. 106.

³⁷⁴ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 2220, Bl. 21–24, 27, 31, 38.

³⁷⁵ Ebd., Akte 4772, Bl. 4.

³⁷⁶ Lytwyn, W.M.: Die Ukraine im ersten Nachkriegsjahrzehnt..., S. 97; Kowpak, L.W.: Die Lebensbedingungen der ukrainischen Bevölkerung in zweiter Hälfte des XX. Jh. (1945–2000)...., S. 18.

³⁷⁷ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 78, Akte 19, Bl. 137.

Brot, Zucker, Süßwaren, Fleisch, Fette, Öl, Kartoffel festgestellt) sowie dank dem Nachschub der landwirtschaftlichen Produktion auf die Kolchosmärkte, musste die Bevölkerung nicht mehr auf den Basaren einkaufen. Innerhalb von zwei Jahren nach der Einführung des Genossenschaftshandels waren die Preise auf dem kooperativen Basar um das dreifache und auf dem Kolchosmarkt um das fünffache gesunken.³⁷⁸

Die Rekrutierung von Arbeitskräften aus verschiedenen ukrainischen Regionen in die Industrie erforderte eine unverzügliche Lösung des Wohnraumproblems. In diesem Zusammenhang führte man energisch die Renovierungen in meisten Wohnheimen durch und baute neue Arbeitersiedlungen auf.³⁷⁹ Die Fertigstellung von Wohnraum dauerte während der ganzen Wiederaufbauphase. Zunächst wurden die neu angeworbenen Arbeitskräfte in den Wohnheimen und im Privatsektor untergebracht (wie im Fall des Kombinats «Woroschylowhradwuhillia», 1945).³⁸⁰ Von Jahr zu Jahr wurde der Wohnfonds auf dem Wege des Aufbaus neuer Wohnheime und Einzelhäuser erhöht (beispielgebend waren 1948 das Kombinat «Stalinwuhillia»³⁸¹ und 1949 das Kombinat «Woroschylowhradwuhillia»³⁸²).

Die republikweiten und lokalen Zeitungen brachten mehrere Berichte über Inbetriebnahme von Neubauten in den Industriegebieten. Unter anderem berichtete man 1947 Folgendes über die Besiedlung von Eigenheimbauern der 25 Neuansiedlungen und Häuserblocks, die bei Kohlengruben des Kombinats «Woroschylowhradwuhillia» aufgebaut wurden: 785 Familien von Stachanow-Bergleuten, Ingenieuren und Angestellten wurden mit den Wohnhäusern versorgt.³⁸³ Über eine neue Bergwerkssiedlung bei der Kohlengrube «Nykanor» des Kombinats «Woroschylowhradwuhillia» schrieb man: «Etwa 100 Familien haben 47 Häuser bezogen».³⁸⁴

Die Zeitungen ließen aber oft die Erörterung solcher Fragen wie Arbeitskräftezuwachs außer acht. Trotz des umfangreichen Wohnungsbaus (232.100 m² im Jahr 1949) wurde die Wohnfläche im besseren Fall nur um 0,4 m² pro Person, also von 5,2 m² im Jahr 1948 auf 5,6 m² im Jahr 1949 vergrößert (Gebiet Woroschylowhrad).³⁸⁵

³⁷⁸ Industrie und die Arbeiterklasse der USSR (1946–1950): Dokumentation (auf russisch), Kyjiw 1980, S. 133, 134.

³⁷⁹ Die Neuhäuser der Bergleute (auf russisch), in: Woroschylowogradskaja Prawda, vom 18. September 1946.

³⁸⁰ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 92, 93.

³⁸¹ Ebd., F. 166, Reg. 3, Akte 326, Bl. 70.

³⁸² DALuO, F. II-179, Reg. 3, Akte 1235, Bl. 1.

³⁸³ Eigenwohnraum für die Spitzenarbeiter (auf russisch), in: Woroschylowogradskaja Prawda, vom 29. Februar 1948.

³⁸⁴ Siedlungen für die Donbass-Bergleute (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, vom 13. Juli 1947.

³⁸⁵ DALuO, F. II-179, Reg. 3, Akte 1235, Bl. 1.

Trotz Pressepropaganda und Statistik über die den Arbeitskräften zur Verfügung gestellten Wohnräume, wurde das Wohnraumproblem hauptsächlich nur hinsichtlich der unverheirateten Personen positiv gelöst, weil diese einfacher in den Wohnheimen untergebracht werden konnten.³⁸⁶ In viel besserer Lage waren die Stoßarbeiter: ihre Wohnräume wurden mit Komfort ausgestattet (in den Zimmern der Wohnheime gab es nötiges Inventar, die Wände waren gemustert gestrichen, man hängte Vorhänge und Gardinen auf usw.), sie genossen Privilegien bei der Versorgung mit den Neubauwohnungen.

Eine extrem kritische Situation entstand bei der Wohnraumversorgung der verheirateten Arbeitskräfte, weil den Familien eine größere Wohnfläche sichergestellt werden sollte (in einigen Betrieben kam es zu positiven Veränderungen auch im Jahre 1950 noch nicht).³⁸⁷ Bei der Unterbringung der Alleinstehenden wurden oft alle Normen verletzt: sie wurden in den feuchten Kellern oder in den Barackenwohnheimen je 15–18 Personen in der Stube untergebracht. So wurde, beispielsweise, ein 72 m² großes Zimmer mit 17 Betten ausgestattet; in 9 Zweizimmerwohnungen je 32 m² waren insgesamt 65 Schlafplätze vorgesehen; in einer Baracke mit der Nutzfläche 67 m² wurden 14 Personen und in der Baracke mit der Fläche 87 m² – 16 Personen untergebracht.³⁸⁸

Nicht nur die Unterbringung der Menschen, sondern auch die Gewährung den Arbeitskräften der bequemen Wohnräumen und die Schaffung der Möglichkeiten für eine normale tägliche Erholung stellten ein immenses Problem dar. Große Mängel bestanden bei der Versorgung mit Bettzeug (Matratzen, Kissen, Bettwäsche, Bettdecken), Betten und Liegen.³⁸⁹

Wenn es auch in den Wohnhäusern notwendige Ausstattung und Bettzeug komplett vorhanden waren, begegneten den Wohnheimbewohnern andere Schwierigkeiten. Die typischen davon sind: der Ausnahmezustand der Häuser (das Dach ist nicht dicht, die Öfen qualmen); schlechte Hygieneverhältnisse in den Wohnzimmern (Schmutz, die Zimmer sind mit Brennholz und Lumpen verstellt, die Wände sind verstaubt und mit dem Spinnwebgewebe bedeckt); fehlende Nebenräume (die Wohnzimmer dienten gleichzeitig als Küchen und Trockenräume, die Waschbecken befanden sich in den Zimmern, die Desinfektionsräume und Waschküchen fehlten). Die Entlegenheit und schlechter sanitärer Zustand der Toiletten, die Verunreinigungen um den Abfallgruben der Toiletten, die Störungen bei der Versorgung der Bewohner mit Wasser und Brennstoffen, das Fehlen des

³⁸⁶ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 131, 212.

³⁸⁷ Ebd.

³⁸⁸ DAsaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 276, Bl. 3; Ebd., F. P-1360, Reg. 2, Akte 50, Bl. 164; Ein trauriges Bild (auf russisch), in: Prawda na Dneprostroje, vom 23. Oktober 1945; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 41, Akte 11, Bl. 178.

³⁸⁹ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1067, Bl. 24; Ebd., Akte 1852, Bl. 93; Eine Bettdecke für 13 Personen (auf russisch), in: Komsomolskaja Prawda na Dneprostroje, vom 17. April 1945; DAsaO, F. P-1360, Reg. 2, Akte 50, Bl. 76.

Systems für hauswirtschaftliche Dienstleistungen wie das Wäschewaschen und die Desinfektion der Wohnräume und sanitärer Anlagen, Abfallräume gehörten auch dazu.³⁹⁰

Insbesondere am Anfang des Wiederaufbaus mussten alle aus verschiedenen Regionen angeworbenen Arbeitskräfte, einschließlich der Lehrlinge der Betriebsschulen, unter diesen katastrophalen Wohnbedingungen leben.³⁹¹

Neben der Wiederherstellung der Betriebe und dem Aufbau neuer Unterkünfte wurden die Maßnahmen zur Verbesserung der Wohnverhältnisse der Werktätigen getroffen. Man führte in den Wohnheimen Grund- und Schönheitsreparaturen durch, elektrifizierte diese und brachte die Heizanlagen in Gang. Es wurden auch die Aufbewahrungsräume und gesellschaftliche Küchen geschaffen.³⁹² Man räumte das Gelände der Wohnheime und der Arbeitersiedlungen auf, brachte die Müll- und Abortgruben sowie Abflussgraben in Ordnung, errichtete neue Toiletten, Bäder, Desinfektionsräume und Wäschereien.³⁹³ Man begann auch mit der Begrünung des Geländes, indem man die Blumenbeete anlegte und die Bäume pflegte. Man verlegte die Fußwege, besserte die Straßen und Gehsteige aus, beleuchtete einige Parke und Straßen, montierte Funkanschlüsse, schuf Bibliotheken, Kinos, Wäschereien, Sanitätsstellen etc.³⁹⁴ Nach Kräften beschäftigten sich damit einige Betriebsleitungen schon seit dem Jahr 1945.

Die erwähnten Maßnahmen ermöglichten aber eine ausreichende Versorgung von Arbeitskräften mit gutem Wohnraum nicht. Nachkriegsjahre wiesen immer noch einen Zuwachs der Bevölkerung infolge der Rückkehr von ehemaligen Militärpersonen, denen laut Gesetz der Wohnraum zur Verfügung gestellt werden sollte, auf.³⁹⁵ In den Archivunterlagen kann man mehrere Statistiken zu Wohnraumversorgung, Renovierung, Wohnungsbau im Hinblick auf die Entlassenen aus dem Dienst ermitteln.³⁹⁶ Aus diesen Unterlagen geht hervor, dass

³⁹⁰ GARF, F. P-7679, Reg. 7, Akte 312, Bl. 20, 21; DASaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 276, Bl. 3, 6–8; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 41, Akte 11, Bl. 178; Ebd., Reg. 23, Akte 4717, Bl. 8, 9; An der Reihe zum Waschbecken (auf russisch), in: Komsomolskaja Prawda na Dneprostroje, vom 17. April 1945.

³⁹¹ DASaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 150, Bl. 40, 41.

³⁹² Ebd., Akte 1, Bl. 9.

³⁹³ DASaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 1, Bl. 10–11; Wir lassen uns hier nicht kleinkriegen (auf russisch), in: Komsomolskaja Prawda na Dneprostroje, vom 17. April 1945; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 1852, Bl. 93.

³⁹⁴ DASaO, F. P-2174, Reg. 1, Akte 1, Bl. 10; DADnO, F. P-5575, Reg. 1, Akte 35, Bl. 2; DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 266–268, 281–282; ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 78, Akte 92, Bl. 61.

³⁹⁵ ZDAHO Ukraine, F. 1, Reg. 23, Akte 4891, Bl. 12; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 5474, Bl. 17, 18, 36.

³⁹⁶ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 4891, Bl. 12, 87, 130, 439, 485; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 4888, Bl. 163; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 5474, Bl. 18, 36; Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 5471, Bl. 7.

obwohl man die Wohnräume an die Demobilisierte vergab, blieben viele von Entlassenen eine lange Zeit ohne eigene Unterkunft.³⁹⁷

In den ersten Nachkriegsjahren war die Lage der repatriierten sowjetischen Bürger noch schlechter. Die Haltung der Macht zu ihnen ist in einem der Briefe widerspiegelt: «...*laut sowjetischem Schuldspruch sind wir nach Hause schon als Vaterlandsverräter zurückgekehrt. Rechtslose, Erniedrigte...*».³⁹⁸ Außer allgemeintypischen Problemen der Bevölkerung mussten die Repatriierten mehrere Fragen wie Ausweisausstellung, Wohnraum- und Arbeitsplatzbeschaffung sowie Kündigung lösen.³⁹⁹

Nach der Rückkehr der Repatriierten aus dem Ausland wurden ihre Dokumente sofort entnommen und die Ausstellung neuer Papiere dauerte monatelang. Ohne Ausweis konnte der Mensch keine Arbeitsstelle bekommen. So wurde einer zu einem Mittellosen.

Nur wenige von Repatrianten konnten ein taugliches Unterkommen beschaffen, indem sie bei Verwandten, in ihren früheren Wohnungen wohnten oder in Privatwohnungen anderer Personen infolge der Anpassung der Wohnnormen einquartiert wurden. Noch eine geringere Zahl von Repatrianten konnte in den Betriebswohnheimen untergebracht werden.⁴⁰⁰

Da ihre früheren Wohnungen zerstört oder durch andere Familien belegt worden waren, wurden die Neuankommlinge in den Wohnheimen unter überaus schlechten Bedingungen untergebracht: «*Wir wurden in einem Wohnheim untergebracht, wo verschiedene Völker wohnen... 48 Wohnungen und nur eine Küche für alle, das Haus wird nicht beheizt, die Fenster sind nicht verglast, der Wind weht wie draußen, die Zimmer sind viel zu klein – 18 m für 6 Familienmitglieder, unsere Kinder haben sich erkältet und sind krank, wir haben keine Möglichkeit mal das Essen zu kochen.*»⁴⁰¹ In einem anderen Fall wurden 220 Personen in einem feuchten Keller des zerstörten Gebäudes untergebracht, wo sie auf blankem Boden schliefen (das Kraftfahrzeugwerk, Dnipropetrowsk, 1946); 500 Personen wurden in einem Gebäude mit dem Zementfußboden und durchlässigem Dach untergebracht. Die Hälfte davon wurde mit dem Bettzeug nicht versorgt (der

³⁹⁷ Ebd., F. 1, Reg. 23, Akte 4891, Bl. 122, 123.

³⁹⁸ Wassylyna Schawejko (Chmara). Das Leben geht weiter... (biographische Geschichte) (auf ukrainisch), in: Dsherelo Pamjati: Der historische und heimatkundliche Almanach. Auflage 1. Geborene für Bewährungsproben /Verfasser T.J. Naheiko, Ternopil 2007, S. 117.

³⁹⁹ Gerassimowa, M.S.: Der Alltag der repatriierten sowjetischen Bürger im Gebiet Stalino innerhalb von ersten Nachkriegsjahren (1945–1953) (auf ukrainisch), in: Istorytschni i politolohitschni doslidshennia (Ausgabe der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 237; ZDAWO Ukraine, F. P-2, Reg. 7, Akte 5823, Bl. 11.

⁴⁰⁰ DADoO, F. II-326, Reg. 2, Akte 1089, Bl. 87.

⁴⁰¹ Gerassimowa, M.S.: Ebd., S. 237, 238.

13. Baustrust des Systems des Volkskommissariats für Flugzeugindustrie, Saporishshia, 1946).⁴⁰²

Hier folgen noch ein paar Auszüge aus den damaligen Briefen: «*Zur Zeit arbeite ich im Bergwerk in der Stadt Stalino, wir leben frei, diese Freiheit ist schlimmer als die Sklaverei...*»⁴⁰³, «*Es fällt schwer diese Zeit durchzuhalten und es ist unbekannt, wann das normale Leben kommt, dass man menschenwürdig und so wie der Mensch im Ausland leben kann...*»⁴⁰⁴, «*Ich werde so verzweifelt wie damals in der Kriegsgefangenschaft. Ich bat um Kündigung, man hat mir aber abgesagt, jetzt weiß ich gar nicht, wie ich mich befreien kann. Ich möchte ganz gleich wohin fliehen, man mag mich vor Gericht stellen, wenn man mich festnehmen sollte. Besser sterbe ich im Gefängnis, als in der Freiheit vor Hunger.*»⁴⁰⁵

Viele Forschungen stellen die Lage der deutschen Kriegsgefangenen und internierten Ausländer dar. Kriegsgefangene und Internierte bildeten einen wesentlichen Teil der beim Wiederaufbau der ukrainischen Wirtschaft eingesetzten Arbeitskräfte. Dabei waren Kriegsgefangene in erster Linie beim Wiederaufbau der Schwerindustrie beschäftigt.

Die Lebens- und Arbeitsbedingungen dieses Kontingents wurden gesetzlich vorgeschrieben. Die Befehle und Empfehlungen der übergeordneten Machtorgane wurden nicht immer in der Praxis umgesetzt. Davon zeugen zahlreiche geheime Berichte der Parteiorgane über die Analyse der Ursachen der Unproduktivität von Kriegsgefangenen während des Arbeitseinsatzes beim Wiederaufbau. In der Tat hatten diese Arbeitskräfte dieselben Probleme wie die Mehrheit der ukrainischen Bevölkerung, und zwar: katastrophale Wohnverhältnisse, unzureichende Verpflegung, hohe Erkrankungshäufigkeit usw.⁴⁰⁶

Als wesentliches und tägliches Problem erwies sich für die Bevölkerung der mangelhafte Gesundheitsschutz. Die Seuchen aller Art und Infektionskrankheiten haben die Situation noch mehr verschärft. Im Frühling 1944 brach eine verheerende Unterleibstypus- und Fleckfieberepidemie aus. Am meisten wurden davon die Gebiete Tschernihiw, Ssumy, Kyjiw, Poltawa, Riwne betroffen. Außerdem stellte man zwischen 1943 und 1945 die Massenerkrankungen an Masern vorwiegend in den Gebieten Stalino, Woroschylowhrad, Tschernigiw und Kyjiw fest.

Für die Krankheitsverhütung wandte man die Impfung an. Die Kranken wurden hospitalisiert, nicht in ausreichendem Umfang aber. In die meist verseuchten Gebiete wurden Ärzte zugewiesen und Medikamente geliefert. Soweit wie möglich öffnete man da neue Heilanstalten. Man darf aber diese Tatsachen

⁴⁰² DADoO, F. II-326, Reg. 4, Akte 333, Bl. 7; DARO, F. P-204, Reg. 9, Akte 1, Bl. 45.

⁴⁰³ Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M.: Ebd., S. 429.

⁴⁰⁴ Ebd., S. 428.

⁴⁰⁵ Ebd., S. 430.

⁴⁰⁶ Ausführlicher siehe Loboda, M.K.: Heranziehung von ausländischen Kriegsgefangenen an die Wiederherstellung der Industriebetriebe 1943–1950 (auf ukrainisch), in: Sstorinky woennoi istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2006, Aufl. 10, T. 2, S. 346–359.

nicht überschätzen, weil sogar in den Städten der Zustand und die materiell-technische Basis der teilweise erhalten gebliebenen Heilanstalten unbefriedigend waren. Wegen mangelnder Medikamente, Betten, Matratzen, Kissen, Geräte war eine normale Behandlung von Kranken in den Krankenhäusern und in den Ambulanzen so gut wie nicht möglich.⁴⁰⁷ Im Jahre 1947 wurden mehrere Kranken an Dystrophie erfasst, was auf die materiellen Schwierigkeiten zurückzuführen war. So wurden im Gebiet Stalino die Fälle der Massenerkrankungen sowie die meisten Sterbefälle in der Stadt Stalino und in den Kreisen Artemiwsk, Horliwka, Jenakiewo, Mariupol, Makiiwka, Awdiewo, Olexandria, Tscherwony Lyman und Olhinsk festgestellt.⁴⁰⁸

Auf dem Gebiete der Medizin waren sowie Missstände, als auch Erfolge bemerkbar. Zu den Problemen zählte, dass zerschlagenes Gesundheitswesen nicht imstande war eine effektive Tätigkeit schnell wieder aufzunehmen. Die Unterlagen bestimmter Betriebe über Maßnahmen zum Erhalt der Arbeitsfähigkeit der Werk tätigen zeugen von der positiven Tendenz bei der Lösung dieser Frage. So richtete man in den Betrieben mit Beginn der Produktion die Sanitätsstellen ein (seit 1945).⁴⁰⁹ Mit der Zeit wurden die Krankenhäuser, Ambulatorien, Apotheken eingerichtet⁴¹⁰ und sogar die Klinikkomplexe aufgebaut (1949).⁴¹¹ Die Arbeitskräfte konnten in Erholungsheimen (seit 1945)⁴¹², in Sanatorien am Meer (1945)⁴¹³ und in den Heilanstalten medizinisch behandelt werden(1949).⁴¹⁴

Der Wiederaufbau fiel dem ukrainischen Volk sehr schwer, weil infolge der organisierten Rekrutierungen die maximale Anzahl der arbeitsfähigen Bevölkerung aus allen Regionen der Ukraine daran beteiligt war. Für jede Weigerung und für jeden Widerstand gegen die Wiederaufbaumaßnahmen wurde man streng verfolgt und bestraft. Viele Menschen haben mit Elan, insbesondere in der Zeit 1943–1945 die Arbeit aufgenommen. Im Namen des Sieges und der Vernichtung des Feindes zeigte man Verständnis für unmenschliche Arbeitsbedingungen, katastrophale Wohnverhältnisse und alltäglichen Mangel.

Seit dem Jahr 1945 konnte man unterschiedliche Haltungen bei der Bevölkerung zu der Macht und ihren beim Wiederaufbau der ukrainischen Industriegebiete getroffenen Maßnahmen beobachten.

⁴⁰⁷ Wronsjka, T.W.: Ebd., S. 15–19.

⁴⁰⁸ Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M.: Ebd., S. 425.

⁴⁰⁹ DACHaO, F. P-1147, Reg. 3, Akte 3, Bl. 4.

⁴¹⁰ DARO, F. P-582, Reg. 1, Akte 4, Bl. 209.

⁴¹¹ Iswestija, vom 28. Dezember 1949.

⁴¹² Die Heilstätte für Bergleute (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, vom 30. September 1945; Industrie und die Arbeiterklasse der USSR (1946–1950)...., S. 267.

⁴¹³ Die Betriebserholungsheime (auf ukrainisch), in: Radiansjka Ukraina, vom 7. Oktober 1945.

⁴¹⁴ Sanatorien für Bergleute, in: Iswestija, vom 10. Januar 1950; Industrie und die Arbeiterklasse der USSR (1946–1950)...., S. 439.

Das Problem bestand darin, dass die Staatsführung sogar nach dem Krieg ihren Bürgern keine Entscheidung überließ. Mann sollte nur die Parteaufgaben in Erfüllung bringen. Unter den Kriegsparolen rief der Staat die Leute auch im Frieden auf, die persönlichen Träume, Hoffnungen, Sehnen und Verlangen auf die besseren Zeiten zu verschieben.

Die zahlreichen Geheimberichte, die aus den Gebieten ins ZK gerichtet wurden, enthielten Informationen über Reaktionen der Bevölkerung auf die gesellschaftliche Situation. Zu den «negativen Reaktionen und anonymen Äußerungen» wurden die für die Leute damals wichtigen Fragen zugerechnet, die sozusagen das Ansehen des Sowjetstaates in der Gesellschaft schädigen könnten.

Die Menschen äußerten sich darüber, dass sie des Krieges überdrüssig sind und nicht mehr wollen ihr Leben den staatlichen Bedürfnissen zuordnen. Die Bevölkerung beunruhigte sich über folgende Fragen: Wann wird das Rationierungssystem aufgehoben werden? Wann und auf welche Weise wird der von den deutschen Besatzern zugefügte Schaden ersetzt werden? Wann werden die Urlaubsausgleichsentschädigungen ausgezahlt? Wann wird der Achtstundentag eingeführt werden? Ob die Hausfrauen und die für die Kriegszeit mobilisierte Personen von der Arbeit entlassen werden? Wann wird das Vorkriegslebensniveau erreicht werden? Wann wird es ausreichend Lebensmittel, Schuhwerk, Kleidung geben? Wann wird der Arbeitslohn erhöht werden? Wann wird es genug Industriewaren zu zugänglichen Preisen geben? Ob die deutschen Kriegsgefangenen beim Wiederaufbau der zerstörten Wirtschaft eingesetzt werden? Ob das Gesetz über die Mobilisierung von Arbeitskräften in Kraft bleibt? Ob die, infolge der organisierten Arbeitskräftewerbung aus anderen Städten gebrachten Werk tätigen, entlassen werden? Ob man weiter am Wochenende arbeiten wird? Wie schnell man mit der Herstellung der Massenkonsumgüter beginnen wird?⁴¹⁵ Die Gesellschaft erörterte aktiv auch die Fragen über den Rückgang des Arbeitstempes, über die freie Auswahl des Arbeitsortes, über den freien Brotverkauf usw.⁴¹⁶

Einzelne erschöpfte und zur Verzweiflung gebrachte Arbeiter beschränkten sich auf die Äußerungen nicht und begannen zu handeln. In vielen Mitteilungen berichtete man über zahlreiche Deserteure, die wegen der niedrigen Löhne und schlechten Lebensverhältnisse aus den Bergwerken flüchteten.⁴¹⁷

Zusammenfassend kann man über den Alltag in der Nachkriegszeit sagen, dass die Lebensverhältnisse der Bevölkerung sich trotz schweren Bedingungen des Wiederaufbaus – wenn auch im Schleichtempo – verbesserten. Laut offiziellen Dokumenten erzielte man Erfolge in allen, ohne Ausnahme, Lebensbereichen.

Um die Wahrheit zu sagen, musste jede einzelne Person unter täglichem Stress auf eigene Art und Weise das Überleben lernen.

⁴¹⁵ ZDAHO Ukraine, F.1, Reg. 23, Akte 2222, Bl. 13-21, 25.

⁴¹⁶ Ebd., Bl. 24.

⁴¹⁷ Ssuslikow W.E./Titarenko D.M.: Ebd., S. 427.

Nachwort

Der 2. Weltkrieg und die feindliche Besatzung der Ukraine haben für eine lange Zeit das gemeine Leben von Einheimischen verändert. Die Menschen, die das Überleben unter schwierigen Bedingungen lernen mussten, waren gezwungen sich täglich auf die Probleme wie die Suche nach Nahrung für sich und zu ernährende Personen, die Beheizung der Wohnräume in der rauhen Jahreszeit (oft waren das baufällige oder geplünderte Unterkommen), die Anpassung an die Forderungen der neuen Macht, das Entkommen den Straf-, Mobilisierungs- und Rekrutierungsmaßnahmen der Besatzungsmacht und das alles beim Geheimhalten von politischen Anschauungen, Überzeugungen, Haltungen sogar von Nationalitäten, konzentrieren.

Der Krieg wirkte sich ungünstig für das Leben der Menschen nicht nur während der Kampfhandlungen auf dem ukrainischen Territorium, sondern auch eine lange Zeit hindurch nach dem Kriege (in Bereichen wie Alltagsleben, Wiederherstellung der Produktion, Bewusstsein der Bevölkerung) aus.

Die Forschungsarbeit «Arbeitskräfte in der ukrainischen Schwerindustrie während der NS-Besatzung und in der Zeit des Wiederaufbaus 1941–1950» wurde mit dem Zweck durchgeführt, die Lage der bei Wiederaufbau und Inangangsetzung der für die Wirtschaftsentwicklung wichtigen strategischen Industriebetriebe eingesetzten Arbeitskräfte während des Kampfes der totalitären Staaten (Deutschland und die UdSSR) um die Herrschaft im geopolitischen Raum zu untersuchen.

Da für die Regierungen beider Staaten die Entwicklung des rüstungsindustriellen Komplexes einen Vorrang hatte, legte man großen Wert auf die Instandsetzung der strategisch wichtigen Industriebetriebe auf dem ukrainischen Territorium. Um möglichst schnell die Neuerzeugung zu gelangen, nutzte man alle in der Republik vorhandenen Arbeitskräftereserven aus. Dabei gab es Unterschiede beim Arbeitseinsatz unter NS-Besatzungsverwaltung und Sowjetmacht.

Während der Besatzung bildete man die Arbeitskräftereserven für die Schwerindustriebetriebe aus der einheimischen Bevölkerung, und zwar, aus Facharbeitern, Ingenieuren, Beamten, die weit ins Innere der UdSSR nicht evakuiert wurden sowie aus Einheimischen der Städte und Dörfer, wo sich die

Betriebe und Bergwerke befanden. Unter diesen Arbeitskräften gab es mehrere Frauen, ausländische Fachleute (Deutsche, Holländer) und sowjetische Kriegsgefangene. In den befreiten ukrainischen Gebieten wurden bei der Produktion die Arbeitskräfte wie folgt eingesetzt: rekrutierte Stadt- und Landbevölkerung (Frauen, Kinder, Jugendliche, betagte Leute); Arbeitskräfte, die auf dem Wege der Arbeitermobilisierung und der organisierten Arbeitskräfteanwerbung gestellt wurden; Lehrlinge der Fabrik- und Handwerkerschulen, Re-Evakuierte, Entlassene aus der Roten Armee, Kriegsgefangene, internierte und mobilisierte Ausländer, repatriierte Ostarbeiter und eh. KZ-Häftlinge sowie Insassen der GULAG-Lager.

Die Politik der Besatzungsmacht im Hinblick auf die Arbeitskräfteresourcen änderte sich, verwandelte sich ständig und hing vom Arbeitskräftebedarf und der Lage an der Front ab. Viele Dokumente weisen auf die Heranführung der Arbeitskräfte aufgrund der Arbeitspflicht und des Zwangseinsatzes der Bevölkerung bei verschiedenen Arbeiten hin. Mit diesen Dokumenten wurden die Fragen wie Alterszensus, Beschränkungen beim Arbeitsplatzwechsel, Maßnahmen in der Sozialpolitik, Lohnraten und Arbeitsbedingungen geregelt. Beim Versuch möglichst viele technische Fachkräfte vor Ort zu gewinnen, traf die Besatzungsmacht zunächst die Agitationsmaßnahmen (man versprach eine schnelle Verbesserung der Lebensverhältnisse usw.). Mit der Zeit bildeten Zwang und Strafe die Grundlage der Heranziehung der Fachkräfte zur Produktion.

Einen großen Einfluss auf Politik und Praktik des Arbeitseinsatzes in den besetzten Gebieten übte der Interessenkonflikt aus. Einerseits bestand eine Notwendigkeit die erheblich erhöhte Auflage der Kräftegestellung für das Deutsche Reich zu erfüllen, andererseits musste gleichzeitig der Bedarf an IndustriearbeiterInnen für ukrainische Betriebe gedeckt werden. Mit der Zeit hat Berlin deutlich die Heranführung der Arbeitskräfte für den Einsatz im Deutschen Reich in den Vordergrund aller Maßnahmen gezogen. Die Rekrutierung der Arbeitskräfte für lokale Betriebe erfolgte nach Restprinzip.

Bei der Heranführung der Arbeitskräfte an die Schwerindustrie stießen Deutsche auf eine Reihe von Problemen, weil zum Zeitpunkt der Inangsetzung der Schwerindustriebetriebe die demographischen Veränderungen im Bestand der einheimischen Bevölkerung stattgefunden waren. Sie wurden durch Evakuierung, Abwanderung aufs Land, Einberufung in die Rote Armee, Verschleppung nach Deutschland der arbeitsfähigen Bevölkerung verursacht. In diesem Zusammenhang handelte die Besatzungsmacht situationsbedingt und zog zur Arbeit Männer, Frauen, Jugendliche heran, ohne ihre Interessen und Bedürfnisse hinsichtlich der Selbstrealisierung zu berücksichtigen. In der Historiographie sind viele Beispiele der Zwangsanwerbung der einheimischen Bevölkerung zum Arbeitseinsatz in den Betrieben unter Androhung der körperlichen Züchtigung und Todesstrafen überliefert.

Die Reaktion der Bevölkerung auf Anweisungen der Besatzungsmacht war nicht eindeutig. Bei einigen Menschen riefen diese Anweisungen Widerstand hervor, bei anderen Menschen gaben sie den Anstoß zur Entwicklung unter schweren Bedingungen der Überlebensstrategien.

Hinter freiwilliger Arbeit für den Feind steckte eigene Überlebensstrategie, die einem seine Rettung und die seiner Angehörigen vor Hunger und plötzlicher Hinrichtung etc. ermöglichte. Die Arbeit in den Schwerindustriebetrieben verhalf einem unter Besatzung durchzuhalten und in einigen Fällen der Verschleppung zu entkommen. Total abhängig von der Besatzungsverwaltung waren die sowjetischen Kriegsgefangenen und die Insassen der Arbeitslager.

Zu den Hauptmitteln der Besatzungsmacht zur Leistungssteigerung und Optimierung des Betriebsverlaufs gehörten Zwangsrekrutierungen und harte Behandlung der Arbeitskräfte. Die Arbeitskräfte wurden eigentlich zu Geiseln der deutschen Verwaltung.

Die in Periodika und Flugblättern mehrmals erklärte Fürsorge der NS-Macht für die im Interesse des Reiches arbeitende Bevölkerung wurde – wenn auch überhaupt – im geringsten Umfang in die Praxis umgesetzt. Der Hauptzweck auf dem Gebiete des Arbeitsschutzes bestand im Schaffen der Möglichkeiten für die verschärfte Prüfung der Arbeitskräftebewegung.

Im Unterschied zu der deutschen, richtete sich die Sowjetmacht nach der Notwendigkeit, den Betrieben mit strategisch wichtigen Fertigungen vordringlich die Arbeitskräfte in erforderlichen Mengen zur Verfügung zu stellen. Diese Politik führte man kraft einer Reihe von Rechtsvorschriften, die zwischen dem Jahr 1943 und 1950 eine systematische und zentralisierte Kontingentierung von Arbeitskräften regelten, durch.

Im Großen und Ganzen kann man die damaligen sowjetischen Rechtsvorschriften als solche bezeichnen, die die Kontrolle über der Heranführung der Arbeitskräfte an die Industriebetriebe vorsahen sowie die Lage der Werktätigen regelten und materielle Sicherstellung, gefahrlose Arbeitsverhältnisse, eine verdiente Arbeitsentlohnung etc. gewährten.

Die Arbeitskräfteknappheit in den zurückeroberten Gebieten erfahren zu haben, ergriff die Sowjetmacht die umfassenden Maßnahmen zur Heranziehung zur Produktion maximaler Anzahl von Werktätigen. Die einheimische Bevölkerung musste unter deutscher Besatzung leiden und angesichts des vom Staat geführten Krieges und der Notwendigkeit die Front zu unterstützen, fiel es am Anfang der Wirtschaftswiederherstellung nicht schwer von der einheimischen Bevölkerung freiwillige Hilfe beim Wiederaufbau der Schwerindustriebetriebe zu erhalten.

Mit der Zeit entfaltete aber die Regierung der UdSSR wegen des akuten Arbeitskräftemangels eine breite Kampagne zur zentralisierten Arbeitskräfteanwerbung in verschiedenen ukrainischen Orten. Zum Erfolg dieser Kampagne führte effektive Pressepropaganda, die unter anderem Unterschiede zwischen sowjetischen und NS-Maßnahmen zeigte. Im Kollektivbewusstsein pflegte man zweckgebunden die Grundsätze wie Freiwilligkeit und Verantwortung jedes Mietglieds der Gesellschaft für die Wiederaufbausfristen.

In der Praxis wurde der sowjetische Wiederaufbau von Zwangsmaßnahmen begleitet.

In den durch sowjetische Truppen von deutschen Besatzern befreiten Gebieten wurden zwangsweise ausländische Kriegsgefangene, Mobilisierte und Internierte, GULAG–NKWS–MWS–Sonderkontingent sowie mehrere Zivilisten (auf dem Wege der organisierten Arbeitskräfteanwerbung und Mobilisierung der Arbeitskräftereserven) eingesetzt. Diese wurden durch den Staat des Auswahlrechts bei der Persönlichkeitsentwicklung beraubt. Im Alltagsleben erwiesen sich die Arbeitskräfte der Arbeitsbataillone und repatriierte Ostarbeiter im Vergleich zu anderen Staatsangehörigen als mehr rechtlich beschränkt. Nebenbei kann man über «gezwungene» Arbeit der freiwilligen Arbeitskräfte sprechen, weil ihre Entscheidung oft durch Lebensumstände bedingt war. Die Arbeit in den Schwerindustriebetrieben nach dem Krieg (insbesondere aktuell war das für die Jugend) ermöglichte die Ausstellung der Papiere (z.B. eines Ausweises), materielle Hilfe, den Erhalt von Lebensmittelkarten usw.

Während des Wiederaufbaus mussten die ArbeiterInnen eine lange Zeit unter Bedingungen der systematischen Verletzung der technischen Sicherheitsbestimmungen und der Arbeitsschutzgesetzgebung (kein Urlaub, Überstunden, der Einsatz von Frauen und Jugendlichen im Giftbetrieb und in der Nacht usw.) arbeiten. Gefährliche Arbeitsverhältnisse und Qualifikationsmangel von Arbeitskräften führten häufig zu Arbeitsunfällen. Insbesondere kompliziert war die Lage im Bergbau, wo die Quote an Unfällen, darunter mit mehreren Toten oder schwer Verletzten, besonders hoch lag.

Die Maßnahmen zum Beachten der Sicherheitsregeln haben angesichts des großen Arbeitsumfangs, insbesondere in den Hütten- und Maschinenbauwerken, erst 1949–1950 die Situation wesentlich verbessert.

Nach dem Krieg hat die Sowjetregierung die Optimierung des Arbeitseinsatzes unternommen. So wurden per Gesetz Achtstundentag, wöchentliche Erholung, Urlaub wieder eingeführt. Man widmete eine große Aufmerksamkeit der Frauen- und Jugendfürsorge, was damals an der Zeit war, weil die Frauen und Jugendlichen einen hohen Prozentsatz in der Betriebsbelegschaft stellten. In der Wirklichkeit verzichteten aber die Betriebsleiter systematisch auf die durch die Sowjetmacht festgestellten Normen und rechtfertigten ihr Verhalten durch Staatsinteressen.

Die ArbeiterInnen, Beamte und ihre Angehörigen wurden noch lange nicht ausreichend mit Lebensmitteln und Konsumgütern versorgt, sie bewohnten nicht ganz gut für ein normales Leben ausgestattete Wohnräume, der kommunalwirtschaftliche Service war schlecht, es kam zu Missständen bei der Gemeinschaftsverpflegung, medizinischer Betreuung usw.

Dazu strebte der Staat nach der Ablenkung der Bürger von den Gedanken über Wirtschaft, Politik, Ideologie und richtete die Gesellschaftsenergie auf die Suche nach weiteren Innlands- und Auslandsfeinden. Demgemäß war ein wesentlicher Bevölkerungsteil (Repatrianten, Verwandte der «Volksfeinde», Bourgeoisnationalisten, Sabotageagenten) gezwungen täglich mittels Arbeit und Haltung ihre Loyalität gegenüber der kommunistischen Partei und der Sowjetordnung

zu beweisen, um dem Schicksal der angeprangerten «Volksfeinde» und «Vaterlandsverräter» zu entgehen.

Zusammenfassend kann zur Lage der Arbeitskräfte in ukrainischen Schwerindustriebetrieben gesagt werden, dass die ansässige Bevölkerung für fast ein Jahrzehnt über ein ruhiges Alltagsleben vergessen sollte, weil die Hauptvoraussetzung des Überlebens die aufopfernde Erfüllung der Vorgaben der Macht (während der Besetzung – der deutschen und nach der Befreiung des Territoriums vom Feind – der sowjetischen Macht) war.

Ein einfacher Mensch mit seinen Alltagsproblemen stand weder im Mittelpunkt der Politik der Besatzungsverwaltung, noch der Sowjetregierung. Beide Gewalten betrachteten die Arbeitskräfte als Mittel zur Lösung strategischer Aufgaben. In der Tat vernachlässigten die Staatsregierungen die entschlossenen Maßnahmen zur Befriedigung der Bedürfnisse ihrer Arbeitskräfte hinsichtlich der Schaffung der gehörigen Arbeits- und Lebensbedingungen. Die Sozialprogramme richtete man hauptsächlich auf die Erhaltung der Arbeitsfähigkeit der vorhandenen Arbeitskräfte und auf die feste Einstellung der Arbeitskräfte an bestimmten Arbeitsplätzen.

Dabei muss der Unterschied zwischen der Lage der Bevölkerung unter Besetzung und nach der Befreiung des ukrainischen Territoriums berücksichtigt werden. Für die deutsche Macht galt die Bevölkerung der besetzten Gebiete als minderwertig und man verheimlichte das nicht. Und die einheimische Bevölkerung hat auch schnell verstanden, dass die deutsche Besatzungsmacht an der Verbesserung deren Lage nicht interessiert ist. Das Leben unter Besetzung forderte von den einfachen Menschen alle ihre Kräfte einzusetzen, dass sie überleben können. Charakteristische Merkmale des Lebens unter Besetzung sind: nichtausreichende Ernährung, Arbeitslosigkeit, mangelhafte medizinische Betreuung, fehlender Komfort in den Wohnungen, Plünderungen durch Deutsche und Polizeileute, Gefahr der Verschleppung nach Deutschland, Tod vor Krankheiten, Hunger, Terror. Für die einheimische Bevölkerung erwies sich die «neue Ordnung» der Besatzer als feindlich und solche, die das Schicksal von Millionen Menschen verstümmelt hatte.

Die Bevölkerung der durch die Rote Armee befreiten Gebiete hielt die Sowjetmacht wiederum für Befreier vom verhassten Feind.

Deshalb betrachtete man die Alltagsschwierigkeiten (fehlendes Unterkommen, Lebensmittelmangel, schwere Arbeit, mangelhafte medizinische Betreuung usw.), insbesondere während des Krieges und in den ersten Nachkriegsjahren, als vorübergehende Erscheinungen. Beim allmählichen Übergang vom Krieg zum Leben in Frieden versprach die Macht nicht nur die Wirtschaftswiederherstellung zu sichern, sondern auch die Lage eigener Bürger zu verbessern. Die Staatssorge um die Bevölkerung bestand in konsequenter Gewährung des Friedensstandes der sozialen Sicherheiten, Gestaltung des Arbeitsschutzes, Verbesserung der Arbeitsbedingungen, Ernährung der Arbeitskräfte in den Hungersjahren, beruflicher Ausbildung der Jugendlichen und Weiterbildung der Werktätigen, Wohnungsbau usw. Ohne die vorhandenen Probleme bei der Verbesserung des Lebens der Bürger zu verneinen, stellte die Macht die Planung auf vorrangige

Nachwort

Teilnahme der Bevölkerung am Wiederaufbau nicht eigener, sondern staatlicher Wirtschaft um. Mit diesem Zweck betrieb man eine umfangreiche Propaganda in der Presse, in den Partei- und Komsomolzenorganisationen, in den Sitzungen der Arbeitskollektive usw. Die Sowjetmacht schuf hiermit die Illusion der Volksherrschaft, was eine gelungene Manipulierung des Massenbewusstseins der Menschen bei Anwendung diverser Einwirkungsmittel wie Androhung, Zwang, moralischer und materieller Anreiz, Enthusiasmus, ermöglichte.

Abkürzungsverzeichnis

BA-Berlin	Bundesarchiv in Berlin
BA-MA	Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg i. Br.
Bl.	Blatt
DA ARK	Dershawnyi archiv Awtonomnoji respubliky Krim = Staatsarchiv der Autonomen Republik Krim
DACHaO	Dershawnyi archiv Charkiwsjkoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Charkiw
DACHmO	Dershawnyi archiv Chmelnyz'koji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Chmelnyz'kyj
DADnO	Dershawnyi archiv Dnipropetrowsjkoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Dnipropetrowsk
DADoO	Dershawnyi archiv Donezkoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Donezk
DALO	Dershawnyi archiv Luhansjkoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Luhansk
DASaO	Dershawnyi archiv Saporis'koji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Saporishshia
DASsO	Dershawnyi archiv Ssumsjkoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Ssumy
DA MWS Ukraine	Dershawnyi archiv ministerstwa wnutrischnich sspraw Ukrainy = Staatsarchiv des Ministeriums der inneren Angelegenheiten der Ukraine
DARO	Dershawnyi archiv Riwnensjkoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Riwne
DAKO	Dershawnyi archiv Kyjiwsjkoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Kyjiw
DAMO	Dershawnyi archiv Mykolajiwskoji oblasti = Staatliches Gebietsarchiv Mykolajiw
DKO	Dershawnyi komitet oborony = Staatliches Verteidigungskomitee

Abkürzungsverzeichnis

F.	Fonds
FSN	schkola fabrytschno-sawodskoho nawtschannia = Betriebsschule
GULAG	auf ukr. HUTAB - Holowne upravlinnia taboriw = Hauptlagerverwaltung
GARF	auf ukr. Dershawnyi archiv Rossijskoi Federacii = Staatsarchiv der Russischen Föderation
HUPWI	Holowne upravlinnia u sprawach wijskowopolononych ta internowanych = Hauptverwaltung für Kriegsgefangene und Internierte
ITP	inshenerno-technitschnyy personal = Ingenieure und technische Arbeitskräfte
KP(b)U	Komunistytschna Partii (bilschowykiw) Ukrainy = Kommunistische Bolschewikenpartei der Ukraine
MDB	Ministerstwo dershawnoi bespeky = Ministerium für Staatsicherheit
MWS	Ministerstwo wnutrischnich spraw = Ministerium der inneren Angelegenheiten
NKWS	Narodnyi komissariat wnutrischnich spraw = Volkskommissariat für die inneren Angelegenheiten
NKO	Narodnyi komissariat oborony = Volkskommissariat für Verteidigung
Reg.	Register
RGWA	Rossijskyi dershawnyi woenny archiv = Russisches staatliches Militärarchiv
RGAE	Rossijskyi dershawnyi archiv ekonomiky = Russisches staatliches Wirtschaftsarchiv
RKU	Reichskommissariat Ukraine
RNK	Rada narodnych komissariw = Rat der Volkskommissaren
RM	Rada ministriw = Ministerrat
spezbudrest	spezial'nyj budivel'nyj trest = Sonderbautrust
St.	Stadt
UdSSR	Sojus Radiansjkych Sozialistytschnych Respublik (auf ukr. SRSR)= die Union der Sowjetischen Sozialistischen Republiken
UMWS	Uprawlinnia MWS = MWS-Verwaltung
UPWI	Uprawlinnia u sprawach wijskowopolononych i internowa- nych = Verwaltung für Kriegsgefangene und Internierte
URSR	Ukrainsjka Radiansjka Sozialistytschna Respublika = Ukrainische Sowjetische Sozialistische Republik (USSR)
WKP(b)	Wsesojusna Komunistytschna Partii (bilschowykiw) = Sowjetische Kommunistische Bolschewikenpartei

WLKSM	Wsesojusna Lenins'ka Komunistytschna Spilka molodi = Leninscher Kommunistischer Jugendverband der Sowjetunion (LKJVdSU, Komsomol)
WRP	Widdil robotschoho postatschannia = Arbeiterversorgungsabteilung
WZRPS	Wsesojusna zentralna rada profesijnych spilok = Zentralrat des Gewerkschaftsbundes der Sowjetunion
ZDAHO Ukraine	Zentralnyi dershawnyi archiv hromadskych objednanj Ukrainy = Zentrales Staatsarchiv der ukrainischen Gesellschaftsverbände
ZDAWO Ukraine	Zentralnyi dershawnyi archiv wyschtschych orhaniw wldy i upravlinnia Ukrainy = Zentrales Staatsarchiv der obersten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine
ZK	Zentralnyi komitet = Zentralkomitee

Quellen und Literatur

Archivalien

Staatsarchiv der Autonomen Republik Krim (St. Simferopol) *(DA ARK)*

F. P-1457, Verwaltung zu Kertsch, Krim.

F. P-1458, Stadtverwaltung zu Feodossia, Krim.

Staatsarchiv des Ministeriums für die inneren Angelegenheiten der Ukraine *(St. Kyjiw) (DA MWS Ukraine)*

F. 45, Befehle, Verordnungen, erlassen durch NKWS, MOHP, MWS der UdSSR.

Staatliches Gebietsarchiv Dnipropetrowsk (St. Dnipropetrowsk) *(DADnO)*

F. P-2160, Dniprowsker Leninorden-F.-Dsershynski-Eisenhüttenwerk,
St. Dniprodsershynsk.

F. P-3516, Dnipropetrowsker Kalinin-Kokereianlage.

F. P-4362, Nowomoskowsker Eisenhüttenwerk.

F. P-4595, Nikopolsker W.-Lenin-Baumaschinenwerk.

F. P-5575, Dniprodsershynsker S.-Ordshonikidse-Kokereianlage.

F. P-5920, Dniprowsker Werk «Autosaptschastyna» [Ersatzteile, – Verf.].

Staatliches Gebietsarchiv Donezk (St. Donezk) *(DADoO)*

F. П-326, Gebietskomitee der KP(b)U zu Stalino.

F. P-1703, Wowtschansker landwirtschaftliche Gemeinde der Kurachiwsker
Dorfverwaltung, Kreis Sselydiw, Gebiet Jusiwka.

F. P-5000, Dokumentation. Partisanen-und Untergrundbewegung während des
Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945) auf dem Territorium des Gebietes
Stalino.

Staatliches Gebietsarchiv Saporishshia (St. Saporishshia)

(DASO)

- F. P-1335, Exekutivkomitee des Gebietssowjets der Deputierten der Werktätigen zu Saporishshia.
- F. P-1360, Gebietsverwaltung für Berufsausbildung zu Saporishshia.
- F. P-2174, Bau- und Montage-Sonderverwaltung für den Dniprohes- Wiederaufbau beim Elektrizitätswerkministerium der UdSSR, St. Saporishshia.
- F. P-2357, Maschinenwerk Saporishshia.
- F. P-2493, Kokereianlage Saporishshia.
- F. P-2506, Dniprowsker Kirow-Aluminiumfabrik, Saporishshia.

Staatliches Gebietsarchiv Kyjiw (St. Kyjiw)

(DAKO)

- F. P-880, Exekutivkomitee des Gebietssowjets der Deputierten der Werktätigen zu Kyjiw.
- F. P-2367, Kyjiwer Arbeitsamt, St. Kyjiw.

Staatliches Gebietsarchiv Luhansk (St. Luhansk)

(DALO)

- F. II-179, Gebietskomitee der KP(b) Ukraine zu Woroschylowhrad.
- F. P-1717, Dokumentation der Besatzungsmacht für die Zeitspanne 1942–1943.
- F. P-2, Olchowsker Kokereianlage der Hauptverwaltung für Kokereiindustrie «Ukrholowkoks» beim Ministerium der Schwarzindustrie der URSS.
- F. P-2383, Staatlicher Steinkohletrust «Luhanskmistwuhillia» des Staatlichen Steinkohlenkombinats «Luhanskwuhillia».
- F. P-2750, Komunarsker Kokereianlage der Produktionsvereinigung der Kokereiindustrie «Ukrkoks» beim Ministerium der Schwarzindustrie der URSS.

Staatliches Gebietsarchiv Mykolajiw (St. Mykolajiw)

(DAMO)

- F. II-7, Gebietskomitee der KP(b) Ukraine zu Mykolajiw.
- F. P-1017, Druckerei der Zeitung «Ukrainsjka dumka», St. Mykolajiw.
- F. P-4074, Erinnerungsberichte von Kriegsgefangenen.

Staatliches Gebietsarchiv Riwne (St. Riwne)

(DARO)

- F. P-204, Exekutivkomitee des Gebietssowjets der Volksdeputierten zu Riwne.
- F. P-582, Organisierte Arbeitskräftewerbung.

Staatliches Gebietsarchiv Ssumy (St. Ssumy)
(DASsO)

- F. P-1908, Bilopiller Kreistorfartel der Ssumer Gebietstorfgenossenschaft, St. Bilopillia, Gebiet Ssumy.
- F. P-1915, Ssumer Gebietsbüro für Graupen-, Back- und Ölindustrie, St. Ssumy, Gebiet Ssumy.
- F. P-2037, Konotoper Kreistorfartel der Ssumer Gebietstorfgenossenschaft, St. Konotop, Gebiet Ssumy.
- F. P-2132, Pyrottschynner Torfstich der Ssumer Gebietstorfgenossenschaft, Dorf Pyrottschynne, Kreis Schostka, Gebiet Ssumy.
- F. P-2845, Ziegelei Romny der Abteilung Romny des Wirtschaftskommandos zu Ssumy, St. Romny, Kreis Romny, Gebiet Ssumy.
- F. P-2911, Industrieabteilung Romny der Stadtverwaltung zu Romny, St. Romny, Kreis Romny, Gebiet Ssumy.

Staatliches Gebietsarchiv Charkiw (St. Charkiw)
(DACHaO)

- F. P-1147, Staatliche Sowjetfabrik «Sserp i Molot» NKMO der UdSSR. Hauptverwaltung für Landmaschinenbau «Holowsilmasch», St. Charkiw.
- F. P-4178, Werk № 75 des Ministeriums für Fahrzeugbau der UdSSR, St. Charkiw.
- F. P-5773, Aluminium- und Bronzefabrik, St. Charkiw.
- F. P-5776, Staatliche Sowjetfabrik für Grubeninstrumente.
«Holowwuhlemasch» Süd und Mitte des Volkskommissariats der Kohlenindustrie der UdSSR, St. Charkiw.

Staatliches Gebietsarchiv Chmelnyzki (St. Chmelnyzki)
(DACHmO)

- F. P-434, Stadtverwaltung zu Kam'ianez-Podilski, St. Kam'ianez-Podilski, Bezirk Kam'ianez-Podilski.

Zentrales Staatsarchiv der obersten Macht- und Verwaltungsorgane der Ukraine
(St. Kyjiw). (ZDAWO Ukraine)

- F. 3206, Reichskommissariat Ukraine, St. Rowno.
- F. 3676, Stab des Leiters des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete Rosenberg.
- F. 4217, Eine Sammlung von Fotos und Negative über die Partisanenbewegung in der Ukraine während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945 «ukrainische Partisanen», St. Kyjiw.
- F. 4620, Dokumentation zur Geschichte des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945.
- F. P 2, Wirtschaftsverwaltung des Rates der Volkskommissare der USSR (des Ministerrates der USSR)

F. KMΦ-8, Eine Sammlung von Mikrobildern der NS-Verwaltungsstellen, Armeeabteilungen und deren rückwärtigen Schutzeinheiten, die in den besetzten Ostgebieten im Einsatz waren.

Zentrales Staatsarchiv der ukrainischen Gesellschaftsverbände (St. Kyjiw)
(ZDAHO Ukraine)

F. 1, Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Ukraine.

F. 166, Ausschuss für den Großen Vaterländischen Krieg bei der Akademie der Wissenschaften der UdSSR.

Russisches staatliches Wirtschaftsarchiv (St. Moskau)
(RGAE)

F. 349, Ministerium für Chemieindustrie der UdSSR.

F. 7516, Volkskommissariat für Munition der UdSSR.

F. 8243, Ministerium für Schwerindustriemaschinenbau der UdSSR.

F. 8875, Ministerium für Schwarzmetallurgie der UdSSR.

Russisches staatliches Militärarchiv (St. Moskau)
(RGWA)

F. 14 п, Einrichtungen für Kriegsgefangene und Internierte im Gebiet Woroschylowgrad

Staatsarchiv der Russischen Föderation (St. Moskau)
(GARF)

F. P-7021, Staatliche Sonderkommission für die Untersuchung der Verbrechen der deutsch-faschistischen Eindringlinge.

F. P-7416, Zentralkomitees der Berggewerkschaft.

F. P-7679, Zentralkomitees der Metallurgengewerkschaften.

F. P-9507, Einrichtungen zur Leitung der Ausbildung in der UdSSR.

Bundesarchiv-Militärarchiv (St. Freiburg)
(BA-MA)

RH 3, OKH, Generalquartiermeister.

RH 23, Kommandanten der rückwärtigen Armeegebiete

RW 31, Wirtschaftsstab Ost.

Bundesarchiv (St. Berlin)
(BA-Berlin)

R 58, Reichssicherheitshauptamt.

Periodika (1941-1950)

Butschazjki wisti (Butschatsch)
Donezki westnik (Jusowka)
Iswestia (Kiew)
Jenakiewski Rabotschii (Mariupol)
Kirowez (Makeewka)
Kirowez' (Charkiw)
Koksowik (Dnepropetrowsk)
Komsomolskaja prawda na Dneprostroje (Saporoshie)
Kotschegarka (Gorlowka)
Krem'anezki wisnyk (Krem'anez)
Lwiwski wisti (Tagebuch für Distrikt Galizien) (Lwiw)
Lyssytschanskyj Robitnyk (Lyssytschansk)
Nowaja mysl (Nikolaew)
Nowe shyttia (Woroschylowhrader Zeitschrift) (Woroschylowhrad)
Nowe shyttia (Perwomaisk)
Oktiabrskii Gudok (Woroschylowhrad)
Prapor Peremohy
Prawda (Kyjiw)
Prawda na Dneprostroje (Saporoshie)
Priasowski Rabotschii (Mariupol)
Radiansjka Donetschtschyna
Radiansjka Ukraina (Kyjiw)
Radiansjka Ukraina na Saporishbudi (Saporishshia)
Ssumsjkyi wisnyk (Ssumy)
Ukrainsjka dumka (Mykolajiw)
Ukrainsjke slowo (Kyjiw)
Ukrainsjki wisti (Kirowograd)
Wilne shyttia (Ternopil)
Wolyn' (Ukrainische Zeitschrift) (Riwne)
Woroschylowgradskaja prawda (Woroschylowgrad)

Plakate

«Alles für die Front! Alles für den Sieg!» Der Künstler L.M. Lyssyzki, Moskau 1942.
«Wir erfüllen den 5-Jahrplan innerhalb von 4 Jahren!» der Künstler W. Iwanow, 1948.
«Wollen wir die Schwerindustrie als die Voraussetzung der Unabhängigkeit unseres Landes wiederherstellen und entwickeln» der Künstler F.O. Ssamussew, Lwiw 1946.
«Donbass ist befreit! Bergmann, trage zur rasanten Wiedergeburt des Donbass bei!» Der Künstler A.A. Kokorekin, Moskau 1943.

Interviews, Erinnerungen, Tagebücher

- Interview mit Aristow W.O., geb. 1921, St. Donezk. Aufnahme vom Sommer 2002 // Das Interview wurde von Titarenko D. aufgenommen.
- Interview mit Butaröw W.I., St. Horliwka, Gebiet Donezk. Aufnahme am 28.02.2005, (das Schriftstück) // Privatarhiv der Verfasserin.
- Interview mit Fen' I.W., geb. 1925. Dorf Lukaschiwka, Kreis Solotonoscha, Gebiet Poltawa (heute Gebiet Tscherkassy). Aufnahme am 18.05.2005, St. Solotonoscha, Gebiet Tscherkassy. // Archiv des Kowalskis-Ostinstituts für Ukrainekunde /International Slave and Forced Laborers Documentation Project FL035.
- Interview mit Kostoglodow S.D., St. Kyjiw. Aufnahme am 9.09.2006, (Schriftstück der Verfasserin) // Privatarhiv der Verfasserin.
- «...das war Sklaverei». Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter (auf ukrainisch), Kyjiw 2006.
- «Bitte mich nicht zu vergessen»: mündliche Geschichten der ukrainischen Ostarbeiter /Der Herausgeber H.Hrintschenko; die Verfasserinnen I. Jastreb, T. Pastuschenko und andere (auf ukrainisch), Charkiw 2009.
- Androssowa, L.: Tagebuch (auf russisch), in: Museum «Molodaja Gwardia» [*Junge Garde*, – Verf.] St. Krasnodon.
- Bittere Erinnerungen. Über mein deutsches Leben...: Erinnerungen über die Zwangsarbeit in Nazideutschland /Der Herausgeber, das Vorwort: H. Hrintschenko; der Verfasser, der Kommentar: I. Rebrowa. (auf ukrainisch), Charkiw 2008.
- Briefe aus dem faschistischen Zwangsarbeitslager: Sammlung der Briefe der sowjetischen Angehörigen, die nach Deutschland zur Zwangsarbeit verschleppt wurden/ed. F. Schewtschenko (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.
- Choroschunowa, I.: Das erste Kriegsjahr. Kiewer Notizen (auf russisch), in: Zugangsverfahren: <http://www.judaica.kiev.ua/eg9/eg91.htm>
- Choroschunowa, I.: Das zweite und das dritte Kriegsjahr. Kiewer Skizzen (auf russisch), in: Zugangsverfahren: http://www.judaica.kiev.ua/Eg_10/Eg03.htm
- Erinnerung für die Zukunft. Erinnerungen. Zweite ergänzte Ausgabe (auf ukrainisch), Kyjiw 2003.
- Hens, W./Pereswet, A.: Jenseits des Krieges (auf russisch), Moskau 2005.
- Hlid, S.: Lebens- und Leidenfragmente. Die Erinnerung aus der Zeit der deutschen Besatzung der Ukraine (auf ukrainisch), London 1955.
- Humenna, D.: Kreuzartige Schlucht (Kyjiw 1941–1943). Roman-Chronik (auf ukrainisch), New-York 1956.
- Kusnezow, A.: Babi Jar [*Weiberschluht*, – Verf.]. Roman-Dokument (auf russisch), Kyjiw 1991.
- Malakow, D.: Die zwei Jahre damals... in Kyjiw unter Deutschen (auf ukrainisch), Kyjiw 2002.

- Mirtschewskaja, I.B.: ...Und er hat mir meine Mama geschenkt. Erinnerungen (auf russisch), Kyjiw 2005.
- Mirtschewskaja, I.B.: Die Seiten des langen Lebens (auf russisch), Kyjiw 2008.
- Offenbarungen und Geständnisse. NS-Führer sprechen über den Krieg des «Dritten Reiches» gegen die UdSSR. Geheime Reden. Tagebücher. Erinnerungen /Übers. aus dem Deutschen und Herausgabe von G.J. Ruda (auf russisch), Smolensk 2000.
- Panjkiwski, K.: Jahre der deutschen Besatzung (auf ukrainisch), New-York, Toronto 1965.
- Pihido-Prawobereshny, F.: Der Große Vaterländische Krieg. Erinnerungen und Überlegungen eines Zeitzeugen (auf ukrainisch), Kyjiw 2002.
- Radtschenko, J.: Krieg und die NS-Besatzung mit den Augen einer Jugendlichen. Das Interview mit Halyna Hnatiwna Chotkewitsch (auf ukrainisch), in: Sschid/Sachid: Historisch-kult. Sammlung /Das Kowalskis-Ostinstitut für Ukrainekunde usw., Ausg. 11–12: Oral history in modernen sozialen und humanitären Studien: Theorie und Praxis der Forschungen /ed. W. Krawtschenko, H. Hrintschenko, Charkiw 2008, S. 331–344.
- Terno, W.: Erschossene Erinnerungen über eine seltsame Kindheit (auf russisch), Kyjiw 2003.
- Wassylyna Schawejko (Chmara). Das Leben geht weiter... (biographische Geschichte) (auf ukrainisch), in: Dsherelo Pamjati: Der historische und heimatkundliche Almanach. Auflage 1. Geborene für Bewährungsproben /Verfasser T.J. Naheiko, Ternopil 2007, S. 107–117.

Veröffentlichte Dokumente

- Anatomie der Aggression. Neue Dokumente über die Militärziele des faschistischen Imperialismus während des zweiten Weltkrieges (auf russisch), Moskau 1975.
- Beschluss des Ministerrates der UdSSR und des ZK WKP(b) über die Durchführung der Geldreform und Abschaffung der Lebensmittel- und Industriewarenkarten (auf russisch), Kyjiw 1947.
- Charkower Region während des Großen Vaterländischen Krieges (Juni 1941–1943): Dokumentation (auf russisch), Charkiw 1965.
- Chronologische Sammlung der Gesetze, Beschlüsse des Präsidiums des Obersten Sowjets, der Erlasse und Anordnungen der Regierung der Ukrainischen SSR: In 7 Bd., Bd. 2. (auf ukrainisch), Kyjiw 1963.
- Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR 1941–1944: Dokumente /Norbert Müller (Hrsg.), Köln 1980.
- Deutsche Okkupanten in Poltawer Region (1941–1943): Dokumentation (auf ukrainisch), Poltawa 1947.

- Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine (1941–1944): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1951.
- Deutsch-faschistisches Besatzungsregime in der Ukraine (1941–1944): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1963.
- Die Sowjetukraine während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945: Dokumente und Unterlagen in 3 Bd. 2. ergänzte Ausgabe, Bd. 1, (auf russisch), Kyjiw 1985.
- Die Ukraine während des Zweiten Weltkrieges in Dokumenten: Die Sammlung der deutschen Archivunterlagen /Verfasser W. Kossyk (auf ukrainisch), Bd. 1, Lwiw 1997.
- Die Ukraine während des Zweiten Weltkrieges in Dokumenten: Die Sammlung der deutschen Archivunterlagen (1941–1942) /Verfasser W. Kossyk (auf ukrainisch), Bd. 2, Lwiw 1998.
- Die Ukraine während des Zweiten Weltkrieges in Dokumenten: die Sammlung der deutschen Archivunterlagen: die Sammlung der deutschen Archivunterlagen (1942–1943) / Verfasser W. Kossyk (auf ukrainisch), Bd. 3, Lwiw 1999.
- Freigegebene Dokumente aus der Besatzungszeit des Gebietes Ssumy 1941–1943: Dokumentenübersicht /Staatliches Gebietsarchiv Ssumy (auf ukrainisch), Ssumy 2003.
- Gebiet Cherson während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation (auf russisch), Simferopol 1975.
- Gebiet Dnepropetrowsk während des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion (1941–1945): Dokumentation /Sheflektor A.F. Sstezenko (auf russisch), Dnepropetrowsk 1962.
- Gebiet Donezk während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Verf. W.I. Lebedew u. a. (auf russisch), Donezk 1980.
- Gebiet Saporoshie während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Leiter des Lektorats I.F. Worobjow (auf russisch), Saporoshie 1959.
- Gebiet Ssumy während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation (auf russisch), Kyjiw 1988.
- Geschichte warnt. Erbeutete Dokumente über die Verbrechen der deutsch-faschistischen Eindringlinge und ihrer Helfershelfer auf dem temporär besetzten ukrainischen Territorium während des Großen Vaterländischen Krieges (auf ukrainisch), Kyjiw 1986.
- Gesetz über den Fünfjahresplan des Wiederaufbaus und der Entwicklung der Volkswirtschaft der USSR 1946–1950 (auf russisch), Kyjiw 1946.
- Gräueltaten und Verbrechen der deutsch-faschistischen Eindringlinge in der Charkower Region: Dokumentation (auf ukrainisch), Charkiw 1944.
- Handbuch der Lager, Gefängnisse und Ghettos auf dem besetzten Territorium der Ukraine (1941–1944) /Verf. M. Dubyk (auf ukrainisch), Kyjiw 2000.
- Industrie und die Arbeiterklasse der Charkower Region (1943–1980): Dokumentation /Verf. L.A. Adamenko u. a. (auf russisch), Charkow 1987

- Industrie und die Arbeiterklasse der UdSSR (1946–1950): Dokumentation /Herausgeber M.I. Chlussow, Verf. S.R. Lewina u. a. (auf russisch), Moskau 1989.
- Industrie und die Arbeiterklasse der USSR (1946–1950): Dokumentation /Verf. W.B. Wassylenko u. a. (auf russisch), Kyjiw 1980.
- Iwanow, W.B.: Sewastopoler Epopöe 1941–1944 in offiziellen Dokumenten (Berichte, Befehle, Anordnungen, Meldungen, Veröffentlichungen) (auf russisch), Sewastopol 2004.
- Kampf der Werktätigen der Lwower Region gegen deutsch-faschistische Eindringlinge. (1941–1944): Dokumentation (auf russisch), Lwiw 1949.
- Kiewer Region während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Herausgegeben von P.T. Tronjko (auf russisch), Kyjiw 1963.
- Kirowograder Region während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation (auf ukrainisch), Dnipropetrowsk 1965.
- Kriegsgefangene in der UdSSR. 1939–1956. Dokumentation /ed. M.M. Sahorulko (auf russisch), Moskau 2000.
- Kyjiw in der Zeit der NS-Invasion. Laut Akten der sowjetischen Spezialdienste. Anlässlich des 60. Jahrestages der Befreiung der Ukraine von Hitlereindringlingen. Wissenschaftlich-dokumentare Ausgabe /Verfasser: T.W. Wronsjka, A.W. Kentii, S.A. Kokin u. a. (auf ukrainisch), Kyjiw, Lwiw 2003.
- Luhansker Region während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Redaktionskollegium W.W. Schewtschenko und andere (auf russisch), Donezk 1969.
- Mykolajiwjer Region während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945: Dokumentation (auf russisch), Odessa 1964.
- Nürnberger Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher: Dokumentation, In 7 Bd. / ed. R.A. Rudenko (auf russisch), Moskau 1957 – 1961.
- Poltawer Region während des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion (1941–1945): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1977.
- Region Shtyomyr während der temporären Besatzung durch deutsch-faschistische Eindringlinge (1941–1944): Dokumentation (auf ukrainisch), Shtyomyr 1948.
- Region Shtyomyr während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945. Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1969.
- Region Winnyzia während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945): Dokumentation /Lektor W.F. Olijnyk (auf ukrainisch), Odessa 1971.
- Richtlinien der KPSS und der Sowjetregierung für die Wirtschaftsorganisation 1917–1957: Dokumentation: in 4 Bd., T. 2. /Verf.: W.N. Malinin, A.F. Korobow (auf russisch), Moskau 1957.
- Russisches Archiv: Der Große Vaterländische (Krieg). Ausländische Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges in der UdSSR, Bd. 24 (13), (auf russisch), Moskau 1996.
- Sammlung der gültigen Gesetze, Erlasse des Präsidiums des Obersten Sowjets und der Regierungsverordnungen der Ukrainischen Sowjetischen Sozialistischen Republik /Herausgeber A.Kaplan: In 2 Bd., Bd. 1. (auf ukrainisch), Kyjiw 1949.

- Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1945. (auf ukrainisch), Kyjiw 1945.
- Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1946. (auf ukrainisch), Kyjiw 1946.
- Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1947. (auf ukrainisch), Kyjiw 1947.
- Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1948. (auf ukrainisch), Kyjiw 1948.
- Sammlungen der Verordnungen und Erlasse der Regierung der USSR. 1949. (auf ukrainisch), Kyjiw 1949.
- Sowjetleben. 1945–1953 /Verfasser E.J. Subkowa, L.P. Koschelewa (auf russisch), Moskau 2003.
- Sserhijtschuk, W.: Neueste Zwangsarbeit. Kriegsgefangene und Internierte des Zweiten Weltkrieges in der USSR (auf ukrainisch), Kyjiw 2001.
- Ssuslikow, W.E./Titarenko, D.M. Horliwka während des Großen Vaterländischen Krieges und in den ersten Nachkriegsjahren (1941–1950): Kurzgeschichte und Quellen /W.E. Ssuslikow, D.M. Titarenko (auf ukrainisch), Donezk 2010.
- Tschernigower Region während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1954): Dokumentation (auf ukrainisch), Kyjiw 1978.
- Ungarische Kriegsgefangene in der UdSSR: Dokumente der Jahre 1941–1953 (auf russisch), Moskau 2005.
- Verbrecherische Ziele bedeuten verbrecherische Mittel. Die Dokumente über die Besatzungspolitik NS-Deutschlands auf dem Territorium der UdSSR (1941–1944), 3. Ausgabe (auf russisch), Moskau 1985.
- Wiederaufbau des Dniprogebietes (1946–1950): Dokumentation (auf russisch), Kyjiw 1988.
- Wiederaufbau des Donbass (1946–1950): Dokumentation /Chef des Lektorats I.F. Kuras (auf russisch), Kyjiw 1986.

Bibliographie

- Alexeewa-Prozük, D.: Gestaltung der Haft und des Arbeitseinsatzes der ausländischen Kriegsgefangenen und Internierten auf dem ukrainischen Territorium (1939–1953): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 2008.
- Allgemeine Volkshilfe beim Wiederaufbau des Donbasses während des Großen Vaterländischen Krieges (auf ukrainisch), in: Ukrainskyi istorytschnyi journal, 1966, № 11, S. 110–114.
- Andruchiw, I.O./Kam'anski, P.J.: Politisch-gesellschaftliche und religiöse Prozesse im Gebiet Stanislaw Ende 30-er – 50-er Jahre des XX. Jh. Historisch-politische Auswertung (auf ukrainisch), Iwano-Frankiwnsk 2005.

- Anissimow, I.W./Kusmin, H.W.: Der Große Vaterländische Krieg der Sowjetunion (1941–1945) (auf russisch), Moskau 1952.
- Antonük, N.W.: Ukrainisches kulturelles Geschehen im Generalgouvernement (1939–1944) (auf ukrainisch), Lwiw 1997.
- Archiwy okupazii. 1941–1944 /Dersh. Kom. Archiv Ukrainy; Herausgeberin N. Makowska. (auf ukrainisch), Kyjiw 2006.
- Arsamaskin, J.N.: Geiseln des Zweiten Weltkrieges. Die Repatriierung von sowjetischen Angehörigen 1944–1953 (auf russisch), Moskau 2001.
- Arsamaskin, J.N.: Tätigkeit der sowjetischen Staats- und Militärbehörden für Repatriierung in der Zeit 1944–1953.: Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften (auf russisch), Moskau 2000.
- Babenko, S.J.: Evakuierung aus der Ukraine während des Großen Vaterländischen Krieges: Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf russisch), Donezk 2000.
- Baglikowa, M.S.: Deutsche Kriegsgefangene im Donbass (1943–1954): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Donezk 2005.
- Bakulew, G.D.: Entwicklung des Bergbaus im Donezbecken (auf russisch), Moskau 1955.
- Belonossow, I.I.: Sowjetische Gewerkschaften während des Krieges (auf russisch), Moskau 1970.
- Berichtssammlung der Staatlichen Sonderkommission über die Verbrechen der deutsch-faschistischen Eindringlinge (auf russisch), Moskau 1946.
- Berkhoff, K.: Harvest of Despair: life and death in Ukraine under Nazi rule, Cambridge; Massachusetts and London 2004.
- Bethell, N.: The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947, London 1974.
- Bilas, I.: Ukrainisches Repressiv- und Strafsystem 1917–1953: Gesellschaftlich-politische und historisch-rechtliche Auswertung. In 2 Bänden (auf ukrainisch), Kyjiw 1994.
- Bilinski, Y.: The Second Soviet Republic, New Brunswick (N. J.) 1964.
- Blank, A.: Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR, Köln 1979.
- Boeckh, K.: Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg, Wiesbaden 2007, S. 291–327.
- Bogunow, S.: Arbeitseinsatz von sowjetischen Kriegsgefangenen auf dem ukrainischen Territorium während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1944) (auf ukrainisch), in: Kriegsgefangenschaft und Internierung. 1939–1956. Ein Rückblick nach Ablauf von 60 Jahren/ Die Unterlagen der Fachtagung am 2.-4. Juni 2006, Kyjiw 2008, S. 53–66.
- Bolianowski, A.W.: Deutsche Besatzungspolitik in Galizien im Kontext der NS-«Neuordnung» Europas 1941–1944: Autorefer. Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.02 (auf ukrainisch), Lwiw 1999.

- Bombandörowa, O.A.: Ausbildung und Einsatz von Arbeitskräftereserven in der Ukraine während des Großen Vaterländischen Krieges: Dissertation von Dr. der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 2000.
- Bonwetsch, Bernd: Die sowjetischen Kriegsgefangenen zwischen Stalin und Hitler, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1993, № 41, S. 135–142.
- Borissow, A.B.: Das große Wirtschaftswörterbuch (auf russisch), Moskau 2003.
- Bronnert, U.: ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der Deutschen Wehrmacht besetzten sowjetischen Gebiets 1941–1945. – Teil 1 /Bronnert U., in: Münzen und Papiergeld, 2002, № 7–8. August.
- Buch für Lehrer. Geschichte der politischen Repressalien und des Widerstandes gegen die Unfreiheit in der UdSSR (auf russisch), Moskau 2002.
- Buschyn, M.I./Perechrest I.W.: Evakuierung der materiellen Ressourcen und der Bevölkerung der Ukraine am Anfang des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2002, Aufl. 6, S. 263–266.
- Buz’ko, O.W. «Heimkehrchen»: Das Schicksal der ukrainischen BürgerInnen, die in die Heimat repatriert wurden (auf russisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1998, Aufl. 2., S. 148–162.
- Buz’ko, O.W.: Errichtung und Tätigkeit der sowjetischen Organe für Repatriierung 1944–1946 (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 206–213.
- Buz’ko, O.W.: Kriegsgefangene in der UdSSR (1941–1945) (auf ukrainisch), in: Ukrainjskyi istorytschnyi journal, 2000, № 4, S. 120–126.
- Buz’ko, O.W.: Lebensmittelversorgung deutscher Kriegsgefangener während des Großen Vaterländischen Krieges (auf russisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2003, Aufl. 7, T. 2, S. 168–172.
- Buz’ko, O.W.: Repatriierung der ukrainischen Staatsangehörigen (1944–1946) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1997, Aufl. 1, S. 143–158.
- Buzko, N.O.: Kommunistische Partei als Organisator der allgemeinen Volkshilfe der Sowjetukraine bei der Wiederherstellung der Volkswirtschaft während des Großen Vaterländischen Krieges (auf russisch), Kyjiw 1962.
- Chojnaz’ka, L.M.: Anwendung der außerökonomischen Formen des Berufslebens bei der Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie (1943–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2000, Aufl. 4, S. 108–119.
- Chojnaz’ka, L.M.: Arbeits- und Lebensbedingungen der Produktionsarbeiter während der Wiederherstellung der Betriebe der ukrainischen Maschinenbauindustrie (1943–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1999, Aufl. 3, S. 130–142.
- Chojnaz’ka, L.M.: Soziale Lage von Arbeitskräften in der Schwerindustrie in den Kriegs- und ersten Nachkriegsjahren (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9.: Im 3 T., T. 3, S. 191–206.

- Chojnaz'ka, L.M.: Wiederherstellung der ukrainischen Maschinenbauindustrie und soziale Konsequenzen (1943–1950) (auf ukrainisch), Kyjiw 2003.
- Dalgowsjaki, Alaxandr: Zwangsarbeit der weißrussischen Arbeitskräfte im System der Militär- und Zivilverwaltung auf dem besetzten Territorium Weißrusslands in den Jahren 1941–1944 (auf ukrainisch), in: Sschid/Sachid: Geschichts- und Kultursammlung. Heft 11–12: Sonderausgabe: Oral history in sozialen und humanitären Studien: Theorie und Praxis der Forschungen, Charkiw 2008, S. 180–197.
- Dallin, A.: German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies, New York 1957.
- Das gesellschaftlich-politische Leben der Werktätigen in der USSR /ed. Skyba, A.D.: In 2 Bd., T. 1, Kyjiw 1973.
- Das Militär des Sowjetstaates im Großen Vaterländischen Krieg 1941–1945: Informations- und Statistikerunterlagen /herausgegeben von Armeegeneral A.P.Beloborodow (auf russisch), Moskau 1963.
- Dean, M.C.: Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44, New York 2000.
- Der Kampf der ukrainischen Bevölkerung gegen die deutschen Eindringlinge: das Brevier (auf ukrainisch), Ufa 1942.
- Der Zweite Weltkrieg im historischen Gedächtnis der Ukraine. (Laut Unterlagen des Ukrainischen Instituts für Nationalgedächtnis) /Verf.: L. Herassymenko, R. Pyliawez' (auf ukrainisch), Kyjiw – Nishyn 2010.
- Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew /hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller, Boppard am Rhein: Boldt 1991.
- Die Jahre der Arbeitstaten. Die Skizze über die Geschichte der Charkower Motorenfabrik «Serp i Molot» [*Hammer und Sichel*, – Verf.] (auf russisch), Charkow 1975.
- Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg: eine Ansicht aus dem XXI. Jahrhundert. Kurzgeschichten (auf ukrainisch), Kyjiw 2010, Bd. 1.
- Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg: eine Ansicht aus dem XXI. Jahrhundert. Kurzgeschichten (auf ukrainisch), Kyjiw 2010, Bd. 2.
- Dmytryshyn, B.: Moscow and the Ukraine, 1917–1953, New York 1956.
- Downar, G.S.: Das große Schicksal: Skizzen zur Geschichte der A.-J.-Parchomenko-Kohlenbergwerksmaschinenbau-Fabrik (auf russisch), Donezk 1972.
- Dubyk M.G. Kriegsgefangenenlager auf dem besetzten Territorium der Ukraine (1941–1944): Quellenanalyse (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2001, Aufl. 5, S. 144–147.
- Dubyk, M.G.: Die Besatzung der Ukraine (1941–1944) – moderne Tendenzen deutscher Historiographie (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9, T. 1, S. 52–56.
- Dubyna, K.: 778 tragische Kiewer Tage (auf ukrainisch), Kyjiw 1945.

- Dubyna, K.: Gräueltaten von Deutschen in Kiew (auf russisch), Moskau 1945.
- Dubyna, K.: Sowjetische Ukraine im Großen Vaterländischen Krieg. (auf ukrainisch), Kyjiw 1967.
- Economics of Soviet Regions /Ed.: by I.S. Koropecyjk, New York 1981.
- Eikel, M.: Weil die Menschen fehlen. Die deutschen Zwangsarbeitsrekrutierungen und -deportationen in den besetzten Gebieten der Ukraine 1941–1944 (auf ukrainisch), in: Ukrainskyi istorytschnyi journal, 2005, № 6, S. 139–160.
- Elliot, M.R.: The Repatriation Issue Soviet-American Relations 1944–1947, University of Kentucky 1974.
- Elliott, M.R.: The United States and Forced Repatriation of Soviet Citizens, 1944–1947, in: Political Science Quarterly, № 38, 1973, S. 253–275.
- Ewigkeit. Gedächtnisbuch der Ukraine. 1941–1945 /Vorsitzender des Redaktionskollegiums I.O. Gerassimow (auf ukrainisch), Kyjiw 2000.
- Ewssewa, E.N.: UdSSR in der Zeit 1945–1953: Wirtschaft, Macht und Gesellschaft, (auf russisch), in: http://www.nivestnik.ru/2002_1/21.shtml
- Gerassimowa, M.S.: Der Alltag der repatriierten sowjetischen Bürger im Gebiet Stalino innerhalb von ersten Nachkriegsjahren (1945–1953) (auf ukrainisch), in: Istorytschni i politolohitschni doslidshennia (Ausgabe der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 234–243.
- Gerassimowa, M.S.: Historische Bedingungen der Gestaltung und Organisationsregeln des Alltags im Donbass 1945–1953 (auf ukrainisch), in: Nowi sstorinky istorii Donbassu: Dokumentation, Donezk 2006, Bd. 12, S. 116–128.
- Geschichte der Ukrainischen SSR: In 10 Bd. – Bd. 8. Die Ukrainische SSR während des Großen Vaterländischen Krieges der Sowjetunion (1941–1945) (auf russisch), Moskau 1984.
- Geschichte des Zweiten Weltkrieges. 1939–1945. – in 12 Bd. /Hauptlektorat: Hretschko, A.A./Shylin, P.A./Shukow, E.M. u. a. (auf russisch), Moskau 1973–1982 .
- Geschichte von Arbeitskräften des Donez -Beckens: In 2 Bänden – B.2.: Die Werktätigen des Donez – Beckens in der Zeit des Endstadiums des Aufbaus des Sozialismus und des allmählichen Übergangs zum Kommunismus (auf russisch), Kyjiw 1981.
- Geyer, M./Fitzpatrick, S. (Hg.): Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared, New York 2009.
- Gluschmann, M.S.: Die beste in der Ukraine Betriebsschule für Bergleute № 14 (auf russisch), Moskau 1948.
- Goeken-Haidl, Ulrike: Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg, Essen 2006.
- Grelka, F.: Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 41/42., Harrisowitz Verlag, Wiesbaden 2005.
- Gurow, K.I.: Faschistische Räuberei in der Ukraine (auf ukrainisch), Moskau 1942.

- Haltschak, S.: Der Abschub von «Ostarbeitern» aus Podolien in die faschistische Sklaverei (auf ukrainisch), in: «...das war die Sklaverei». Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter, Kyjiw 2006, S. 50–62.
- Haltschak, S.: Organisatorische Maßnahmen zur Vorbereitung der Repatriierung von «verschleppten Personen» (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2003, Aufl. 7: im 2. Teil, T. 2, S. 173–182.
- Haltschenko, S.I.: Handelsbetriebe bei der Versorgung der ukrainischen Bevölkerung in der Anfangsstufe des Wiederaufbaus in der Zeitspanne 1943–1945: Errungenschaften und ungelöste Probleme (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2006, Aufl. 10: im 2. Teil, T. 2, S. 286–294.
- Haltschenko, S.I.: Organisation der gemeinschaftlichen Speisewirtschaft in der Zentralukraine während des Wiederaufbaus (auf ukrainisch), in: Istorytschni i politolohitschni doslidshennia (die Ausgabe der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 243–249.
- Haltschenko, S.I.: Stadtbevölkerung der Zentralgebiete der Ukraine unter Bedingungen der rationierten Versorgung (1943–1947): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2007.
- Haran', O.W.: Die ausländische Geschichtsforschung über den Wiederaufbau der Wirtschaft der USSR in der zweiten Hälfte 40-er Jahre (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1989, № 4, S. 54–64.
- Hilger, A.: Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung, München 1999.
- Hinda, W.: Ausbildung während der deutschen Besatzung im Generalbezirk «Shtomyr» 1941–1944: Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2007.
- Hluchyj, O.: Deutsche Faschisten sind grimmige Feinde des ukrainischen Volkes (auf ukrainisch), Moskau 1942.
- Holowko, M.L.: Ukrainische politisch-gesellschaftliche Organisationen und Bewegungen während des Zweiten Weltkrieges 1939–1945 (auf ukrainisch), Kyjiw 2004.
- Holysch, H.M.: Im Sprudel des Kriegs. Die Lage von minderjährigen Bürgern in der Ukraine 1941–1945 (auf ukrainisch), Tscherkassy 2005.
- Holysch, H.M.: Haupttrichtlinien der Politik der herrschenden Gewalt der Ukrainischen SSR auf dem Gebiete des Kinderschutzes am Anfang des Wiederaufbaus (1943–1945) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 213–227.
- Horiany, W./Kan, D.: Arsenal des Krywbass. Die Skizzen zur Geschichte des Werkes (auf ukrainisch), D. 1967.
- Ionow A.W. Donbass ist der Boden der Helden: Skizzen (auf russisch), Stalino 1958.

- Issajkina, O.D.: Alltag und Freizeit der ukrainischen Stadtbevölkerung in der Nachkriegszeit (1945–1955). Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften (auf ukrainisch), Perejaslaw-Chmelnyzki 2006.
- Jankowska, O.W.: Materielle Lage und Alltag der Arbeitskräfte in den ukrainischen Regionen nach dem Krieg laut Aussagen der BürgerInnen (laut Unterlagen des NKWS–KDB der USSR (auf ukrainisch), in: *Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation*, Kyjiw 2005, Aufl. 8, S. 225–247.
- Jankowska, O.W.: Sozialpolitik des Sowjetstaates in den ukrainischen Städten 1945–1953. Aus Aussagen der Bürger (laut Unterlagen des NKWS–KDB der USSR (auf ukrainisch), in: *Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation*, Aufl. 9, Kyjiw 2005, S. 326–345.
- Jaschan, W.: Unter der brutalen Herrschaft: Deutsche Okkupation der Stanislawer Region im Zweiten Weltkrieg. 1941–1944 (auf ukrainisch), Toronto 1989.
- Jasny, N.: *Essays on the Soviet Economy*, Munich 1962.
- Jasny, N.: *Soviet Industrialization, 1928–1952*, Chicago 1961.
- Jelinek, T.: Zwangsarbeit im Nationalsozialismus, in: «Kommt die Arbeit nicht zu Dir...» Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten, Prag 2003.
- Jerabek, B.: Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944 /Im Lichte deutscher Dokumente, München 1991.
- Jurtschuk, W./Koshukalo, I.: Die Kommunistische Partei steht an der Spitze des allgemeinen Volkskampfes für die Wiederherstellung und Entwicklung der Volkswirtschaft der Sowjetukraine (1946–1950) (auf russisch), Kyjiw 1986.
- Kamenetsky, I.: *Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism*, Milwaukee 1956.
- Karner, S.: *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956*, München 1995.
- Kershaw, I./Lewin, M. (Hg.): *Stalinism and Nazism. Dictatorship in Comparison*, Cambridge 1997.
- Kleines ukrainisches Wörterbuch (auf ukrainisch), Kyjiw 1997.
- Klymenko, O.: Geldumlauf im Distrikt Galizien (1941–1944) (auf ukrainisch), in: *Wissenschaftliches Informationsblatt der Wolyniener Lessia Ukrainka – Nationaluniversität, Luzk 2009, Aufl. 13, S. 197–206.*
- Knyschewski, P.N.: Staatliches Verteidigungskomitee: die Methoden der Rekrutierung von Arbeitskräften (auf russisch), in: *Woprossy istorii*, 1994, № 2, S. 54–80.
- Kochanowski, Jerzy/Sach, Maike (Hrsg.): *Die Volksdeutschen in Polen, Frankreich, Ungarn und der Tschechoslowakei. Mythos und Realität*. Fibre, Osnabrück 2006.
- Konassow, W.B.: Schicksale von deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR: diplomatische, rechtliche und politische Aspekte des Problems. Skizzen und Dokumente (auf russisch), Wologda 1996.

- Kondratenko, L.W.: Besonderheiten des Wiederaufbaus der ukrainischen Industrie in der Zeitspanne 1943–1945 (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1997, Aufl. 1, S. 74–91.
- Kondratenko, L.W.: Errungenschaften und Fehlschläge bei der Wiederherstellung der ukrainischen Industrie (1946–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1999, Aufl. 3, S. 142–154.
- Korohod, B.L./Korohod, H.I./Lohwynenko, M.I.: Gebiet Ssumy während des Großen Vaterländischen Krieges (auf ukrainisch), Ssumy 2003.
- Korol, W.J.: Tragödie von Kriegsgefangenen auf dem besetzten Territorium der Ukraine 1941–1944 (auf ukrainisch), Kyjiw 2002.
- Kossyk, W.: Die Ukraine und Deutschland im Zweiten Weltkrieg. (auf ukrainisch), Paris, New-York, Lwiw 1993.
- Kowal, M.W.: Ukrainische SSR während der Wiederherstellung und Entwicklung der Volkswirtschaft (1945–1955) (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1990, № 4, S. 80–87.
- Kowal, M.: Das bleibt in der Geschichte! Blutige Spur von Faschisten in der Ukraine (auf ukrainisch), Kyjiw 1965.
- Kowal, M.: Kampf der ukrainischen Bevölkerung gegen die faschistische Sklaverei (auf ukrainisch), Kyjiw 1979.
- Kowal, M.W.: Alles für den Sieg aufopfern. Die Heldentat der ukrainischen Werktätigen im Großen Vaterländischen Krieg 1941–1945 (auf ukrainisch), Kyjiw 1970.
- Kowal, M.W.: Die Jahre 1941–1945. Ukraine (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1991, № 6, S. 3–23.
- Kowal, M.W.: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg und im Großen Vaterländischen Krieg (1939–1945) (auf ukrainisch), in: Ukraine durch Jahrhunderte: In 15 Bd., Kyjiw 1999, Bd. 12.
- Kowal, M.W.: Nazi-Genozid an Juden und ukrainische Bevölkerung (1941–1944) (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1992, № 2, S. 25–32.
- Kowpak, L.W.: Die Lebensbedingungen der ukrainischen Bevölkerung in zweiter Hälfte des XX. Jh. (1945–2000) (auf ukrainisch), Kyjiw 2003.
- Krawchenko, B.: Soviet Ukraine under Nazi Occupation 1941–1944, in: Ukraine during World War II: History and Its Aftermath: A Symposium, Edmonton 1986, P. 15–37.
- Krawtschenko, G.S.: Rüstungswirtschaft der UdSSR, 1941–1945. (auf russisch), Moskau 1963.
- Krawtschuk, M.K.: Teilnahme der Kolchosbauernschaft am Wiederaufbau der ukrainischen Industriezentren (1943–1945) (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1977, № 5, S. 39–46.
- Kruglow, A.I.: Vernichtung der jüdischen Bevölkerung 1941–1944. Chronik. (auf russisch), Moskau 1997.
- Kudlei, O.S.: Die Arbeiterklasse der USSR im Kampf für den Wiederaufbau und Entwicklung in der Nachkriegszeit (auf ukrainisch), Kyjiw 1965.

- Kuromiya, H.: Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998.
- Kurylyshyn, K.: Leben in der Ukraine unter deutschen Besatzung (1939–1944.). Laut Unterlagen der legalen ukrainischsprachigen Presse (auf ukrainisch), Lwiw, 2010.
- Kutscher, W./Tschernega, P.: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg (1939–1945) (auf ukrainisch), Kyjiw 2002.
- Lapan, T.D.: Rekrutierung und Deportierung der ukrainischen Bevölkerung nach Deutschland sowie ihre Arbeits- und Lebensverhältnisse in der Sklaverei (1939–1945): Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Lwiw 2005.
- Larin, A.F.: Erneuerung der Versorgung mit Lebensmitteln der Stadtbevölkerung der USSR nach der Befreiung von Hitlerokkupanten (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1974, № 7, S. 50–57.
- Larin, A.F.: Zur Frage über materielle Sicherstellung der ukrainischen Bevölkerung und Dienstleistung an sie (1943–1945) (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1978, № 5, S. 102–106.
- Lawryschtschuk, W.I.: Faschistisches Besatzungsregime in westlichen ukrainischen Gebieten. 1941–1944.: Autoref. Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 1998.
- Lazis, O.: Märchen unserer Zeit , in: Iswestia, am 16. April 1988.
- Legassowa, L./Schewtschenko, M.: Die Unterlagensammlung der Gedenkstätte «Das Nationalmuseum des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945» zur Forschungsproblematik der Geschichte der ukrainischen «Ostarbeiter» (auf ukrainisch), in: «...das war die Sklaverei. Erinnerungen und Briefe der Ostarbeiter, Kyjiw 2006, S. 19–20.
- Lewykin, W.W.: Besonderheiten des sowjetischen ideologischen Einflusses auf die ausländischen Kriegsgefangenen (1940–1950) (auf ukrainisch), in: Ewigkeit der Heldentat: Die Unterlagen der internationalen wissenschaftlichen Konferenz, Kyjiw, am 22. April 2005/ Kiewer Nationaluniversität des Innern, Kyjiw 2006. S. 208–217.
- Lewykin, W.W.: Einige Aspekte des Arbeitseinsatzes von ausländischen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion (1944–1950) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: im T. 3, T. 3, S. 110–114.
- Loboda, M.K.: Demobilisierte als Quelle der Arbeitskräfte rekrutierung für den Wiederaufbau der Schwerindustrie (1945–1948) (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9, S. 313–326.
- Loboda, M.K.: Einsatz von Arbeitskräften beim Wiederaufbau der Schwerindustrie (1943–1950): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 2007.

- Loboda, M.K.: Heranziehung von ausländischen Kriegsgefangenen an die Wiederherstellung der Industriebetriebe 1943–1950 (auf ukrainisch), in: Sstorinky woennoi istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2006, Aufl. 10, T. 2, S. 346–359.
- Loboda, M.K.: Mobilisierung von Hilfsarbeitern zum Wiederaufbau der ukrainischen Schwerindustrie: sozialer Aspekt (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9, T. 3, S. 259–269.
- Loboda, M.K.: Über das Problem des Wiederaufbaus der ukrainischen Schwerindustrie (1943–1950): Arbeitsschutz und Arbeitsbedingungen der Arbeitskräfte und Beamten (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, (Dokumentation), Kyjiw 2006, Aufl. 9, S. 247–259.
- Lukjanenko, L.: Unser Vermögen auf dem fremden Boden: Die Liste der während des Zweiten Weltkrieges aus der Ukraine ausgeführten Werke (auf ukrainisch), in: Wisti s Ukrainy, 1995, S. 3–9.
- Lysenko, O.: Soziale Lage der sowjetischen Kriegsgefangenen während des Zweiten Weltkrieges (auf ukrainisch), in: Kriegsgefangenschaft und Internierung. 1939–1956. Ein Rückblick nach Ablauf von 60 Jahren /Die Unterlagen der Fachtagung am 2.-4. Juni 2006, Kyjiw 2008, S. 86–95.
- Lytwyn, W.: Die Ukraine im ersten Nachkriegsjahrzehnt (1946–1955) (auf ukrainisch), Kyjiw 2004.
- Lytwyn, W.: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg (1939–1945) (auf ukrainisch), Kyjiw 2004.
- Manning, C.: Ukraine under the Soviets, New York 1953.
- Maruntschak, M.H.: Das deutsche KZ-System und die Vernichtungspolitik in der Ukraine (auf ukrainisch), Winnipeg, Kanada, 1963.
- Maschotas, W.: Räuberische Wirtschaftspolitik der Hitlerokkupanten in Galizien 1941–1944 (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1970, № 1, S. 100–104.
- Matwienko, L.P.: Die Sorge der Partei um den Anstieg des materiellen Wohlstands der Werktätigen während des vierten Fünfjahrplans (auf ukrainisch), in: Die Werke in der Geschichte der KPdSU, Kyjiw 1967, Aufl. 18, S. 97–109.
- Müller, N.: Wehrmacht und Okkupation 1941–1944: zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Führungsorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium /Übers. Aus dem Deutschen Artemowa, A.P./Dolgorukowa, A.I./Karabutschenko, I.I. u.a. (auf russisch), Moskau 1974.
- Müller, R.-D. (Hg.): Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943. Der Abschlußbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew, Boppard am Rhein 1991.
- Müller, R.-D.: Zwangsrekrutierung der «Ostarbeiter»: 1941–1944 (auf russisch), in: Zweiter Weltkrieg: Diskussionen. Haupttendenzen. Forschungsergebnisse/ ed. W. Mychalka, Moskau 1997.

- Mychnenko, A.M.: Donbass während des Großen Vaterländischen Krieges (1941–1945) (auf ukrainisch), Donezk 2000.
- Nachkriegsukraine: Skizzen zur Sozialgeschichte (in der 2. Hälfte 40-er – Mitte 50-er Jahren): Kollektivmonographie /Herausgeber W.M. Danylenko: In 3 Teilen, (auf ukrainisch), Kyjiw 2010.
- Nemiaty, W.: Allgemeiner Volkskampf gegen die Wirtschaftsmaßnahmen der faschistischen Okkupanten in der Ukraine. 1941–1944 (auf russisch), Kyjiw 1980.
- Nemiaty, W.N.: Im Kampf für die Vereitelung der Raubpläne NS-Deutschlands (auf russisch), Kyjiw 1982.
- Nesterenko, W.: Besatzungsregime in der Ukraine unter Militärverwaltung 1941–1943. (Verwaltungs-, Wirtschafts-, Sozial- und Kulturaspekte): Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 2005.
- Nesterenko, W.A.: Berufsausbildung in der Ukraine unter Militärverwaltung 1941–1943 (auf ukrainisch), in: Ssumsjka sstarowyna, 2002, № X, S. 102–110.
- Nikolajez', J.A.: Die ukrainische Zivilbevölkerung am Anfang des Krieges mit deutsch-faschistischen Eindringlingen (auf ukrainisch), Kyjiw 1998.
- Nikolajez', J.A.: Lage und Stimmung der ukrainischen Bevölkerung am Anfang der deutsch-faschistischen Besatzung (Juni 1941 – Juli 1942) (auf ukrainisch), Winnyzia 1999.
- Nove, A.: An economic history of the USSR, London 1969.
- Pastuschenko, T.: Repatrianty ta «worohy narodu» jak marginalni hrupy ukrajinskoho suspilstwa = Repatrianten und «Volksfeinde» als Bevölkerungsgruppen außerhalb der ukrainischen Gesellschaft (auf ukrainisch), in: Die Nachkriegsukraine: Skizzen zur Sozialgeschichte (in der 2. Hälfte 40-er – Mitte 50-er Jahren): Kollektivmonographie /Herausgeber W.M. Danylenko: In 3 T.,– T. 1, 2, Kyjiw 2010, S. 250–271.
- Pastuschenko, T.: Spadok wjny: polityko-prawowe stanowyschtsche repatriantiw u powojennomu radiansjkomu suspilstwi = Rechtspolitische Stellung von Repatrianten in der sowjetischen Nachkriegsgesellschaft (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 2010, № 3, S. 110–127.
- Pastuschenko, T.W.: Ostarbeiter aus der Kiewer Region: Anwerbung, Zwangsarbeit, Repatriierung (1942–1953) (auf ukrainisch), Kyjiw 2009.
- Pastuschenko, T.W.: Repatriierung der ukrainischen «Ostarbeiter» in die Heimat: 1944–1947 (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Band 3, T. 3, S. 123–136.
- Penter, T.: «Arbeiten für den Feind» oder «Zwangsarbeit» im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung 1941 bis 1943 (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 2005, № 1, S. 34–41.
- Penter, T.: Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass, 1929 bis 1953, Essen 2010.

- Perschina, T.S.: Faschistischer Genozid in der Ukraine 1941–1945 (auf ukrainisch), Kyjiw 1985.
- Piper, E.: Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe, München 2005
- Pohl, D.: Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944, München 2008.
- Pohl, D.: Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944, München 1996.
- Polian, P.: Ne po swoej wolie... Istoria i geografia prinuditelnych migrazij w SSSR. = Nicht aus eigenem Willen... Geschichte und Geographie der Zwangswanderung in der UdSSR (auf russisch), Moskau 2001.
- Polian, P.: Shertwy dwuch diktatur. Shysn', trud, unishenie i smert' sowetskich woennoplennych i ostarbeiterow na tschushbine i na rodine. = Opfer zweier Diktaturen. Leben, Arbeit, Unterdrückung und Tod sowjetischer Kriegsgefangenen und Ostarbeiter in der Fremde und in der Heimat (auf russisch), Moskau 2002.
- Politische Geschichte der Ukraine. XX. Jahrhundert: In 6 Bd., T. 4: Die Ukraine im Zweiten Weltkrieg 1939–1945 /Kutscher W.I., Hrynewztsch W.A., Kowal W.S. (auf ukrainisch), Kyjiw 2003
- Politischer Terror und Terrorismus in der Ukraine im XIX.—XX. Jh.: Kurzgeschichten (auf ukrainisch), Kyjiw 2002.
- Potyltschak, O.W.: Arbeitseinsatz von deutschen Kriegsgefangenen im Bergbau und in der Hüttenindustrie der Ukraine (1944–1945) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoi istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2003, Aufl. 7: In 2 T., T. 2.
- Potyltschak, O.W.: Ausbeutung von ukrainischen Arbeitskräften durch NS-Deutschland während der Besatzung: Doktordissertation: 07.00.01 (auf ukrainisch), Kyjiw 1999.
- Potyltschak, O.W.: Berufsausbildung und Vorbereitung der Arbeitskräftereserven in der Ukraine während der deutsch-faschistischen Besatzung (1941–1944): Politik und Praxis eines Aggressors (auf ukrainisch), Kyjiw 1998.
- Potyltschak, O.W.: Das System des Zwangsarbeitseinsatzes der ukrainischen Zivilbevölkerung während der NS-Besatzung 1941–1944 (auf ukrainisch), in: Moloda nazia, 1996, № 4, S. 186–209.
- Potyltschak, O.W.: Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Ukraine (1939–1954) (auf ukrainisch), Kyjiw 2004.
- Rekotow, P.W.: Deutsch-faschistische Besatzungsregime in der Ukraine 1941–1944 /Historisch-rechtlicher Aspekt/: Autoref. Die Dissertation des Doktors der Jura: 12.00.01 (auf ukrainisch), Charkiw 1997.
- Rekotow, P.W.: Führungsorgane auf dem besetzten ukrainischen Territorium (1941–1944) (auf ukrainisch), in: Ukrainsjkyi istorytschnyi journal, 1997, № 3, S. 90–91.
- Romanzow, W.: Arbeiterklasse der Ukrainischen SSR (1946–1970) (auf ukrainisch), Kyjiw 1972.

- Rusnatschenko, A.: Narod sbureny: Nazionalno-wyswolny ruch w Ukraini i nazionalni ruchy oporu w Bilorissii, Lytwi, Latwii, Estonii u 1940–50 rokach = Das Volk ist empört: Nationale Befreiungsbewegung in der Ukraine und nationale Widerstandsbewegungen in Weißrußland, Litauen, Estland 1940–1950 (auf ukrainisch), Kyjiw 2002.
- Sahorulko, M.M./Judenkow, A.J.: Scheitern des Plans «Oldenburg» (über die Vereitelung der Wirtschaftspläne des faschistischen Deutschlands auf dem besetzten Territorium der UdSSR). 2. verbesserte und ergänzte Auflage (auf russisch), Moskau 1974.
- Sahorulko, M.M./Judenkow, A.J.: Vereitelung der Wirtschaftspläne des faschistischen Deutschlands auf dem temporär besetzten Territorium der UdSSR (auf russisch), Moskau 1970.
- Salata, O.O.: Besonderheiten des Wechsels des Standorte der Donbasser Betriebsanlagen während der dauernden Verteidigungskämpfe (Juni – Dezember 1941) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2003, Aufl. 7, T. II., S. 158–168.
- Saslawski, D.: Tod und Leiden sowjetischer Menschen unter der Herrschaft deutscher Ungeheuer (auf russisch), Moskau 1945.
- Sawinowska, T.H.: Arbeitsökonomik. Handbuch (auf ukrainisch), Kyjiw 2003.
- Schajkan, W.O.: Kollaboration auf dem Territorium des Reichskommissariats «Ukraine» und unter Militärverwaltung während des Zweiten Weltkrieges (auf ukrainisch), Krywyj Rih 2005.
- Schamara, S.: Besetzte Erinnerung in der befreiten Ukraine (Erinnerungen und Rätsel) (auf ukrainisch), in: Auf dem zu erforschenden Kriegsfeld ohne ideologische Schützengräben... 2. Die Unterlagen der wissenschaftlich-praktischen Seminars «NS-Besatzung der Ukraine (1941–1944): Probleme und Perspektiven der Forschung», Tscherkassy 2010.
- Schewiakow, A.A.: «Geheimnisse» der Nachkriegsrepatriierung, in: Soziologitscheskie issledowania (auf russisch), 1993, № 8, S. 3–11.
- Schewiakow, A.A.: Repatriierung der sowjetischen Zivilisten und Kriegsgefangenen, die in die Besetzungszonen der Alliierten hingeraten sind, in: Die Bevölkerung Russlands in der Zeitspanne 1920–1950: Bevölkerungszahl, Verluste, Bevölkerungswanderungen (auf russisch), Moskau 1994, S. 195–222.
- Semskow, W.: Repatriierung sowjetischer Bürger in den Jahren 1945–1946. Laut Dokumenten (auf russisch), in: Russland XXI, 1993, № 5, S. 74–81.
- Semskow, W.N.: Repatriierung der verschleppten sowjetischen Bürger (auf russisch), in: Wojna i Obschtschestwo, 1941–1945: In 2 Bd. – Bd. 2. /Herausgeber G.N. Sewast'janow, Moskau 2004, S. 331–359.
- Semskow, W.N.: Verbannte in der UdSSR 1930–1960. (auf russisch), Moskau 2003.
- Semskow, W.N.: Zur Frage der Repatriierung sowjetischer Bürger in den Jahren 1944–1945 (auf russisch), in: Istorija SSSR, 1990, № 4, S. 26–41.
- Sima, W.F.: Hunger in der UdSSR 1946–1947: Ursachen und Folgen (auf russisch), Moskau 1996.

- Sin'ko, J.A./Hinda W.W.: Die Lehranstalten in der Region Winnyzia während der deutsch-faschistischen Besetzung (1941–1944) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2002, Aufl. 6, S. 176–179.
- Sinitsch, M.S.: Alltag der schweren Kriegszeit 1941–1945 (auf russisch), Moskau 1994.
- Sintschenko, J.I.: Die Sowjets der Deputierten der Werktätigen der Ukrainischen SSR während des Großen Vaterländischen Krieges. 1941–1945. (auf russisch), Kyjiw 1989.
- Skorobogatow, A. W.: Charkiw während der deutschen Besetzung (1941–1943) (auf ukrainisch), Charkiw 2004.
- Smolnizjka, M./Loboda, M.: Materielle und Lebensbedingungen der Arbeitskräfte und Beamten in den ukrainischen Schwerindustriebetrieben (1943–1950) (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Kyjiw 2008, Aufl. 14, S. 78–94.
- Sokolow B.W. Besetzung. Wahrheit und Mythen (auf russisch), Moskau 2003.
- Ssemyriaha, M.I.: Kollaboration. Natur, Typologie und Erscheinungen während des Zweiten Weltkrieges (auf russisch), Moskau 2000.
- Sspudka, I.M.: Deutsche Besatzungspolitik auf dem sozialen und Kulturgebiete im Reichskommissariat Ukraine (1941–1944): Autoref. Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Saporishshia 2007.
- Ssujusanow, L.I.: Bergleute im Donbass unter Besetzung 1941–1943 (auf ukrainisch), in: Nowi sstorinky istorii Donbassu. Dokumentation, Donezk 2005, Buch 11. – S. 20–33.
- Ssujusanow, L.I.: Der Bergbau und die Bergleute der Ukraine während des Zweiten Weltkrieges (1939–1945): Die Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 00.07.01 (auf ukrainisch), Donezk 2002.
- Ssujusanow, L.I.: Donbass-Wiedergeburt: Kaderfrage (1943–1945) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: In 3 T., T. 3, S. 173–177.
- Ssujusanow, L.I.: Pläne der deutschen NS-Führung im Hinblick auf den Donbass und die Versuche des Besatzungsregimes die Kohlenförderung zu erneuern (Oktober 1942 – September 1943) (auf ukrainisch), in: Informationsblatt der Universität Donezk. Serie Б: Geisteswissenschaften, 2000, № 1, S. 219–224.
- Subkowa, E.J.: Gesellschaft und Reformen. 1945–1964. (auf russisch), Moskau 1993.
- Subkowa, E.J.: Sowjetische Nachkriegsgesellschaft: Politik und Alltag 1945–1953. (auf russisch), Moskau 2000.
- Suprunenko, N.I.: Die Ukraine im Großen Vaterländischen Krieg der Sowjetunion (1941–1945) (auf russisch), Kyjiw 1956.
- Tarnawski, I.S.: Das deutsche NS- und Besatzungsregime im Donbass (1941–1943): Dissertation des Doktors der Geschichtswissenschaften: 07.00.01 (auf ukrainisch), Donezk 1999.

- Tarnawski, I.S.: Die Versuche der Besatzungsmacht die lokale Industrie wiederherzustellen und auszunutzen sowie private Initiative im Donbass einzuführen (1941–1943) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2002, Aufl. 6, S. 283–287.
- Tarnawski, I.S.: Donbass-Bergbau unter NS-Besatzung: Arbeit der Zivilisten und sowjetischer Kriegsgefangener (auf ukrainisch), in: Nowi sstorinky istorii Donbassu. Dokumentation, Donezk 2005, Buch 11, S. 34–47.
- Tkatschenko, O.: Wohnungsverhältnisse der Stadtbevölkerung in der Nachkriegszeit (1946–1955) (auf ukrainisch), in: Ukraina u XX St.: Kultura, Ideolohija, Polityka: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 8, S. 207–212.
- Tooze, A.: Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus. 2. Auflage, Siedler, München 2007.
- Tschajkowski, A.S.: Plen: Sa tschushye i swoi grechi (Wojennoplennye i internirowannye v Ukraine 1939–1953gg.) = Gefangenschaft: Für eigene und fremde Sünden (Kriegsgefangene und Internierte in der Ukraine 1939–1953), Kyjiw 2002.
- Tschernega, P.M.: Ausbildung der Fachkräfte für die ukrainische Industrie während des 2. Weltkrieges (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2005, Aufl. 9: Im T. 3, T. 3, S. 163–178.
- Tschernega, P.M.: Teilnahme der Gewerkschaften an der Versorgung der Werktätigen mit Wohnräumen und an der Schaffung der Lebensbedingungen (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2002, Aufl. 6, S. 270–276.
- Udalowa, T.M.: Wiederaufbau und Entwicklung der Volkswirtschaft der Donezregion als eine Hauptvoraussetzung für die Erhöhung der Kampffähigkeit der Roten Armee (1943–1945) (auf ukrainisch), in: Historische und politische Forschungen (die Auflage der Nationaluniversität Donezk, die Fakultät für Geschichte), Donezk 2005, № 1 (23), S. 215–222.
- Ukrainische Sowjetische Enzyklopädie. /Lektorat: Antonow, O.K./Babitschew, F.S. u. a., B. 11., 1. Buch, 2. Ausgabe (auf ukrainisch), Kyjiw 1984.
- Ukrainische Werktätigen für den Sieg: Der Beitrag des ukrainischen Volkes zum Sieg über NS-Deutschland /Berenstein, L.E./Samliński, W.A. u.a. (auf russisch), Kyjiw 1991.
- Unüberwundener Kiewer Boden. Aus der Geschichte des allgemeinen Volkskampfes im Hinterland des Feindes 1941–1944 (auf ukrainisch), Kyjiw 1985.
- Waggonbauwerk Dneprodershynsk: Kurze Skizze zur Geschichte des Werkes (auf russisch), Dnepropetrowsk 1969.
- Waluew, W.: Die Volkswirtschaft der Ukrainischen SSR in zwei Jahren nach dem Stalin-Jahrfünft (auf ukrainisch), Kyjiw 1948.
- Weiner, A.: Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution, Princeton 2001.

- Wetrow, I.G.: Finanzpolitik NS-Deutschlands und der Satellitenländer auf dem besetzten Territorium der Ukraine (auf ukrainisch), in: Archiwiy okupazii. 1941–1944 /Dersh. Kom. Archiv Ukrainy; Herausgeberin N. Makowska, Kyjiw 2006, S. 774–781.
- Wetrow, I.G.: Theoretische Grundlagen der kriegswirtschaftlichen Politik NS-Deutschlands im Hinblick auf die Ukraine und ihre Industrie (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2001, Aufl. 5, S. 126–131.
- Wetrow, I.G.: Wirtschaftsexpansion des Dritten Reiches in der Ukraine 1941–1944 (auf ukrainisch), Kyjiw 2000.
- Wetrow, I.G.: Zustand der Industrie in der USSR zu Beginn der NS-Besatzung (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 2007, Aufl. 11, S. 82–87.
- Wiederaufrichtung der Frontgebiete und der befreiten Gebiete der UdSSR während des Großen Vaterländischen Krieges 1941–1945 /Herausgeber J.A. Poliakov. (auf russisch), Moskau 1986.
- Wosnessens'ki, N.A.: Rüstungswirtschaft der UdSSR während des Vaterländischen Krieges (auf russisch), Moskau 1947.
- Wronsjka, T.W.: Funktionieren des Rationierungssystems in der Ukraine in den Kriegs- und Nachkriegsjahren (1941–1947) (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1998, Aufl. 2, S. 163–183.
- Wronsjka, T.W.: Regime- und Beschränkungsmaßnahmen der Organe auf dem befreiten ukrainischen Territorium während des Großen Vaterländischen Krieges und innerhalb von ersten Nachkriegsjahren (auf ukrainisch), in: Sstorinky wojennoji istorii Ukrainy: Dokumentation, Kyjiw 1997, Aufl. 1, S. 125–142.
- Wronsjka, T.W.: Unter Kriegsbedingungen: Leben und Alltag der Stadtbevölkerung in der Ukraine (1943–1945) (auf ukrainisch), Kyjiw 1995.

Personenregister

A

Adamenko, L.A. 148
Alexeewa-Prozük, D. 20
Androssowa, L. 56, 58, 81
Andruchiw, I.O. 16, 33, 64
Antonow, O.K. 24
Antonük, N.W. 16
Aristow, W.O. 154, 158

B

Babitschew, F.S. 24
Baglikowa, M.S. 19
Beloborodow, A.P. 94
Beresa, O. 143
Beria, L.P. 99
Berkhoff, K. 17, 67, 81
Bogunow, S. 31, 55, 60, 62
Bombandörowa, O.A. 22, 131, 136,
141, 144
Borman, M. 62
Bronnert, U. 42
Buz'ko, O.W. 18, 19, 96, 127
Buzko, N.O. 130

C

Chlussow, M.I. 105
Chojnaz'ka, L.M. 20, 87, 88, 90, 98,
144, 151
Choroschunowa, I. 59, 69
Chruschtschow, M. 124

D

Dalgowski, A. 25
Danylenko, W. 155
Danylenko, W.M. 22, 116
Dawydenko, D. 154
Dubyna, K. 58, 62
Dusenko, K. 155

E

Eikel, M. 17, 36, 37, 48
Ewsseewa, E.N. 116, 162

F

Fen', I.W. 135, 158

G

Galkin, I. 143
Gerassimowa, M.S. 97, 161, 171
Göring, H. 26

H

Haltschak, S. 40
Haltschenko, S.I. 21, 164
Hinda, W.W. 16, 66
Hitler, A. 22, 31, 38, 51
Holysch, H.M. 16, 22, 33, 58, 91
Hrintschenko, H. 23
Hrynewytsch, W.A. 15, 65

I

Iwanow, 62
Iwanow, W. 13

Iwanow, W.B. 40, 43

J

Jankowska, O.W. 21, 159, 160
Jasny, N. 159
Jastreb, I. 23
Jelinek, T. 25
Judenkow, A.J. 56

K

Kam'anski, P.J. 16, 33, 64
Kaplan, A. 150
Kentii, S.A. 29
Klymenko, O. 42
Knyschewski, P.N. 20
Koch, E. 29, 32, 64, 65, 76
Kochanowski, J. 35
Kokin, S.A. 29
Kokorekin, A.A. 13
Kolomoez (Horobez), O.M. 147
Kondratenko, L.W. 144
Korobow, A.F. 90
Koschelewa, L.P. 158
Kossyk, W. 32
Kostoglodow, S.D. 143, 144
Kowal, W.S. 16, 65
Kowal, M.W. 18, 36, 38, 58, 142
Kowpak, L.W. 22, 167
Kuras, I.F. 92, 106
Kuromiya, H. 17, 18, 34
Kutscher, W. 15, 65

L

Lazis, O. 159
Lebedew, W.I. 102
Legassowa, L.44
Lewina, S.R. 105
Lewykin, W.W. 20
Loboda, M.K. 21, 172

Lyssenko, O. 51
Lyssyzki, L.M. 13
Lytwyn, W. 112, 155, 159, 162, 167

M

Matwienko, L.P. 153, 155
Matwienko, P. 154
Melnikow, L.114
Müller, R.-D. 58, 63
Makowska, N. 42, 45, 61
Malinin, W.N. 90

N

Naheiko, T.J. 171
Netschaew 156

O

Olijnyk, W.F. 103

P

Pastuschenko, T.W. 18, 19, 23, 36,
96, 116–119
Penter, T. 22, 23, 31, 35, 48
Piper, E. 27
Pohl, D. 17
Polian, P. 19, 20, 96, 100, 116, 124, 125
Potyltschak, O.W. 14, 16, 19, 60, 78,
63, 65, 66, 120, 122, 123, 126

R

Rebrowa, I. 23
Rogowzew, S. 115
Rosenberg, A. 26, 27, 29, 32, 50, 62, 64
Rusnatschenko, A. 86

S

Sach, M. 35
Sahorulko, M.M. 56, 100
Sauckel, F. 12, 37
Sawinowska, T.H. 25
Schamara, S. 82
Schawejko (Chmara), W. 171
Schewiakow, A.A. 19

Schewtschenko, M. 44
 Schewtschenko, W.W. 78
 Schtschelkunow, E. 115
 Semschow, W.N. 18, 19
 Sintschenko, J.I. 103, 106, 163, 167
 Skorobogatow, A.W. 15
 Skyba, A.D. 157
 Ssamussew, F.O. 13
 Sserhijtschuk, W. 120, 121, 123
 Sspudka, I.M. 15
 Stezenko, A.F. 95
 Ssujusanow, L.I. 14, 57
 Ssuslikow, W.E. 45, 51, 66, 81, 166,
 172, 173, 174
 Stalin, J. 22, 124
 Strokatsch, T. 115
 Subkowa, E.J. 158

T

Tarnawski, I.S. 14, 52
 Titarenko, D.M. 45, 51, 66, 81, 154,
 158, 166, 172, 173, 174
 Tkatschenko, O. 22
 Tooze, A. 35
 Tronjko, P.T. 103
 Trystitschew, J. 142
 Tschajkowski, A.S. 19
 Tschernega, P.M. 22, 86, 137

U

Udalowa, T.M. 143

W

Wachruschewych, W. 84
 Wassylenko, W.B. 137
 Wetrow, I.G. 12, 14, 29, 42, 50, 56,
 59, 60, 74
 Worobjow, I.F. 102
 Wosnessens'ki, N.A. 86
 Wronsjka, T.W. 21, 29, 104, 122,
 163, 173

Geographisches Register

A

Altschewsk 80
Andriiwka, Kreisstadt, Gebiet Stalino
102
Artemiwwsk 70
Artemiwwsk, Kreisstadt, Gebiet Stalino
173
Autonome Republik Krim; siehe auch:
Krim 23
Awdiewo, Kreisstadt, Gebiet Stalino
57, 173

B

Berdiansk; siehe auch: Ossypenko 86
Bilowodsk, Kreisstadt, Gebiet
Woroschylowhrad 79
Berlin 23, 36, 37, 46, 47, 48, 50, 65,
72, 176

C

Cherson, das Gebiet 114
Charkiw, das Gebiet 12, 22, 75, 85,
88, 90, 114, 120, 121, 124, 131,
133, 148, 156, 160
Charkiw 15, 27, 30, 50, 53, 55, 70,
90, 106, 114, 133, 164

D

Deutschland; Drittes Reich; siehe
auch: Reich; 11, 12, 14, 16, 17,

23, 26, 28, 29, 34–41, 44, 45,
48–54, 56, 63, 66, 67, 73, 79–
83, 175, 176, 179
die Russische Föderation 23
die Sowjetunion; siehe auch: die
UdSSR 11, 26
Distrikt Galizien; siehe auch: Galizien
32, 42, 63
Dnipro, der Fluss 29, 78
Dniprodorschynsk 128
Dnipropetrowsk 39, 47, 55, 73, 74,
82, 85, 108, 112, 124,
Dnipropetrowsk, das Gebiet 12, 19,
23, 36, 47, 48, 49, 51, 92, 103,
114, 120, 121, 124, 132, 163,
164
Donbass 14, 15, 17, 19, 22, 23, 27,
31, 45, 47, 50, 51, 124, 130–
132, 137, 149
Donezgebiet 31, 38, 51, 85, 87, 92,
100, 103
Donezk, das Gebiet; siehe auch:
Stalino, das Gebiet; Jusiwka,
das Gebiet 12, 17, 19, 23, 47
Donezk; siehe auch: Stalino, Jusiwka
30, 57
Drohobytsh 42
Drohobytsh, das Gebiet 36, 120
Drushkiwka 30, 102

E

Europa; Südeuropa; Zentraleuropa
12, 29, 33, 44, 124

F

Freiburg 23

G

Galizien; siehe auch: Distrikt Galizien
33, 42

Gorki, das Gebiet; Gebiet Nishnii
Nowgorod 131

Gorki; siehe auch: Nishnii Nowgorod
87

Generalgouvernement 16, 32, 33, 42

H

Halbstadt 46

Horliwka 140, 142, 156

Horliwka, die Kreisstadt, Gebiet
Stalino 173

Horodok, Kreisstadt, Gebiet Lwiw 156

I

Ismail, das Gebiet 114, 132

Iwano-Frankiwsk; siehe auch:
Stanislaw 42

J

Jenakiewo 140, 161,

Jenakiewo, die Kreisstadt, Gebiet
Stalino 102, 173

Jusiwka; siehe auch: Stalino, Donezk
57

K

Kadiiwka 140

Kadiiwka, Kreis, Gebiet Stalino 125

Kam'anez-Podilski, das Gebiet 88,
89, 108

Kam'anka 46

Kertsch 67

Kirowograd, das Gebiet 88, 134

Kirowograd, der Stadtbezirk,
St. Dnipropetrowsk 112

Kolomyia 42

Kostiantyniwka 74

Kostiantyniwka, Kreisstadt, Gebiet
Stalino 102

Kramatorsk 30, 71, 73, 74, 77, 102

Krasnodon 56, 57

Krasny Lutsch 57

Krim; siehe auch: Autonome Republik
Krim 66

Krywyj Rih 85, 107, 124, 137, 164

Kyjiw 24, 28, 29, 30, 37, 40, 47, 50,
54–57, 64, 68, 69, 73, 79, 80,
82, 85, 143, 163

Kyjiw, das Gebiet, 12, 23, 36, 51,
103, 106, 120, 121, 131, 133, 172

L

Luhansk, das Gebiet; siehe auch:
Woroschylowhrad, Gebiet 12,
23, 57, 79

Luzk 47

Lwiw 42, 79

Lwiw, das Gebiet 23, 36, 114

Lyssytschansk 140

M

Makiiwka 30, 118, 164

Makiiwka, Kreisstadt, Gebiet Stalino
125, 173

Mangusch, Kreisstadt, Gebiet Stalino
102

Marganez 46

Mariupol 31, 55–57, 74, 140, 164

Mariupol, Kreisstadt, Gebiet Stalino
173

Melitopol 47

Moskau 84, 87, 104, 130

Mykolajiw 31, 45, 49, 57, 60, 62, 64,
82, 125

Mykolajiw, das Gebiet 12, 23, 30, 88,
131

N

Nikopol 30, 60
Nishnii Nowgorod; siehe auch: Gorki
87
Nowomoskowsk 124

O

Odessa, das Gebiet 12, 88, 120, 121,
124, 131
Olexandria, Kreisstadt, Gebiet Stalino
173
Olhinsk, Kreisstadt, Gebiet Stalino 173
Ossypenko; siehe auch: Berdiansk 86

P

Perm', das Gebiet 130
Polen 95
Poltawa 30
Poltawa, das Gebiet 12, 36, 59, 110,
120, 133, 163, 172

R

Reich; siehe auch: Deutschland; Drittes
Reich 17, 26, 31, 34, 36, 37, 38,
40, 41, 44, 48, 50, 51, 65, 68, 72,
73, 75, 77, 82, 176, 177
Reichskommissariat Ukraine 15, 17,
32, 37, 42, 43, 76
Reschetyliw, Kreisstadt, Gebiet
Poltawa 59
Rowno, das Gebiet; Riwne, das Gebiet
23, 30, 104, 107, 120, 172
Rowno; Riwne 42, 73, 82
Ruhrgebiet 50

S

Saporishshia 57, 74, 82, 85, 98, 102,
136, 156, 157, 172
Saporishshia, das Gebiet 12, 23, 36,
47, 51, 103, 106, 114, 115,
120, 121, 124, 140, 163, 166
Schepetiwwka 62
Scholochowo 46

Sewastopol 31, 49

Shytomyr 47, 54

Shytomyr, das Gebiet 89, 106

Simferopol 126

Slow'iansk 102

Slow'iansk, Kreisstadt, Gebiet Stalino
102

Sstarobeschiw, Kreis, Gebiet Stalino
102

Ssumy 60

Ssumy, das Gebiet 23, 89, 114, 120,
133, 172

Stalingrad; siehe auch: Wolgograd
49, 119

Stalino, das Gebiet; siehe auch:
Donezk, das Gebiet; Jusiwwka,
das Gebiet 12, 31, 36, 85, 88,
98, 102, 113, 114, 120, 117,
120, 121, 124–127, 131, 133,
134, 147, 149, 154, 161, 162,
164, 165–167, 172, 173

Stalino; siehe auch: Donezk; Jusiwwka
30, 81, 115, 118, 133, 139,
140, 172, 173

Stanislaw; siehe auch: Iwano-
Frankiwwsk 42

Swerdlowsk 87

T

Telmaniww, Kreis, das Gebiet Stalino
102

Ternopil 42

Tschernihiw 28, 54, 57, 73

Tschernihiw, das Gebiet. 12, 106,
132, 163, 172

Tscherniwwzi, das Gebiet. 113, 134

Tscherwony Lyman, Kreisstadt,
Gebiet Stalino 173

U

UdSSR; siehe auch: die Sowjetunion
11, 12, 18–20, 35, 39, 45, 67,
83–100, 104–107, 110, 112,

113, 115–117, 119, 121–128,
130, 131, 136, 139, 144, 145,
153–159, 175, 177

Ukraine, die Ukrainische SSR, die
USSR; die Ostukraine; die
Linksuferukraine 11–21, 23,
24, 26–29, 32, 33, 35–37, 46,
47, 50, 51, 54, 57, 59, 62, 63,
65–68, 76, 80–89, 91–93, 95,
96, 99–101, 103, 106, 112,
114–116, 119–124, 126, 129,
131, 137, 142, 149–151, 156,
160, 163, 167, 173, 175

Ural 84, 130

V

Voronesh 49

W

Winnyzia, das Gebiet 88, 89, 103,
120

Wolgograd; siehe auch: Stalingrad 49

Wolodarka, Kreisstadt, das Gebiet
Stalino 102

Woroschylowhrad, das Gebiet; siehe
auch: Luhansk, das Gebiet 12,
57, 77, 84, 85, 88–98, 104,
106, 109, 114, 120, 121, 124,
125, 131–133, 137, 144, 147,
156, 163, 168, 172

Woroschylowhrad; siehe auch:
Luhansk 102, 108